

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

BİR SOSYAL HİZMET KURUMU OLARAK
DARÜLEYTAM

İzzettin AS

2502120040

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR

İSTANBUL – 2020

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : İZZETTİN AS Numarası : 2502120040
Anabilim Dalı / : ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE Danışmanı : PROF. DR. SÜLEYMAN ÖZDEMİR
Anasanat Dalı / Programı : ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
Tez Savunma Tarihi : 31.12.2019 Saati : 10.00
Tez Başlığı : BİR SOSYAL HİZMET KURUMU OLARAK DARÜLEYTAM

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OXÇOKLUĞU YLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. SÜLEYMAN ÖZDEMİR		Kabul
2- PROF. DR. ABDÜLKADİR ŞENKAL		Kabul
3- DOÇ. DR. FARUK TAŞÇI		Kabul
4- DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN ŞENOCAK		Kabul
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ RECEP ÇELİK		Kabul

ÖZ

BİR SOSYAL HİZMET KURUMU OLARAK DARÜLEYTAM

İZZETTİN AS

Tarihin her döneminde ve her toplumda üzerinde önemle durulan kesimlerin başında çocuklar, bunlar içinde de kimsesiz, korunmaya muhtaç ve yetim çocuklar gelmiştir. Çeşitli olanaklara ulaşma noktasındaki dezavantajlı konumları dolayısıyla sosyal politikanın temel hedef kitlerlerinin başında gelmiştir. Bu kesimlerin topluma kazandırılması meselesine ilişkin birçok örnek uygulama icra etmiş olan Osmanlı da bu anlamda en önemli merkezlerden biri olmuştur.

Osmanlı'da geçmişten beri gerek sivil toplum ve gerekse devlet eli ile birçok birim tesis edilerek yetim çocukların başta barınma olmak üzere, iâşe, sağlık, eğitim, istihdam edilebilirliklerinin arttırılması vs. ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmıştır. Osmanlı'da savaş ve karmaşa halinin yoğunluk kazandığı yaklaşık 150 yıllık son dönemi içerisinde ise bu çabaların bir derece daha arttırılması ihtiyacı doğmuştur.

Yetim çocuklara ilişkin faaliyetlerde bulunan ve doğrudan bu kesime yönelik çalışmalar yapan kurumlardan birisi de yetimler evi, yetimler yurdu anlamlarındaki Darüleytam'dır. Bu müessese, Osmanlı'nın en zorlu dönemlerinde önemli bir sosyal sorun olan yetim ve korunmaya muhtaç çocukların durumuna ilişkin çözüm üretebilmek hedefi ile tesis edilmiştir. Ağırlıklı olarak birincil kaynaklar eşliğinde tarihsel sürecin ele alındığı bu çalışmada bir yandan Darüleytam müessesesinin yetimlere yönelik takip ettiği politikaları ve yürüttüğü faaliyetleri sosyal politika perspektifiyle ortaya konmaya çalışılmış bir yandan da müessesenin kuruluş hedefine ulaşp ulaşamadığı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yetim, Darüleytam, Sosyal Hizmet, Sosyal Yardım, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

DARULEYTAM AS A SOCIAL SERVICE INSTITUTION

İZZETTİN AS

Children and among them destituted and orphan children are the most important issue in each period of history and in every society. They are one of the main target groups of social policy due to their disadvantaged situation in reaching various opportunities. In this sense, the Ottoman was one of the most important centers. Since, Ottoman has carried out many exemplary practices regarding the issue of bringing these sections into society.

In Ottoman history, many units have been established by society and the state in order to meet the needs of orphans such as especially accommodation, subsistence, having a healthy life, access to educational opportunities and increasing their employability etc. During the last term of Ottoman, nearly 150-year period, which war and turmoil became more intense, there was a need to increase these efforts more.

Daruleytam (orphans' house, orphanage) is one of the institutions engaged in activities related to orphans. Darüleytams were established in order to find solutions to the situation of orphan and destitute children, an important social problem during the most difficult periods of the Ottoman. In this study, in which the historical process, which is mainly accompanied by primary sources, was addressed, it was tried to reveal the policies and activities carried out by the Daruleytam institution towards the orphans with a social policy perspective, and it was questioned whether the institution reached the establishment target.

Keywords: Orphan, Orphanage, Darüleytam, Social Service, Social Assistance, Ottoman.

ÖNSÖZ

Uzun bir döneme karşılık gelen ve yine coğrafik, kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda geniş bir etki alanı tesis etmiş olan Osmanlı Devleti, Dünya tarihi açısından önemli bir aktördür. Elbette böylesi bir büyüklüğü bir bütün olarak ele almak mümkün değildir. Bu anlamda çalışmamızda Osmanlı'nın sadece son dönemi olarak yaklaşık 100-150 yılını baz alacağız. Osmanlı'nın gerileme ve yıkılış sürecine karşılık gelen bu dönem Osmanlı adına oldukça acı tecrübelerin, büyük kayıpların yaşandığı bir dönem olmuştur. Savaşlar, yıkım ve sefaletle geçen bu hareketli dönemin en fazla etkileneni ise şüphesiz kimsesiz kalmış, korunmaya ihtiyaç hisseden yetimler olmuştur.

Yetimlerin başta barındırılması, iâşe edilmesi, sağlık ve eğitim vs. imkanlara erişimleri, istihdam edilebilirliklerinin artırılması vs. konularında bu dönem içerisinde nasıl girişimlerde bulunulduğu ve gerek sivil toplum ve gerekse devletin bu bağlamdaki rollerinin ne olduğu bu çalışmanın temel sorusudur. Bu doğrultuda özellikle döneme ait birincil nitelikteki kaynakların kullanılmasına özen gösterilmiştir. Yani döneme ait arşiv kaynakları, dönemin önde gelen şahıslarının hatıratlarının yanı sıra önemli gazetelerindeki yazı ve mülakatlar ile birlikte meclis müzakereleri, çalışmanın önelikli kaynakları olmuştur.

Osmanlı son dönemi zaman kısıtı göz önünde bulundurulduğunda sayıları 100.000'i geçen yetimlerin haklarının korunması ve mevcut şartlarının iyileştirip geliştirilmesi noktasında sivil toplum girişimlerinin yanı sıra devlet eliyle yürütülen birçok örnek söz konusudur. Bu amaç doğrultusunda yardım sandıkları, vakıflar, cemiyetler, yetimhaneler, imarethaneler, okul ve ıslahhane vs. birçok girişimin olduğunu görmekteyiz. Çalışmada bu oluşumlara kısa bir şekilde değindikten sonra Darüleytam müessesesini tafsilatlı bir şekilde ele alacağız. Zira darüleytamlar, doğrudan yetimlerin barındırılması, eğitim ve öğretim imkanlarına eriştirilmesi, iâşe edilmeleri vs. amaçlar doğrultusunda tesis edilmiş önemli bir kurumdur. Dolayısıyla dönemin en büyük sorunlarından birine dönemin ağır şartları altında cevap vermeye çalışan bu müessesenin incelenmesi literatüre önemli katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın bir bütünlük çerçevesinde daha iyi anlaşılabilmesi adına ilk kısımda Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ekonomik ve toplumsal durum işlenecektir. Daha sonraki kısımda da yine bu düşünce çerçevesinde genelde çocuklara ve özelde yetim çocuklara yönelik sosyal yardım, sosyal hizmet faaliyetleri yürüten kurumların yanı sıra eğitim, sağlık, istihdam olanakları sağlamayı amaç edinmiş kurum ve kuruluşlara yer verilecektir. Son bölüm içerisinde de Darüleytam müesseseleri dönemin şartları çerçevesinde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Tezin yazım sürecinde desteklerini esirgemeyen ve her zaman moral ve motivasyon anlamında yanımda hissettiğim, tecrübe ve tavsiyelerine başvurduğum kişileri zikretmek yerinde olacaktır. Bu anlamda öncelikle başta annem ve babam olmak üzere tüm aile fertlerime göstermiş oldukları yakın ilgi, anlayış ve destekten dolayı sonsuz minnettarım. Tez yazım sürecimde destek ve tecrübeleri ile katkılarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Süleyman Özdemir, Doç. Dr. Faruk Taşcı ve Dr. Öğr. Üyesi Recep Çelik'e teşekkürlerimi sunarım. İngiltere'de bulunduğum süre zarfında yabancılık çekmemem ve çalışmalarımı en iyi şekilde yerine getirmem noktasında göstermiş olduğu özverili yaklaşımı için Durham Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Asutay'a ve ayrıca Edinburgh Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Kay Tisdall'a teşekkür ederim. Akademik personeli olduğum Kırklareli Üniversitesi'nden Doç. Dr. Ramazan Tiyek'e ve diğer tüm mesai arkadaşlarıma da teşekkür etmek isterim. Tez yazım sürecinin zorlu anlarında yanımda olan, motive eden ve yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Fatih Ölmez, Arş. Gör. Mustafa Sacid Öztürk, Arş. Gör. Fatih Güneş, Okan Büyüktapu, Dr. Büjamin Bela, Sevba Abdulla ve Arş. Gör. Abdullah Önal'a teşekkürü borç bilirim. Son olarak tez çalışmamda kaynakların önemli bir kısmını temin ettiğim ve imkânlarından yararlandığım Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri ile İSAM Kütüphanesi'ne ve ayrıca yurtdışı bursu (2214-A doktora sırası bursu) imkânından yararlandırarak İngiltere'de 10 ay süre ile bulunmama ve İngiltere arşivlerine erişmeme aracı olan TÜBİTAK'a da gerek çalışmama ve gerekse akademiye katkılarından dolayı teşekkür ederim.

İZZETTİN AS

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	xiv
RESİMLER LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE EKONOMİ VE TOPLUM

1.1. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemine Genel Bir Bakış	6
1.1.1. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı	10
1.1.2. Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıldaki Gelişmelerin Osmanlı'daki Karşılıkları	15
1.1.3. Sultan II. Abdülhamid Döneminin Değerlendirmesi	17
1.1.4. İttihat ve Terakki Döneminin Değerlendirmesi	18
1.2. Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Durum ve Toplumsal Yapı	20
1.2.1. Ekonomik Durum	20
1.2.1.1. Osmanlı Malî Yapısı ve Son Dönem Malî Durumuna Genel Bir Bakış	22
1.2.1.1.1. Tımar Sistemi ve İltizam Sistemi	22
1.2.1.1.2. Mali yapı	24
1.2.1.1.3. Osmanlı Maliyesinin Temel Gelir Kaynağı Olarak Vergiler	27
1.2.1.1.4. Gider Kalemleri ve Duyunu Umumiye (İç-Dış Borçlar)	29
1.2.1.2. Enflasyon, Ücretler ve Satın Alma Gücü	31
1.2.1.3. Para, Finans ve Kredi	33
1.2.1.4. Üretim ve Ticaret	37

1.2.1.4.1. Tarım	37
1.2.1.4.2. İmalat ve Sanayi.....	39
1.2.1.4.3. Ticaret.....	43
1.2.2. Toplumsal Yapı	47
1.2.2.1. Sosyal Tabakalar ve Topluluklar	48
1.2.2.2. Toplumsal Yapı Üzerine Etki Doğuran Bazı Müesseseler.....	51
1.2.2.2.1. Hukuk	51
1.2.2.2.2. Vakıf Sistemi	53
1.2.2.2.3. Eğitim	57
1.2.2.3. Nüfus Yapısı ve Nüfus Sayımları	62
1.2.2.4. Aile Yapısı.....	68
1.2.2.5. Çalışma İlişkileri ve Sosyal Güvenlik.....	69
1.3. Osmanlı'nın İktisadi Düşünce Temelleri ve Bir “Sosyal Refah Devleti” Olarak Osmanlı	76

2. BÖLÜM

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ÇOCUKLARA VE YETİM ÇOCUKLARA YÖNELİK SOSYAL POLİTİKA KURUMLARI

2.1. Osmanlı'nın Son Döneminde Sosyal Politika Kurumları	82
2.1.1. Darüşşafaka	82
2.1.1.1. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye	83
2.1.1.2. Darüşşafaka.....	85
2.1.2. Hilal-i Ahmer-Kızılay	91
2.1.3. Darülaceze	103
2.1.3.1. Darülaceze’de Kurulmuş Olan Birimler.....	108
2.1.3.1.1. Darülırza/İrzahane (Süt Evi veya Emzirme Evi)	108
2.1.3.1.2. Darülaceze İptidai Mektebi (İlkokulu)	109
2.1.3.1.3. Darülaceze İmalathaneleri-Meslek Edindirme Birimleri .	110
2.1.3.1.4. Darülaceze Dilsiz ve Âmâ Mektebi.....	111
2.1.3.1.5. Darülaceze Hastahaneleri	111
2.1.3.2. Darülaceze’nin Gelirleri	112
2.1.4. Darülhayr-ı Âli	113

2.1.5. Himaye-i Etfal Cemiyeti	120
2.1.5.1. Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin, Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Şubesi Haline Gelmesi.....	127
2.1.6. Çocukların Eğitim, Sağlık ve Toplumsal (İçtimaî) Hayatına Yönelik Hizmet Sunan Bazı Kurumlar	128
2.1.6.1. Sıbyan Mektepleri ve İbtidai Mektepleri.....	128
2.1.6.2. Orta ve Lise Dengi Eğitim Veren Rüşdiye ve İdadi Mektepleri.	131
2.1.6.3. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Sultanîsi)	134
2.1.6.4. Islahhaneler, Sanayi Mektepleri (Vilayet Sanayi Mektepleri), Çırak Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi Âlisi.....	136
2.1.6.5. Darülmuallimin, Darülmuallimat.....	138
2.1.6.6. Darülfünûn, Darülfünûn-u Osmanî, Darülfünûn-u Sultanî ve Darülfünûn-u Şahane	139
2.1.6.7. Hamidiye Etfal Hastahanesi	141
2.1.6.8. Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi	142
2.1.6.9. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti	143
2.1.6.10. Aşiret Mektebi.....	144
2.1.6.11. Kadın Cemiyet-i Hayriyeleri ve Darüleytamlar	145
2.1.6.12. İstanbul'daki Gayrimüslim Yetimhaneleri	146
2.1.6.12.1. Ermeni Yetimhaneleri	148
2.1.6.12.2. Rum/Greek Yetimhaneleri	149
2.1.6.12.3. Yahudi Yetimhaneleri.....	151
2.1.6.12.4. Rus Yetimhaneleri	151

3. BÖLÜM

BİR SOSYAL HİZMET KURUMU OLARAK

“DARÜLEYTAM”

3.1. Kavramsal Çerçeve	153
3.2. İslam'da ve Osmanlı Devleti'nde “Yetim”e Bakış.....	156
3.3. Darüleytamların Teşkili Öncesine Genel Bir Bakış.....	159
3.3.1. Yetim Mallarının (Emval-i Eytam) İdaresi	159
3.3.1.1. Eytam Nizamnamesi ve Eytam Nezareti.....	160
3.3.1.2. Emval-i Eytam Sandıkları	162
3.3.1.3. Emval-i Eytam İdare Meclisi.....	167

3.3.1.4. Emlak ve Eytam Bankası.....	168
3.3.1.5. Evkaf Nezareti ve Evkaf Bankası	169
3.3.2. Darüleytamlarla İlişkili Bazı Mevzuat Denemeleri.....	171
3.3.3. Şehit Çocukları İçin Kurulacak Müesseselerin Masraflarında Değerlendirilecek Vergi Kanunu	175
3.3.4. Her Vilayette Birer Darüleytam Kurulması	176
3.3.5. Darüleytamlar ve Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey.....	178
3.4. Darüleytamların Kuruluşu	183
3.5. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi (Genel Müdürlüğü).....	187
3.6. Darüleytam’a Kabul ve Devam Şartları.....	194
3.7. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin İdari Yapısı	198
3.8. Toplam Şube Sayısı ve Barındırılan Çocuk Sayısı.....	201
3.8.1. Merkez Teşkilatı ve Merkez Darüleytamları.....	205
3.8.1.1. Kadıköy Darüleytamı	209
3.8.1.2. Haydarpaşa Darüleytamı	210
3.8.1.3. Bebek (Hoca İsmail Mahir Efendi) Darüleytamı.....	211
3.8.1.4. Beyoğlu Darüleytamı (Zükûr Sanayi Şubesi).....	214
3.8.1.5. Büyükdere Darüleytamı	215
3.8.1.6. İmrahor-Kağıthane Darüleytamı.....	217
3.8.1.7. Çağlayan Darüleytamı.....	217
3.8.1.8. Beykoz Darüleytamı.....	217
3.8.1.9. Ortaköy Darüleytamı.....	218
3.8.1.10. Balmumcu Darüleytamı.....	218
3.8.1.11. Validebağ Darüleytamı.....	218
3.8.1.12. Yedikule Darüleytamı.....	219
3.8.1.13. İzmit Darüleytamları.....	220
3.8.1.13.1. Armeşe (İzmit İttihat ve Terakki) Darüleytamı.....	220
3.8.1.13.2. Bahçecik Darüleytamı.....	222
3.8.2. Taşra Teşkilatı ve Taşra Darüleytamları	222
3.8.2.1. Adana Darüleytamları	225
3.8.2.1.1. Adana Darüleytam-ı Osmanî Zükûr ve İnâs Şubeleri	230
3.8.2.1.2. Şeyhli Zükûr ve Akbez Zükûr Darüleytamları	232
3.8.2.1.3. Enver Paşa Zükûr Darüleytamı.....	232

3.8.2.1.4. Kozan Zükûr Darüleytamı	233
3.8.2.1.5. Mersin Zükûr Darüleytamı	233
3.8.2.1.6. Tarsus İnas Darüleytamı	233
3.8.2.1.7. Kars Zükûr Darüleytamı	233
3.8.2.1.8. Dört Yol Zükûr Darüleytamı	234
3.8.2.2. Edirne Darüleytamları	234
3.8.2.3. Hüdavendigar Darüleytamları	235
3.8.2.3.1. Bursa Darüleytamı İdadî Zükûr Şubesi	235
3.8.2.3.2. Bursa Darüleytamı Kız Sanayi Mektebi	236
3.8.2.3.3. Söğüt Zükûr Darüleytamı	236
3.8.2.3.4. Trilye İnas Darüleytamı	237
3.8.2.4. Kayseri Darüleytamları	238
3.8.2.4.1. Kayseri Darüleytamı Zükûr ve İnas Şubeleri	238
3.8.2.4.2. Efkere Zükûr Darüleytamı	239
3.8.2.5. Konya Darüleytamı	239
3.8.2.6. Aydın Darüleytamları	241
3.8.2.7. Ankara Zükûr Darüleytamı ve Yozgat Zükûr Darüleytamı	241
3.8.2.8. Diyarbakır ve Bitlis Darüleytamı	242
3.8.2.9. Isparta Darüleytamı	244
3.8.2.10. Kudüs-ü Şerif Darüleytamı	244
3.8.2.11. Mardin Darüleytamı	245
3.8.2.12. Urfa Darüleytamı	245
3.8.2.13. Niğde Darüleytamı	245
3.8.2.14. Bolu Zükûr Darüleytamı	246
3.8.2.15. Kal'a-i Sultani Darüleytamı Zükûr ve İnas Şubeleri	247
3.8.2.16. Kilis Zükûr Darüleytamı	247
3.8.2.17. Karahisar Sahib / Afyonkarahisar Darüleytamı	248
3.8.2.18. Kastamonu Darüleytamı	248
3.8.2.19. Balıkesir Zükûr Darüleytamı	249
3.8.2.20. Teke (Antalya) Zükûr Darüleytamı	249
3.8.2.21. Halep Darüleytamı	249
3.8.2.22. Elazığ (Elaziz/Mamuretülaziz) Darüleytamı	252
3.8.2.23. İzmir Darüleytamı	252

3.8.2.24. Gaziantep (Ayntab) Darüleytamı	252
3.8.2.25. Trabzon Darüleytamı	253
3.8.2.26. Sivas Darüleytamları	253
3.8.2.27. Amasya Darüleytamı	255
3.8.2.28. Maraş Darüleytamı	256
3.8.2.29. Erzurum Darüleytamı	256
3.8.2.30. Erzincan Darüleytamı	256
3.8.2.31. Samsun Darüleytamı	257
3.8.2.32. Merzifon Darüleytamı	258
3.8.2.33. Bigados Darüleytamı	258
3.8.2.34. Şam Darüleytamı	259
3.8.2.35. Cebel-i Lübnan (Aynitura) Darüleytamı	259
3.8.2.36. Diğer Darüleytamlar	260
3.9. Darüleytam Müessesesinin Mali Durumu	260
3.9.1. Darüleytamın Gelirleri	261
3.9.2. Darüleytamın Giderleri	268
3.9.3. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Bütçeleri	270
3.9.3.1. 1331 (1915) Yılı Bütçesi	270
3.9.3.2. 1332 (1916) Yılı Bütçesi	271
3.9.3.3. 1333 (1917) Yılı Bütçesi	271
3.9.3.4. 1334 (1918) Yılı Bütçesi	275
3.9.3.5. 1335 (1919) Yılı Bütçesi	278
3.9.3.6. 1336 (1920) Yılı Bütçesi	279
3.9.3.7. Milli Mücadele Yıllarındaki Bütçeler: 1337-1339 (1921-1923)	281
3.9.3.8. 1340 (1924) Yılı Bütçesi	283
3.9.3.9. 1341 (1925) Yılı Bütçesi	284
3.10. Darüleytam Müessesesinin Kuruluş Amaçları ve Gerçekleştirdiği Faaliyetleri ...	286
3.10.1. İbate (Barındırma) ve İaşe (Giyim, Gıda, Isınma vs.) İhtiyacının Temini	286
3.10.2. Eğitim Faaliyetleri	288
3.10.3. Sağlık Hizmetlerine İlişkin Faaliyetleri	301
3.10.3.1. Darüleytam Haydarpaşa Hastahanesi	303
3.10.3.2. Dişçilik Mektebi	306

3.10.3.3. Prevantoryum	306
3.10.4. İstihdam ve Üretim Faaliyetleri	306
3.10.4.1. Sanayi İstihdamına Yönelik Faaliyetler.....	309
3.10.4.2. Ziraî İstihdama Yönelik Faaliyetler.....	314
3.10.5. Topluma Kazandırma ve Sosyal İçerme Faaliyetleri	316
3.10.6. Diğer Amaç ve Faaliyetleri.....	319
3.11. Darüleytamin Kapatılması	322
SONUÇ	331
KAYNAKÇA	336
EKLER	367
ÖZGEÇMİŞ.....	384

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1: 1923-1924 Yılı İtibari İle Faal Olan 18 Darüleytam ve Mevcutları	204
Tablo 3.2: Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Merkez Teşkilatı Şubeleri	208
Tablo 3.3: Edirne'deki Darüleytamlar ile Bu Darüleytamlardaki Toplam Öğretmen, Memur, Hizmetli ve Çocuk Sayıları...	235
Tablo 3.4: Aydın'daki Darüleytamlar ile Bu Darüleytamlardaki Toplam Öğretmen, Memur, Hizmetli ve Çocuk Sayıları...	241

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 3.1:** Duisburg Şehrindeki Fabrikada Osmanlı Talebeleri İle
Alman Ustaları 296
- Resim 3.2:** Mannheim Şehrindeki Bir Fabrikada Fesleri ile Osmanlı
Talebeleri, Alman Çıraklar ve Ustalar Birarada 297
- Resim 3.3:** A.E.G. (Allgemeine Electricitäts Gesellschaft) İsimli Alman
Elektrik Fabrikası Amelesi, Almanca Dersinde-Berlin..... 298

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.MKL	: Sadaret Divan Mukavelenameler
ASPB	: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı
Bkz.	: Bakınız
BEO	: Bab-1 Âli Evrak Odası
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.İKTS	: Cevdet İktisat Tasnifi
DH.MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH.İD	: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.UMVM	: Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
İ.HUS	: İradeler Hususi
İ.DUİT	: İrade Dosya Usulü
İ.HB	: İradeler Harbiye
İ.MF	: İrade Maarif
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.KNM	: İradeler Kanun ve Nizamat
MF.ALY	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye Dairesi
MF.EYT	: Maarif Nezareti Darüleytam
MF.HYR	: Maarif Nezareti Darülhayr
MF.MKT	: Maarif Mektubi Kalemi
MAZC	: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

MMEM	: Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
SDAO	: Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih Yok
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Y.A.RES	: Yıldız Resmi Maruzat
Y.MRZ.d	: Yıldız Maruzat
Y.PRK.MK	: Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
Y.PRK.UM	: Yıldız Umumi

GİRİŞ

İnsanoğlunun yaşam evreleri itibari ile çocukluk olarak tanımlanan evresi, en zayıf olduğu, birçok temel ihtiyacını kendi çabası ile yerine getiremediği dönemlerden birine karşılık gelmektedir. Bir bakıma yaşam döngüsünde bedeni, ruhi gelişimini hızlı bir şekilde tamamlama evresi olarak da ifade edebileceğimiz bu dönemin öznesi olan çocuk, birçok açıdan tam bir yetiye ulaşamamış olabilmekte ve bu durum ise ikinci bir elin varlığını gerekli kılmaktadır. Bu anlamda ilk etapta aile ve yakın çevresi tarafından uzanan el, bunların yokluğu veya yetersizliği durumunda ise sosyal politikanın iki önemli aktörü olan sivil toplum ve devlet eli olarak kendini göstermiştir.

Sosyal politika biliminin¹ özel olarak üzerinde durduğu meselelerin başında da çocuk ve çocukluk olguları gelmektedir. Zira sosyal politika biliminin, *toplumun tüm kesimlerinin sorunlarına çözüm üretmek, hak ve menfaatlerini geliştirmek adına politika ve tedbirler üretip uygulamak* şeklindeki geniş tanımını ele aldığımızda toplum içerisinde en fazla korunmaya ve haklarının korunup geliştirilmesi noktasında

¹ Sosyal politika, her ne kadar tarihin olağan akışı içerisinde var olmuş olsa da literatüre modern anlamda ilk olarak Sanayi Devrimi tecrübesi sonrasında aktarıldığını görmekteyiz. Sanayi devriminin neticesinde yeni bir sınıf olarak ortaya çıkan “işçi” sınıfı, bu sosyal politika tanımının temel kapsama alanını oluşturmuştur. Bir başka ifade ile sosyal politikanın dar anlamı (Orhan Tuna, Nevzat Yalçıntaş, **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999: s. 27-30), Sanayi Devrimi’nin doğurduğu olumsuz şartlar altında işçi sınıfının hak ve menfaatlerinin korunmasını, sorunlarının çözülmesini ve mevcut durumlarının iyileştirilmesini sağlamak adına politikalar yürütülmesini ifade etmektedir.

Toplumu oluşturan ve belli başlı ihtiyaçlara erişimde güçlük çeken diğer kesimlerin muhtaçlık durumuna çözümler üretme hususu ise daha çok geniş anlamıyla ele alınan sosyal politikanın kapsamı alanına girmektedir. Sadece işçiler ve onların sorunlarını değil, çocuk, kadın, yaşlı, işsiz vs. toplumun diğer kesimlerini ve onların sorunlarını ve ihtiyaçlarını dikkate alan geniş anlamdaki sosyal politikaya atfedilen önem, 1. Dünya Savaşı’ndan başlayıp 2. Dünya Savaşı ile birlikte artan şekilde devam etmiştir (Meryem Koray, **Sosyal Politika**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2012: s. 27-29; Aysen Tokol, **Sosyal Politika**, 2. Baskı, Vipaş Yayınları, Bursa, 2000: s. 6-7).

Öte yanan Sosyal politikanın, toplumu oluşturan kesimlerin ihtiyaçlarını temin etme amacını gerçekleştirme noktasında yararlandığı temel icra aracı ise “sosyal hizmet” olmaktadır. Sosyal hizmetin, “bireylerin, grupların veya toplulukların toplumsal yaşamın gerektirdiği şartlara erişimlerine ve toplumsal amaçlarına ulaşabilmelerine yardımcı olacak profesyonel faaliyetler” (Charles Zastrow, **Introduction to Social Work and Social Welfare, Empowering People**, 12th. Ed. Cengage Learning, USA, 2017: s. 4) şeklinde tanımlandığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda ele aldığımız Darüleytam müessesesi de sosyal politika biliminin kapsama alanına giren genelde çocuklar ve özelde de yetim çocukların ihtiyaçlarının temini için tesis edilmiş ve faaliyetler yürüten bir sosyal hizmet kurumudur.

tedbirler alınmaya ihtiyaç duyulan kesimlerin başında çocuklar gelmektedir. Çocuklara sağlanacak huzurlu bir ortam, onların kişisel ve ahlaki gelişimlerini iyi bir şekilde tamamlamalarına yardımcı olacak ve ayrıca içinde bulunduğu topluma, ülkeye ve belki de dünyaya yararlı birer fert olmalarına aracılık edecektir.

Böylesi bir öneme haiz olan ve zaten belirli bir dezavantaja sahip olan çocuklar içinde temel ihtiyaçlarını ve kişisel gelişimlerini temine aracı olacak bir aile desteğinden de mahrum olan kesimler, görece daha güç durumdadır. Yani babasını veya annesini yahut da her ikisini birden kaybetmiş olan, bununla birlikte yakın çevre desteğinden mahrum olan yetim, öksüz ve kimsesiz çocuklar, gelişimlerini tamamlamaya yardımcı olacak, müreffeh bir yaşam sürmelerini ve hayata güvenle bakabilmelerini sağlayacak önemli bir dayanaktan mahrum kalmışlardır. Bu mahrumiyet hali ise fizyolojik ihtiyaçlarına erişebilmelerinin yanı sıra onların yetişkin bir insan olma yolundaki ruhi, bedeni, sosyal ve ahlaki gelişimlerinin sekteye uğramasına yol açabilmektedir. Bundan dolayı bu durumda bulunan çocuklara yardım etmek, ihtiyaçlarının temini, haklarının korunması ve yetiştirilip topluma kazandırılması gibi meseleler, tarihin her döneminde ve her toplumda insanî, dinî, kültürel, siyasî, ekonomik vs. gerekçelerle kendisine yer bulmuştur.

İslam dini ve dolayısıyla Müslümanlar da yoksula, kimsesize, yetime yolda kalmışa, acize, bakıma muhtaç kimselere ve bunların yanında hayvana, çevreye, sadaka-i cariye düşüncesi bağlamındaki imarata büyük önem atfetmiştir. Bu hassasiyet, İslam medeniyetleri içerisinde oldukça yaygın bir dayanışma ve yardımlaşma anlayışının varlığını açıklamadaki en temel etken olarak gösterilebilir. Nitekim İslam toplumlarında görülen han, kervansaray, misafirhane, medrese, tekke, zaviye, imaret, aşevi, hastahane/darüşşifa/bîmarhane, nekahathane, yetimhane (darüleytam), dulhane (eramilhane) gibi çeşitli yapılar bahsedilen dayanışma ve yardımlaşmanın somut örnekleridirler. Ayrıca bu yapıların ortaya çıkmasını sağlayan araçlar arasında yer alan vakıf ve dernek gibi yapılanmalar da Osmanlı'da çok güçlü bir karşılık bulmuştur. İslam dünyasında Hz. Muhammed (sav)'in hurmalıklarını İslam'ın savunulması ve yayılması adına vakfetmesi, vakıf uygulamasına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zaten bu uygulamanın ardından sahabenin de vakıf

konusunda adeta birbirleri ile yarışarcasına hareket etmeleri bu müesseselerin önemli birer vasıta olmasına öncülük etmiştir.

Asırlar boyunca hüküm sürmüş bir devlet olan Osmanlı, bünyesinde ekonomik sosyal, kültürel açıdan farklı yapıları birlikte barındırmıştır. Bu yapılar arasında süreç içerisinde çeşitli problemler ortaya çıkması pek doğaldır. Söz konusu sorunların özellikle buhran dönemlerinde daha da artış göstermesi kaçınılmazdır. Osmanlı'da geçmişten beri süregelen bir şekilde toplumsal ve sosyal konularda ortaya çıkması muhtemel problemlerle karşılaşacak bireylere güvence oluşturması amacıyla başta vakıflar olmak üzere bir takım muavenet ve dayanışma birimleri, müesseseleri oluşturulması pek yaygın bir durumdur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar da yoğun bir şekilde geçerliliğini sürdürmüştür. Hatta Osmanlı'nın son dönemlerine denk gelen zamanlarda yaşanan gerek iç, gerekse dış kaynaklı birçok sorun bu girişimlere olan ihtiyacı daha da arttırmıştır. Çalışma içerisinde Osmanlı Devleti'nin son dönemi olarak inceleyeceğimiz süreçte ekonomik ve toplumsal anlamda ne gibi bir yapının olduğuna ve yaşanmakta olan sorunların neler olduğuna kısaca değineceğiz.

Dünya tarihi açısından tartışmasız en önemli devletlerden biri olan Osmanlı Devleti'nin karmaşık ve çok yönlü olması ve ayrıca var olduğu uzun müddetçe dünya üzerinde pek çok devlet, medeniyet, değişim-dönüşüm ile doğrudan-dolaylı bir etkileşim içerisinde bulunması dolayısıyla Osmanlı'ya dair yapılacak çalışmanın tek bir çerçeveden ele alınması kolay değildir. Bu zorluğu bir miktar hafifletebilmek adına çalışmada iki önemli kısıtımız olacaktır. İlk kısıtımız kapsam olarak bir sınırlama getirmekte olup buna göre genelde çocuk ve özelde de yetim çocuk temelinden hareket edilecektir. Bu kesimlere yönelik faaliyetlerin ve devletin de bu noktadaki yaklaşımının neler olduğu incelenecektir. İkinci kısıtımız ise dönemsel bir boyuta sahip olup, bu kısıt çerçevesinde çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemi olarak tabir edebileceğimiz ve gerek halkın gerekse devletin büyük sorunlarla yüzleşmek durumunda kaldığı yaklaşık 150 yıllık sürecini esas alacağız.

Osmanlı Devleti tarihinde modern sosyal devlet uygulamalarına örnek teşkil edebilecek birçok düzenlemenin, uygulamanın gerçekleştirilmesinin yanında yine bu çerçevede değerlendirilmesi gereken kurum ve kuruluşun tesis edildiği

görülmektedir. Esasında Osmanlı, son dönem içerisinde bir yandan iç karışıklıklar ve çatışmalar ile mücadele ederken bir yandan da Balkan Savaşları ile başlayan ve 1. Dünya Savaşı ile devam eden sürecin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu noktada gerek sivil toplum ve gerekse devlet, sosyal kesimlerin ve bunlar arasında özellikle de çocukların ve yetim çocukların durumlarını iyileştirebilmek adına çeşitli girişimlerde bulunmaya çalışmıştır. Başlangıçta Osmanlı toplumunda çok yaygın olan yardımlaşma sandıkları, vakıflar gibi oluşumlarla bu sorunlara çözüm getirilmeye çalışılmış ancak bu çabaların yetersiz kalması üzerine daha sistematik yapılanmaların tesisine yönelinmiştir.

Çalışmanın odağında ekonomik, sosyal, kültürel vs. birtakım hak ve menfaatlere erişebilme noktasında ciddi zorluklarla yüzleşmek durumunda olan ve bu durumdan kendi çabaları ile çıkılabilmeleri güç olan yetim çocuklar yer almaktadır. Sosyal politika biliminin de özel kapsam alanı içerisinde bulunan bu kesimin topluma kazandırılması ve söz konusu hak ve menfaatleri elde edebilmeleri adına Osmanlı'da ne gibi çalışmaların gerçekleştirildiğinin tespiti de çalışmanın temel hedefini teşkil etmektedir. Bu temel hedef çerçevesinde doğrudan yetim çocuklara hizmet sunmak için kurulmuş olan Darüleytam müessesesinin bu bağlamdaki rolünün ne olduğu araştırılacaktır. Bunun için öncelikle ne zaman kurulduğu, ne amaçla kurulduğu, ne gibi faaliyetler yürüttüğü gibi belli başlı sorular sorarak detaya inilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın bir diğer hedefi de Darüleytam özelinde yetimlere yönelik gerçekleştirilen çalışmalarda devletin rolünün ne olduğudur. Bunun için de devletin bu kesimlere ve Darüleytam oluşumuna yaklaşımının ne olduğu irdelenecektir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında öncelikle birincil kaynaklara erişmeye çalışıldı. Bu açıdan çoğunluğu Osmanlı devlet arşivlerinden temin edilen dönemin resmi yazışmalarının yanı sıra bazı kurum arşivleri ve çeşitli yıllıklara (salname-nevsal) ulaşılmıştır. Ayrıca incelenen dönemde darüleytamlara ilişkin kaleme alınan gazete haberleri, makaleler ve mülakatların yanı sıra dönemin önemli isimlerinin hatıratları da değerlendirilmiştir. Yine mevzuat ve yasama faaliyetleri açısından sadaret nizamât defterleri, düstür defterleri, padişah iradeleri ve kararnameleri ile birlikte meclislerde gerçekleştirilen müzakerelere de başvurulmuştur. Bu kaynaklarla

birlikte dönemimizde kaleme alınmış olan ikincil literatür kaynakları da bir bütünlük oluşturacak şekilde bir araya getirilerek çalışmanın daha sağlıklı bir zemine oturtulmasına çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan tez çalışmasında ilk olarak Osmanlı'nın son dönem şartları çerçevesinde sosyal ve ekonomik durumu ele alınacaktır. Akabinde mevzu bahis dönem içerisinde genelde korunmaya muhtaç çocuklar ve özelde de yetim çocuklara yönelik sosyal hizmetler sunan çeşitli kurum ve kuruluşlar ele alınacaktır. Son olarak da bu çalışmanın temelini teşkil eden Darüleytam müessesesini tafsilatlı bir şekilde ele alacağız. Darüleytamlar aracılığıyla başta yetim çocuklar olmak üzere korunmaya ve bakıma muhtaç çocuklara yönelik politika ve faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı'nın gerek toplumsal ve gerekse devlet aracılığıyla sosyal refahın teminine katkısının ne olduğu sorusu da cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

1. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ’NİN SON DÖNEMİNDE

EKONOMİ VE TOPLUM

Küçük bir beylikten tarihin en uzun süreli ve en geniş topraklarına sahip devletlerinden biri haline gelen Osmanlı Devleti, birçok devletin, hanedanın, imparatorluğun yaşamında kritik rol oynamıştır. Dolayısıyla dünya tarihi açısından çok önemli bir yere sahip, uzun soluklu ve çok boyutlu bir devlet olmuştur. Ayrıca gerek iç ve dış dünya ile ilişkileri bağlamında siyasal anlamda ve gerekse ekonomik ve sosyal hayatta tesis etmiş olduğu uygulama ve politikaları ile dikkatle ele alınması gereken bir merkez durumundadır. Böylesi bir öneme sahip Osmanlı Devleti’nin son döneminde tesis edilmiş olup yetim çocuklara hizmetler sunan Darüleytam müesseselerini ele alacağımız çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti’nin son dönemi içerisinde cereyan eden bazı hususlara değinmenin yerinde olacağını düşünmekteyiz.

1.1. Osmanlı Devleti’nin Son Dönemine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti’nin tarihine ilişkin çalışmalarda Osmanlı siyasi hayatının genel itibari ile Kuruluş (1299-1453), Yükselme (1453-1579), Duraklama (1579-1683), Gerileme (1699-1703) ve Yıkılış (1703-1918) olmak üzere toplam 5 döneme ayrılmak suretiyle değerlendirildiği görülmektedir². Osmanlı tarihine ilişkin bu klasik dönemlendirmenin dışında; ufak bazı istisnai gelişmeler dışında genellikle müspet bir sürece tekabül eden 14. ve 17. yüzyılları arasının genişleme dönemi ve 17.yy. sonlarından itibaren kısmının da duraklama ve dağılma dönemi şeklinde ele alındığı ikili bir ayrıma da gitmek mümkündür³.

Klasik dönemlendirmenin “yıkılış” kısmı içerisinde yaklaşık son 100-150 yıllık bir süreç içerisinde İngiltere ve Fransa başta olmak üzere batı Avrupa ülkeleri ile Rusya, dünyanın büyük bir kısmını sömürgeleştirmiş ve egemenlikleri altında almışlardı. Böylesi bir siyasal ortamda Osmanlı, Çin ve Japon İmparatorlukları,

² Mufasssal Osmanlı Tarihi, Resimli-Haritalı, Cilt 6, Güven Basımevi, İstanbul, 1972

³ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, 11. Bs., Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014: s. 34-35.

bağımsızlıklarını idame ettirebilen birkaç önemli devlet konumundaydılar⁴. Ayrıca Sanayi devriminin bir neticesi olarak kapitalist düşüncenin dünyaya yayılmaya başladığı⁵ 18. yüzyılın aktörlerini de 3 grup içerisinde değerlendirmek mümkündür. İlk grup, hızlı bir sanayileşme süreci geçiren Avrupa ülkelerinden oluşmakta, ikinci grup ise bu sürece girildiğinde zikretmiş olduğumuz sanayileşmiş devletlerin resmi sömürgesi durumunda olan devletlerden oluşmakta, Osmanlı'nın da içinde bulunduğu son grup ise gelişmiş sanayi ülkelerinin aralarındaki rekabette bağımsızlıklarını sürdürmeye çalışan devletlerden oluşmaktaydı⁶.

Gelişme döneminin sonlarına doğru genişlemesi her ne kadar yavaşlasa da devam eden Osmanlı'nın 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatması sırasında yaşadığı mağlubiyet, Osmanlı tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Zira bu gelişme, Osmanlı'nın yenilmezliği algısında değişim meydana getirmiş ve bu algı değişimi ise dünya güç dengesinde ibrenin Osmanlı aleyhine dönmesine yol açmıştır⁷. Bu süreç, II. Viyana kuşatması ile kalmayıp, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı kolay bir şekilde işgal etmesi⁸ ile de devam etmiştir. Bu açıdan Osmanlı için önemli kayıpların yaşandığı 17. ve 18. yy. içerisinde Osmanlı kendisine karşı daha cesaretli bir dirençle

⁴ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922**, Çev.: Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002: s. 39.

⁵ Kapitalist ekonomik düzenin yaygınlık kazandığı bu ortamın oluşmasına öncülük eden sanayi devrimi tecrübesinin ortaya çıkışındaki etkenleri, geçmiş zamanda yaşanan coğrafi keşifler ve dönemin yaygın iktisadi düşüncesi merkantilizm ve bunlarla birlikte bu iki gelişmeyi destekleyici devlet anlayışı şeklinde belirtebiliriz. Zira Batı, bu etkenler neticesinde bir yandan çeşitli zenginlikleri kendi ekonomilerine aktarma imkanı bulmuş, bir yandan da yeni pazar alanlarına açılabilmişlerdir (Genç, 2014: s. 32). Bu durum, özellikle refah ve ekonomik pazar bağlamında yön değişikliğini beraberinde getirerek dünya ekonomik dengesinde köklü değişimler doğurmuştur. Ayrıca giderek gelişen ve büyük bir maddi dayanak gerektiren savaş teknolojilerinin bu kaynaklarla daha kolay bir şekilde finanse edilebilmesi de dünya siyasal ve askeri güç dengesinde büyük değişimler ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerin Osmanlı açısından önemi ise bu zamana kadar sahip olduğu pazarlarına alternatif pazarları doğurmuş olması ve ayrıca özellikle savaş teknolojisi üstünlüğünü elinde bulunduran konumunun aleyhinde bir dönüşüme yol açmış olmasıdır (Quataert, 2002: s. 75).

⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013: s. 195.

⁷ Quataert, 2002: s. 26-27.

⁸ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 77-78.

karşılaşmış ve daha da ötesi çeşitli karşı saldırılarla mücadele etmek durumunda kalmıştır⁹.

Osmanlı'nın gerileme ve çöküş dönemine girdiğinin önemli göstergelerinden birisi de Rusya ile girişilen uzun ve genel itibariyle Osmanlı aleyhine kayıplarla neticelenen savaşlardır. Kaynaklara Osmanlı-Rus savaşları (1768-1774)¹⁰ olarak geçen bu süreç, III. Mustafa zamanında başlayıp, I. Abdülhamid döneminde de devam etmiş ve 1774 yılında Osmanlı adına ağır şartlar getiren Küçük Kaynarca Anlaşması ile son bulmuştur. Takip eden yıllarda Ruslarla yeniden savaş yapılmış, ancak bazı başarılar elde edilmiş olsa da netice itibari ile yenilgi kabul edilmek durumunda kalınmıştır. Bu sürecin de sonunda 1792 yılında imzalanan Yaş anlaşması ile hem aralarında yapılan daha önceki anlaşmaların geçerliliği teyid edilmiş hem de Kırım'ın kesin olarak Rusya'da kalması¹¹ kabul edilmişti¹².

Osmanlı'nın, Rusya ile girişilen savaştan yenilgi ile çıkması akabinde¹³ *"hasta adam"*¹⁴ olarak lanse edildiği ifade edilmektedir. Devletlerin Osmanlı'dan parçalar koparma, değişmekte olan güç dengesinde kendilerine yer bulma veya rakiplerine toprak kaptırmama çabaları ile geçen bu dönem, uluslararası literatürde *"Doğu Sorunu"* olarak adlandırılmıştır.

⁹ A.e., s. 78.

¹⁰ Feridun Emecen vd., "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 62-63.

¹¹ Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya ilhak olması Osmanlı askeri gücü üzerindeki etkisi ile oldukça önemli bir gelişmeydi. Zira Osmanlı idaresi, Yeniçerilerde meydana gelen bozulma ve yozlaşmanın yanı sıra araç-gereç ve eğitimlerindeki düşüşlerle bağlantılı olarak askeri güçlerindeki zayıflamayı Kırım'dan temin edilen askerî güç ile doldurmuştu Quataert, 2002: s. 75-77.

¹² Beydilli, 1994: s. 71-72.

¹³ Christoph K. Neumann, "Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler", **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, Cilt: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011: s. 78.

¹⁴ İlk olarak 1853 yılında dönemin Rus Çarı I. Nikolas tarafından ortaya atılan bu değerlendirme (**Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli-Haritalı**, Cilt 6, Güven Basımevi, İstanbul, 1972: s. 3387-3388), batı ülkelerince de sahiplenilmiştir. Bu değerlendirme ise Batı'nın, Osmanlı üzerindeki politikalarını önemli düzeyde şekillendirirken, Osmanlı karşısında cesaretlenmelerine de yardımcı olmuştur.

Rusya ile girişilen savaşlar sonrası imzalanan Ayastefanos anlaşmasının (1878), Rusya'yı güçlü bir konuma yükseltmesi karşısında Avusturya-Macaristan, İngiltere gibi Avrupa devletleri barış elçiliği perdesi altında yine aynı yıl içerisinde Berlin'de bir araya gelerek bir başka anlaşma olan Berlin Anlaşmasını imzalamış ve bu anlaşma çerçevesinde Osmanlı topraklarını dağıtmışlardır¹⁵. Esasında tarihin akışı içinde Avrupa bu girişimin benzerlerini Afrika'nın parçalara ayrılması, Ortadoğunun 1. Dünya Savaşı sonrası parçalara ayrılması gibi örneklerle birkaç kez tekrarlamıştır¹⁶. Ancak her ne kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü tehdit altında olsa da Osmanlı'nın önemli bir pazar niteliğine sahip olması büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki menfaatlerinin¹⁷ biribiri ile uyuşmamamasını sağlamaktaydı. Gerek bu durum ve gerekse Osmanlı idarecilerinin başarılı diplomasisi, sürecin Osmanlı lehine uzamasına yardımcı olmuştur¹⁸.

Bu yıpratıcı süreçten sonra Osmanlı-Rus savaşları, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve 1914'te patlak veren 1. Dünya Savaşı gibi büyük savaşlar Osmanlı'nın yıkılmasını hızlandırmıştır. Özellikle 1. Dünya Savaşı, Osmanlı'nın varlığı açısından son darbe niteliği taşımaktaydı. Genel itibari ile girilmek istenilmeyen bu savaşa Osmanlı'nın katılma gerekçelerinin başında savaşı kazanan blokun Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne müdahale¹⁹ edeceğinin kaçınılmazlığı gösterilmektedir. Bir başka deyişle Osmanlı'nın savaş bloklarından birini seçmek durumunda kaldığı ifade edilmektedir. Bu noktada Osmanlı devleti adına Balkan savaşlarında iktidarı eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti tercihini, savaşın

¹⁵ Ali İhsan Gencer, "Berlin Anlaşması" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, 1992: s. 516.

¹⁶ Quataert, 2002: s. 101-102.

¹⁷ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014: s. 56.

¹⁸ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahat Devri: 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, Cilt-2, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004: s. 887.

¹⁹ 1. Dünya savaşında galip gelen ülkeler, beklenildiği gibi mağlup olan blok içerisinde yer alan Osmanlı topraklarını işgale başlamışlardır. Savaş sırasında aralarında yapmış oldukları anlaşma (Sykes-Picot) doğrultusunda Arap eyaletlerini kendi aralarında bölüşmeye başlamışlardı. Bu işgaller ve bölüşümler, Anadolu ve Arabistan'da bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın özellikle savaşlar neticesinde toprak ve insan kaybı yaşaması ile dünya ölçeğindeki demografik ve siyasal gücünde zayıflama meydana gelmekteydi. Ayrıca böyle bir zeminde küresel ölçekte meydana gelen hızlı ve mevcut sistemleri derinden etkileyen gelişmeler karşısında da sürekli kan kaybı yaşamakta, bu da Osmanlı adına mevcut olumsuz gidişatın lehe çevrilmesini güçleştirmekteydi (Quataert, 2002: s. 104, 124).

neticesinde İngiltere, Fransa ve Rusya ittifakı karşısında yenilgiye uğrayan Almanya ve Avusturya-Macaristan ittifakından yana kullanmıştı²⁰.

1.1.1. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı

Osmanlı tarihi ile ilgili olarak yukarıdaki gibi klasik 5 dönemin dışında da farklı bölümlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu noktada son dönem olarak ele alınan yıkılış döneminin Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet vs. ilavelerle bölümlere ayrıldığı da görülmektedir. Zikredilen gelişmelerin gerçekleşmesinde gerek Dünya ölçeğinde ve gerekse Osmanlı'da önemli düzeyde etkiler doğuran 1789 Fransız İhtilali, İngiltere merkezli Sanayi devrimi, 1848 İhtilâlleri gibi bir takım gelişmelerin rolü olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu gelişmelerin, tanzimat ve ıslahat fermanlarının yanı sıra Meşrutiyetin ilanına başvurulması sırasında birer baskı aracı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Fransız ihtilalinin doğurduğu liberal, özgürlükçü, serbestiyetçi hava ile birlikte yine Fransa merkezli olarak başlayan ve diğer devletlere de sirayet eden 1848 hareketlerinin ortaya çıkardığı milliyetçi-ulusçu düşünceler, Osmanlı siyasal ve toplumsal hayatında yaşanan dönüşümlerin ilk adımları olarak gösterilebilir. Aynı şekilde İngiltere'de başlayan ve hızla yayılan Sanayi Devrimi ile birlikte liberal akımlar da Osmanlı'nın ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında köklü değişimler meydana getirmiştir. Sürekli savaş halinde bulunan ve ciddi bir darboğaz içerisinde olan Osmanlı'nın bu durumdan çıkabilmesi için önerilen çözümler arasında ise bu gelişmelerin takip edilmesi gerektiği düşüncesi öne çıkmaktaydı. Bunun üzerine batı tarzı değişim ve düzenlemelerin uygulanması gerektiğini düşünen çevrelerin bu yönde yapmış oldukları baskılarının bir neticesi olarak Tanzimat ve Islahat Fermanları doğmuştur.

Gülhane'de 3 Kasım 1839 tarihinde okunarak ilân edilen bundan dolayı da Gülhane Hattı Hümayunu (Şerifi) olarak da isimlendirilen Tanzimat Fermanı²¹, Osmanlı adına yeni düzenlemelerin habercisi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

²⁰ A.e., s. 103-104.

²¹ “Gülhane’de Kıraat Olunan Hat-tı Hümayunun Suretidir”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, 1289: s. 4-7.

Bu fermanda belli başlı konularda²² düzenleme yapılmasının elzem olduğu belirtilmiş olup, bunlar olmadan memleketin kalkınamayacağı ilave edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda kişisel haklar noktasında öngörülen düzenlemeler için; “müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaasına uygulanacağı” şeklindeki eşitlikçi yaklaşımın fermana ilave edilmesinde Batı'da gerçekleşmekte olan liberal ve özgürlükçü düşünce akımlarının etkisinin de olduğu düşünülmektedir. Fermanın, ayrıca Fransa ve İngiltere olmak üzere Batı devletlerinin hoşnutluğunu kazanmak ve bu yolla Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa üzerinden artmakta olan Mısır ile Avrupa yakınlaşmasının zayıflatılması ve bunun da yardımı ile Boğazlar meselesine bir alternatif üretebilme düşüncesi ile de çıkarılmış olduğu ileri sürülmektedir²³.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin Osmanlı'da müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa arasında siyasî ve hukukî farklılıkların var olduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri üzerine²⁴, Tanzimat Fermanı'nda geçen “kişisel haklar üzerinde tüm tebaaya eşit davranılacağına” ilişkin ifade, 18 Şubat 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda²⁵ siyasi haklar üzerine de şümul edilmişti. Islahat Fermanı'nın bu düzenlemesi ise dönem içerisinde meydana gelen birçok uyuşmazlık ile kanlı iç çatışmaların ve dış kaynaklı kışkırtma ve doğrudan müdahalelerin²⁶ de temel gerekçesi haline gelmişti.

²² Fermanda düzenleme yapılması gereken konular “*işbu kavânîn-i muktezîyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs u mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i muktezîyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret*” şeklinde belirtilmiştir. Yani özetle; -can, mal, ırz, namus emniyeti, -suçun mahkeme kararı ile sabit kılınmadıkça zanlının masum olarak değerlendirileceği ve aksine bir işlem yapılamayacağı, -iltizam sistemi ile kişinin mal ve mülklerinin tümü veya bir kısmına devlet adına el konulması anlamına gelen müsadere uygulamasının kaldırılmasına ilişkin düzenleme yapılması, -kişilerden ekonomik güçleri nispetinde vergi alınmasını öngören adil vergilendirme düzenlemelerinin yapılması, -askerliğin uygulanış biçiminde değişiklik yapılması ve belirli bir süre belirlenmek suretiyle sürekli askerlik haline getirilmesi şeklinde sıralanabilir.

²³ Grosen Gesclitche der Tûrket, II, s. 46'dan aktaran Beydilli vd.,1994: s. 94.

²⁴ Gülsoy, 1999: s. 185.

²⁵ “Islahat Ferman-ı Âlisinin Suretidir”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: I, Matbaa-i Amire 1289: s. 7-14.

²⁶ Beydilli vd.,1994: s. 95.

Islahat Fermanı'nı hazırlayan unsurlardan birisi de 1854 yılında patlak veren Kırım Savaşı'nın başlama gerekçesidir. Kırım Savaşı'nın başlamasının en önemli gerekçeleri arasında, Kudüs ve çevresindeki Hristiyanların Tanzimat Fermanı'na dayanarak kutsal mekânlara ilişkin çeşitli taleplerde bulunması gösterilmektedir. Bu taleplere Osmanlı cephesinde istenilen şekilde karşılık verilmemesi üzerine Rusya'nın Osmanlı'da bulunan Ortodoksların hamisi olduğunu kabul ettirmeye çalıştığı görülmektedir. Rusya'nın bu baskısının Osmanlı tarafından kabul edilmemesi ise Kırım Savaşı'na girilmesinin son aşaması olarak değerlendirilebilir. Rusya'nın Kırım üzerinden Osmanlı'ya açtığı bu savaşta Osmanlı'yı destekleyen başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Batılı Devletler, Osmanlı'ya gayrimüslim tebaaya yönelik (arka planında özellikle siyasal ve kurumsal nitelikte gerekçeler barındıran) çeşitli düzenlemeler yapması konusunda baskı yapmaktaydı²⁷. Kırım Savaşı, sadece Islahat Fermanı'nın ilan edilmesine yol açması ile değil, ayrıca savaşta karşılaşılan zararlar dolayısıyla ilk kez dış borç alınmasına yol açmasıyla da Osmanlı tarihi açısından önemli bir gelişmedir.

Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı, devletin siyasal anlamda batılılaşmasının bir bakıma teyidi anlamına gelmekteydi²⁸. Yine 1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) siyasi haklar üzerinde bir takım düzenlemeleri de bu minvalde değerlendirilebilir. Ancak bu gelişmelerin diğer yandan önemli bir olumsuz duruma da mahal vermesi söz konusudur. Bu gelişmeleri takip eden süreçte Müslüman ve gayrimüslim tebaanın bir arada yaşadığı yerlerde bir yanda yoğun uyuşmazlık, çatışma hali bir yanda da diğer devletlerin artan müdahaleleri söz konusu olmuştur. Bu durum ise Osmanlı siyasal ve toplumsal düzenini iyice içinden çıkılmaz bir sarmala sürüklemekteydi. Müslüman ve gayrimüslim tebaanın yoğun olarak bir arada yaşadığı Lübnan ve Suriye bölgelerinde yaşanan olaylar buna güzel bir örnektir. Bu bölgeler üzerinde birbirleri ile çatışan emelleri bulunan İngiltere ve Fransa'nın çeşitli tahrikleri, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında binlerce insanın hayatını kaybetmesine yol açan çatışmaları meydana getirmiştir²⁹.

²⁷ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 19, 1999: s. 185.

²⁸ Quataert, 2004: s. 889.

²⁹ Beydilli vd.,1994: s. 99.

Çatışmalar, her ne kadar bir dış ülkenin müdahalesine imkan vermeden bastırılmış olsa da bu süreçte Lübnan'ın siyasi yapısında yapılan değişiklik, (mutasarrıflık haline dönüştürülmesi) sonraki süreçlerde aleyhte sonuç doğurmuştur. Buna benzer gelişmeler, Balkan topraklarında da tecrübe edilmiştir. Girit isyanı sonrası, özerk bir yapıya dönüştürülmek durumunda kalınan adanın idaresinin, Müslüman ve Rumlardan oluşan karma bir meclis eliyle yerine getirilmesi kabul edilmişti. Diğer yanda Rusya'nın da etkisi ile Balkanlardaki pan-slavist faaliyetler, Bulgar, Sırp gibi bölge halkları üzerinde de sonuç doğurmuş, ağırlıklı olarak Müslüman halkı hedef alan çete yapılanmalarının ortaya çıkması neticesinde de bölgede terör ve karmaşa ortamı hakim olmuştur³⁰.

Osmanlı, tarihinin büyük bir bölümünde birçok farklı ırkta, dinde ve farklı cemaatlerde insanı tebaa çatısı altında uyum içerisine birarada bulundurmuştur. Öte yandan geçmişten beri Osmanlı tebaası arasında farklılıklar olmakla birlikte bu kesimlerin karşılıklı ilişkileri noktasında ise belirgin bir uyum söz konusuydu. Ancak baş gösteren ulus devlet girişimleri ve milliyetçilik akımları çerçevesinde farklılıklar giderek kendini daha keskin bir şekilde göstermeye başlamıştır³¹. Osmanlı topraklarında mukim etnik grupların kiliselerinin faaliyetleri ve Avrupalı devletlerin yardım ve yönlendirme faaliyetleri neticesinde ulusalcılık düşüncesi çerçevesinde örgütlenmeye başladıkları görülmekle birlikte söz konusu eğilimlerin başlangıcının ise Viyana bozgunu ile ilişkilendirilmesi mümkündür. Zira bu bozgun sonrası Balkan topraklarında yaşayan tebaa arasında kargaşa hali ve emniyetsizlik hissi hakim olmuş, bu da merkezi yönetimin kontrolü üzerinde olumsuz tesir doğurmuştur. Balkan toprakları üzerinde başlayan bu sürecin Anadolu ve Arap tebaanın yaşadığı topraklarda da karşılık bulması engellenememiştir. Yaşanan bu otorite boşluğu ise yeni örgütlenme hareketlerinin doğuşu için müsait bir ortam hazırlamıştır³². Böyle bir ortamda millet sistemi temelinde idare edilen Osmanlı, artan ulus devlet düşüncesinin karşısına Osmanlılık³³ düşüncesi ile çıkma gayretinde olmuştur.

³⁰ A.e., s. 100-101.

³¹ Quataert, 2002: 251.

³² Ortaylı, 2014: s. 69, 79.

³³ A.e., s. 72.

1830 yılına gelindiğinde Osmanlı'dan ayrılarak tarih sahnesinde yerini alan Yunanistan, bu tarihten itibaren de “büyük emeli” doğrultusunda Osmanlı aleyhinde genişlemesine devam etmişti. 1864 yılında İngiltere tarafından ele geçirilmiş olan 7 adanın Yunanistan'a verilmesi; 1866 yılında da Girit Adası'nın kötü yönetilmekte olduğu gerekçesi öne sürülerek çıkarılan ayaklanma sonrası Girit'in önce 1868 tarihli Islahat Fermanı'na dayandırılarak özerk yapıya geçirilmesi ve daha sonra da Yunanistan'ın ilhakı (1908) bu bağlamda değerlendirilebilir³⁴.

Islahat Fermanı'nı takip eden süreçte Sırbistan, Karadağ ve Romanya, birer devlet haline geldi (1876); Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmeye başlandı (1878); Bulgaristan ise Makedonya, Doğu Rumeli ve Bulgar Prenslığı (Doğu Rumeli, daha sonra Bulgar Prenslığıne ilhak olmuştur) olmak üzere üçe bölündü (1878). Bunların yanında Doğuda Rusya'nın özellikle Ermeniler üzerinden işgalleri devam ederken Güneyde de İngiltere'nin Kıbrıs ve daha sonraki yıllarda Mısır'ı işgali, Fransa'nın da Tunus'u işgali yaşanmıştı³⁵. Diğer yandan büyük devletlerin özellikle Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan gibi Osmanlı toprakları üzerinde çakışan emelleri bulunan ülkeleri kışkırtmaları ile ileride patlak verecek Balkan Savaşlarının tohumları ekilmekteydi.

Yaşanan bu gelişmeler ise Osmanlı'nın bu son yüz yılı içerisindeki en önemli meseleleri arasında yer alacak olan buralardaki Müslüman nüfusun göçü meselesini doğurmuştur. Söz konusu topraklarda katliamlarla yüz yüze kalan Müslüman nüfus, tüm varını terk etmek suretiyle Osmanlı'da çeşitli merkezlere yoğun şekilde göç etmeye başlamıştı. Ciddi rakamlara ulaşan bu nüfusun barınma, beslenme ve sağlık problemleri ise Osmanlı'nın mücadele etmek durumunda kaldığı en önemli mesele haline gelmiştir. Bu bağlamda çalışmanın temel odak noktasını teşkil eden genelde bakıma muhtaç çocuklar ve özelde yetim çocuklar meselesi de yoğun bir şekilde gündemi meşgul etmiştir.

³⁴ Beydilli vd.,1994: s. 100.

³⁵ A.e., s. 103-104.

1.1.2. Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıldaki Gelişmelerin Osmanlı'daki Karşılıkları

Osmanlı Devleti'nin Batı ile etkileşimi, her ne kadar son dönemlerinde ani bir şekilde cereyan etmiş gibi aktarılıyor olsa da bu durum, tarihi süreci içerisinde süreklilik arzeden karşılıklı etkileşimin bir parçasıydı³⁶. Ayrıca tarihsel süreç içerisinde Avrupa'da teorik, pratik, askeri ve diplomatik vs. birçok bağlamda Osmanlı'nın izlerine rastlamak mümkündür³⁷. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı'da batılılaşma temayülünün başlangıcı açısından bazı kaynaklarda Tanzimat Fermanı bir milat olarak gösteriliyor olsa da ve esas itibari ile bu temayülde Batı'nın etkisi yadsınamasa da başlangıç olarak değerlendirilmesi bir bakıma eksik kalacaktır. Örneğin II. Viyana kuşatması ile başlayan süreçte bir yandan Osmanlı'nın Batı gözündeki yenilmezlik algısı değişmiş, bir yandan da özellikle savaş teknolojisi anlamında Batı üstünlüğünü kabul eden Osmanlı'nın Batı devletlerindeki siyasi, teknik, ekonomik, toplumsal gelişmeleri daha yakın bir takibe alması söz konusu olmuştur.

Osmanlı üzerinde etki doğuran bir diğer gelişme de adem-i merkeziyetçi idari yapılanma olmuştur. Bir başka ifade ile merkezi yönetim esasına dayalı olarak idare edilmekte olan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda meydana gelen gelişmelerden adem-i merkeziyetçilik ve devletin görev değişikliği bağlamında kendi payına düşeni almıştır. Uluslararası alanda meydana gelen serbestlik ve kuralların esnetilmesi temayülü Osmanlı'da da karşılık bulmuş ve devlete yeni görevler tanımlandığı ve idarede yapısal anlamda bir takım değişikliklere gidildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan ele alan bazı çalışmalarda Osmanlı iktisadi düşüncesinin en temel hedefinin, devlet maliyesinin güçlendirilmesi ve bu vesile ile de iktidarın pekiştirilmesi olduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayı bir fetih devleti niteliği taşımasının bir neticesi olarak askeri açıdan güçlü olmak ve

³⁶ Ortaylı, 2014: s. 13.

³⁷ Detay için Bkz.: Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy*, Variorum Reprints, London, 1978: s. 51-58.

diğer yandan devlet hazinesinin doluluğu gibi hususular, güçlü bir ekonomi için önemli birer kriter olarak değerdendirilmektedir³⁸.

İslam ve Doğu medeniyetlerinin düşünce tarihine ilişkin Batı kaynaklı araştırmalarda İslam düşünce tarihinin önemli bir parçası olma özelliği taşıyan Osmanlı'nın bu bağlamda göz ardı edildiği görölmektedir. Böyle bir yaklaşıma gerekçe olarak, Batı'nın uzun yıllar boyunca gerek siyasi ve gerekse askeri açıdan ciddi mücadele halinde olduğu ve ağır kayıplar yaşadığı Osmanlı'nın bu üstünlüğu ve Batı gözündeki konumu gösterilebilir. Bu açıdan 19. yy. başlarına kadar etkili olan ve Batı'nın Osmanlı'ya bakışını korku ve nefret duyguları tahakkümünde şekillendiren bu durumun, düşünce tarihi incelemeleri üzerinde de etki doğurduğunu söyleyebiliriz³⁹.

19. yy. ortalarına gelindiğinde Batı düşüncesi, Osmanlı fikir adamları arasında muasırlaşmak, batılılaşmak, modernleşmek gibi biçimlerde değerdendirilmekte, öte yandan Batı'da hakim olan rasyonalist, materyalist, pozitivist⁴⁰ düşünce akımları da Osmanlı fikir hayatında karşılığı bulunması gereken değerdler olarak görölmekteydi. Bu düşüncenin yoğunluk kazandığı özellikle Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerindeki bürokrasiyi oluşturan siyasetçilerin ve düşünürlerin daha çok yabancı bir kültürün etkisi altında ve halktan soyutlanmış bir şekilde hareket etmeleri ise hedeflenen neticelere ulaşılmasını akim kılmaktaydı⁴¹. Bir başka deyişle Batı'nın kavramsal süzgecinden ve düşünce dünyasından geçerek şekillendirilen demokrasi, hürriyet, medeniyet, kalkınma, teknoloji gibi hususların bu şekli ile Osmanlı'ya tatbik edilmeye çalışılması, başarısız birer taklitten öteye gidemeyen pratiklerin gerçekliklerle uyumsuzluğuna yol açmıştır.

³⁸ Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600**, Cilt-1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000: s. 81.

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Cilt-2, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 159.

⁴⁰ Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-2, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 198.

⁴¹ Faroqhi, 2014: s. 299.

1.1.3. Sultan II. Abdülhamid Döneminin Değerlendirmesi

II. Abdülhamid, üç padişahın tahta geçmesine tanıklık edildiği ve devletin borçlarının ödeyemeyeceğinin ilan edildiği⁴² büyük bir mali buhranın yaşanmakta olduğu 1876 yılında⁴³ tahta geçmiştir. Rusya ile savaşın sona erdiği 1878 yılından 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'e kadarki uzun ve sancılı süre zarfında, içinde bulunulan ağır şartlar ile mücadele edebilmek adına bir yandan katı uygulama ve politikalar takip etmek durumunda kalmış, bir yandan da İslamî bir hassasiyet temelinde Batı kültürünün Osmanlı toplumunda yer etmesinin önüne geçmeye⁴⁴ çalışmıştır.

Uzun süren II. Abdülhamid döneminin en çok eleştirilen boyutu katı ve otoriter bir siyasal dönem olmasıdır. Bir başka açıdan bakıldığında ekonomik, siyasi ve toplumsal yapılarda meydana gelen gelişmelere ve değişim ihtiyaçlarına cevap verebilmek için katı ve ciddi müdahalelerde bulunulması, yerleşmiş kalıpların dışına çıkılabilesinin mümkün kılınması adına bir bakıma kaçınılmaz bir durumdur. Tarih boyunca birçok döneminde ve farklı yerlerde ve farklı kişilerce bu yolun takip edildiği görülmüştür.

II. Abdülhamid'in bu yöndeki uygulamaları ise döneminin "istibdat (baskı)" kavramı ile nitelendirilmesine yol açmıştır. Bu tabire karşın söz konusu dönem içerisinde Osmanlı adına yapılması elzem olan çeşitli düzenleme ve yenilemelerin yapıldığı görülmektedir. Özellikle maarif ve sosyal politika başta olmak üzere, ulaşım, haberleşme, ordu alanlarında köklü değişimler gerçekleştirilmiştir. Müslüman halkın modern anlamda eğitim imkanlarına erişim ve sosyal imkanların durumu açısından gayrimüslim halk ile karşılaştırıldığında dikkate değer bir farkın olması, II. Abdülhamid'in bu konuya ağırlık vermesinin başlıca

⁴² Pamuk, 2013: s. 231.

⁴³ Üç padişahın tahta geçmesine tanıklık edilen 1876 yılı, ayrıca uzun yıllar sürecek II. Abdülhamid döneminin başlaması açısından da Osmanlı son dönemi için önemli bir tarihe işaret etmekteydi. Bir bakıma istikrar zaafiyeti anlamına gelen bu yıl içerisinde, tahtta bulunan Abdülaziz'in bir darbe sonrasında indirilmesi, yerine geçen V. Murad'ın 3 ay gibi kısa süre ile tahtta kalması ve sonrasında da yine aynı yıl içinde II. Abdülhamid'in Kanun-u Esasi'yi kabul etmek şartı ile tahta geçmesi gibi mühim gelişmeler sığmıştır.

⁴⁴ Quataert, 2004: s. 891.

gerekçelerinden biri olarak öne sürülmektedir⁴⁵. Diğer yandan II. Abdülhamid'in bu alana ağırlık vermesinin bir diğer gerekçesi olarak da kendi iktidarı kuvvetlendirmek olduğu da öne sürülmektedir⁴⁶.

Osmanlı'nın son dönemi, devletlerarası diplomasi açısından çok yoğun bir şekilde geçmiştir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere diğer devletler nazarında Osmanlı "hasta adam" olarak değerlendirilmekte ve savunmasız kalmış olan Osmanlı'dan kolay şekilde toprak elde edilebilecekti. Devletlerin bu düşünce ve çeşitli kalkışmaları, Osmanlı'yı dönem dönem farklı diplomasi ve stratejileri takip etmek durumunda bırakmıştır. Bu noktada sadrazamlar, diğer devletler ile yürütülecek diplomasi'nin yönünü belirleyen temel unsurlardan biri olmaktaydı. Daha açık bir ifade ile padişah, denge siyaseti çerçevesinde hangi devlete yakın politikalar takip edecek veya hangi devlete yakınlaşmak istiyor ise bu görüşlere sahip paşaları Sadrazamlığa getirmekteydi. Ancak II. Abdülhamid döneminde bunun farklı gerçekleştiği görülmektedir. Zira II. Abdülhamid, özellikle dış müdahalelerden mümkün olduğu kadar uzak kalınabilmesini mümkün kılmak adına diplomasiyi kendisi belirlemekteydi. Bu bağlamda II. Abdülhamid tarafından takip edilen siyaseti; diğer devletlerin Osmanlı üzerindeki çakışan emellerini kullanarak, baskıların bir yerde yoğunlaşmasını önleyerek ülkeyi savaşa sokacak gelişmelerden uzak tutmak şeklinde özetleyebiliriz⁴⁷.

1.1.4. İttihat ve Terakki Döneminin Değerlendirmesi

II. Abdülhamid'in Anayasayı kaldırması ve Meclisi lağvetmesi, önemli bir kesimin muhalefeti ile neticelenmişti. Ancak ciddi anlamda ilk muhalif hareket olarak, önceleri 1889 yılında gizli bir şekilde kurulup faaliyet sürdüren ve daha sonraları 1895 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti⁴⁸ ismini de alacak olan İttihad-i

⁴⁵ Beydilli vd.,1994: s. 105.

⁴⁶ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011: s. 21, 135.

⁴⁷ S. Deringil "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, II Cilt, s. 305-306'den aktaran: Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 217.

⁴⁸ M. Şükrü Hanioglu, İttihat ve Terakkî Cemiyeti, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 23, 2001: s. 476-484.

Osmanî Cemiyeti'nin kuruluşu gösterilebilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, dönem uygulamalarının muhalif sesler üzerinde baskı oluşturduğundan şikayet ile tedrici bir şekilde yurt dışına kaçmış ve gidilen ülkelerde kurdukları dergi ve gazeteler aracılığıyla fikri ve siyasi çalışmalarını devam ettirmişlerdir. II. Abdülhamid aleyhinde yoğunlaşan bu çalışmalar, önemli bir muhalefetin oluşmasına aracılık etmiştir. Bunun yanında Damat Mahmud Paşa'nın yurt dışına kaçması, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyete ve liberal ekonomiye meyyal yaklaşımları, ordudaki subayların da Cemiyet'e ilgi duyması ve ayrıca bu kadroların ordu içinde artan nüfuzu gibi gelişmeler, cemiyetin muhalif bir yapı olarak etkililiğini katlamıştır⁴⁹. İlk başlarda Selânik kumandanlığında II. Abdülhamid yanlısı kumandanlara ve bazı polis şeflerine yönelik suikastlar, Enver ve Niyazi paşaların doğrudan askerlerini dağa çıkararak isyanı gibi gelişmeler, hem İttihat Terakki muhalefetine etkisinin göstermek açısından hem de II. Abdülhamid'i II. Meşrutiyetin ilanına mecbur bırakması⁵⁰ açısından önemli gelişmelerdi.

Dönemin bir diğer aktörü olarak, zaman zaman İttihat ve Terakki kadrolarında da yer bulan Jön Türkler'i sayabiliriz. Aynı dönem Avrupa'daki muadilleri ile karşılaştırıldığında, Avrupa'da meydana gelen bu gibi siyasi hareketlerin çoğunlukla devlet aygıtını ortadan kaldırmaya veyahut da işlevsiz hale getirmeye yönelik olduğu, buna karşılık Osmanlı'daki bu gibi hareketlerin ise ağırlıklı olarak devletin bekasının temini adına iyileştirme, yenileme düşünceleri taşıdığı ifade edilmektedir. Diğer yandan Jön Türkler hareketinin başlangıcının da Avrupa örneklerindeki sınıfsal hareketlerin ötesinde, farklı yapılar arasında uzlaşma ve denge arayışları çerçevesinde şekillendiği, bunun ise anayasa hazırlanma sürecinde olumsuz bir etkisi olduğu ilave edilmiştir⁵¹. Bu noktada bir diğer değerlendirme olarak amaçlarına ilişkin bir ilave de yapılabilir. Buna göre söz konusu hareketin temel amacı, Osmanlı'da bir danışma (meşveret) meclisi

⁴⁹ Beydilli vd.,1994: s. 109.

⁵⁰ A.e., s. 118.

⁵¹ Cemil Koçak, "Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi: Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, 1. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009: s. 77.

oluşumunun sağlanması ile bir yandan iktidarın paylaşılması, diğer yandan da kuvvetler ayrılığının temin edilmesi şeklinde ifade edilmiştir⁵². Bunun için de oluşturulmak istenen Anayasanın, bir amaç olmaktan ziyade Devleti yenilemeye yardımcı olacak bir araç olarak görüldüğü ifade edilmektedir⁵³.

1.2. Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Durum ve Toplumsal Yapı

1.2.1. Ekonomik Durum

Dünya tarihinde önemli bir aralığa tekabül eden Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan ele alınması, her şeyden önce uzun süreli ömrünün bölümlendirilerek ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Zira var olduğu bu uzun süre zarfında, başta iktisadi olmak üzere sosyal, siyasal, kültürel bağlamda farklı düşünce, teori, gelişim ve dönüşümlerin tecrübe edilmesi söz konusudur. Bu açıdan biz de çalışmanın bu kısmında temel olarak Osmanlı'nın yaklaşık 100-150 yıllık bir zamanını ele almaya çalışacağız. Osmanlı son dönemini ele aldığımız bu çalışmada söz konusu dönem içerisinde nasıl bir ekonomik durum olduğunu incelemekten önce Osmanlı iktisadi hayatının hangi dayanaklar üzerine kurulduğuna değinmekte yarar vardır. Yani Osmanlı'nın başından itibaren ekonomik temellerine, ekonomik yaşantıda takip edilen temel düşünce ve vasıtalarına da değinmeyi gerekli görmekteyiz.

Osmanlı iktisadi düşünce ve pratiğinde yerleşik durumun şekillenmesinde üç temel ilkenin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, **“iaşe ilkesi (provizyonizm)”**dir. Bu ilke, Osmanlı'nın iktisadi faaliyetlerde bulunurken tüketici temelli bir ihtiyaç ekonomisini takip ettiğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Yani Osmanlı iktisadi faaliyetlerde bulurken öncelikle tüketicilerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesine önem göstermiş ve bunun için de ihtiyaç mallarının bol ve yüksek kalitede üretilmesine özen göstermiştir. İkinci ilke olarak gösterilen **“gelenekçilik ilkesi (tradisyonalizm)”** ise en özet hali ile iaşe ilkesinin uzun yıllar başarı ile yürütülebilmesine olanak sağlayan toplumsal ve ekonomik alanlarda yerleşmiş dengelerin, değerlerin sürekliliğini işaret etmektedir. Bunun sağlanması için ise

⁵² Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008: s. 33.

⁵³ Cemil Koçak, ag.m., s. 81.

mevcudun korunması ve doğabilecek değişim ihtiyaçlarının da yine bu dengeye yeniden erişebilme gayesi doğrultusunda takip edilmesi öngörülmektedir. Üçüncü ilke olan **fiskalizm ilkesi** ise, hazinenin mümkün olduğu kadar yüksek seviyelere çıkarılması ve bu seviyeden aşağı inmesinin engellenmesi temeline dayanmaktadır⁵⁴.

Son dönem devlet idarecilerinin, ekonomik anlamda belli başlı değişimlere gitmekte olduğu görülmektedir. Örneğin, geçmişteki gibi üretime yönelik doğrudan müdahalelerin olumsuz tecrübelerinden dolayı artık belirli ürünlerde müdahale yolunu tercih etmekteydi. Piyasa fiyatının altında alımlar yapılması veya yüklü miktarda ürün çekilmesi ürün kıtlığı sorunu doğurmakta, bu durum ise piyasa dengesinde bozulmalara sebebiyet vermektedir. Bu açıdan bakıldığında devlet, 17. yüzyıldan itibaren özellikle temel ihtiyaçlara yönelik mallarda müdahale yetkisini kullanmaktaydı. Bunda temel gerekçe ise yiyecek kıtlığının doğurması muhtemel sosyal ve siyasi krizlerin önüne geçilebilmesidir. Özellikle de oldukça büyük bir nüfusu barındıran İstanbul'un ihtiyaçları üzerinde ayrı bir özenle durmaktaydı. Bu şekilde iase teminine yönelik doğrudan müdahalelerin etkisi konusunda görüş ayrılıkları olmakla birlikte 19. yy. başlarından itibaren piyasa güçlerinin daha etkili olduğu bir surece girildiğine de şahit olunmaktadır⁵⁵.

Diğer yandan Osmanlı'da iktisadi politikalarını 19. yy. boyunca ve Cumhuriyete kadarki 20. yy. ilk çeyreği süresince görünümünü, 4 ayrı dönem içerisinde ele almak mümkündür. 1826 yılına kadar olan ilk dönemde devletin korumacı politikalar takip ettiği görülmektedir. İkinci dönem olarak ele alınabilecek 1826-1860 yılları arasında ise gerek iç pazarlarda ve gerekse dış ticaret anlamında nispi anlamda bir serbestliğin takip edildiği görülür. 1908 yılı ile sınırlandırılabilir üçüncü döneme bakıldığında ise özellikle yabancı tüccarların sınırlandırılması ve yerel imalatçıların desteklenmesi adına gümrüklerin arttırıldığı görülmektedir. Dördüncü dönem olarak ele alınabilecek I. meşrutiyet ile 1. Dünya Savaşı arasındaki politika ise genel olarak ikili bir çekişmenin sahnelendiği bir dönem olmuştur. Yani bir yanda liberal iktisadi düşüncenin takip edilmesi gerektiğini savunan bir kesim diğer yanda ise korumacı, milli bir iktisat politikasının takip edilmesini savunan

⁵⁴ Genç, 2014: s. 41-46.

⁵⁵ Quataert, 2002: s. 79-80.

kesim söz konusudur⁵⁶. Bunlara ilave edilecek son bir dönem olarak 1914 yılından itibaren, yani 1. Dünya Savaşı sonrası dönemde ise ağırlıklı olarak korumacı ve milli bir ekonominin tesis edilmesine yönelik politikaların takip edildiği görülmektedir⁵⁷.

1.2.1.1. Osmanlı Malî Yapısı ve Son Dönem Malî Durumuna Genel Bir Bakış

1.2.1.1.1. Tımar Sistemi ve İltizam Sistemi

Osmanlı ekonomisinin en önemli kaynakların başında gelen vergi gelirlerinin temininde takip edilen belli başlı yöntemler bulunmaktaydı. Bu yöntemler arasında tımar ve iltizam usulleri, Osmanlı ile özdeşleşmiş araçlar olup devletin sürdürülebilirliği noktasında hayati önem arzettiği için özellikle ele alınması gereken hususlardandır. Osmanlı Devleti'nin temel gelir kaynaklarının başında uzun yıllar **“tımar sistemi”** olarak adlandırılan vergilendirme usulü aracılığıyla elde edilen gelirler yer almıştır. Tarihte çeşitli uygulamalarına rastlanan ve Osmanlı'da da özellikle güçlenme aşamasındaki savaşlarda savaşçıların ihtiyaçlarını karşılaması açısından önemli bir karşılığı olan bu sistemin temelinde, bazı asker ve memurlara belirli bir yerin vergi gelirlerini kendi nam ve hesaplarına toplayabilme müsaadesi vardı. Bu anlayışta toprakları yöneten bu kişiler, kendilerine yapılan hizmet karşılığında halka bu toprakları işlemeleri koşuluyla tahsis etmekteydi. Tımar sisteminde temel alınan gelir ise, bir atlı askeri bir yıl süresince geçindirmeye yetecek düzeydeki miktar⁵⁸ şeklinde belirlenmiştir⁵⁹.

Tımar sistemi, “reâyâ (toprağı işleyip vergisini sipahiye vermek zorunda olan, vergi mükellefi), sipahi (tımar sahibi) ve devlet” olmak üzere üçlü sacayağı üzerine kuruludur. Tımar sisteminin işleyişi ise devlete ait (mîrî) toprağın, devlet

⁵⁶ Quataert, 2004: s. 888.

⁵⁷ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, 3. Bs. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014: s. 163-164.

⁵⁸ Tımar sistemde toprağın işlenmesi ile yıllık 20.000 akçeye kadar getiri sağlanıyorsa tımar (Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 287), 20.000-100.000 akçe arasında getiri sağlanıyorsa zeamet ve 100.000 akçenin üstünde getiri sağlanıyorsa has olarak adlandırılmaktaydı (Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994 s. 543).

⁵⁹ Quataert, 2002: s. 61-62.

hizmetinde bulunan kişilere ve askerlere verilerek, bu toprakların işlenmesi ve toprağın işletilmesinden doğan vergilerin toplanması esasına dayanmaktadır. Söz konusu toprağın işlenmemiş hali (rekabe) devlet mülkiyetinde olup, toprağın kullanım ve yararlanma hakkı ise tımar sahibine⁶⁰ bırakılmıştır. Dolayısıyla toprağın işlenmesinden elde edilen meblağın bir kısmını kendisine ayırıp geri kalanı ile asker yetiştiren tımar sahibinin bu hakkını satması, bağışlanması, rehin bırakması veya tereke olarak değerlendirmesi mümkün olmamaktadır⁶¹.

Osmanlı'nın temel unsurlarından biri niteliğine sahip olan tımar sisteminin 16. yüzyıldan itibaren bozulmalar yaşaması, tımar sisteminde ıslahat yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu anlamda zaman zaman bazı bürokrat ve düşünürlerin bu hususta girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda Koçi Bey'in IV. Murat'a sunmuş olduğu risaleler, Tımar sistemi açısından üzerinde önemle durulması gereken tarihi kayıtlar niteliği taşımaktadır. Zira söz konusu risaleler, içerik itibari ile ağırlıklı olarak Tımar sistemindeki bozulmaları ve bu bozulmaya karşı tedbir ve önerileri ihtiva etmektedir. Koçi Bey'e göre tımar sistemindeki bozulmaların temel nedenleri, bu sistemin temelini teşkil eden usullerin terk edilmesi ve bunun yanında tımar arazilerinin nüfuzlu kişi ve aileler eline geçecek şekilde yolsuz uygulamalara başvurulmasıdır. Buna ilave olarak Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik, askeri ve toplumsal yaşam üzerinde doğrudan etkisi olan tımar sistemindeki böyle bir bozulmanın ise devleti çöküşe götürdüğünü belirtmektedir⁶².

Osmanlı'da devletin sınırlarının genişlemesi ve oldukça büyük boyutlara ulaşmasının yanı sıra savaş teknolojisindeki artışların neden olduğu nakit gelir ihtiyacındaki sürekli artışlar, tımar sistemi dahilinde vergi gelirlerinin doğrudan temininde yaşanan sıkıntılar, *iltizam* adı ile yeni bir düzenlemeye gidilmesini gerekli

⁶⁰ Tımar sisteminde toprakların üzerinde mülkiyet hakkı olmaması esas olup bazı durumlarda toprakların tımar sahiplerinin (sipahi) mülkiyetine tahsis edildiği de olmuştur. Gerçekleştirilecek seferlere katılma noktasında yükümlülüğü bulunmayan bu sipahilere, seferler için belirli miktarda asker temin etmesi şartı koşulmuştur. Aksi halin müeyyidesi ise bir yıllık vergi gelirine devlet tarafından el konulması şeklinde düzenlenmiştir (Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 242).

⁶¹ İpşirli, 1994: s. 239, 241.

⁶² Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler, Gözlem Yayınları**, İstanbul, 1980: s. 855.

kılmıştır. Bu sistemin temelinde belirli bir bölgenin vergi gelirlerinin belirli bir süre ile toplanması hakkının ihale edilerek en yüksek teklifi veren kişilere (*mültezim*) devredilmesi anlayışı yatmaktaydı⁶³.

Osmanlı'da özellikle Sokullu Mehmet Paşanın ölümünü takip eden dönemde israfın artması ile birlikte devlet bütçesi açığının da arttığı, ancak bu duruma rağmen devlet gelirlerinde de artış olduğu görülmektedir. Devlet gelirindeki bu artış ise; Tımar ve iltizam sistemlerinde bozulmalar neticesinde söz konusu vergilendirmelerle elde edilen gelirlerin hak eden kişilere verilmeyip devlet kesintisi şeklinde hazineye aktarılması; çeşitli vergilerin oranlarında artışa gidilmesi; mahkûm edilen vezir veya emirlerin mallarının devlet adına el konulması olmak üzere bazı gerekçeler öne sürülmektedir⁶⁴.

1.2.1.1.2. Mali yapı

Osmanlı mali yapısını teşkil eden üç unsurdan biri olan tımar sisteminin bu yapıdaki payının tespiti yapılan sayımlarla belirlenmekteydi. Bir diğer unsur olan merkez maliyesinin payına ise doğrudan düzenlenen bütçe ile ulaşılabilmekteydi. Mali yapıdaki üçüncü bir unsur olan vakıfların payı ise yine sayımlarla veya devlet denetimleri aracılığıyla belirlenmekteydi⁶⁵. Osmanlı maliye teşkilâtının kurumsal çatısını ise doğrudan Sadrazama bağlı “Defterdarlık”⁶⁶ teşkil etmekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde gelir-gider kalemleri, yönetimleri itibari ile bir kısmı Defterdarlığa⁶⁷ bir kısmı da Hazineye⁶⁸ olacak şekilde ikili bir durum söz konusuydu⁶⁹.

⁶³ Quataert, 2002: s. 62.

⁶⁴ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmanîye*, Cilt-I, İstanbul, 1315: s. 359.

⁶⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014: s. 249.

⁶⁶ Sağlam yapısal ve kaydı temellere dayamakta olan Defterdarlık Kurumu, toprakların genişlemesi üzerine doğan ihtiyaca binaen Anadolu ve Rumeli Defterdarlıkları, Arap-Acem Defterdarlıkları, Şikk-ı Sani ve Şikk-ı Salis örnekleri ile sayıları artırılmıştır (Kütükoğlu, 1994: s. 514).

⁶⁷ Defterdara bağlı olanlardan ilki, Mukataa’ya ilişkin işleri yürüten, buna dair resmi izinler veren “*Mukataa*” kalemidir. Burada ismi geçen Mukataa uygulaması ise devlete ait orman, tuzla, maden, hayvan yetiştiriciliği vs. bir gelirin/işin yıllık olarak, peşin bir ödeme karşılığında, belirli süre ile kiralanması ve işlenmesinin devri temeline dayanan ve bu şekli ile günümüz KİT’leri (Tabakoğlu, 2014: s. 278) ile benzerlik arz eden, Osmanlı’nın temel vergi toplama yöntemlerinden birisidir. Diğer kalemlerden “*Mevkufat*” kalemi, belirli bölgelerde özellikle devlet hazinelerinden, tımarlardan vakfedilenlerin yönetilmesi, olağanın dışında ortaya çıkan ihtiyaçların finansı için toplanan avarız vergilerini toplamak ve mültezimlerden iltizam vergisi olarak tespit edilen %

Osmanlı son dönemi ele alındığında modern anlamda bütçenin ilk olarak 1909 yılında hazırlanmış olduğu, bir başka deyişle mecliste görüşülerek kabul edilen ilk bütçenin 1909 (1325) yılı bütçesi olduğu kabul edilmektedir. Öte yandan II. Abdülhamid dönemindeki her mali yıl için bütçe hazırlandığı; 1908 yılı itibari ile başlayan II. Meşrutiyet dönemi içerisinde sadece 1913-1914 mali yılı bütçesinin hazırlanamadığı, bununla birlikte 1. Dünya Savaşı'nın neticelendiği 1918 yılından cumhuriyetin ilanına kadarki mütareke ve işgallerle geçen zamanlarda ise mali bütçelerin hazırlanamadığı görülmektedir⁷⁰. Ayrıca bu yıllara ait bütçelerin sıklıkla olağanüstü bütçeler şeklinde düzenlenmesi, Osmanlı'da gerçek mali durumun ortaya konulmasını güçleştirmekteydi⁷¹.

Devletin ekonomik anlamda iflasın eşiğinde olduğu son dönemde mali teşkilatlanmanın hızlı bir şekilde yeniden yapılanması ihtiyacı görülmüştür. Bu noktada girilen çalışmalardan birisi 1838 yılında Defterdarlık müessesesinin kaldırılarak yerine Maliye Nezareti'nin kurulması olmuştur⁷². Öte yandan Tanzimat dönemi kadrolarının yapılanma ihtiyacını temin için Fransa mali sistemini örnek aldığı ve ayrıca bu sistemin kurumlarını Osmanlı'nın mali yapısı içine işlemeye çalıştığı görülmektedir. Fransa'nın İngiltere'ye tercih edilmesinin gerekçelerinin başında ise İngiltere'nin hem bu mali yapıya belirli bir sürecin neticesinde ulaşmış olması hem de daha çok adem-i merkezi bir yöneme haiz olması gösterilebilir⁷³. 1876 yılına gelindiğinde merkezî bütçenin hazırlanması görevinin Kanun-i Esasi

10'lük ödemeyi almak gibi görevleri bulunmaktaydı. Bunların dışında Osmanlı kalelerinde bulunan kişilerin izin ve görevlerini işleyen "*Tezkireci-i kıta' (Kale Tezkirecisi)*" kalemi ile "*Varidatçı*" kalemleri de bulunmaktaydı (Kütükoğlu, 1994: s. 516).

⁶⁸ Hazineye bağlı olanlar: tüm gelir ve harcamaların günlük kayıtlarının tutulduğu "*Ruznamçe-i evvel (büyük ruznamçe)*"; Kamu görevi icra edenlerin maaş işlemlerinin kayıt edildiği "*Ruznamçe-i sâni (küçük ruznamçe)*"; gelir-giderlerin incelenmesi esası ile hareket eden ve bir yandan padişah-vezir vakıfları ile cizye defterlerinin incelenmesi, diğer yandan da devletin tüm gelir ve giderlerinin denetimi görevlerini ifa eden "*Muhasebe*" kalemi; ve son olarak da ulufe olarak adlandırılan maaşları alan kişilerin maaş defterlerinin hazırlanması ile görevli "*Mukabele*" kalemi şeklindedir (Kütükoğlu, 1994: s. 515-516).

⁶⁹ Kütükoğlu, 1994: s. 514-515.

⁷⁰ Tabakoğlu, 2014: s. 274-277.

⁷¹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016: s. 794.

⁷² A.e., s. 250.

⁷³ Ortaylı, 2014: s. 160.

aracılığıyla Mebusan Meclisi ile Ayan Meclisine verilmesi de yine bu yeniden yapılanma girişimleri kapsamında değerlendirilebilir⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nin mali açıdan içinde bulunduğu darboğazı aşmak adına başvurduğu kaynaklar arasında padişahlık makamına ait hazineden merkeze kıymetli eşya veya para aktarımı yöntemi, özellikle müreffeh dönemlerden kalan birikimler ile ilk başlarda mümkün olabilmekteydi. Ancak 17. yy.'dan itibaren bu kaynakların yetersizliği dolayısıyla iç borç (esham)⁷⁵, dış borçlanma, müsadere (aşırı zenginleşen kişilerin veya sarraf ve tüccarların mallarına hazine adına el konulması), zorlayıcı nitelikte faizsiz satın almalar⁷⁶, mukataa, malikâne, parada tağşişe gitme vs. gibi başka araçlara başvurulmak durumunda kalınmıştır⁷⁷. Osmanlı maliyesinde, bütçe açıklarının kapanmasında halkın vergi yükünün aşırı artışını engellemek adına bazen devletin gelir arttırılması yerine giderlerde kısmaya başvurduğu da görülmektedir. Bu kapsamda başta askerî zümreler olmak üzere devletten maaş vs. alacağı olan kişilere yapılacak ödemelerin ertelenmesi, geleceğe mahsuben “hazine tezkireleri” verilmek suretiyle giderlerde kısmaya gidildiği örnekler söz konusudur⁷⁸.

İktisadi anlamda son yüzyıl içinde bulunulan kötü şartların bir diğer boyutu da güçlü bir merkezi mali yapının doğuşuna ve etkili maliye kadrolarının yetişmesine yardımcı olmasıdır. Maliyecilerin yetişmesinde etkili olan çeşitli hususlar arasında bu kadroların Avrupa ülkelerinde almış oldukları eğitimler, Osmanlı borçlarının idaresi ve vergi gelirlerinin temini temel gayeleri ile 1881'de teşekkül edilmiş olan Duyûn-u Umumiye İdaresi ile Osmanlı topraklarında yabancı devletlerce kurulan ve daha çok kendi dış ticaretleri için ihtiyaç duyulan sermaye ve güvenceyi temin için kurulan yabancı bankaları zikredebiliriz⁷⁹. Bu açıdan son döneme damgasını vuran kişilerden biri olan Maliye Nazırı Cavid Bey ele alındığında, görev aldığı süre

⁷⁴ Tabakoğlu, 2014: s. 274.

⁷⁵ Osmanlı'da 1775 ve 1870 yılları arasında uygulanmış olan iç borçlanma sistemine verilen ad olan esham uygulaması ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Mehmet Genç, “Esham/ أسهام”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 11. Cilt, 1995: s. 376-380; Genç, 2014: s. 184-193.

⁷⁶ Genç, 2014: s. 232.

⁷⁷ Pamuk, 2013: s. 168.

⁷⁸ Mehmet Genç, Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler-2**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006: s. 17.

⁷⁹ Ortaylı, 2014: s. 148-149, 254.

zarfında bir yandan yazmış olduğu eserler ile Osmanlı iktisat literatürüne önemli katkılar sağlamış, bir yandan da sadece Maliye Nazırlığı görevi ile yetinmeyip bir İtibar-ı Milli isimli bir bankanın kurulması ve idaresi süreçlerinde bulunmak suretiyle pratiğinde de önemli roller üstlenmiştir⁸⁰.

Son dönem devlet maliyesi anlamında iki önemli girişime de burada değinmek gerekir. Bu dönem içerisinde başvurulmuş her iki girişimin de temelinde yapılmak istenen ve önemli maddi kaynak gerektiren yapısal ve kurumsal değişimlerin ihtiyacı olan maddi kaynağın teminidir. Bunlardan birisi, daha önceleri ağırlıklı olarak vilayetlerin giderleri için kullanılmak adına toplanan vergi gelirlerinin merkeze aktarılmasına başlanması, bir diğeri de Evkaf Nezareti kurularak vakıfların⁸¹, özellikle de para vakıflarının gelirlerinin bu çalışmaların finansı için kullanılması olmuştur⁸².

1.2.1.1.3. Osmanlı Maliyesinin Temel Gelir Kaynağı Olarak Vergiler

Osmanlı Devleti'nin gelirleri arasında en önemli kalemi teşkil eden vergiler, uygulamada şer'î vergiler ile reayadan (vergi mükellefi) alınan vergiler olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilebilir. İlk başlıklandırmaya esas olan şer'î vergiler ise "Öşür"⁸³; "Haraç"⁸⁴ ve "Cizye"⁸⁵ şeklinde bir sınıflandırmaya tabi idi. Osmanlı Devleti'nde vergi gelirlerinin yarısına yakın bir oran ile oldukça büyük bir kısmı cizye vergilerinden gelenler oluşturmaktaydı. Bunu takip eden gelirler ise

⁸⁰ Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

⁸¹ II. Mahmut döneminde kurulan bu nezarete Mekke ve Medine ile padişaha ait vakıflar haricinde kalan vakıfların tümü bağışlanmıştır. İlerleyen tarihlerde de gayrimüslim ve yabancı vakıflar haricindeki tüm vakıflar bu nezarete bağlanmıştır (Ortaylı, 2014: s. 162-163).

⁸² Beydilli, 1994: 81-92.

⁸³ Kelime olarak onda bir anlamına gelen **Öşür Vergisi**, Osmanlı'daki uygulaması, toprakların fethi ile birlikte mirî toprak (devlet arazisi) haline gelen yerlerin sürülmesi ile elde edilen gelirin onda birinin devlete vergi olarak ödenmesi esasına dayanmaktaydı. Müslim-gayrimüslim ayrımı olmaksızın tüm tebaadan alınmakta olan bu verginin oranının 1/10 ila 5/10 arasında belirlendiği görülmüştür (Kütükoğlu, 1994: s. 531).

⁸⁴ **Haraç vergisi**, fethedilen topraklarda yaşayanların yerlerinin ve düzenlerinin değiştirilmeyerek doğrudan vergi yükümlüsü haline getirilmeleri esasına dayanmaktaydı. Bu bağlamda yerlerinde bırakılan kişilerin arazilerini işlemelerinden elde ettikleri gelirleri üzerinden alınan vergi Haraç olarak tanımlanmaktaydı (Kütükoğlu, 1994: s. 533).

⁸⁵ **Cizye vergisi**, fethedilen yerlerde Müslümanlığa geçmeyen (zımmî) yetişkin ve çalışabilir güçteki erkeklerin Devlet koruması alabilmek ve savaşlara katılmamak için vermek durumunda olduğu vergiyi tanımlamaktadır (Kütükoğlu, 1994: s. 533).

darphaneler ile tuzla, maden gibi mukataaya tabi olan vergilerden gelenler oluşturmaktaydı. Bölgesel olarak da hazineye vergi gelirlerinin en çok geldiği bölge Rumeli olmuştur⁸⁶.

Osmanlı'da vergiler anlamında bir diğer temel başlık altında ele alınması gereken vergiler, vergi mükellefi olmanın gerekliliği ile alınan reaya rüsumatı (reaya vergisi)dir. Bir başka ifade ile Müslüman reayadan ve Gayrimüslim reayadan birer vergi mükellefi olmaları dolayısıyla çeşitli gerekçelerle diğer bazı vergiler de alınmaktaydı. Müslümanlardan; çift vergisi, çiftbozan vergisi, çift sahibi reâyânın evli oğlundan alınan bennak vergisi ile bekar oğlundan alınan mücerred vergisi, dönüm vergisi ve son olarak duman vergisi alınmaktaydı. Gayrimüslim reayadan alınmakta olan vergiler arasında kişi başına ve aynı miktarda alınan ispenç vergisi ile gayrimüslim dul kadınlardan alınan bive vergileri sayılabilir. Bunların dışında çeşitli vergiler de söz konusu idi. Bunları; değirmen (su, rüzgar vs.) işletme üzerinden alınan asiyab vergisi; sipahilere (tımar sahiplerine) vergi vermekle yükümlü olan reayanın çocuklarının evlenmesinde sipahiye vermek durumunda oldukları arus vergisi, hayvancılıkla ilgilenen reayanın yetiştirdiği hayvan başına nevrüzda, yani senede bir kez olmak üzere verdiği ağnam vergisi şeklinde özetleyebiliriz⁸⁷.

Vergilerin toplanması tımar sisteminin bozulması ile birlikte mültezimlere devredilmiş, ancak kâr sağlama amacı ile bu işe girişen ve belirli bir zamanda vergi toplama taahhüdünde bulunmuş olan mültezimlerin bunu sağlamak adına giriştikleri baskı ve zam faaliyetlerinin⁸⁸ yanı sıra bazılarının bu yetkilerini kötüye kullanarak vergileri toplaması, halkı ekonomik anlamda çok zor durumlara düşürmüştür⁸⁹. Buna çözüm olması adına bu verginin toplanması işi, birer kamu görevlisi olan muhassıllara devredilmiş ancak bu kesimlerin de özellikle ürünün pazara sunumu noktasında ağır hareket etmesi dolayısıyla yine istenen neticeler alınamamıştır.

⁸⁶ İncalcık ve Quataert, 2000: s. 93.

⁸⁷ Kütükoğlu, 1994: s. 534-538.

⁸⁸ Suraiya Faruqi, "Krizler ve Değişim: 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, Cilt-2, Ed. Halil İncalcık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004: s. 663.

⁸⁹ Pamuk, 2013: s. 147-148.

Osmanlı'da alınmakta olan temel vergilerden birisi de padişah tarafından olağanüstü durumların finansmanı için alınması emredilen, özellikle de savaş zamanlarında sıklıkla başvurulana **avarız vergileridir**⁹⁰. Osmanlı'da ortaya çıkan olağanüstü durumlarda gerek Müslüman ve gerekse Müslüman olmayan halktan toplanmakta olan “avarız vergileri”nin ödenmesinde güçlük yaşayanlara yardımcı olmak için mahalle, köy, kasabalarda kurulan avarız sandıkları ve avarız vakıfları, uzun yıllar kimsesiz, öksüz, yetim çocuklar için bir maddi kaynak görevi de üstlenmiştir⁹¹. Esasında özellikle savaş gibi olağanın dışındaki durumlarda toplanan bu vergi, son dönemlerde savaşların artışı nedeniyle tanzimata kadar olağan bir vergi gibi toplanmış, bu tarihten itibaren ise kaldırılmıştır⁹².

1.2.1.1.4. Gider Kalemleri ve Duyunu Umumiye (İç-Dış Borçlar)

Osmanlı son dönem maliyesinin gider kısmındaki kalemleri ele aldığımızda bütçedeki payının büyüklüğü itibari ile sıralamak gerekirse ilk sırada bütçe giderlerinin %70 gibi büyük bir oranına tekabül eden *mevacip* veya *ulufe* harcamalarıydı. Bu isimlerle anılan harcama kalemleri, askerlere ödenen maaşlar ile taht değişimleri sırasında yeni padişah tarafından askerlere bu maaşlarına ek olarak dağıtılan *cülus* bahşişlerinden ibaretti. Bütçe giderleri içindeki ikinci büyük paya sahip kalem ise saray ve ordu ihtiyaçları için yapılan harcamaları ifade eden *teslimat* kalemidir. Üçüncü bir kalem ise vezir, beylerbeyi, hanım sultanlar gibi saray kişilerine tahsis edilen *has* giderleri ile bunun yanında bazı han, bey ve prensler ile deniz kumandanlarına tahsis edilen *salyane* giderleridir. Burada ifade edilmesi gereken bir husus, bütçe gider kalemleri içerisinde imar, eğitim-öğretim, sağlık vs. kamu harcamaları ile yatırımları için bir karşılık bulunamamaktadır. Zira bu tür harcamaların finansı için genel itibari ile vakıflar, özel teşebbüsler, vergi muafiyetleri vs. yöntemler kullanılmaktaydı⁹³.

⁹⁰ Tabakoğlu, 2014: s. 282-283; Kütükoğlu, 1994: s. 539-541.

⁹¹ Mehmet İpşirli, “Avarız Vakfı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 4, 1991: s. 109.

⁹² Halil Sahillioğlu, “Avârız (العوارض)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 4, 1991: s.108-109.

⁹³ Tabakoğlu, 2014: s. 284-286.

Savaş ve iç karışıklıklarla boğuşmakta olan Osmanlı, bir yandan taht ve Devlet ricali açısından yaşanan istikrarsızlık ve verimsiz idare, diğer yandan dış müdahalelerin doğurduğu siyasi ve mali krizler ile içinden çıkılması çok daha güç bir duruma sürüklenmekteydi. Bu bağlamda son dönem mali yapı ele alınırken gerek iç kaynaklara başvurmak suretiyle alınmış olsun gerekse yabancı devletlerden temin edilmiş olsun borçlar, bütçe dengesini en fazla meşgul eden unsur olmuştur. Zira borçlanma, bir yandan savaşlar, bir yandan da ekonomik ve siyasi krizlerle boğuşmakta olan devletin artan ve gücünü aşan harcama ihtiyaçlarını finanse edebilmek adına başvurulmuş kaynakların başında gelmiş ve ilerleyen süreçte devletin mali iflasına yol açan bir unsur halini almıştır. Dolayısıyla mali durumun ortaya konulması anlamında borçların üzerinde önemle durmak gerekir.

Borçlanmanın ilk başlarda saray halkına ait çeşitli varlıkların malikâne⁹⁴ yöntemi ile başkalarına devredilmesi gibi uygulama örnekleri ile iç borçlanma şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Ancak bu ve bu nitelikte iç borçlanmanın yeterli olmaması üzerine, ilerleyen yıllarda dış kaynaklara başvurmak bir zaruret halini almıştır. Bu noktada ilk olarak dış borçlanmaya, Kırım Savaşı'nın yıkıcı etkilerini telafi için Mısır'ın cizye gelirleri teminat gösterilmek suretiyle gidilmiştir.

Kırım Savaşı'nın cereyan ettiği 1854 yılından 1879 yılına kadarki süreçte toplamda 17 kez dış borca başvurulmuş olup, son kez başvurulduğunda artık devletin tüm gelirlerinin bu borç alımlarına teminat olarak sunulduğu görülmektedir⁹⁵. Bundan dolayı, 1875 yılında devletin mali anlamda iflas ettiği kabul edilmiştir. Bunun üzerine 1881 yılında alacaklı konumunda olan devletlerin borçlarının ödenebilmesi için yine bu devletlerce yönetilen⁹⁶ Genel Borçlar İdaresi (Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi) kurulmuştur. Borçlu bir devlet haline gelen Osmanlı'nın

⁹⁴ Malikâne uygulamasının ortaya çıkışında iltizam usulünün etkisi söz konusudur. Şöyle ki, iltizam usulü ile belirli bir yerin vergi gelirleri kendisine tahsis edilmiş olan mültezimlerin, bu gelirlerini artırmak adına kötü yönetimlere başvurusu, netice itibari ile bir takım olumsuzlukların doğuşuna yol açmıştır. Bu noktada söz konusu olumsuzluklara karşılık bir çıkış yolu olarak ortaya sürülen Malikâne sisteminde temel olarak iki hedef belirlenmiştir. Bu hedeflerden ilkinin, malikâneye konu olan kaynağı satın alan kişilerden verimlilik garantisi temin edilerek söz konusu kaynağın korunmasına olanak sağlamak, bir diğerini ise hazineye düzenli bir gelir akışının temini şeklinde özetleyebiliriz (Genç, 2014: s. 106, 226).

⁹⁵ Tabakoğlu, 2014: s. 290.

⁹⁶ Pamuk, 2014: s. 122.

borçlarının %90'ına yakını borçlardaki pay sahipliği sırasına göre Fransa, Almanya ve İngiltere ülkelerine aitti. Bu ülkelerce idare edilen Kurum, bir yandan borç yapılandırmaları yapma görevi üstlenmiş, bir yandan da borçlara kaynak sağlama adı altında Osmanlı'nın en önemli gelir kaynaklarına el koymaya başlamıştır⁹⁷.

Bu gelişmeler, alacaklı konumunda olan Avrupa ülkeleri ile Rusya'nın Osmanlı üzerindeki emellerini kamçılamiş ve aleyhteki girişimlerini arttırmıştı. Bu doğrultuda söz konusu devlet temsilcileri İstanbul'da bir araya gelerek Osmanlı'ya içinde toprak terki de olmak üzere çeşitli kararlar aldirmaya zorlamak istemişlerdir⁹⁸.

1. Dünya Savaşı sırasında devlet borçlarının ertelenmesi için 1914 yılı içerisinde biri 21 Temmuz ve diğeri 18 Ağustosta olmak üzere iki geçici kanun kabul edilmiştir. Ancak savaşın devam ediyor olması ile bu işleme 3 Ocak 1915 tarihli kanun ile tekrar başvurulduğu görülmektedir. Bu kanun düzenlemesinde tecil edilmeyecek olan borçlar arasında yetimlere ilişkin mevduatlar sayılmıştır⁹⁹. Bir başka deyişle borçların ödenmesi noktasında güçlük çekildiği bir dönemde hasasiyetle yaklaşarak yetimlere ilişkin borçlar konusunda ertelenmeye gidilmeyeceği zikredilmiştir.

1.2.1.2. Enflasyon, Ücretler ve Satın Alma Gücü

18. yy. sonlarında Osmanlı ekonomisi kendi kendisine yeten bir görünüm arz etmekteydi¹⁰⁰. Ancak bu tarihten itibaren yaşanan, ekonomik güç dengelerinin değişimi, savaşlar, kıtlıklar, yüksek fiyatlar ile enflasyon, göçler vs. birçok gelişim ve değişim, ibrenin Osmanlı aleyhine döndüğü bir süreci beraberinde getirmiştir. Yaşanan olaylar, bir yandan Osmanlı halkını fakirleştirmiş, bir yandan da zaten aşağı doğru bir eğilim gösteren mevcut durumun bu gidişatını hızlandırmıştır. Ayrıca, bu durumdan çıkılabilmesine yardımcı olabilecek araç ve kaynaklara erişim noktasında da giderek artan geriye gidiş ise Osmanlı'yı içinden çıkılması güç bir sarmala sokmuştur.

⁹⁷ Quataert, 2004: s. 898.

⁹⁸ Beydilli vd.,1994: s. 102.

⁹⁹ BOA.HR.MA.1116.32; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, Cilt: 1, Yayın Numarası: 130, İstanbul, 2013: s. 127.

¹⁰⁰ Tabakoğlu, 2014: s. 379.

Osmanlı'nın bu dönem itibari ile mücadele etmek durumunda olduğu meselelerin başında gıda, giyecek, yakacak gibi temel tüketim ihtiyaçlarının temininde yaşanan zorluk gelmekteydi. İaşe kavramı ile ifade edilmekte olan bu ihtiyaçların temin edilmesi, halka ulaştırılması ve idaresini sağlamak adına İaşe Nezareti'nin teşkil edildiği görülmektedir. 30 Temmuz 1334 (30 Temmuz 1918) tarihli kararname¹⁰¹ ile kurulan Nezaret'in ilk nazırlığını ise dönemin önemli simalarından biri olan ve Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkil edilmesinde de çok etkili olan Kara Kemal yapmıştır.

İaşe Nezareti, bir yandan fiyat politikaları takip etmek, diğer yandan da kamu yararına hizmet veren kuruluşları desteklemek suretiyle söz konusu durumun çözümüne ve iyileştirilmesine katkıda bulunmaya çalışmaktaydı¹⁰². Osmanlı'da halkın satınalma gücü üzerinde doğrudan etki doğuran uygulamalardan biri, fiyatların üst seviyesini belirlemek anlamına gelen narh uygulamasıydı. Toplumun refahı açısından özenle takip edilen narh uygulaması, normal şartlarda genel olarak mevsimsel değişimler bağlamında başvurulmuş bir yöntemken; savaş, afetler, kıtlık, yüksek enflasyon vs. gibi fiyatların yeniden düzenlenmesini gerektiren durumlarda da başvurulmaktaydı. Örneğin, piyasadaki malların, savaş halinde orduda toplanması veya sel, kıtlık gibi doğal afetlere bağlı olarak azalması dolayısıyla fiyatlarının yükselmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu durumda fiyatların yükseltilmesi ve maksimum bir sınır belirlenmesi ihtiyacına hizmet etmek üzere narh uygulamasına başvurulmaktaydı 19. yy. ortalarına kadar var olan narh uygulaması yerini, bu dönemdeki yaygın iktisadi düşüncenin de etkisi ile fiyatların piyasada serbest bir şekilde belirlendiği sisteme bırakmıştır¹⁰³.

Devletin mali açıdan içinde bulunduğu darboğazdan çıkabilmek adına reayadan almakta olduğu vergileri arttırması ve özellikle kapıkulu (yeniçeri, sekban) ücretleri bağlamında önem arz eden akçede ekonomik değeri değiştirilmeden tağşişe

¹⁰¹ “İaşe Nezareti Hakkında Kararname”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 558-563.

¹⁰² Zafer Toprak, “Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi-II**, İstanbul, 1994, s. 240-241.

¹⁰³ Kütükoğlu, 1994: s. 562-564.

gitmesi (akçe içindeki gümüş miktarının azaltılması, ya da bakır oranının artırılması) huzursuzlukları ve isyanları doğurmuştu¹⁰⁴.

Osmanlı'nın ekonomik buhran halinden çıkabilmek adına başvurmuş olduğu araçlardan birisi olan tağşiş uygulamasının fiyatlar genel seviyesinin ve dolayısıyla enflasyonun yüksek seviyelere çıkmasına yol açtığı da görülmüştür. Zira parada tağşişe gidilmesi ile Osmanlı ekonomisine giderek artan miktarda yabancı gümüş ve altın girmiş, bu durum ise bir yandan ekonomik istikrarsızlığı artırırken, bir yandan da mevcut koşullarda dahi rekabette zorluk çeken yerel üretici ve tüccarların fiyat artırımlarına gitmek durumunda kalmalarına yol açmıştır. Bu gelişmenin doğal bir neticesi olarak hem halkın satınalma gücünde ciddi gerileme hem de enflasyonun çok yüksek seviyelere çıkması durumu ortaya çıkmıştır. Tağşişin bir diğer olumsuz neticesi ise devletin iç borç alımlarını güçleştirmesiydi. Şöyle ki, Devlete borç verecek olanlar, yeniden tağşişe gidilebileceği beklentisi dolayısıyla bu girişimlerinden vazgeçmekte veya verilecek borç için daha yüksek faiz önermekteydiler¹⁰⁵.

1.2.1.3. Para, Finans ve Kredi

Osmanlı temel para birimi¹⁰⁶ olan akçeler, madeni para şeklinde sikke olarak basılmaktaydı. Gümüş akçelerin yanında ilk olarak Fatih Sultan Mehmet zamanında başlanılmış olan ve daha sonraları farklı adlarla piyasaya sürülen altın paralar (tuğralı, zincir, fındık, zer-i mahbûb) ile akçeden daha düşük alımlarda kullanılmak üzere bakır paraların da bastırıldığı görülmektedir. Kağıt para ise ilk

¹⁰⁴ İpşirli, 1994: s. 223.

¹⁰⁵ Pamuk, 2013: s. 170-172.

¹⁰⁶ Şevket Pamuk, Osmanlı parasına ilişkin çalışmasında Osmanlı para biriminin geçirmiş olduğu safhaları 5 dönem içerisinde ele almaktadır. İlk safha olarak ele aldığı 1326-1472 arası döneminin başlangıç ve bitiş tarihleri ilk gümüş parasının basılması ile ilk altın paranın basılması tarihlerine denk gelmektedir. İkinci safha olarak, 1477-1585 tarihleri arasında çift metalli para sisteminin uygulandığı ve Osmanlı'nın da ekonomik anlamda en güçlü olduğu dönemi düzenlemektedir. Üçüncü safha ise yabancı paraların Osmanlı ekonomisine yoğun şekilde girdiği 1585-1690 yılları arasındaki dönemdir. Dördüncü safha ise Osmanlı kurşuna geçildiği ve ayrıca yoğun gümüş tağşişine gidildiği 1690-1844 yılları arasındadır. Son safha olarak ele alınan dönem ise 1844-1914 yıllarını kapsayan ve yine çift metalli para düzeninin hakim olduğu, ayrıca Avrupa devletlerinden yoğun şekilde borçlanmalara gidildiği dönemdir (Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğunda Para: 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, Cilt-2, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004: s. 1055-1056).

olarak Abdülmecid döneminde daha çok faizli bir borç senedi¹⁰⁷ niteliğinde basılmış, faizsiz kağıt para ise Abdülaziz döneminde kaime olarak basılmıştır. Zamanla piyasadaki miktarının artışı ile değer kaybeden kağıt paraların basımı durdurulmuş, II. Abdülhamid döneminde ise yeniden basılmaya başlanmıştır. Ancak altın karşısında değer kaybı yaşaması hazineyi ciddi anlamda zarara uğrattığı gerekçesi ile 1879 yılında toplanıp yakılmış, daha sonra üçüncü bir girişim olarak 1915 yılında evrak-ı nakdiyye olarak tekrar basılmıştır¹⁰⁸.

Osmanlı'da para basımı sadece İstanbul'da yapılmayıp, Bursa, Konya, Edirne, Gelibolu, Üsküp, Mısır, Bağdat, Şam, Halep gibi Osmanlı'nın Anadolu, Rumeli ve Afrikadaki toprakları üzerinde bulunan belli başlı merkezlerinde de yapılmaktaydı¹⁰⁹. Osmanlı sikke'lerinin basımında Altın ve Gümüş madenleri kullanılmaktaydı. Bundan dolayı her iki maden de ekonomik hayatın önemli birer unsuru durumundaydı.

Dünya ticari hayatında mübadele aracı rolü ile önemli bir yeri bulunan altın ve gümüş madenlerinin geçmişten beri dünya ekonomik güç dengeleri üzerinde de etkileri söz konusudur. Zira bilindiği üzere merkantilist iktisadi düşüncenin büyük bir etkisi ile öncelikle Portekizli tüccarlarca başlayan ve daha sonrasında diğer devletlerin kaşiflerinin dahili ile artan coğrafi keşiflerin itici gücü doğal madenlere erişimdi. Bu açıdan keşiflerin temel kazanımlarından birisi, altın ve gümüş gibi ticari anlamda çok değerli iki madene erişilmiş olmasıdır. Zira günümüz gelişmiş Batı ülkelerinin bu araçları kullanarak ekonomik-sosyal refahlarını arttırmaları ve ayrıca dünya güç dengesini lehlerine çevirmeleri mümkün olmuştur.

Coğrafi keşifler öncesinde özellikle deniz ticareti açısından çok önemli bir aktör olan Venedikliler, altın ihtiyacını Kırım'da bulunan altın rezervlerinden temin ederken, İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkeleri de tümüyle Sudan'daki yataklardan temin etmekteydi. Osmanlı'nın kullandığı altınlar ise ağırlıklı olarak

¹⁰⁷ Ortaylı, 2014: s. 152.

¹⁰⁸ Kütükoğlu, 1994: s. 555-556.

¹⁰⁹ A.e., s. 559.

Balkan topraklarındaki rezervlerden veya yabancı tüccarların getirdiği altın paraların eritilmesi ile elde edilmekteydi¹¹⁰.

Esasında coğrafi keşiflerle başlayan altın ve gümüş bolluğu ile Osmanlı pazarlarına giren yabancı tüccarlar, Osmanlı'nın hem iç hem de dış piyasalardaki dengelerini altüst etmiştir. 16. yy. son çeyreğinden itibaren Avrupalı tüccarların Osmanlı piyasalarına fazla miktarda altın ve gümüş sürmesi, Osmanlı ekonomisinde dalgalanma meydana getirmiştir¹¹¹. Ayrıca yabancı tüccarın elindeki bol gümüş ile yerli üreticinin mallarını yüksek fiyatla satın alması ise iç piyasada mal kıtlığına ve fiyatlarda anormal artışların yaşanmasına yol açmıştır. Bunu aşmak için her ne kadar ihracat yasakları veya narh uygulamalarına başvurulmuş olsa da istenilen netice alınamamıştır¹¹². Değerli madeni paraların kaçak yollarla ülkeye girmesini önlemek de yine başvurulmuş bir diğer yöntem olmuştur. Bu noktada o dönemin önemli emanet noktalarından olan pazarlardaki bezzazistanlarda¹¹³ bulunan sandıkların ve ayrıca kervansaraylarda bulunan yolcuların eşyalarının aranması ve tespit edildiği takdirde el konulması gibi eylemlere de rastlanmaktadır¹¹⁴. Ayrıca devletin bir yandan develüasyon aracı olarak bir yandan da ek gelir sağlayarak bütçe açığını kapatma araçlarından biri olarak kullandığı¹¹⁵ değeri düşürülen akçenin basılıp piyasaya sürülmesi yöntemi, özellikle uzun ve yıpratıcı Savaşların yaşandığı son asrın bir neticesi olarak zaruri bir hal almıştır. Bu anlamda bir yandan sikkelerdeki gümüş miktarı azaltılırken diğer yandan da 2'lik, 5'lik vb. gibi yeni madeni paralar da tedavüle konulmaktaydı¹¹⁶.

¹¹⁰ A.e., s. 551.

¹¹¹ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009: s. 196.

¹¹² İpşirli, 1994: s. 223.

¹¹³ O dönem için banka gibi kurumlar henüz teşekkül etmediği için esnaf, tüccar veya mal/servet sahibi halk, paralarını, kıymetli eşya ve mücevherat gibi malların alınıp satıldığı kapalı ve korunaklı çarşı olarak tanımlanan (Şemseddin Sami, **Kamûs-i Turkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 283) Bezzazistanlardaki (Bedestan) kasa, dolap veya sandıklarda muhafaza etmekteydi. Döneme ait bir arşiv belgesinde, emniyet açısından buralara konulan paralar arasında yetim paralarının da olduğu ifade edilmektedir (BOA.C.İKTS.37.1803).

¹¹⁴ Kütükoğlu, 1994: s. 551.

¹¹⁵ Pamuk, 2013: s. 115.

¹¹⁶ Kütükoğlu, 1994: s. 555.

Osmanlı'daki başlıca kredi temin kaynaklarını; bankalar, para vakıfları (veya vakıf bankaları), tüccarlar, büyük sarraflar ve Galata Bankerleri¹¹⁷, tefeciler, süftece¹¹⁸ aracılığıyla borç nakli, kredi mektupları vs. şeklinde sıralamak mümkündür. Öte yandan Osmanlı'da kredi müessesesi, riba (faiz) ortamına yol açma ihtimali dolayısıyla çokça başvurulmamaya çalışılan, teşvik edilmeyen bir yöntem olmuştur. Faiz düzenlenerek paranın değerlendirilmesine ilk olarak, özellikle devletin ekonomik ve siyasal anlamda duraklamaya girdiği ve para ihtiyacının arttığı 15. yüzyıl içerisinde para vakıflar aracılığı ile başvurulmaya başlanmıştır¹¹⁹. Uygulamada, faizle kredi temin etmek yerine öz sermaye üzerinde durulmakla birlikte krediye ihtiyaç halinde daha çok iş ortaklıkları kurulması yolu ile kaynak teminine çalışıldığı veya görece varlıklı tüccarlardan faizsiz borç alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu noktada para vakıfları başlıca kredi sağlayıcılarından biri durumundaydı. Söz konusu vakıflar, birikimlerini mudarebe olarak adlandırılan bir çeşit emek-sermaye ortaklığına dayalı işletmeler kurarak değerlendirmekteydi¹²⁰.

Osmanlı'da bankacılık, batılı anlamdaki ilk örneklerini Kırım Savaşı'ndan sonra göstermiş, bankacılık sistemine verilen önemin ise Tanzimat ilanından sonra daha da arttığı görülmüştür. Esasında kurulan ilk bankalar sermaye sağlamak, ticaret hayatına yönelik işlemler yapmak vs. ekonomik amaçlardan ziyade devletin son

¹¹⁷ Pamuk, 2014: s. 116.

¹¹⁸ Süftece, uzak bir yere borç olarak verilecek belirli bir miktarın asıl borçluya teslim edilmesi için o yere gidecek 3. bir kişiye borçlandırılmasını düzenleyen belgeye (süftece) verilen addır (Cengiz Kallek, "Süftece / السـفـتـجـة", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 19-21).

Yakın dönemin önemli sosyal bilimcilerinden Fernand Brudel eserinde süftece'yi bazı farklılıklar içermekle birlikte Batı'nın ticari ilişkilerinde kullanmakta olduğu kambiyo senedinin (bill of exchange) ortaya çıkmadan önce İslam devletlerinde uygulanan bir örneği olarak değerlendirmektedir. Aynı şekilde sermaye ortaklıkları/mudaraba (commenda) ile bir şeyi veresiye olarak önceden satışına müsaade eden bir sözleşme niteliğindeki mohatra (önden satış) ve diğer bazı ticari uygulamalarını da bu kapsamda değerlendirmektedir. İlave olarak ifade edilebilecek bir husus da bu ilişkinin İslam Devletleri ile özellikle de Osmanlı ile ticaretin bir neticesi olarak görmesidir (Fernand Braudel, **Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Volume-II: The Wheels of Commerce**, Translated by Sian Reynolds, Book Club Associates, London, 1983, s. 555-556).

¹¹⁹ Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", **Türkler**, Ed.: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C: 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 65.

¹²⁰ Tabakoğlu, 2014: s. 421; Pamuk, 2013: s. 76, 81.

dönem içerisinde bulunduğu darboğaza çözüm getirebilmek adına mali amaçlar taşımaktaydı¹²¹.

Osmanlı'da yerli sarraflarca (iki Galata bankerince) devletten de önemli bir miktarda destek alınmak suretiyle 1847 yılında kurulan ve bir ilk niteliğine haiz olan Dersaadet Bankası (İstanbul Bankası), ilk zamanlarında Osmanlı parasının özellikle İngiliz Sterlini karşısında değer kaybını durdurmada başarı göstermişti. Ancak ilerleyen zamanlarda bunu devam ettiremeyerek kapatılması üzerine hasıl olan yeni bir banka ihtiyacı, İngiliz sermayesi ile 1856 yılında Londra'da kurulan Bank-ı Osmanî ve daha sonra 1863'de Fransız sermayesinin de eşit düzeyde dahil olması ile Bank-ı Osmanî-i Şahane ismini alan banka ile giderilmiştir. Söz konusu banka, hem bir devlet bankası hem de bir ticari banka niteliğinde olup, bir Merkez Bankası gibi kaime emisyonu faaliyeti¹²² de yürütmüştür. Bunun yanında bu dönem içinde ağırlıklı olarak yabancı devlet sermayeleri ile başka bankalar da kurulmuştur. Öte yandan Mithat Paşa'nın 1863 yılında gerçekleştirdiği girişime dayanan, düşük faizle köylüye kredi sağlama temel amacına hizmet etmek üzere halkın kendi tasarruflarından temin edilen sermaye ile kurulan "Emniyet Sandığı (Menafî-i Umumiye Sandıkları)/Ziraat Bankası" da Osmanlı bankacılığında tümü yerli sermaye ile kurulmuş olması açısından önemli bir yere sahiptir¹²³.

1.2.1.4. Üretim ve Ticaret

1.2.1.4.1. Tarım

Tarım, Osmanlı'nın başlangıcından sonuna kadar devletin en önemli gelir ve üretim kalemi¹²⁴ olmasının yanı sıra tebaanın da en önemli geçim kaynağı olmuştur. Osmanlı'da nüfusun önemli bir çoğunluğu geçimlerini, mîrî toprak rejimi¹²⁵ ve çift-hane sistemi¹²⁶ çerçevesinde tarımsal üretimden sağlamaktaydı¹²⁷.

¹²¹ İbrahim Fazıl, "Bankacılığımızda Tekamül ve Emlak ve Eytam Bankası", **Hayat Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2 Aralık 1926: s. 7.

¹²² Tabakoğlu, 2014: s. 417.

¹²³ Kütükoğlu, 1994: s. 561; Ortaylı, 2014: s. 256; Pamuk, 2013: s. 234-235; Pamuk, 2014: s. 117.

¹²⁴ Quataert, 2004: s. 962.

¹²⁵ Tümü ile devlet mülkiyetinde olan mîrî arazideki üretim, şehir sakinleri, ordu gibi büyük kitlelerin buğday, arpa gibi ihtiyaçlarının sağlanmasına yönelik gerçekleştirilmekteydi. Tarla olarak

19. yy. içerisinde özellikle daha önceleri atıl durumda olan toprakların tarıma açılması ve ticari amaçla tarım üretiminin artması, tarım üretiminin ekonomideki payı üzerinde dikkate değer bir artış doğurmuştur. Bununla birlikte bu payın atmasını sağlayan bazı gelişmeler de söz konusudur. Bunları yabancı devletlerin bu mallara olan ihtiyacındaki artış, genel nüfustaki artış, Osmanlı'ya yerleşen ve büyük miktarla ulaşan mülteci nüfus, 1883 yılında çiftçiye kredi sağlama amacıyla Ziraat Bankası'nın kurulması¹²⁸ vs. şeklinde sayabiliriz. Ancak asrın sonlarına doğru uluslararası zirai ticaret anlamında ciddi bir alternatif olarak ortaya çıkan Amerika tarım üretimi, diğer tarım üretimi gerçekleştiren ülkeler üzerinde olduğu gibi Osmanlı'nın üzerinde olumsuz yönde etki doğurmuştur¹²⁹.

Tarım üretimi açısından Balkan toprakları önemli bir yere sahipti. Zira buralardaki tarımsal üretim teknik anlamda Anadolu ve Arap bölgelerine nazaran daha ileri düzeyde bir teknikle yerine getirilmekteydi. Bu farklılığın temelinde ise devlet teşviklerinin yanı sıra özellikle teknik makine ve teçhizatın aktarımı kolaylaştıran demiryolu ağlarının diğer bölgelere oranla daha fazla oluşu bulunmaktaydı¹³⁰. Son dönemde yaşanan toprak kayıpları içerisinde böylesi bir öneme sahip bölgenin de elden çıkmış olması Osmanlı ekonomisi açısından kritik bir kırılmadır. Zira önemli büyüklükteki nüfusu barındırmakta olan bu topraklar, Osmanlı Devleti ekonomisindeki en önemli unsur olan tarım üretiminin gerçekleştirilmekte olduğu, devletin en zengin ve müreffeh yerleriydi¹³¹. Bu da bir yandan devleti ekonomik darboğaza sokmuş, diğer yandan da başta Balkan toprakları olmak üzere kaybedilen topraklarda yaşayanların buralarda barınmayıp merkez

değerlendirilen bu toprakların dışında tutulan bağ ve bahçeler ise vergilendirmeye tabi tutulan küçük köylü ailelerine üretim yapmaları için tahsis edilmekteydi (İnalcık, 2009: s. 247).

¹²⁶ Çift-hane olarak değerlendirilen bu üretim ise, küçük ailelerin kendi temel gereksinimlerine yetecek düzeydeki üretimine (geçimlik üretim) ve bu üretimin üzerine konulan çift vergisi/resmi ile maliyeye yapacağı katkıya dayanmaktaydı (İnalcık ve Quataert, 2000: s. 190; Quataert, 2002: s. 195-201).

¹²⁷ İnalcık, 2009: s. 245.

¹²⁸ Quataert, 2004: s. 989.

¹²⁹ A.e., s. 961-966.

¹³⁰ A.e., s. 970.

¹³¹ A.e., s. 892.

bölgelere göçü ile nüfus yığınlarını karşılayamayan bir iâşe sorunun doğmasına yol açmıştır.

1.2.1.4.2. İmalat ve Sanayi

Osmanlı'da imalat, geçmişten beri genel olarak el emeği ve becerisine dayalı olarak, küçük ölçekte ve küçük üretim birimlerinde gerçekleştirilen üretime dayanmaktaydı. Yapılan söz konusu üretim de ağırlıklı olarak halkın temel ihtiyaçları ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. Esasında asker niteliğine sahip Osmanlı'da gerek esnaf ve zanaatkarlar tarafından yerine getirilen küçük ölçekli ve gerekse tophane, tersane, baruthane¹³² vs. birimlerde yerine getirilen büyük ölçekli imalatın önemli bir kısmı, orduda kullanılacak mal ve malzemelerin temini için gerçekleşmekteydi¹³³.

Osmanlı'da başta tekstil olmak üzere deri, ayakkabı imalatları ve bazı bölgelerde at ve yük arabaları üretimleri, imalat-sanayi sektörünün önemli kalemleri arasındaydı¹³⁴. Bu sektördeki en büyük paya sahip olan birimi ise tekstil oluşturmaktaydı. İpek, pamuk, yün, tiftik hammaddeleri kullanılmak suretiyle yerine getirilen tekstil üretiminde¹³⁵ ise en büyük pay ipek imalatı idi. Sektörün hammadde ihtiyacının önemli bir büyüklüğü ithalata dayandığı için bu konuda dışa bağımlı bir yapı söz konusuydu. Bir yandan ithalata bağımlılık, bir yandan da Batı'da yaşanmakta olan makineleşme temayülü ve ayrıca Osmanlı tebaasının satın alma gücünde yaşanan düşüş gibi durumlar, lüks bir tüketim malı olan ipek imalatının önündeki engellerdi. Bu şartlar altında bir yandan pazar payı düşerken bir yandan da

¹³² Kütükoğlu, 1994: s. 614.

¹³³ Osmanlı ağır sanayisi olarak tanımlanabilecek birimler arasında tophane, baruthane, tersane gibi birimlerin yanında çuha fabrikası, feshane, çini fabrikası, kağıt fabrikası, halı fabrikası vs. üretim birimlerini; küçük sanayiye oluşturan çeşitli kalemler arasında da dokumacılık, terzilik, boyacılık, dericilik (debbağlık), aşçılık, demircilik, çilingirlik, değerli maden işlemeciliği (simkeşlik), marangozluk, ayakkabıcılık vs. üretim birimlerini saymak mümkündür (Kütükoğlu, 1994: s. 613-638).

¹³⁴ Faroqi, 2004: s. 590.

¹³⁵ Tekstil sektöründe yünlü üretim faaliyeti gösterecek ilk fabrika girişimi, Selanik'ten bu alanda bilgi sahibi 38 işçinin getirilmesi, bunun yanında Osmanlı esiri olan 5 Fransız ustasının bu amaç doğrultusunda hapisten çıkarılması ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak gerek kalite bakımından istenilenin alınamaması ve gerekse yüksek maliyetli bir imalat gerçekleştirilmesi dolayısıyla oldukça kısa ömürlü bir girişim olarak kalmıştır (Emile Varenbergh, Correspondance du Marquis du Ferriol, Ambassadeur de Luis XIV., Constantinople, Anvers, 1870, s. 326,'dan aktaran Genç, 2014: s. 237).

bu sektördeki işsizlik önemli düzeylere yükselmiştir. Diğer yandan üreticinin maliyetlerinin yükselmesi karşısında düşük kalite ile üretim yapma eğilimi ise gerek geleneksel zanaatkar üretim biçiminin kaliteden ödün vermeyen yapısı ve gerekse sektör mallarının en büyük alıcısı olan Saray ahalisinin buna razı olmamaları dolayısıyla sektöre uğramaktaydı¹³⁶.

İlerleyen yıllarda özellikle Abdülmecid ve II. Abdülhamid dönemlerinde ithal makinalarda gümrük indirimi, fabrika arazisi olarak kullanılmak üzere ücretsiz devlet arazisi verilmesi vs. çeşitli teşvik ve imtiyazlar sağlanması suretiyle imalatla makineleşme konusunda hatırı sayılır bir gelişme yakalanmasına rağmen, Avrupa ile karşılaştırıldığında yeterli düzeyde değişime erişilemediği görülmektedir¹³⁷. Üretim faaliyetlerini oldukça düşük maliyetlerle yerine getiren ve bu şekilde uluslararası pazarlardaki fiyatları şekillendirici vasfı elde eden Avrupa ülkeleri ile rekabet edebilmek, özellikle uluslararası ticaretin serbesti kazandığı böyle bir ortamda ve bulunduğu coğrafi konumunun da etkisi ile Osmanlı adına pek mümkün olmamaktaydı¹³⁸.

Son dönem padişahlarından Abdülmecid ve II. Abdülhamid'in ağır sanayi destekli imalatın gerçekleştirilmesi yolundaki destek ve girişimleri çerçevesinde bu dönem içerisinde çeşitli imalat birimleri teşekkül edilmiştir. Yeni kurulan veya mevcutta olup da modern teknikteki ilave makineler ile dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek hale getirilen fabrikalar arasında Çuha ve dokuma fabrikası, Hereke ve Kumkapı'da halı fabrikası¹³⁹, feshane, kağıt fabrikası, debbağane, ayakkabı fabrikası, baruthane, demir fabrikası, havagazı fabrikası, iplik fabrikası, Beykoz ve Paşabahçe'de cam-porselen fabrikası vs. gibi yerler sayılabilir¹⁴⁰. Fabrika-yı Humayun olarak adlandırılan büyük fabrikaların kurulmasının bir diğer amacı da ordu ihtiyaçlarının iç üretim ile karşılanarak, paranın ülke sınırları içerisinde

¹³⁶ Faroqhi, 2004: s. 582-584.

¹³⁷ Quataert, 2002: s. 201-208.

¹³⁸ Ortaylı, 2014: s. 233.

¹³⁹ Esin Atıl, "Osmanlı Sanatı ve Mimarisi", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-2, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 476-478.

¹⁴⁰ Kütükoğlu, 1994: 639-642.

kalmasının sağlanması ve bu yolla da dış ticaret dengesinin teminine çalışılmasıydı¹⁴¹.

Bu başlık altında Osmanlı'da sanayileşmenin gecikmesine de kısaca değinmekte yarar vardır. 18. yy. ortalarından itibaren Batı'da yaşanmakta olan ve dünya güç dengesi üzerinde önemli değişimleri getiren sanayileşme tecrübesinin Osmanlı'ya da aktarılması bir zaruret halini almış olmakla birlikte bunun için çeşitli girişimlerin ancak 19. yy. başlarından itibaren gerçekleştiği görülmektedir. Başta Avrupa olmak üzere dünya üretim biçiminde önemli değişimler yaşanmasını sağlayan makineleşme temayülüne karşın Osmanlı'da üretim el emeğine dayalı olan yapısını devam ettirmiştir. Öte yandan bir yanda yaşanmakta olan teknik ilerlemeleri askeri teknolojilerine aktarmak suretiyle güçlenen Avrupa, diğer yanda ağır yenilgilerle neticelenen savaşlarla yüzleşmek durumunda kalmış olan Osmanlı bulunmaktaydı. İçinde bulunulan durgunluğun kalıcı hale gelmesine yol açan bu durum ise Osmanlı'nın Avrupa'daki gelişmeleri yakalayabilmesini daha da güçleştirmekteydi¹⁴².

Osmanlı adına gerek üretim biçimi ve gerekse çalışma biçimi bağlamında mevcut görünümünden çok farklı nitelikte yeni bir oluşum anlamına gelen sanayileşme ve makineli üretime dayalı fabrikalaşma tecrübeleri Osmanlı'ya geç aktarılmıştır. Bu gecikmenin arka planında sayılabilecek gerekçeler birisi; sanayi devriminin yaşandığı Batı ekonomilerinin kapitalizmin öncülüğünde yeni bir sisteme geçtiği bir süreçte Osmanlı'nın merkezi yönetimi güçlendirmeye yönelik düzenleme ve uygulamalarla meşgul olmak durumunda kalmasıdır¹⁴³. Bir diğer gerekçe olarak, Osmanlı'nın uzun zamandır var olan Avrupa karşısındaki ekonomik ve askeri üstünlüğünde tersine dönüşün başladığının bir bakıma kabullenilmek istenmemesi¹⁴⁴ gösterilmektedir.

¹⁴¹ Tabakoğlu, 2014: s. 333.

¹⁴² Genç, 2014: s. 259.

¹⁴³ Pamuk, 2014: s. 148.

¹⁴⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-2, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 271.

Bunların dışında sıralanabilecek diğer gerekçeleri: Osmanlı'nın içinde bulunduğu iç karışıklıklar, savaşlar ve ekonomik darboğaz hali; dönemin yaygın iktisadi düşüncesi olan liberal iktisat anlayışının Batı ülkeleri kadar benimsenmemiş olması; çalışma yaşamında belirgin bir sınıf farklılığının bulunmaması; Sanayi ülkelerinin bu konuma gelmelerinin altyapısını hazırlayan kapitalist ve sömürgeci yaklaşımın Osmanlı'da gerek devlet ve gerekse halk nazarında rağbet görmemesi; Osmanlı ekonomisinin temel aktörleri olan esnaf ve sanat erbabının korunması düşüncesi; Sanayileşen ülkelerde özellikle de İngiltere'de bu süre zarfındaki kötü çalışma şartlarının, sefaletin, toplumsal yaşamda meydana gelen değişimlerin Osmanlı bünyesi içerisine alınması konusunda gösterilen tereddüt¹⁴⁵ vs. sıralamak mümkündür.

Osmanlı'da sanayileşme temayülünün gecikmesine yol açan bir diğer etken olarak Loncaların da işaret edildiği görülmektedir. Buna dayanak olarak ise loncaların üretim ve çalışma hayatında icra ettikleri rol ileri sürülmektedir. Bir başka deyişle loncaların üreticilerin üretim miktar ve kalitesine, üretilen malın fiyatlarına vs. müdahale edebiliyor olmasının yanı sıra çalışan hakları ve çalışma şartları konusunda da belirli standartların takip edilmesine yönelik faaliyetlerinin Sanayileşmenin temel teorisi olan kapitalist düşüncenin etkin olmasına engel teşkil ettiği ifade edilmektedir. Özellikle Avrupa'da feodal yapıdan sanayi kapitalizmine doğru yaşanan dönüşümün başarılmaması noktasında ve ayrıca Sanayinin ihtiyaç duyduğu sermaye, girişimcilik ve ücretli emeğin oluşmasında loncaların sınırlanmasının etkisi bu bağlamda değerlendirilmektedir¹⁴⁶.

18. yy. içerisinde Osmanlı sanayileşmesine yardımcı olacak fabrikaların tesisi için gerekli mali ve fiziki yatırımların ortaya çıkarılmasında ve gerçekleştirilmesinde devlet, malikâne sahipleri ve vakıflar olmak üzere üç ana başvuru kaynağı bulunmaktaydı¹⁴⁷. Osmanlı son dönemi uygulamalarından biri olan ve çalışmamızda daha önce yer verilen Malikâne sisteminin doğurduğu yeni mültezimlerin esasen sanayileşmenin öncü kesimlerinden olan merkantilist, kapitalist

¹⁴⁵ Ortaylı, 2014: s. 238.

¹⁴⁶ Pamuk, 2013: s. 57.

¹⁴⁷ Genç, 2014: s. 228.

girişimci tipine dönüşmemesi de sanayileşmedeki gecikmeye gerekçe olarak ileri sürülmektedir. Diğer bir ifade ile Osmanlı'da malikânecilerin ticaretten uzak, zengin birer bürokrat olarak kalmaları hem sanayileşmeye aracılık edecek bir kesim doğamamasına hem de ilerleyen zamanlarda bu uygulamanın amacından sapması, bürokratik ve mali güçlüklerin doğmasına yol açmıştır¹⁴⁸.

Yaşanan yeni gelişmeler karşısında güç ve pazar kaybetmekte olan küçük esnaf, tüccar ve çiftçinin sorunlarını çözebilmek ve yeniden canlanabilmelerini sağlamak adına Islah-ı Sanayi Komisyonu (1864) da kurulmuştur. Esas amacını, devletten belirli düzeyde destek alması öngörülen esnafın takibi ile düzenli bir şekilde çalışmasını sağlayarak hem kalitenin artırılması hem de sanayi adına ihtiyaç duyulan nitelikli eleman ihtiyacına yardımcı olmak şeklinde özetlemek mümkündür. Komisyon çalışmalarında mevcut esnaf ve zanaatkârların bir araya getirilmesi ile çeşitli şirketlerin kurulması kararı ortaya çıkmış ve sanayi işletmelerinin teşkilinde ağırlıklı olarak takip edilen yöntem¹⁴⁹ olmuştur. Bu karar doğrultusunda da kuruluş sırasına göre simkeşler şirketi, saraçlar şirketi, debbağlar şirketi, kumaşçılar şirketi, dökmeçiler şirketi ve demirciler şirketi kurulmuştur¹⁵⁰.

1.2.1.4.3. Ticaret

Osmanlı, devlet gelirlerini arttırarak maddi güce katkı sağlayıcı bir araç ve sosyo-ekonomik refahın artırılması ile manevi güce katkı sağlayan bir araç olarak değerlendirdiği ticarete özel önem atfetmiştir¹⁵¹. Esasında İslam dininin ticarete verdiği önem de hiç şüphesiz Osmanlı'nın bu düşüncesini şekillendiren temel etkenlerin başında gelmektedir. Örneğin Hz. Muhammed'in (s.a.v.), "Rızkın onda dokuzu ticarettedir"¹⁵² ve yine "güvenilir, dürüst tâcir, peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraberdir"¹⁵³ şeklindeki hadisleri bu atfedilen önemi işaret eden güzel birer örnektir.

¹⁴⁸ A.e., s. 226.

¹⁴⁹ Ortaylı, 2014: s. 237.

¹⁵⁰ Kütükoğlu, 1994: 642-648.

¹⁵¹ Genç, 2014: s. 204.

¹⁵² İbn Hacer el-Askalânî, VII, 352.

¹⁵³ Müsned, III, 437; İbn Mâce, "Ticârât", 1; Tirmizî, "Büyû", 4.

Reaya sınıfının üretici rolünü üstlenen kesimleri olan çiftçi ve zanaatkâr ile küçük çaptaki ve sınırlı uzaklıktaki ticaretle ilgilenen esnafların bu durumunun devamlılığı adına çeşitli kısıtlamalar ve düzenlemeler mevcut iken, bir diğer sınıf olan tüccarlar üzerinde ise belirli düzeyde bir serbestlik söz konusuydu. Bunda zenginlik ve zenginleşmenin kaynağı olarak değerlendirilen ticaret konusunda tanınan servet biriktirme serbestisinin payı büyüktür¹⁵⁴.

Gerek iç ve gerekse dış ticaret anlamında perakende ticaretten ziyade toptan ticaretin ağırlıklı¹⁵⁵ olduğu Osmanlı'da iç ticaret her zaman dış ticarete nazaran daha önemli bir yer işgal etmiştir. Bununla birlikte deniz ticaretinin de kara ticaretine nazaran daha üstün bir konumda yer aldığı görülmektedir¹⁵⁶. Ayrıca Osmanlı'nın idare merkezi olarak İstanbul oldukça büyük bir nüfusu barındırması dolayısıyla ticari hayatta da çok önemli bir yere sahipti. Zira bu nüfusun iâşesinin sağlanması, devletin temel meseleleri arasında yer almaktaydı.

Osmanlı ticari hayatında müslim-gayrimüslim tüccar dengesi bağlamında ele alındığında 19. yy. başlarında bu denge (özellikle 1838 tarihli Balta Limanı anlaşmasının önemli bir etkisi ile) gayrimüslim tüccarlar lehine bozulmuş olsa da özellikle iç ticaret, uzun süreler için müslüman ve gayrimüslim tüccarlar tarafından birlikte sürdürülmüştür. Osmanlı müslüman halkı, genellikle çiftçi, asker veya küçük esnaf olarak ekonomik hayatta yer alırken büyük servet sahipleri ise genellikle gayrimüslim tebaa arasında olmaktadır¹⁵⁷. Ayrıca dış ticaret anlamında da yabancı dil bilmeleri dolayısıyla ağırlıklı olarak gayrimüslim tüccarlar daha etkin rol oynamaktaydı. Ayrıca ticari faaliyetleri Osmanlı'nın çeşitli sözleşme ve kanunları ile güvence altına alınan yabancı devletlerin Müstemin¹⁵⁸ tüccarlarının, ağırlıklı olarak

¹⁵⁴ İnalçık, 2009: s. 257.

¹⁵⁵ Osmanlı toprakları içinde gerçekleşen üretim ve dışarıdan ithal edilen ürün veya mamüller, toptancı tüccarlar tarafından bu amaca hizmet eden hanlarda veya kapanlarda (Unkapanı, pamukapanı vs.) toplanır ve diğer perakendeci tüccarlara satılırdı. Toptancı tüccarlar gibi şehirlerde küçük perakendeci tüccarlar da han, çarşı veya pazar gibi birimlerde bir arada bulunmaktaydı (Kütükoğlu, 1994: s. 567).

¹⁵⁶ Abdurrahman Şeref, 1315: s. 360-361.

¹⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III (1914-1918 Genel Savaş), Kısım: IV (Savaşın Sonu)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983: s. 518.

¹⁵⁸ Tabakoğlu, 2014: s. 217.

kendileri ile daha fazla ilişkileri bulunan gayrimüslim tüccarlarla iş yapmaları da bu denge üzerinde sonuç doğurmaktaydı¹⁵⁹. Gelişmiş Avrupa ekonomileri ile bu ilişkiyi kuramayan Müslüman tüccarlar ise daha çok İran, Hindistan gibi pazarlara yönelmekteydiler¹⁶⁰.

Osmanlı'nın ticaretini etkileyen iki önemli unsur olarak savaşlar ve devletin takip ettiği politikalar gösterilebilir. Savaşlar neticesinde can ve mal kayıplarının yanı sıra uzun yıllara yaygın olarak tesis edilmiş ticari ilişkilerde kopmalar da meydana gelmekteydi. Buna bir örnek olarak Osmanlı'nın bir parçası olan ve tekstil üretiminde önemli bir yere sahip olan Halep'in 1. Dünya Savaşı'nın akabinde yeni bir devlet olarak ortaya çıkan Suriye'nin bir parçası haline gelmesi gösterilebilir. Bu gelişme, daha önceleri ülke sınırları içerisindeki ticaretin bir parçası olan bu sektörün üreticileriyle müşterilerinin ayrı ülkelerde kalmalarına yol açmıştır¹⁶¹. Savaşların bir diğer önemli etkisi de savaş maliyetlerinin halkın dahil edildiği çeşitli uygulamalar ile telafi edilmeye çalışılması idi. Bu anlamda silahların üretiminde kullanılacak hammaddenin temin edildiği madenlerde kimi zaman halkın zorla çalıştırıldığı, ordu için gerekli araç ve gereçlerin nakliyesine koşulan hayvanların beslenmesi ve bakımının halka bırakıldığı görülmekte, ayrıca yine avarız vergileri, harp vergisi gibi uygulamaların da halkın katlanmak durumunda olduğu yükü daha da arttırmaktaydı¹⁶².

Uluslararası ticaretin 18. ve 19. yüzyıllarda dünya genelinde muazzam artışı yanında Osmanlı'da bu artış o kadar fazla olmamıştır. Ayrıca uluslararası alanda yeni pazarların ve ticaret yollarının etkisi ile Osmanlı ekonomisi gerilemese de uluslararası ticaretteki önemli konumunda zayıflama yaşamıştır¹⁶³. Öte yandan sanayileşen devletler açısından yeni bir pazar olarak değerlendirilen Osmanlı'da dış ticaret anlamında özellikle hammadde ihracatı ve mamül mal ithalatı açısından önemli bir değişim yaşanmıştır. Her ne kadar dış ticarete böyle bir büyüme yaşanmış

¹⁵⁹ Kütükoğlu, 1994: s. 570, 581; Quataert, 2004: s. 957-958.

¹⁶⁰ Pamuk, 2014: s. 57.

¹⁶¹ Quataert, 2002: s. 191.

¹⁶² Faroqhi, 2004: s. 596-597.

¹⁶³ Quataert, 2002: s. 191.

olsa da üretimin daha çok küçük üreticilere dayalı ve görece küçük ölçekli yapısı dolayısıyla dünya genel ticaret haddindeki büyümenin gerisinde kalmıştır¹⁶⁴.

Osmanlı ticari hayatında diğer devletlere yönelik takip edilen Kapitülasyon uygulamalarına da ayrıca değinmek gerekir. Kapitülasyon ve imtiyazlar, farklı dönemlerde farklı gerekçeler çerçevesinde uygulanmıştır. En genel şekli ile ilki 18. yy. ve öncesi dönem, ikincisi de 19. yy. ve sonrası olmak üzere iki kısım şeklinde alınabilecek Kapitülasyon uygulamalarının ilk kısmı, Avrupa ülkelerinin uluslararası arenada ekonomik üstünlük elde etme mücadelelerine şahitlik edildiği bir döneme karşılık gelmekte ve daha çok siyasi müttefik kazanabilme amacını taşımaktaydı¹⁶⁵. İkinci kısım yani 19. yy. ve sonrası kapitülasyonları ise artık ekonomik üstünlükleri kabul edilmiş olan¹⁶⁶, Osmanlı pazarları içine derinlemesine nüfuz eden ve ayrıca Osmanlı'nın borçları dolayısıyla birer alacaklı konumuna sahip olan Batılı devletlerin mecbur bıraktığı bir uygulama olarak gerçekleşmiştir.

Osmanlı'da kapitülasyonlar ilk olarak 1352 yılında o dönem için Bizans'ın müttefiki durumundaki Venedikliler ile savaş halinde olan Cenovalı tüccarlara tanınmıştır¹⁶⁷. Kapitülasyona ikinci kez başvurulduğu 16. yy. içinde ise buna gerekçe olarak Hindistan yolunun keşfi neticesinde Osmanlı topraklarının üzerinden geçen mevcut ticaret yolunun değişme ihtimaline önlem almak¹⁶⁸. 19. yy.'da Batı Avrupa (İngiltere, Fransa, Almanya) ve Amerika gibi hızlı bir gelişme gösteren sanayi ülkelerinin başı çektiği uluslararası ticaret¹⁶⁹, Osmanlı'da kapitülasyonlara başvurulmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte dönemin hakim yapılarından olan serbest ticaret adına çeşitli düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bunlardan birisi de Osmanlı-İngiltere arasında gerçekleştirilen Balta Limanı

¹⁶⁴ Tabakoğlu, 2014: s. 381-382.

¹⁶⁵ İncalcık ve Quataert, 2000: s. 237.

¹⁶⁶ Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, Cilt: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011: s. 342.

¹⁶⁷ İncalcık ve Quataert, 2000: s. 243.

¹⁶⁸ Pamuk, 2013: s. 167.

¹⁶⁹ Quataert, 2004: s. 894.

Anlaşması kapitülasyonlara yol açması açısından dikkate değerdir¹⁷⁰. Anlaşmanın tarafı olan İngiltere başta olmak üzere yabancı devletlere önemli ticari imtiyazlar sağlayan kapitülasyonlar bu anlaşma ile başlatılmış, takip eden tarihlerde diğer bazı devletlere de imtiyaz sağlayan anlaşmaların yapıldığı da görülmektedir. Söz konusu imtiyazları mümkün kılan Kapitülasyonlar 1915 yılında lağvedilmiş olmasına rağmen 1. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Sevr Anlaşması ile Osmanlı'ya yeniden kabul ettirilmişti. Son olarak Lozan Anlaşması ile kapitülasyonlar tümü ile kaldırılmıştır¹⁷¹.

1.2.2. Toplumsal Yapı

Osmanlı, tarih sahnesinde var olduğu süre zarfında Müslüman Hristiyan, Yahudi, Zerdüş, Hindu, Türk, Kürt, Arap, Arnavut, Bulgar, Sırp, Ermeni ve daha birçok farklı inanç ve ırktaki insanı bir arada bulunduran çok yönlü bir yapı arz etmiştir. 3 kıtaya yayılmış bir devlet olmasının doğal bir neticesi olan bu yapıda her ne kadar son dönem içerisinde bozulmalar meydana gelmiş olsa da, bu derece çeşitliliğin barış içerisinde uzun süre bir arada var olması, Osmanlı'yı dünya tarihinde muhkem bir konuma yerleştirmiştir.

Bu başarıda etkili olan unsurları, güçlü bir askeri gelenek; doğdukları ve gelişim gösterdikleri dönemlerdeki mevcut yapılardan farklılaşan niteliklerdeki ekonomik ve sosyal düşünce ve kurumlar (toprak rejimi, iase ekonomisi, millet sistemi, vakıflar vs.)¹⁷²; halkın refahını dini bir emir telakki ederek bunu adil bir yönetim aracılığıyla temine çalışmak şeklinde sıralayabiliriz. Bu başlık altında Osmanlı'nın toplumsal yaşam anlamındaki bu karma yapısını teşkil eden belli başlı unsurlarını ele almaya çalışacağız.

¹⁷⁰ Balta Limanı Anlaşması, Sanayi Devrimini gerçekleştirmiş İngiltere'nin sanayi mallarını Osmanlı topraklarına kısıtlamalara maruz kalmadan sokmak istemesi; toprak bütünlüğü konusunda tehlike arz eden kuzeyde artan Rusya etkisi (Pamuk, 2013: s. 207); Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın isyanı vs. durumlarla mücadele için duyulan nakdi ve siyasi desteğin alınabilmesi umuduyla imzalanmıştır (Quataert, 2002: s. 190-195).

¹⁷¹ Kütükoğlu, 1994: s. 577-579.

¹⁷² Genç, 2014: s. 74-76.

1.2.2.1. Sosyal Tabakalar ve Topluluklar

Farklı dil, inanış, kültür, etnisiteye sahip insanların bir arada bulunduğu Osmanlı Devleti'nde toplumsal gelenek, İslam'ın da bir dine mensup kişileri ifade etmek için kullandığı biçimiyle, din ya da mezhep esasına dayalı ayrımı ifade eden “millet sistemi”ne¹⁷³ göre şekillenmişti. Bu sistemde öncelikli sınıf olan Müslümanlar, millet-i hakime (hükmedenler) olarak adlandırılırken, gayrimüslimler ise millet-i mahkûme (hükmedilenler) olarak adlandırılmaktaydı. Bu bağlamda Müslümanların dışındaki milletlere bakıldığında; İstanbul merkezli Ortodoks Hristiyanları, Ermeni Hristiyanları, Yahudiler ve bunların dışında Süryânî, Yâkubî, Nestûrî, Mârûnî gibi bazı az sayıya karşılık gelen kesimler de bulunmaktaydı¹⁷⁴.

Diğer yandan idari bir sınıflandırmanın da yöneten ve yönetilen şeklinde yapıldığı ve bu iki kesim arasında da karşılıklı bir sorumluluk ilişkisinin varlığı söz konusudur¹⁷⁵. Osmanlı yönetimindeki bu karşılıklı sorumluluk anlayışı çerçevesinde padişahın, adaleti gözeterek halkını yönetmesi; halkın da devlete bağlılığının gereği olarak düzenin korunmasına katkı sağlaması beklenmekteydi. Bir başka deyişle üretme ve vergi verme yükümlülüğünü yerine getirmekte olan reayanın adaletle yönetilmesi halinde görevlerin salâhiyetle yerine getirilebileceği ve bunun da devletin gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmekteydi¹⁷⁶.

Devlet sınırlarının gelişmesinin ve bu bağlamda daha etkili bir yönetici-yönetilen ilişkisinin tesisine imkan sağlayacak bir toplumsal yapı Osmanlı'da, temel olarak “*askerî*” ve “*reâyâ*” olmak üzere iki sınıflı bir yapıyı doğurmuştur. Devletin idari kadrolarını askerîler olarak tanımlanan “saray halkı (padişah, bazı paşalar,

¹⁷³ Osmanlı'daki millet sistemi uygulamasının temelinde İslam hukukundaki zimmîlik uygulamasının olduğunu görmekteyiz. Zimmî, esas itibarı ile bir İslam ülkesinde yaşayan ve bu ülkenin hakimiyetini ve bunun da gereği olarak cizye ödemeyi kabul etmiş kişileri işaret etmektedir. Buna karşılık devletin de bu kişileri ve onların haklarını koruma ve emniyet altına alması söz konusudur (Ahmet Yaman, “Zimmî”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, 44. Cilt, 2013: s. 434-438).

¹⁷⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Toplumu”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 466.

¹⁷⁵ Tabakoğlu, 2014: s. 212.

¹⁷⁶ Halil İnalcık, **Devlet-i ‘Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II: Tagayyür ve Fesad (1603-1606): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014: s. 7.

hocalar, hekimler vs. saray görevlileri), seyfiye (silah ehli, asker, tımarlı sipahiler), ve ilmiye (din, yargı-idare ve eğitim alanları ile meşgul olan ilim adamları: müftüler, kadılar, müderrisler), kalemiye (bürokratlar-memurlar)” teşkil ederken; reâyâ ise devletin temel gelir kaynağı olan vergilerin temin edildiği, üretimde veya ticari faaliyetlerde bulunan çiftçi, esnaf, zanaatkar ve tüccardan müteşekkildi¹⁷⁷.

Esasında kendi içinde çiftçi, tüccar, hırfet (esnaf ve sanatkar) gibi farklı sınıflara sahip olan reayanın da bu sınıfları arasında geçişlilik (mobilité), çoğunlukla devlet düzenlemeleri ile sınırlanmış durumdaydı. Bunun temel gerekçesi olarak sosyo-politik düzenin bozulmasının önlenmesi olduğu ifade edilmektedir. Ancak uygulamada her ne kadar reayanın önünde bu yönde engeller olsa da fırsat buldukça sultanın temsilcisi olarak değerlendirilmeleri dolayısıyla ayrıcalıklı bir sınıf cazibesi gören askeri sınıfa dahil olmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki hem devletin hem de tebaanın ihtiyaç duyduğu üretimi gerçekleştiren sınıflar olmaları dolayısıyla çiftçi ve zanaatkarlar, bu düzenin bozulmaması adına tüccar sınıfına nazaran daha fazla devlet denetim ve kontrolü altında olmuştur. Yani tüccar sınıfı sermaye birikimi, ticari hareketlilik, ekonomik faaliyetler anlamında görece daha serbest şekilde hareket edebilmekteydi¹⁷⁸.

Osmanlı fikir adamları, çalışmalarında genel olarak; padişah, veziriazam, sadrazam gibi kişiler üzerinden idareciliğe yönelik meseleleri, maliye ve hazine üzerinden ekonomiye dair meseleleri ve son olarak da idari ve ekonomik meselelerin temel hedef kitlesini oluşturan konumu ile reaya meselelerini ele almaktadırlar. Söz konusu çalışmalarda reayanın genellikle ulemâ, askerî, tüccar ve zanaatkar ile çiftçi olmak üzere dört sınıf içerisinde ele alındığı görülmektedir. Bu sınıflandırma Osmanlı tabakalaşmasının temel felsefesini teşkil etmekteydi¹⁷⁹.

Osmanlı’da toplumsal yaşamının biçimlenmesinde temel etkenlerden birisi “fütüvvet” anlayışıdır. Hem ekonomik hem de toplumsal hayatın bireysel ve toplu ilişkiler bağlamındaki kodlarının önemli büyüklükteki bir kısmı, fütüvvet anlayışı çerçevesinde şekillenmekteydi. Fütüvvetin ideal insan için belirlediği dürüst, adaletli,

¹⁷⁷ İpşirli, 1994: s. 222; Tabakoğlu, 2014: s. 211-217.

¹⁷⁸ İnalçık, 2009: s. 256-257.

¹⁷⁹ Ocak, 1998: s. 171.

yiğit ve saygılı olmak, özverili çalışmak, misafirperver ve eli açık olmak vs. gibi vasıflar temelde ferdî ilişkiler üzerinde etki doğururken; imece, sosyal dayanışma ve yardımlaşma, güç durumunda olanların yardımına koşma vs. değerler de toplu ilişkiler üzerinde etki doğurmaktaydı¹⁸⁰.

Dini inanış açısından ele alındığında halkın önemli bir büyüklüğü Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu sebeple ve ayrıca İslam temel düşüncesini takip etmesi dolayısıyla da doğal olarak bir İslam devleti niteliğine sahipti. Devletin kuruluşundan itibaren özellikle Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi örneklerde olduğu gibi kimi zaman yoğunlaşan fetihlerle ele geçirilen yeni topraklarda çok sayıda farklı ırk ve inanışta insanların Osmanlı hâkimiyetine girmesi mümkün olmuştur. Bu bağlamda Müslümanların yoğunlukta yaşamakta olduğu Güney topraklarının fethedilmesi Osmanlı Müslüman yoğunluğunu arttırırken aynı zamanda etnik ve kültürel açıdan da çok yönlülüğüne katkı sağlamıştır. Bunun yanında Batı Avrupa ve dolayısıyla Balkan fetihleri de hem etnik farklılığı artırıcı etki doğurmuş hem de bu topraklarda yaşamakta olan halkın Müslümanlığı kabulüne de katkı sağlamıştır¹⁸¹.

Osmanlı son dönemine gelindiğinde gerek içerideki huzursuzluklar ve gerekse ulus devlet ve milliyetçilik akımları çerçevesinde söz konusu yapıda değişikliklerin yanı sıra ciddi ayrışmalar meydana gelmiştir. Osmanlı, içinde bulunduğu bu durumdan çıkabilmek ve yaşanmakta olan ayrışmanın önüne geçebilmek adına çeşitli seçenekler üzerinde durmaktaydı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde denenen politikalar arasında yabancı kaynaklarca literatüre Pan-Osmanlılık ve Pan-İslamizm şeklinde aktarılan politikalar, bu seçenekler arasında yer almaktaydı. Osmanlılık düşüncesinin temelinde herhangi bir din veya dil farkına bakılmaksızın ortak bir millet fikrinin tesis edilmesi yatmaktaydı. Ancak bu düşünce, hem farklı dindeki tebaanın bunu Müslümanlığın bir parçası olarak görerek benimsememeleri hem de yabancı devletlerin özellikle Hristiyan nüfus üzerindeki kışkırtmaları ile başarılı olamamıştır. İslamcılık olarak özetlenen yaklaşımın gerekçeleri ise Müslümanların halifeliğe olan bağlılıklarını güçlendirmek suretiyle

¹⁸⁰ İnalcık, 2009: s. 40.

¹⁸¹ Ocak, 1998: s. 114.

yabancı devletlerin müdahaleleri karşısında bir tehdit gücü tesis edebilmek ve son dönemlerde yükselen arap ayrılıkçı hareketlerinin önüne geçilebilmektir¹⁸². Söz konusu dönem içerisinde takip edilecek seçenekler arasında yine aynı dönemin düşünce dünyasında ciddi bir karşılık bulan ve ayrıca Jön-Türklerin de benimsemiş olduğu milliyetçilik düşüncesi bulunmaktaydı¹⁸³. Bu noktada dönemin yaygın siyasal unsuru olan ulus devlet anlayışının¹⁸⁴ da önemli etkisi ile milliyetçi seçenekler daha ağır basmıştır.

1.2.2.2. Toplumsal Yapı Üzerine Etki Doğuran Bazı Müesseseler

1.2.2.2.1. Hukuk

Hukuk sistemi anlamında şer’î ve örfî olmak üzere iki ayrıma tabi tutulacak olan Osmanlı hukuk sisteminde, bir yandan İslam dininin bir gereği olarak şer’î hukukun, diğer yandan padişahların irade ve fermanları dikkate alınmak suretiyle oluşturulan örfî hukukun birlikte uygulandığı görülmektedir¹⁸⁵. Padişahın belirli şartlar altında belli konular üzerindeki iradesine dayanarak çıkarılan ferman ve beratları ile şekillenen örfî hukuk¹⁸⁶ uygulaması, özellikle yeni fethedilen yerler açısından önemli idi. Zira buralardaki yerleşik hukuki düzenin yerine bir anda Osmanlı hukuk düzeninin yerleştirilmesinin zorluklara ve hoşnutsuzluklara yol açması ihtimali dolayısıyla örfî hukukun özellikle uygulandığı görülmüştür¹⁸⁷.

Osmanlı’daki bu şer’î hukuk ile örfî hukuktan mürekkep hukuk sistemi, bazı yabancı yazarlar tarafından “yasama faaliyetleri”¹⁸⁸ olarak değerlendirilen Tanzimat döneminde gerek kurumsal açıdan ve gerekse normatif açıdan ciddi değişiklikler geçirmiştir. Her şeyden önce Tanzimat Fermanı’nın temel önermelerinden biri olan

¹⁸² Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003: s. 22, 28.

¹⁸³ Quataert, 2004: s. 891.

¹⁸⁴ Quataert, 2002: 275.

¹⁸⁵ Halil İncalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **Ankara Üniversitesi, SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, 1958: s. 103.

¹⁸⁶ İncalcık, 2009: s. 232.

¹⁸⁷ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı’da Hukuk”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 377.

¹⁸⁸ Gerge Young, *Carps de Droit Ottoman*, C:1, Oxford, 1905’den aktaran: Ortaylı, 2014: s. 262.

gayrimüslimlere ve diğer milletlere mensup kişilere ilişkin haklarda düzenleme yapılması, bu yapıda meydana gelen değişikliklerde esas amil olarak gösterilebilir. Bu bağlamda tanzimatın hukuk alanındaki en önemli etkisi olarak, Batılı ülkelerin mevzuat kaynaklarından yararlanmanın önünü açmış olması gösterilebilir. Öte yandan gerek adli yapıda ve gerekse normlarda düzenlemeler yapılmasının gerekçeleri arasında dünya genelinde sosyal ve ekonomik anlamda yaşanmakta olan ve köklü değişimler meydana getiren gelişmeler de bulunmaktadır¹⁸⁹.

Ancak genel olarak yabancı devletlerin hukuk sistemlerinden ithal edilen ve mevcut hukuki sistem ile ciddi düzeyde çakışmalar yaşayan düzenlemeler, Tanzimat sonrası Osmanlı hukukunun genel meselesi olmuştur. Zira yabancı devletlerin siyasi ve hukuki sistemlerini inceleyerek uyarlamaya girişen Tanzimat dönemi bürokratları, bunu yaparken Osmanlı'nın mevcut yapısı ile uyumu göz ardı ettikleri hususunda yoğun eleştirilere maruz kalmıştır¹⁹⁰.

Diğer yandan Osmanlı son dönemi hukuk sistemi açısından değerli bir gelişme yaşandığını da ifade etmek gerekir. Bu gelişme, Tanzimat döneminde Ahmet Cevdet Paşa'nın değerli çabaları ile 16 cilt olarak hazırlanan "Mecell-i Ahkâm-ı Adliyye (1876)"nin yürürlüğe girmesidir. Özet olarak belirtmek gerekirse İslâm hukukunun eşya, borçlar ve yargılama boyutları ile ilgili hükümlerini bir araya getiren Mecelle, İslâm hukukunun kanunlaştırılmasının ilk örneği olarak değerlendirilmektedir¹⁹¹.

Osmanlı'da mahkemelere baktığımızda: Tanzimat dönemine kadar başlıca adli merci olan ve genellikle belirli süre için atanan kadı'nın ihtilaflara İslam hukuk teori ve pratiği çerçevesinde çözüm bulmaya çalıştığı Şer'iyye Mahkemeleri; genel anlamda bir temyiz-son başvuru mercii olarak değerlendirilebilecek ve padişahın doğrudan hüküm ortaya koymak suretiyle hukuki meseleleri ele aldığı Divan-ı Hümayun; bunun yanında vezirîazamın bazı zamanlarda adlî veya idarî mahkeme gibi görev icra ettiği Veziriazam Divanı; İdari anlamda kadı tayinleri ile ilgilenmenin yanında, askerî (idari) olarak isimlendirilen kamu görevlileriyle ilgili davaların da ele

¹⁸⁹ Aydın, 1994: s. 430-431.

¹⁹⁰ Ortaylı, 2014: s. 141.

¹⁹¹ Aydın, 1994: s. 436.

alındığı Kazasker Divanları; son olarak da bazı durumlarda da vezirlerin, paşaların, lonca ve benzeri meslek kuruluşu yöneticilerinin, tarikat şeyhlerinin ve ayrıca gayrimüslimlerin isteği üzerine başvurulmuş kilise, sinagog mahkemeleri ile çeşitli cemaat mahkemelerinin daha çok hakem vasfı ile ihtilaflara baktığı divanlar şeklinde bir durumun var olduğu görülür¹⁹².

1.2.2.2.2. Vakıf Sistemi

En temel ifadesi ile belirli bir malın kamu yararına veya hayra yönelik hizmetler için aracı olarak kullanılması adına vakfedilmesi¹⁹³ anlamına gelen vakıf müessesesi, genelde İslam devletlerinde ve özelde Osmanlı'da çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca İslam'ın vakıf müessesesine vermiş olduğu önem iyiliğe, hayra ve sadakaya verdiği önemle de ölçülebilir. Bunda etkili olan hususların başında şüphesiz Kuran-ı Kerimdeki bazı ayetler ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) tavsiyeleri gelmektedir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ilk Cuma hutbesinde zikrettiği ilk cümle olan "Ey İnsanlar! Kendiniz için önceden ahiret azığı olacak şeyler gönderin" tavsiyesi¹⁹⁴ ve hutbenin devamındaki "hayır işlenmesi" tavsiyesi ile birlikte sıkça karşılaştığımız Hz. Ömer'e "sadaka-i cariye"¹⁹⁵ verilmesi yönündeki tavsiyesi ve bu minvaldeki diğer bazı hadisler birlikte değerlendirildiğinde İslam devletlerinde yardımlaşmaya, dayanışmaya ve vakıflara verilen önemin altında yatan gerekçe daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı'da özellikle sosyal bir bakış açısı ile bakıldığında vakıf sisteminin ve bu sistem dahilinde vücuda getirilmiş müesseselerin önemli bir yere sahip olduğu görülecektir. Modern deyimle "kendi kendine yardım" mekanizmalarından biri olarak tanımlayabileceğimiz bu sistem esas itibarı ile kişilerin varlıklarını çeşitli amaçlara yönelik vakfetmesi yöntemine dayanmaktadır. Kuruluş amaç ve hedefleri

¹⁹² Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 27. Cilt, 2003: s. 341-344; Aydın, 1994: s. 391-404.

¹⁹³ Pamuk, 2013: s. 78.

¹⁹⁴ M. Asım Köksal, **İslâm Tarihi, Peygamberler Peygamberi Hazreti Muhammed (Aleyhisselâm) ve İslâmiyet: Medine Devri**, Cilt: 3-4, İzmir, 2011, s. 31.

¹⁹⁵ "İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i cariye, istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat." (Müslim, Vasiyyet, 14; Ebu Dâvûd, Vasâya, 14; Tirmizî, Ahkâm, 36; Nesâî, Vasâyâ, 8.).

itibari ile çeşitlilik arz eden vakıf müesseselerinin ağırlıklı bir kesimini, dini saiklerle meydana getirilen vakıflar oluşturmaktaydı.

Birçok kaynakta vakıf cenneti olarak değerlendirilen Osmanlı'da vakıflar, İstanbul, Bursa, Filibe, İznik, Gelibolu, Edirne gibi birçok şehrin inşasında ve ihyasında aktif olarak rol almıştır. Örneğin Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul'un yeniden inşası adına girişilen çabalarda vakıflar önde yer almıştır. Bu bağlamda Fatih'in devlet ricaline emri üzerine vakıflar aracılığıyla İstanbul'un çeşitli yerlerinde yaşam ve ticaret merkezleri kurulmuştur. Bunlara birer örnek olarak Fatih Camisi etrafındaki dükkânlardan oluşturulan malta çarşısı, Davutpaşa semti, hala günümüzde de önemli bir ticari cazibe merkezi olan Mahmutpaşa mahalleri gösterilebilir¹⁹⁶. Son dönem şehirleşmesinde yine bu etkinin varlığı hissedilmektedir. Bir bakıma para vakfı olarak değerlendirilebilecek Eytam Sandıkları'nın daha sonrasında Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan Emlak ve Eytam Bankası çatısı altında bir araya getirilmesi gerekçeleri arasında yeni bir şehir olarak inşa edilecek Ankara'nın yanı sıra İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerin ihtiyaç duyacağı inşa faaliyetlerine kredi sağlamak sayılmıştır¹⁹⁷.

Vakıflar, toplumun iktisadi yaşamı içerisine nüfuz etmiş bir birim olarak da önemli roller üstlenmiştir. Bunlara bir örnek olarak esnaf ve zanaat işi ile meşgul olan tebaanın faaliyetlerini yürütmekte oldukları dükkân veya iş yerlerinin, genel olarak belirli bir kira ödemek suretiyle kaldıkları vakıflara ait binalardan oluşuyor olması gösterilebilir¹⁹⁸. Ayrıca vakıflar, hem bir sosyal güvenlik aracı olarak¹⁹⁹ hem de makro düzeyde milli gelirin ve mikro düzeyde bireysel gelir ile servetin adil bir şekilde yeniden dağıtımını sağlayıcı²⁰⁰ bir araç olarak da rol üstlenmiştir. Bu

¹⁹⁶ İnalçık, 2009: s. 126.

¹⁹⁷ TBMM, "Türkiye Kredi Fonsiye Bankası kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Maliye, Adalet ve Bütçe Komisyonları Raporları", **Tutanak Dergisi**, Dönem:7, Cilt: 24, Toplantı: 3, 1946.

¹⁹⁸ Tabakoğlu, 2014: s. 364, 455; Faroqi, 2014: s. 162-167.

¹⁹⁹ Faruk Beşer, **İslamda Sosyal Güvenlik**, Seha Neşriyat, İstanbul 1988: s. 241.

²⁰⁰ Sabahattin Zaim, "Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri", **Vakıf Haftası Kitabı**, Sayı: 5, Ankara, 1987: s. 210.

bağlamda toplumun birçok kesimine yönelik sosyal hizmetler yerine getirmek üzere dini, ekonomik, sosyal vs. saiklerle teşekkül edilen bazı vakıflar şunlardır²⁰¹:

- Kimsesiz ve yetim çocuklar, yaşlılar, engelliler, köle vs. toplumdaki dezavantajlı kesimlere yönelik kurulan vakıflar,
- Hastalara yönelik kurulan hastahane vakıfları,
- Savaş esirlerinin fidyelerini ödemeyi üstlenen vakıflar,
- Harp malulleri ve gazilerine yardım vakıfları,
- Fakir ve kimsesizler için kurulan cenaze vakıfları,
- Çalışma hayatı sonrası güvencesi sağlamak adına oluşturulan emeklilik vakıfları, tekaüd sandıkları,
- Ticaret ve sanatta işi bozulanlara yardım eden vakıflar,
- Hacılara yardımcı olmak adına kurulan vakıflar,
- Fakir çiftçilere tohum temin için kurulan vakıflar.

Birçok kamu harcamasının oldukça büyük bir oranının finansında aktif olarak başvurulmuş kaynaklardan olan vakıflar, kurucularının genel olarak %90'lara varan oranlarının askerî sınıfa mensup kişiler ile padişah ve vezirlerden oluştuğu, geri kalan vakıfların ise reaya tarafından kurulduğu görülmektedir. 1826 yılına gelindiğinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmak²⁰² sureti ile bir çatı oluşturulmuş, bu yolla da vakıfların idare ve denetiminin belirli bir düzene bağlanmasına çalışılmıştır. Öte yandan Gayrimenkul Vakıflar ve Menkul (Para) Vakıfları olmak üzere iki boyutta değerlendirilen vakıflar, devlet için de önemli bir gelir kaynağıydı. Gayrimenkul vakıflar içinde en büyük paya sahip olan toprak vakıflarına baktığımızda kimisi özel mülk niteliğindeki toprakların devri ile gerçekleşmekte, kimisi de devletin kendi mülkiyetindeki toprakları vakfetmesi ile oluşmaktaydı. Bir diğer biçim olan nakit konularak kurulan para vakıfları ise yöntem olarak faize

²⁰¹ Mehmet Sait Doğan, “Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım”, **Sosyoloji Konferansları**, 2011, s. 14-15.

²⁰² Yusuf Halaçoğlu, **XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 7. Bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014: s. 164.

bulaşma tehlikesi dolayısıyla Osmanlı'da çokça başvurulmamaya çalışılan bir biçim olmakla birlikte kredi ve finans kaynağı olarak kullanıldığı örneklikler özellikle son dönem için oldukça yaygın gerçekleşmiştir²⁰³.

Osmanlı'nın son yıllarına kadar sosyal yaşam başta olmak üzere hayatın birçok alanında düzenleyici ve dengeleyici nitelikleri ile oldukça önemli bir yer tutan vakıf müesseseleri, dönemin genel meselelerinden biri olan yozlaşma ve bozulmalardan kendi payına düşeni almıştır. Vakıf gelirlerinin, tımar ve iltizam usulü ile elde edilen gelirlerden yapısal olarak farklılık arzemesi ve göreceli olarak korunaklı durumda olması bu vakıflara olan yönelimi arttırmıştır. Zira tımar ve iltizam uygulamaları doğrudan devlet tasarrufuyla oluşturulmuş olup, bunların her an için geri alınabilme ihtimalleri mevcuttu. Ancak vakıfların el konulma tehlikesi bulunmamaktaydı. Bu sebeple de kişiler gelirlerini vakıflara aktarmak suretiyle servet birikimlerine kullanmaya başlamışlardır²⁰⁴.

Önemli bir gelir kaynağı niteliğine sahip vakıf müesseseleri, bir yanda gelirleri zımni olarak mirasçılara aktarılan vakıflar ile hukuki anlamda mallarına dokunulamaması dolayısıyla muvazaalı dini vakıfların sayılarının artması, diğer yanda da bazı vakıfların kuruluş ve işleyiş amaçlarının dışında kullanılmaya başlanması gibi iki büyük sorun ile yüzleşmekteydi²⁰⁵. Bunlara ilave olarak vakıflar, bir sosyal güvenlik sağlama rolü üstleniyor olması dolayısıyla batılılaşma temayülünün arttığı son dönem idarecilerinin nazarında girişimciliğin gelişmesini ve sermayedarların oluşmasını engelleyici bir unsur olarak değerlendirilmekteydi²⁰⁶.

Osmanlı'dan günümüze aktarılan ve hala da aktif olarak faaliyetlerini sürdürmekte olan birçok bina, ibadethane, hastahane, imarathane, sosyal hizmet müesseseleri, okul, çeşme, hamam, köprü, vs. eserin vakıflar aracılığıyla tesis edildiği bilinmektedir. Ayrıca Devlet ve hanedan mensuplarının, 19. yüzyıl sonlarına doğru yaşanan dönüşüm ile birlikte eğitim, sağlık, konaklama vb. çeşitli sosyal konulara yönelik çalışmaları, harcamaları doğrudan üstlendikleri de görülmüştür. Bu

²⁰³ Tabakoğlu, 2014: s. 306-309; Pamuk, 2013: s. 78-80.

²⁰⁴ Quataert, 2002: s. 69.

²⁰⁵ A.e.

²⁰⁶ Tabakoğlu, 2014: s. 312.

zamana kadar hayır işlerine yönelik harcamalar daha çok zengin ve nüfuzlu kişiler eliyle gerçekleşmekteydi²⁰⁷. Bazı yazarlara göre bu şekilde hareket etmelerine sadece dini saikler değil, hükümdarlık haklarına halkın itaatini temin etme, halkın bu faaliyetler aracılığıyla şükran duymalarını sağlama ve sadakatlerini güçlendirme gerekçeleri de rol oynamıştır²⁰⁸.

1.2.2.2.3. Eğitim

Osmanlı eğitim-öğretim hayatının temelini teşkil eden medrese, mektep, darüttalim vs. müesseselerin büyük bir çoğunluğu vakıflar aracılığıyla tesis edilmiş olup, ücretsiz bir şekilde eğitim imkânı sağlamaktaydı. Ayrıca bu yapılara ilave olarak oluşturulan barınma yerleri de yine bu çerçevede ücretsiz yararlandırılan yerlerdi²⁰⁹. Bu ise vakıfların Osmanlı eğitim hayatındaki önemini ortaya koyan önemli bir göstergedir.

Osmanlı'da başlangıçtan itibaren eğitim hayatının en önemli müesseselerinin başında medreseler gelmekteydi. Kimi zaman gayrı-resmi kimi zaman da resmî nitelikte imar ve idare edilen medreseler, Müslümanların bir araya geldiği bir dinî müessese, yapısal olarak kendi kendine yardım temeli ile şekillen bir sivil toplum ve/veya bir vakıf müessesesi, malî açıdan ise özerk bir statüye sahip bir müessese niteliğinde varlığını idame ettirmiştir. Her ne kadar klasik dönem sınıflandırılmasına dahil edilen medreseler takip eden dönemlerde de eğitim alanında etkili birer kurum olmuşlardır. Yine klasik dönem açısından bir diğer müessese de Enderun Mektepleri'dir. Bu mektepler ise medreselerle eğitim biçimlerinde benzerlikler sunsa da özellikle buralardaki eğitimler ile elde edilmek istenen hedef ile buradan yetişecek kişilerin devlette ve toplum içerisinde üstlendiği rolleri, bu kurumların medreselerden ayırıcı unsurları olmuştur. Zira bu mekteplerde temel hedef, buradan yetişen insan kaynağının idari/askeri kadrolarda ve/veya ordu hizmetlerinde yer almalarına yardımcı olmaktır²¹⁰.

²⁰⁷ Quataert, 2002: s. 149.

²⁰⁸ Bakınız: Quataert, 2002: s. 150 ve Özbek, 2011: s 135.

²⁰⁹ Yediyıldız, 1994: s. 458.

²¹⁰ İhsanoğlu, 1998: s. 230.

Osmanlı eğitim sisteminde farklı hedef ve eğitim müfredatına sahip kurumların burada detaylı bir şekilde ele alınması, çalışmamızın temel amacından bir nebze uzaklaşılması anlamı taşıyacağından çok kısa bir şekilde değinilmekle yetineceğiz. Bu noktada yukarıda kısaca değinilen medreseler, enderunların yanında Osmanlı eğitim sisteminde var olan eğitim birimlerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: Osmanlı'da sıbyan mektepleri ile ibtidai mekteplerinin yanı sıra ilk örneklerinin Mithat Paşa'nın girişimleri ile Balkan topraklarında vücut bulduğu ıslahhaneler, temel eğitim düzeyinde hizmet vermektedir. Tekke ve zâviye gibi yerlere ait birimlerde dinî ve tasavvufî eğitimler verilirken kütüphane veya zengin kimselerin konaklarında da eğitimlerin verildiği görülmektedir. Hendesehaneler ile kara²¹¹ ve deniz mühendishaneleri ise askeri temelli teknik ve mühendislik dersleri verirken mülkiye mühendis mektebi de sivil mühendislik eğitimi vermektedir. Tıp mektepleri ve darüşşifalar, tıp eğitim vermek üzere kurulmuşken, mekteb-i harbiyeler ise yeni savaş usullerini ve tekniklerini öğrenmiş subaylar yetiştirmek üzere kurulmuştur. İlk seviye mektepleri ile günümüz liselerine denk olan idadi mektepleri arasında yer alan rüşdiye mektepleri ile yine rüşdiye derecesinde olup da eğitim müfredatında rüştiyeden başka derslerin de ilave edildiği darülmâarif mektepleri, darülfünunlara öğrenci yetiştiren günümüz ortaokul derecesindeki mekteplerdi. Ayrıca mevcut mekteplerin ve daha sonradan açılan yeni tarzdaki mekteplerin ihtiyaç duyacağı eğitmen kadroların yetiştirilmesi için Darülmuaallimin (erkek öğretmen) ile Darülmuaallimat (kadın öğretmen) mektepleri bulunmaktaydı. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi); idadi mektepleri; vilayet sultânîleri ise ortaokul üstü seviye veya lise dengi mektepler iken, Darülfünun (a Dârülfünûn-ı Osmânî b Dârülfunûn-ı Sultanî c Dârülfünûn-ı Şâhâne) ise üniversite düzeyinde eğitim veren temel eğitim birimlerini oluşturmaktaydı²¹².

Bunların yanında özel amaçlara hizmet için kurulmuş olan çeşitli eğitim birimleri de bulunmaktaydı. Bu bağlamda; mahkemelerde görev alabilecek meziyette

²¹¹ Mühendishane-i Berr-i Humayun ismi ile kurulan Kara harp okulları, III. Selim döneminde, Avusturya model alınarak kurulmuştur. Bu sebeple de Almanca ve Fransızca bilen yabancı eğitimcilerin getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur (Ortaylı, 2014: s. 51).

²¹² İhsanoğlu, 1998: s. 223-361; Ortaylı, 2014: s. 214.

hukukçular yetiştirmek üzere kadılar tarafından kurulan Kuzat Medresesi²¹³, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, Mekteb-i Hukuk-u Şahane; Darüşşafaka; Darüleytam, Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi, Sanâyi-i Nefise Mektebi; Orman ve Maden Mektepleri; Askerî ve Mülkiye Baytar Mektepleri; Ziraat Mektebi; Mekteb-i Nüvvab; Aşiret Mektepleri²¹⁴ gibi okulların da faaliyet gösterdiği görülmektedir. Yine yükseköğrenim mahiyetine sahip özel uzmanlıklar gerektiren mesleklerle hazırlık için kurulan Rüşumat Memurları Mektebi, Polis Memurları Mektebi, Dişçi Mektebi, Muzika Mektebi, Maliye Memurları Mektebi, Kondüktör Mektebi, Belediye Memurları Mektebi, Kadastro Memurları Mektebi Evkaf Memurları Mektebi Dârülbedayi (Tiyatro Mektebi), Çırak Mektepleri, Terbiye-i Bedeniye Muallim Mektebi, Şimendifer Memurları Mektebi, Dârülelhan (Konservatuvar) gibi okullar da kurulmuştur²¹⁵.

Osmanlı'nın son yıllarında Maarif Nazırlığı yapan Ahmed Şükrü Bey, meclisteki 1333 (1917) yılı bütçe görüşmelerindeki konuşmasında maarif sisteminin “tedrisat-ı ibtidiye”, “tedrisat-ı taliye” ve “tedrisat-ı âliye” olmak üzere üç başlık altında ele alınabileceğini belirtmiştir. İbtida-i olarak adlandırılan ilk derecedeki eğitim-öğretimin 4 (dahil) ile 12 (dahil) yaşındaki çocukları kapsadığı, bunun da ilk kısmını ana mekteplerinin²¹⁶ ikinci kısmını da ilköğretim derecesinin oluşturduğu ifade edilmiştir. Tedrisat-ı taliyeyi oluşturan günümüz lise ve dengi okullarda zirai, ticari bazı mesleki derslerin ilave edildiği görülmüştür. Son kısmı oluşturan okulların

²¹³ Ortaylı, 2014: s. 157.

²¹⁴ **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1316/1898; **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1317/1899; **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1318/1900; **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1319/1901; **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Asır Matbaası, 1321/1902.

²¹⁵ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 1483-1578.

²¹⁶ 4-7 yaş aralığındakileri çocukların, okul hayatına alışmak ve en temel bilgileri almak için teşkil edilmiş olan “ana mektepleri”, ilk kez Ahmed Şükrü Bey döneminde açılmıştır. 1329 yılında açıldığı için oldukça yeni olan bu mekteplerde eğitim verebilecek öğretmenlerin yetiştirilebilmesi adına Darülmuallim ve Darülmuallimat mekteplerinde yenilikler yapılmıştır. Bu yenilikler arasında Darülmuallimatta ana sınıfı öğretmenleri için ayrı bir şubenin açılmış olmasını sayabiliriz (“Maarif Nazırı Muhterem ile Mülakat: Şükrü Bey Efendinin Beyanat-ı Mühimmesi, İbtida-i, Tali ve Âli Tahsil İçin Neler Yapıldı, Darüleytamlar Teşkilatı”, **Tercüman-ı Hakikat**, No: 12426, 13 Kanun-u Evvel 1331).

ise darülfünun olarak da adlandırılan yüksek dereceli mekteplerden ibaret olduğu ifade edilmiştir²¹⁷.

Osmanlı toprakları üzerinde kurulan ve özellikle son dönemde yoğunluk kazanan yabancı ve azınlık okullarına baktığımızda Rumlara ait mektepler (Fener Rum Mektebi, Heybeliada Papaz Mektebi, Kuruçeşme Üniversitesi); Ermenilere ait mektepler; Yahudi Mektepleri; Hristiyan Mektepleri (Katolik/Protestan); Fransızlarca kurulan mektepler gibi okulların da eğitim-öğretim hayatında var oldukları, diğer yandan Tanzimatın ilanını müteakiben sayılarının giderek arttığı görülmektedir²¹⁸.

Eğitim alanında ilk defa II. Mahmut döneminde başlatılmış olan bir uygulama da tahsil amaçlı olarak yurtdışına öğrenci gönderilmesidir. Avrupa eğitimi olarak memleketin ihtiyacı olan donanımlara sahip insangücünün oluşturulması temel gayesi ile başlatılan bu girişim kapsamında ilk olarak 1830 yılında 4 talebeden oluşan bir grup, tüm masrafları devletçe karşılanmak üzere Fransa'ya eğitime gönderilmiştir²¹⁹. Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadarki süreçte bu şekilde yurtdışına eğitime gönderilen öğrenci sayısı, salt askeri mekteplerden yetişen Müslüman öğrencilerden oluşmak üzere 36 kişiye ulaşmıştır. Tanzimat sonrasında sivil ve ayrıca gayrimüslim talebelerin de dahil edildiği bu düzenleme kapsamında Paris başta olmak üzere Londra, Viyana gibi büyük şehirlere gönderilen öğrenci sayısı zamanla artmıştır. Avrupa'da meydana gelen teknik ve ekonomik değişimlerin, özellikle de askeri alanda gerçekleşen yeni gelişmelerin öğrenilmesi temel gayesi taşıyan bu program aracılığı ile eğitim gören kişilerin döndüklerinde devlet kadrolarında sadrazamlık, bakanlık, elçilik, komutanlık vs. birçok önemli görevleri üstlendikleri görülmektedir. Bunun yanında yine bu talebelerden, Osmanlı'da çeşitli

²¹⁷ "Meclis-i Mebusan ve Maarif: Maarif Nazırının Beyanatı", **Muallim**, Cilt: 1, Sayı: 9, 1 Nisan 1333: s. 260-261.

²¹⁸ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 735-785.

²¹⁹ 1857 yılında Abdülmecid'in emri ile Fransa'da Mektebi Osmanî adı ile bir okul açılmış olup, Osmanlı'dan Fransa'ya gönderilen öğrencilerin eğitim süreçlerine yardımcı olacak şekilde faaliyet sürdürmüştür. Ancak mektepten beklenen çıktıların elde edilememesi temel gerekçesi ile kısa bir süre sonrasında 1865 yılında lağvedilmiştir (Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri: (1839-1876)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2004).

mekteplerde eğitimlik yapmak suretiyle eğitim-öğretim hayatının şekillenmesinde rol alanlar ile bunlardan başka ferdi olarak ressamlık, şairlik, yazarlık gibi sanat dalları ile ilgilenenler de çıkmıştır²²⁰.

Bu girişimlere bir örnek olarak 1913 yılına ait bir belgeyi ele aldığımızda bu yıl içerisinde toplam 99 talbenin Fransa, Almanya, Beçika, İsviçre ülkelerine gönderildiği ve bu talbelerin kaçının hangi ülkeye ve hangi okullara gönderildiğine ilişkin detaylar da söz konusu belgede yer almıştır²²¹. Bunlarla birlikte Avrupa'ya talebe gönderilmesi girişiminin, 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı'nın da Almanya yanında savaşa dahil olması ile birlikte öğrencilerin Almanya'ya gönderilmesi şekline dönüştüğü görülmektedir. Özellikle Almanya İmparatoru'nun önemli bir büyüklükte bir öğrenci nüfusunu Almanya'ya kabul edeceklerine ve bunun için tahsisat ayrıldığına ilişkin ilişkin ifadesi bu dönüşümde etkili olmuştur. Bunun üzerine 1916 yılına kadar 1500'e yakın talebenin Almanya'ya gitmesi söz konusu olmuştur. Bu rakamın üçte birisi de Maarif Nezareti tarafından gönderilen Darüleytam talebelerinden müteşekkildi²²².

Yine Almanya'ya öğrenci ve işçi gönderilmesinde, İttihat ve Terakki mensuplarının Almanya örneğini takip etmek gerektiğine ilişkin eğilimlerinin, bir başka ifade ile Alman devlet modeline gıpta ile bakmalarının da rolü olduğu ileri sürülmektedir²²³. Bu noktada İttihat ve Terakki'nin fikir öncülerinden birisi olan Ziya Gökalp'in 1918 yılında kaleme aldığı makalesi örnek gösterilmektedir. Gökalp, Almanya'daki ulusal birlikteliğin teşkilini takiben, iktisadi gelişim ve siyasal yapılanma aşamalarının Osmanlı'ya uyarlanması halinde, başarılı bir ulus devlet teşkil edilebileceğine inanmaktaydı²²⁴. Yine Darüleytam talebelerinin de Almanya'ya gönderilmesinde Almanya ile tesis edilmiş olan ittifakın yanı sıra Ziya Gökalp'in düşüncesini Maarif Nazırı olarak takip ve tatbik eden Ahmed Şükrü Bey'in

²²⁰ İhsanoğlu, 1998: s. 296.

²²¹ BOA.MF.ALY.45.60.

²²² “Almanya'ya Darüleytam Talebesi İzamı”, **Muallim**, Cilt: 1, Sayı: 12, 28 Temmuz 1916, s. 381.

²²³ Zafer Toprak, “Almanya'ya İlk İşçi ve Öğrenci Göçü 1916-1918”, **Bilim ve Sanat**, Sayı 3, Mart 1981: s. 26-27.

²²⁴ Ziya Gökalp, “İctimaiyat: Türkçülük ve Türkiyecilik”, **Yeni Mecmua**, Cilt: 2, Sayı: 51, 4 Temmuz 1918: s. 482.

girişimleri de gösterilebilir. Zira Ahmed Şükrü Bey, Maarif Nazırlığı görevi süresince Ziya Gökalp'in başını çektiği Türkçülük, Turancılık vs. görüşleri doğrultusunda bazı icraatlerinin olduğu ve bu icraatlerinin esas gayesinin İttihatçılık kimliğinin oluşturulmasına hizmet etmek olduğu ileri sürülmektedir²²⁵.

1.2.2.3. Nüfus Yapısı ve Nüfus Sayımları

Osmanlı nüfusunun tespiti noktasında tebaanın kaynaklarını tespit etmek için tutulan tahrir defterleri; işlenecek toprakların ve bundan elde edilen gelirlerin detaylı bir şekilde ele alındığı mufassal defterleri; tımar sisteminde meydana gelen değişikliklerin takip edildiği derdest ve tevcih defterleri verileri²²⁶; avarız vergisi için tutulan defterler; temettuat defterleri²²⁷ ile gayrimüslim tebaanın ekonomik faaliyette bulunan 15 yaşından büyük erkek nüfusundan alınan cizye vergilerinin kaydedildiği cizye defterleri²²⁸, nüfusun tespiti açısından önemli birer başvuru kaynağı niteliğindedir.

Ancak, her ne kadar gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisi, nispeten daha düzenli olarak²²⁹ takip edilse de sayıların net olarak ortaya konulabilmesinde yeterli olmamaktaydı. Öte yandan arşiv kaynakları açısından Yıldırım Bayezid dönemine kadar gidilebilen tahrir defterlerine tebaanın malları işlenmekte ve insan kaynağı olarak da sadece vergiye tabi tutulabilecek çoğunlukla yetişkin erkeklerden müteşekkil hane reisleri ve askerlik hizmetine dahil edilebilecek genç erkekler kayıt altına almaktaydı²³⁰. Bu sebeplerle de Osmanlı'nın nüfus sayısını ortaya koyan rakamlar çoğunlukla tahmini değerlere dayanmaktaydı²³¹.

Osmanlı nüfusunun 16. yy. içerisinde dikkate değer bir şekilde arttığı, buna karşın köylerden kentlere de yoğun bir göçün başladığı görülmektedir. Bununla

²²⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması: Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teskilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İcyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi**, Temel Yayınları, İstanbul, 1998: s. 20.

²²⁶ İncalcık, 2009: s. 218.

²²⁷ Tabakoğlu, 2014: s. 204.

²²⁸ İncalcık ve Quataert, 2000: s. 61

²²⁹ Faroqhi, 2004: s. 572.

²³⁰ İncalcık, 2009: s. 220-225.

²³¹ Quataert, 2002: s. 172.

birlikte 17. yüzyıl ve sonrasında kırsal nüfustaki azalmanın daha da arttığı görülmektedir²³². Topraklarını bırakarak (çift bozan) kentlere göç eden bu nüfusun göç etmesine neden olan durumlar arasında mevcut toprakların artan nüfusu karşılayamamış olması, celali isyanlarının baskılarından kaçış²³³ vs. durumlar ön plana çıkmaktadır²³⁴.

Nüfusun 19. yy. içerisindeki görünümü ele alındığında sağlık şartlarının iyileşmesi, doğum oranlarında artış, nüfusa etki edecek çeşitli bulaşıcı hastalıkların azalması, göçler vs. sebeplere bağlı olarak dikkate değer bir artış gösterdiği görülmektedir. Ancak devlet ekonomisi üzerinde önemli etkiler doğuran bu durum, kaybedilen topraklar dolayısıyla perdelenmiştir. Bu bağlamda ele alındığında nüfus yoğunluğu en yüksek olan Balkan topraklarının kayıpları önem arz etmektedir²³⁵. Osmanlı nüfusunun %80 dolaylarına tekabül eden bir kısmı, tarımsal üretimin yapıldığı kırsal bölgelerde yaşamaktaydı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru bu dağılımın kentsel yaşam lehine değiştiği gözlemlenmektedir. Tarım üretiminin önemli bir kısmını karşılayan topraklardan İstanbul'a yönelen göçler dolayısıyla kentsel yaşam yoğunluğu artmış olmak ile birlikte iki kat nüfusa ev sahipliği yapar konuma gelen İstanbul, devletin en büyük şehri durumuna gelmiştir.

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımları olağan olarak 30-40 yılda bir yapılmakla birlikte bazı özel durumlarda da sayımların yapıldığı görülmüştür. 1831 yılında gerçekleştirilen ve Osmanlı Devleti'nin 19. yy. içindeki ilk nüfus sayımı²³⁶, bu özel durumlara yönelik sayımlardan birini teşkil etmekteydi. Bu nüfus sayımının yapılma gerekçesi ise yeniçeri ocağının II. Mahmut tarafından kaldırılması üzerine askere alınabilecek kişi sayısının belirlenebilmesi olup, sadece erkek nüfusun hesaba katıldığı bir sayım olmuştur²³⁷. Genel olarak

²³² Faroqhi, 2004: s. 573-574.

²³³ A.e., s. 572.

²³⁴ İpşirli, 1994: s. 222.

²³⁵ Quataert, 2004: s. 902.

²³⁶ Karpat, 2003: s. 58.

²³⁷ Ortaylı, 2014: s. 54.

vergilendirme temelli bir nüfus sayımı söz konusu olan Osmanlı'da yaşanan savaşlar ile diğer devletlerin Osmanlı toprak bütünlüğü üzerindeki nüfusa dayandırılan politikalarının da önemli etkisi ile zamanla nüfus sayım sisteminde köklü değişimler yapılmak durumunda kalındığı görülmektedir. Nüfus sayısının ve nüfusun etnik ve dini yoğunluğunun önem kazanmaya başladığı 19. yüzyıl sonlarından itibaren bir yandan nüfus sayımlarına ailenin diğer üyeleri kadın ve çocukların da dahil edilerek kapsamı genişletilmiş, diğer yandan da nüfusun kişisel özelliklerinin; dini ve etnik kökeninin; sayıma konu olan mahaldeki evlenme, doğum, ölüm vs. günlük değişimlerin ayrı ayrı 3 farklı defter halinde işlenerek detaylandırılmasına çalışılmıştır. Bu değişiklikleri içeren ilk kapsamlı nüfus sayımı ise II. Abdülhamid dönemi içerisinde 1881-1882 yılı için gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yapılmış olan kapsamlı nüfus sayımlarından birisi de 1905-1906 tarihleri için yapılan sayımdır²³⁸.

Tahrir defterleri üzerinden yapmış olduğu çalışmalar ile Osmanlı tarihi literatürüne değerli katkılar sağlayan Ömer Lütfi Barkan, Kanunî Sultan Süleyman döneminin 15 yıllık (1520-1535) tahrir defterlerini incelemiş ve her bir haneyi 5 kişi üzerinden değerlendirerek toplam nüfusu 11.692.480 kişi olarak hesaplamıştır. Ayrıca bu nüfusun %58,13'sinin Müslümanlardan²³⁹, %41,39'ünün Hristiyanlardan ve %048'ünün ise Yahudilerden oluştuğunu hesaplamıştır. Bu oran genel itibari ile 1800'lü yılların ortalarına kadar aynı şekilde devam etmiş, ancak bu tarihlerden itibaren Balkan ve Kafkas göçlerinin de önemli bir etkisi ile ciddi düzeyde değişime uğramıştır. Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranının 1897 yılına gelindiğinde %74'e yükseldiği görülmektedir²⁴⁰.

²³⁸ Karpat, 2003: 68-75.

²³⁹ Osmanlı'nın nüfusuna ilişkin çalışmalardan hareketle Müslümanların bir dil veya etnik ayrıma tabi tutulmadan aynı kategori altında ele alındıkları, buna karşın Hristiyanların nüfus kayıtlarının ise özellikle son dönem içerisinde yaygınlık kazanan ayrılıkçı baskıların da etkisi ile etnik gruplandırmalar çerçevesinde işlenmek durumunda kalındığı görülmektedir. Özellikle Avrupa devletlerinin nüfus yoğunluğunu öne sürerek Osmanlı toprakları üzerinde hak iddiasına yol açıcı girişimleri, söz konusu baskının temel nedeni olup, bir yandan da Müslümanların da ayrı gruplara bölünmesi ile nüfus yoğunlukları üzerinde tesir edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı'nın yıkılışına yakın zamanlarda bu girişimlerin nispeten başarılı olduğu, yani etnik veya dil farklılığına bağlı ayrışmanın Müslümanlar arasında da artmaya başladığı görülmüştür (Karpat, 2003: s. 96).

²⁴⁰ Yediyıldız, 1994: s. 468.

Osmanlı'nın savaşlarla geçen 19. yy. içerisindeki nüfusunun tespitine ilişkin çalışmaların önemli bir bölümü yabancı devletler eliyle gerçekleştiği görülmektedir. Bu çalışmaların özellikle siyasal amaçlarına hizmet etmesi adına etnik yoğunluğun tespiti temelinde bazı çarpıtmaları da içerecek şekilde gerçekleştirildiği Osmanlı kaynakları ile karşılaştırıldığında tespit edilebilmektedir. Osmanlı'nın Avrupa'da yer alan topraklarının elden çıkmasında önemli bir unsur olan Berlin Anlaşması sırasında Balkan topraklarındaki nüfusun etnik yoğunluklarına ilişkin öne sürülen istatistikler bu açıdan önemli bir örnektir. Aynı şekilde Girit'in Yunanistan'a bırakılmasında ve 1919 Versail Anlaşmasında Yunanistan'ın Osmanlı toprakları üzerinde hak iddiasının arka planında da bu gerekçeye hizmet eden istatistiklerin etkisinin olduğu görülmektedir²⁴¹.

Osmanlı nüfusu yerleşiklik durumu açısından ele alındığında, tarım toplumu olmanın bir neticesi olarak nüfusun önemli bir kısmı köylerde tarımla meşgul olan köylülerden oluşmaktaydı. Bunun yanında özellikle şehir merkezlerinde esnaf, tüccar, memur, idareci, asker gibi görevlerle yaşayan şehirli kesim de nüfusun önemli bir kısmına karşılık gelmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve toplumsal refahın oldukça yüksek olduğu 16. yüzyıl, nüfus artış oranı açısından ele alındığında da en yüksek seviyelerde seyrettiği bir dönem niteliği taşımaktaydı. Ancak nüfus, fetihlerin azaldığı ve tımar sisteminin sekteye uğradığı 16. yy. ortalarından itibaren azalma eğilimi göstermiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde sürekli bir durum haline gelen savaşların ve buna bağlı olarak yaşanan toprak kayıplarının da önemli bir etkisi ile bir yandan nüfus daha fazla azalırken bir yandan da devletteki Müslüman nüfus yoğunluğu artmaktaydı. Zira bu dönemdeki savaş ve toprak kayıplarının kritik etkilerinden birisi de nüfus yoğunluğunun özellikle de Müslüman nüfus yoğunluğunun göçler dolayısıyla giderek artmasıydı. Osmanlı nüfusu açısından tahmini rakamlar dikkate alındığında toprak kayıplarının nüfus yoğunluğunu arttırdığı görülmektedir. Osmanlı topraklarının 3 milyon km. yüzölçümüne sahip iken 1,3 milyon km. civarlarına gerilemesi, nüfusun eski toprakların yarısı kadarlık bir yerde yaşamasına yol açmış

²⁴¹ Karpat, 2003: s. 41-42 ve 67.

bu ise nüfus yoğunluğunun iki misli artmasını kaçınılmaz kılmıştır²⁴². Ayrıca 1. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası süreçler ele alındığında savaş öncesinde günümüz Türkiye sınırları içerisindeki nüfusun %20'ye yakını gayrimüslim tebaanın oluşturduğu, ancak yaşanan süreçten bu dağılımın da etkilendiği görülmektedir. Bu gelişmeler de doğal olarak genel nüfus içindeki müslim-gayrimüslim yoğunluk oranları üzerinde etki doğurmaktaydı²⁴³. Öte yandan nüfus, 1914 ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadarki 10 yıl gibi kısa bir süre içerisinde bir yandan savaş ve çatışmalarla diğer yandan da dışarı göçler dolayısıyla toplamda %20'leri bulan oranda azalmıştır²⁴⁴.

Osmanlı'da nüfusa etki eden en önemli unsurlardan birisi savaşlardı. Savaşlar ise nüfus üzerinde özellikle de erkek nüfus üzerinde, can kayıplarıyla doğrudan etki doğururken, savaş sonrasında yaşanan kötü yaşam koşullarının yol açtığı sefalet hali, hastalık ve ölümler vs. sivil nüfus üzerinde de etki doğurmaktaydı. Rusya ile çatışmaların yaşandığı Doğu Cephesi örneğinde olduğu gibi savaşların gerçekleştiği yerlerin konumsal uzaklığı da nüfus üzerindeki bu etkiyi arttırmaktaydı²⁴⁵. Ayrıca yaşanan kayıplar bir yandan da toplam nüfus ile nüfusun kadın-erkek dağılımı üzerinde önemli derecede etkili olmaktaydı. Savaşların bir diğer dolaylı etkisi ise ölü doğum ile çocuk düşürme vakalarının artması üzerine idi. Kadınların gelecek kaygısı ve hayat emniyetleri üzerindeki endişelerinin önemli bir etkisi ile doğumlarda çocuk düşürme vakalarının oldukça yükseldiği gözlemlenmiştir²⁴⁶.

Nüfusu etkileyen bir diğer önemli unsur ise göçler olmaktaydı. Esasında ne sebeple olursa olsun göçler insanlık tarihi içerisinde oldukça önemli bir rol

²⁴² Quataert, 2002: s. 173.

²⁴³ Bu duruma bir örnek olarak, 1914 yılı resmi istatistiklerinde nüfusun farklı milletler arasındaki dağılımını gösteren istatistiğe (BDH.26.124) bakılabilir. İstanbul, Edirne, İzmir, Bursa, Adana, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van gibi merkezlerin dahil edildiği bir toplamda Müslümanların sayısı 6.947.948 iken bunu müteakiben sırasıyla Rumlar 1.058.048; Ermeniler 887.099 ve Yahudiler de 113.150 kişiden ibarettir. Detay için bakınız: Genelkurmay Başkanlığı, 2008: s. 605-717.

²⁴⁴ Pamuk, 2014: s. 68, 173.

²⁴⁵ Virginia Aksan, "Savaş ve Barış", **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, Cilt: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011: s. 114.

²⁴⁶ Quataert, 2002: s. 176; Quataert, 2004: s. 912-913.

oynamıştır. Yaşanan göçler, tarihin akışı içerisinde çeşitli devletlerin kurulmasında ve yıkılmasında, küresel çapta teknik-ekonomik-sosyal etkileşimlerin ve gelişimlerin yaşanmasında doğrudan etkisi olmuştur. Osmanlı'nın kuruluşunda etki eden unsurların başında da Moğol baskıları dolayısıyla Anadoluya yönelik gerçekleşen göçler olduğu söylenebilir. Ayrıca özellikle elde edilen yeni topraklarda nüfus dengeleri açısından etki doğurabilmek adına başvurduğu araçlardan birisi olarak da göçleri kullandığı görülür.

Demografik yapı üzerinde önemli sonuçlar doğuran etkenlerden biri olan göç konusunu²⁴⁷ Osmanlı son dönem nüfusu özelinde temelde içsel dinamiklerce ve bölgesel farklılıklara bağlı olarak yaşanan iç göçlerle şekillenen nüfus; dıştan-içe yaşanan göçler ve içten-dışa yaşanan göçler olmak üzere üç şekilde ele almak gerekir²⁴⁸. Osmanlı'nın 19. yy. başlarından itibaren yaşadığı toprak kayıpları ile sıkı bir şekilde bağlantılı olarak Balkan, Kırım, Girit, Kafkas, Asya bölgelerinden Osmanlı topraklarına yönelik göçlerin, önemli gündem konularından biri olduğu görülmektedir²⁴⁹. Bunun yanında nispeten az miktarlara tekabül etse de ülkelerindeki başarısız ihtilal girişimleri sonrası Osmanlı'ya sığınmak üzere göç eden ve çoğunun Müslümanlığı seçtiği Leh, Macar, Polonyalı²⁵⁰ nüfus da bu kapsamdadır.

Osmanlı son döneminde yabancı devlet faaliyetlerinin artması ve ayrıca Hristiyanların da asker olarak alınabilmesini düzenleyen kanunun da etkisi ile Osmanlı'dan diğer devletlere yönelik dış göçlerin de yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı son dönem idarecilerinin önemli bir durağı olan ve diğer yandan Ermeni meselesinin önemli bir tarafı olma niteliği taşıyan Fransa²⁵¹; özellikle Suriyeli nüfusun göç ettiği son dönemlerde yoğun misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Amerika; sanayi tecrübesinin en yoğun yaşandığı İngiltere ve Almanya;

²⁴⁷ Osmanlı'da göç meselesi ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

²⁴⁸ Pamuk, 2014: s. 64, 132.

²⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz.: Kemal H. Karpat, **Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, The University Of Wisconsin Press, 1985: s. 60-77.

²⁵⁰ Quataert, 2004: s. 917; Ortaylı, 2014: s. 51.

²⁵¹ Galip Çağ, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Batılı Bir El: Fransa", **Yeni Türkiye**, sayı: 60, 2014: s. 2-3.

daha çok ticari ve sosyal gerekçeler taşıyan göçlerin yöneldiği İtalya ve Portekiz; Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasından Ermeni, Rus, Bulgar nüfus içindeki kalifiye işgücünü çekmeye çalışan Rusya²⁵² ve son olarak Balkan savaşları sırasında ve 1. Dünya Savaşı sonrasında Rum-Müslüman nüfusun karşılıklı mübadelesini öngören gelişme kapsamında²⁵³ Balkan ülkeleri bu anlamda önemli birer göç noktası olmuştur²⁵⁴.

1.2.2.4. Aile Yapısı

Toplumsal yaşamın temel birimini teşkil eden aile müessesesinin Osmanlı örneğindeki yaygın biçimi, erkek hane reisine dayalı ve farklı kuşakların bir arada yaşadığı bir aile yapısı şeklindedir. Bunun dışında kimi hanelerde kimsesiz çocukların veya fakir aile çocuklarının da ahretlik, besleme gibi isimlerle evlatlık alınarak aile içinde yer aldıkları da görülmektedir²⁵⁵.

Osmanlı kent yaşamı, genel itibari ile cami, kale veya belirli bir büyüklükteki pazarlar vs. etrafında kümelenen mahallelere ayrılmış bir yapıda olurdu. Kent yapısı içinde farklı etnik yapıya ve dini inanışa sahip kesimler, çalışma ve ikamet örgütlenmeleri açısından farklı örgütlenme örnekleri sergilemekteydi. Yani, işyerleri belirli bir ayırım olmadan genel itibari ile birbiri ile iç içe bir yapı arz ederken, ikamet edilen evleri ise sınıfsal bir ayırım olmayan²⁵⁶, farklı etnik ve dini inanışa göre şekillenen mahalle birimleri içerisinde yer almaktaydı. Hanelerin böyle bir ayırım çerçevesinde örgütlenmesi ve ayrıca işyerlerinin de yerleşim birimlerinden farklı bir yerde örgütlenmiş olmasının nedenleri arasında aile mahremiyetinin muhafazasının payı büyüktür²⁵⁷.

²⁵² Tabakoğlu, 2014: s. 209.

²⁵³ Pamuk, 2014: s. 69.

²⁵⁴ Quataert, 2004: s. 914-916.

²⁵⁵ Tabakoğlu, 2014: s. 226.

²⁵⁶ Ortaylı, 2014: s. 288.

²⁵⁷ Faroqhi, 2004: s. 700-704; Faroqhi, 2014: s. 182-184.

1.2.2.5. Çalışma İlişkileri ve Sosyal Güvenlik

Çalışma hayatı açısından ele alındığında bir tarım toplumu niteliği arz eden Osmanlı'da bu çalışma biçimindeki en temel birim, geleneksel tarım ailesidir. Söz konusu bu aile yapısının temsil ettiği biçim ise evli ve çocuk sahibi, erkek köylünün sahip olduğu aileden müteşekkildir. Bu ilişkide hane reisi olarak değerlendirilen ve Devlet tarafından da vergi mükellefi olarak tanınan yetişkin erkek, aile ekonomisi bağlamında birincil aktör konumundadır²⁵⁸.

Önemli bir veri kaynağı olan tahrir defterlerinin bazı dönem kayıtlarında Osmanlı tarımsal üretiminde yer alanların, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar ve olmayanlar, ırgatlar gibi sınıflandırmalara tabi tutulduğu görülmektedir²⁵⁹. Öte yandan Osmanlı kırsal yaşamında aile emeğine dayalı üretimin hasat zamanlarında yaygın olarak başvurulmuş ve karşılıklı yardımlaşma temeline dayalı olarak imece usulü ile temin edilen artı işgücü bu kapsamda ele alınabilir²⁶⁰.

Osmanlı iktisadi hayatının işleyişinde önem arz eden belli başlı kurumların başında futuuvvet müessesesi gelmekteydi. Genel olarak fedakârlık, cömertlik, yardımseverlik, hoşgörülülük, diğerkâmlık, yiğitlik vb. ifadelere karşılık kullanılan "Futuuvvet"²⁶¹ kavramı, müessesevi anlamda Osmanlı iktisadi hayatını şekillendiren bir esnaf ve zanaatkar teşkilatlanması şeklinde bir rol üstlenmiştir.

Esnaf ve zanaat erbabı üretim ve ticaret anlamında küçük pazarlara yönelik olarak küçük çaptaki ekonomik faaliyetlere dayanan ve rekabeti öncelemeyen yapıya sahip "hırfet" sistemine bağlı olarak faaliyet göstermekteydi. Bu açıdan tüccar sınıfı ile ayrışmakta olan esnaf ve zanaatkar sınıfı, ayrıca ekonomik faaliyetlerini de futuuvvet anlayışı çerçevesinde sürdürmekteydi²⁶². Burada Osmanlı esnaf örgütlenmesinin günümüzdeki gibi belirli bir işkolunun hepsini kapsayan bir yapıda değil de daha çok işkolundaki bir bölümü veya üretimdeki bir birimi kapsayıcı daha

²⁵⁸ İnalçık, 2009: s. 246.

²⁵⁹ A.e., s. 253.

²⁶⁰ Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev.: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 68.

²⁶¹ Süleyman Uludağ, "Futuuvvet", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 13, 1996: s. 261.

²⁶² İnalçık, 2009: s. 265.

spesifik bir yapıya sahip olduğunu ifade etmek gerekir. Deri işkolunda hammaddenin temininden mamül malın elde edilmesine kadarki aşamalarda farklı işler yürütenler için farklı birer esnaf örgütlenmesi meydana getirmeleri örnek gösterilebilir²⁶³.

Fütüvvet anlayışı ile toplumsal ve ekonomik yapıyı şekillendirici bir kurum olarak hareket eden ahilik ile benzer hedef ve niteliklere sahip gâziyan (gaziler), abdalan (abdallar bâciyan (bacılar), vs. oluşumların da var olduğunu söylemek gerekir²⁶⁴. Gaziyân, Osmanlı'nın fetih geleneğinde kritik bir rol üstlenen silahlı gruplarına verilen isimdi. Abdalân, Osmanlı fethilerinden önce topraklara yerleşerek oradaki mevcut halkın İslamlaşmasında, bölgenin sosyal ve iktisadi dönüşümünü sağlamada etkili olan ve bu şekilde fetihlerin kolaylaşmasına yardımcı olan ehl-i tasavvuf kişilerden müteşekkil yapıyı ifade etmekteydi. Baciyan oluşumu ise ahi oluşumunun kadınlarca temsil edilen biçimini ifade etmekteydi²⁶⁵.

Her ne kadar ilk ortaya çıktığı yer ve zaman konusunda bir netlik olmasa da Ahiliğin Anadolu topraklarında yeni bir yapılanma olarak 13. Yüzyılda, Osmanlı'da her zaman önemli bir meslek statüsüne sahip olan “debbağ”lık mesleğini icra eden²⁶⁶ Ahî Evren ile birlikte şekillendiği ifade edilmektedir²⁶⁷. Öte yandan Ahilik ile ilgili en temel kaynaklardan biri olma özelliği taşıyan İbn Battuta'nın 14. yy. içerisindeki özellikle ahi zaviyelerinde yaşamış olduğu tecrübeleri, bu yapının salt bir esnaf birlikteliği olarak düşünölemeyeceğini göstermektedir. Zira gerek ahiliği ve gerekse fütüvvet kurumunun işleyişini de ele aldığı seyahatnamesinde ahileri, şehirlerine gelen yabancıları misafir eden, onlara yemek ve konaklama imkanı sunan, ayrıca eşkıya ve soygunculardan emin tutmaya çalışanlar şeklindeki sözleri ile anlattığı görölmektedir. Bununla birlikte ahileri, sanat ve zanaat sahibi kişileri günlük

²⁶³ Genç, 2014: s. 289.

²⁶⁴ İnalçık, 2009: s. 33.

²⁶⁵ Tabakoğlu, 2014: s. 201-202.

²⁶⁶ İnalçık, 2009: s. 36.

²⁶⁷ Ocak, 1998: s. 125.

iaşelerini birlikte paylaştıkları bir zaviye çatısı altında bir araya getiren kişi şeklinde de açıklamaktadır²⁶⁸.

Anadolu topraklarında “Ahilik” kurumu olarak şekillenen ve futuvvet anlayışı çerçevesinde iktisadi faaliyetlerde bulunan esnaf ve zanaatkârlar, “zaviye” çatısı altında bir araya gelmekteydiler. Ancak zamanla şartların zorlaşması ve ayrıca gayrimüslim esnaf ile Müslüman esnafın ayrı teşkilatlanma taleplerinin artması ile beraber bu birlikteliklerin yavaşça Lonca yapılanmalarına doğru kaydığı görülmektedir²⁶⁹. Esasında bu dönüşüm, çok belirgin ayrımlarla ifade edilebilecek bir nitelikte değildir. Zira “Lonca”²⁷⁰ kavramının her ne kadar 18. yy. itibari ile kullanılmaya başlandığı görülse de ihtiva ettiği hususlar, gerek ahilikte ve gerekse mevcut esnaf ve zanaatkâr yapılanmalarında bazı farklılıklarla birlikte var olmuştur. Meselenin tartışmaya konu olan kısmı ise ahilikteki mesleki sınırların lonca örgütlenmesine göre daha kapsayıcı ve genel bir nitelik arz etmesidir²⁷¹.

Osmanlı’nın başından sonuna kadar genel itibari ile usta-kalfa-çırak şeklinde üçlü bir sacayağı üzerine kurulu bir yapı söz konusuydu. Bu çalışma ilişkisinin tarafları bir yandan ayrı ayrı roller yerine getirirken diğer yandan da yapılan işin sorumluluğunu ortak olarak paylaşmaktaydılar. Bu anlamda ustanın öncelikli görevi yapılan işin öncelikle kalfaya ve sonra çırağa öğretilmesi idi. Bu çalışma biçiminde ilk olarak belli başlı küçük işleri yerine getiren çırak, tabi tutulacağı sınavdan başarılı olduğu takdirde kendisini ustalığa da taşıyabilecek

²⁶⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, Cilt-1, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 404.

²⁶⁹ Kütükoğlu, 1994: s. 607.

²⁷⁰ Esnaf birliği olan Loncalar, üretimde bulunacak esnafın/ustanın bu faaliyetlerinde kullanacakları hammaddelerini temin etmek ve bunların ustalara eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlamak görevlerini üstlenmekteydiler. Loncanın bu toptan satın alımı, üyelerine diğer zanaatkarlar karşısında görece bir pazarlık üstünlüğü sağlamaktaydı. Loncalara üyeliğin sağladığı bir diğer avantaj da tekil olarak güçlerini aşacak işlere bir araya gelerek girişmelerine yardımcı olmasıydı. Özellikle maliyeti yüksek işler için ihtiyaç duyulan malların alınması noktasında birikimlerini bir araya getirmek suretiyle neticeye varabilmeleri mümkün olabiliyordu. Ayrıca yine ihtiyaç duyulacak emeğin de birkaç esnafın ortak bir yerde bir araya gelmesi suretiyle sağlamaları mümkün olabiliyordu. Öte yandan loncalar, esnafın vergi yükümlülüğünü yerine getirmesini temin görevi üstlenerek mesleğe giriş üzerinde, fiyatların belirlenmesine karışarak da karaborsanın engellenmesi üzerinde etki doğurabilmekteydi (Suraiya Faroqi, “Guildsmen and Handicraft Producers”, **History of Turkey: Late Ottoman Empire (1603-1839)**, Vol: 3, Ed. Suraiya Faroqi, Cambridge University Press, UK, 2006: s. 338-344).

²⁷¹ Genç, 2014: s. 302.

Kalfalık statüsüne ulaşabilmektedir. Çıraklara nazaran yapılan iş konusunda daha fazla yetkinliğe ve bilgiye sahip olan Kalfalar ise kalfalığın gerektirdiği çalışmayı hakkı ile en az üç yıllık bir süre ile yerine getirmişse ve kalfalığını yaptığı meslekte bir “gedik (boşluk)” bulunursa, yani emeğini icra edebileceği bir yer ortaya çıkarsa “Usta” statüsüne geçiş yapmaya hak kazanabilmektedir.

İhtiyaçlar dikkate alınmak suretiyle imalatla bulunulması esasına dayanan Osmanlı imalatında, bir meslekte gedik varlığından bahsedilebilmesi, her şeyden önce böyle bir imalata ihtiyaç olup olmadığına bakılırdı. İhtiyaçtan fazlasının üretilmesinin fiyatları düşürerek mevcut üreticinin zarar görmesine yol açacağı temel gerekçesi ile devletin yanı sıra Esnaf ve Lonca birlikleri üretici sayısının belirli bir miktarı aşmasına engel olduğu görülmektedir²⁷². Buna ek olarak bir çırağın Usta olarak esnaftaki yerini alabilmesi için bu mesleğini icra edebilecek uygun bir dükkânın da var olması şartı aranmaktaydı²⁷³. Her iki şartın varlığı halini ifade eden gedike ilave olarak gerekli alet ve edevatın da temin edilmiş olması şartı, kalfanın usta olarak ekonomik hayatta yerini almasının ön koşulları arasında bulunmaktaydı. Osmanlı çalışma hayatında aktif olarak yer alan nüfus içinde kadın, köle ve gezgin tüccarlar, seyyar satıcılar vs. gibi lonca yapılanmasının dışında kalan kesimler de önemli bir büyüklüğe karşılık gelmekteydi²⁷⁴.

Osmanlı siyasi hayatında önemli bir aktör olan yeniçerilerin ilk başlarda savaşların azalması ile birlikte kendilerine olan ihtiyaçta azalma meydana gelmiş ve sonrasında da savaş ganimetlerinin azalması ile maaşlarının ödenmesi güçleşmiştir. Bu duruma düşen yeniçerilerin yeni gelir kaynakları bulma yönünde girişimleri de hem toplumsal yapıda hem de çalışma hayatında sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda yeniçerilerin hem asker ve hem de reaya sınıfı içerisinde değerlendirilecek bir konuma gelmelerine aracı olan iki önemli girişime değinmek icap eder. Bunlardan birisi devletin askeri ve bürokrat sınıfların maaşlarını hazineye bırakarak karşılığında katip, bekçi vs. çeşitli görevlerde çalışmalarına müsaade edilmeleri veya esnaf

²⁷² İnalçık, 2009: s. 298.

²⁷³ Kütükoğlu, 1994: s. 610.

²⁷⁴ Faroqi, 2004: 718-720.

yöneticiliği görevlerine getirilmelerini öngören *Hazine-mande* isimli uygulamadır²⁷⁵. Bir diğeri de maaşlarının yetersizliği ve düzensizliği gerekçesi ile Yeniçerilerin çeşitli işlerde çalışmaya başlaması ve yeni meslekler edinmeleridir²⁷⁶. Yeniçerilerin bu girişimleri ise bir yandan halkın güncel yaşamına daha fazla yer bulmalarını, bir yandan da sahip oldukları ayrıcalıklı statüleri, özellikle de üst idari kurullarda yer alabiliyor olmaları, tesir güçleri ve tesir alanları açısından oldukça mühim bir konuma yükselmelerini sağlamıştır²⁷⁷ (Quaterd, E.).

Osmanlı'da çalışma hayatındaki her bir aktörün ahlakî, sosyal ve iktisadi disiplinlerini düzenleyen en temel etkenler, fütüvvetnâmeler ve ahî zâviyeleri idi. Daha başka ifade ile bir üretim kolunda takip edilecek üretim şartları, üretim biçimleri, çalışma ilişkileri konularında gereken düzenlemelerini, devlet ve esnaf teşkilâtı birlikte belirlenmekteydi. Bu anlamda Osmanlı'da en fazla rastlanılan uygulamalara bir örnek olarak üretim miktarına yönelik müdahale gösterilebilir. Şöyleki, şehrin ihtiyaçlarına yönelik küçük ölçekli üretim biçiminde üretim miktarı artırılması, malın fiyatında düşüşe yol açarak esnafı zarara sokacaktır. Tersine üretimin azaltılması durumunda da bu sefer ürünün fiyatı artıp tüketici zarar edecektir. Bu durumun önüne geçilmesi görevini üstlenen Devlet, bu doğrultuda esnaf teşkilatına berat (müsaade) vermek suretiyle denetimi sağlamaya çalışmıştır²⁷⁸.

Osmanlı çalışma hayatında işgücü, temelde hür ve köle emeği olmak üzere iki boyutta ele alınabilir. Bu açıdan özellikle ücret seviyelerinin yüksek düzeylerde seyrettiği dönemlerde köle işgücü, maliyetinin görece az olması dolayısıyla, hür işgücüne tercih edilmekteydi. Tabi burada ifade edilmesi gereken bir diğer husus da köleler zamanla efendisinin ölümüne bağlı hürriyet kazanma anlamına gelen “tedbir”, belirli bir bedel ödeme veya iş/hizmet yerine getirme üzerine elde edilen

²⁷⁵ Genç, 2014: s. 226.

²⁷⁶ Yeniçerin esnaf veya zanaatkar olarak ekonomik hayata dahil olmaları bazı olumsuzluklara da yol açmıştır. Yeniçerilerin, piyasa fiyatlarının ve üretim kalitesinin altında üretim ve ticari faaliyetlerde bulunmaları, önemli bir prosedür gerektiren ustalık belgesini almaksızın diledikleri yerde işyeri açabiliyor olmaları, ayrıca yeter düzeyde mesleki formasyona sahip olmamaları vs. durumları dolayısıyla gerek ticari hayat üzerinde ve gerekse mevcut esnaf üzerinde olumsuz etkiler doğurmaktaydı (Tabakoğlu, 2014: s. 458).

²⁷⁷ Quataert, 2002: s. 84-85.

²⁷⁸ İnalçık, 2009: s. 41.

hürriyet anlamına gelen “mukadebe” vs. gibi yöntemlerle hürriyetlerini alarak Osmanlı tebaası içerisine dahil olmaktaydılar²⁷⁹.

Çalışma ilişkileri anlamında bir diğer boyut da Sanayi devriminden itibaren oluşmakta olan işçi sınıfının Osmanlı’daki karşılığıdır. Osmanlı’da Sanayi devriminin yaşandığı dönemlerdeki gibi bir işçi sınıfı oluşmamıştı. Bu sınıfın oluşmasındaki itici güç olan büyük ölçekli fabrikalarda üretimin yerine daha çok el emeğine dayalı esnaf veya lonca gibi küçük ölçekli üretim birimlerinin varlığı bu durumun en temel sebebidir. Ayrıca ücret seviyelerinin hâlihazırda yüksek düzeyde olması, çalışma koşullarının da gerek devletçe ve gerekse fütuvvet anlayışı çerçevesinde ve lonca oluşumları aracılığıyla belirli bir disipline tabi olması da bu durumun varlığına yol açan sebepler arasındadır. Nihayetinde Osmanlı çalışma hayatında yine sanayi devriminin neticelerinden biri olan bir işçi sefaletinden de bahsedilememesi bu durumun gerekçeleri arasına ilave edilebilir²⁸⁰.

Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı’da Sanayi devrimindeki gibi bir işçi sınıfı çok az denilebilecek seviyelerde kalmış olup, toplu mücadeleler anlamında da Tanzimat ilanı sonrasında bazı örnekler sergilenmiştir. Bu açıdan her ne kadar modern anlamdaki bir sendika örneği olma konusu tartışmalı olsa da Osmanlı’daki ilk işçi kuruluşu olarak 1866 tarihinde kurulan “Ameleperver Cemiyeti”ne işaret edilmektedir. Diğer yandan sınıf temeli ile teşkil edilen ilk örgüt olarak ise 1894 tarihli “Amele-i Osmanî Cemiyeti” gösterilmektedir²⁸¹. Ayrıca işgücünün toplu hareketleri anlamında 1872 yılı ile 1907 yılları arasında toplamda 50’yi aşan sayıda grev hareketinin gerçekleştiği görülmektedir. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı olan 1908 yılından 1915 yılına kadarki kısa sürede ise 38 grev düzenlenmiştir.

Osmanlı’da ulaşım ve haberleşme adına gerçekleştirilen çalışmalardan posta ve telgraf ile demiryolu ulaşımının dolaylı olarak kimsesiz çocuklar ve yetimler ile ilgili kısa bir bağı bulunduğunu ifade etmek gerekir Avrupa’daki devletlerle aynı

²⁷⁹ Tabakoğlu, 2014: s. 465.

²⁸⁰ A.e., s. 466.

²⁸¹ Anıl Çeçen, **Türkiye’de Sendikacılık**, Ankara, Özgür İnsan Yayınları, 1973, s. 3-4; Ülkü İleri, **Türkiye’de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri**, Ankara, TÜHİS Yayınları, 2009, s. 90.

hızla tesis edilmesi sağlanan ve gerek Osmanlı'nın son dönemi ve gerekse milli mücadele dönemi gibi haberleşmenin hayati önem arzettiği sürelerde buna olanak sağlayan posta ve telgraf hizmetleri, yetkin personeller eliyle ve etkili bir şekilde yerine getirilmekteydi. Kimsesiz çocuklar ve yetimler ile ilgisi açısından önemine baktığımızda ise bu kesimlerin bir kısmı, bu müesseselerde istihdam edilmek suretiyle topluma kazandırılmaya çalışılmıştır Bu konuda özellikle daha sonra çalışmamızda bahsi geçecek olan Darüşşafaka kurumunun üstlenmiş olduğu rol²⁸² dikkate değerdir. Aynı şekilde Darüleytamdaki yetimler arasından da bu şekilde istihdam edilenlerin olduğu görülmektedir²⁸³.

Bir diğer konu olarak Demiryolu ulaşımına baktığımızda, söz konusu hizmetin oluşturulması ağırlıklı olarak farklı ülkelerden sermaye ve personel kullanmak suretiyle, üstelik kısa sürede eskiyen bir teknoloji ile gerçekleştirilmişti. Her ne kadar böyle bir ağın tesis edilmesi hayati bir öneme sahip olsa da kilometre garantisi (Bu garanti dolayısıyla Duyûn-u Umumiye idaresi hattın geçtiği yerlerin öşür vergilerini toplayıp, alacaklı konumunda olan demiryolu şirketlerine vermektedir)²⁸⁴ gibi bir uygulamanın da önemli bir katkısı ile dış borçların artmasına ve devleti mali bir krize sokmasına da yol açmıştır²⁸⁵. Diğer tarafta Şam-Hicaz demiryolu²⁸⁶ olarak adlandırılan ve Suriye-Mekke bölgesine erişime imkan sağlamayı amaç edinen demiryolu ağı, sermaye ve işçilik anlamında tümüyle Osmanlı kaynakları kullanılmak suretiyle gerçekleştirilmişti²⁸⁷. Tamamıyla kendi imkanları ile yapılmak istenen bu demiryolunun inşasında ihtiyaç duyulan işgücünün

²⁸² Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamaları", **Vakıf Haftası Kitabı**, Sayı:12, 1995: s. 45-53.

²⁸³ "Darüleytam," **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1.

²⁸⁴ Ortaylı, 2014: s. 174.

²⁸⁵ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 321.

²⁸⁶ Esasen hacca gidecekleri kolaylık sağlaması adına girişilen, diğer yandan arka planda idarenin o bölgedeki gücünü muhafaza etme gayesi de olan Şam-Hicaz demiryolu, 7 yıllık bir süre neticesinde 1908 yılında nihayete erdirilebilmiştir Tümü ile Osmanlı sermayesi kullanılarak yapılan bu demiryolunun yapımı aşamasında Müslüman tebaanın katkıda bulunması istenmiş ve bunun teşviki için de yaptıkları ianeler karşılığında madalyalar verilmiştir (Kütükoğlu, 1994: s. 595).

²⁸⁷ Quataert, 2004: s. 929.

önemli bir kısmı askerler ile karşılanırken, sermayenin temininde de başta saray olmak üzere yapılan bağışların yanı sıra kamu görevlilerinin maaşları üzerinden “hicaz vergisi” olarak ayrıca bir kalemde vergi de toplanmıştır. Konu bağlamında söz konusu vergilerin Darüleytam ve diğer müesseselerdeki eğitimci kadrolarının maaşlarından da kesildiği arşiv belgelerinde görülmektedir.

1.3. Osmanlı’nın İktisadi Düşünce Temelleri ve Bir “Sosyal Refah Devleti” Olarak Osmanlı

Tabakoğlu, İslam iktisadını ele alırken 4 yaklaşım üzerinden hareket etmektedir. Buna göre söz konusu yaklaşımlardan ilki, Kapitalist iktisadın argümanları çerçevesinde şekillenen sisteme karşılık gelen İslam iktisadı sınıflandırmasıdır. Diğer sınıflandırmalara bakıldığında ikincisi İslam hukuku (fıkıh) temel alınmak suretiyle şekillenen Fıkhu’l iktisat; bir diğeri daha çok tarihsel bir çerçeve ile şekillenen İslam iktisat tarihi sınıflandırması ve son olarak da daha çok teori ve uygulamaların neticesinde şekillenen İslam’ın iktisadi düşünce tarihi sınıflandırması şeklindedir²⁸⁸.

İktisat bilimi, batı temelli olarak ele alındığında öne çıkan temel prensiplerden biri olan “homo-economicus” olgusu, İslam’ın iktisadi düşünce yapısında tam bir karşılık bulamamaktadır. Zira düşüncenin temelinde yer alan bireyin faydasını maksimize etme gayesi ve buna ulaşmak için yerine getireceği çabalar, İslam ilke ve düşünceleri ile bir uyum sağlamamaktadır. Her şeyden önce İslam dini, fertlerin takip etmeleri gereken temel gayeyi, Allah’ın rızasını kazanmak şeklinde düzenlemektedir. Bunu sağlayacak temel araç ise hayır/iyilik²⁸⁹ müessesesidir. Bu ise bireysel ve toplumsal anlamda hem dünya hem de ahiret

²⁸⁸ Tabakoğlu, 2014: s. 105.

²⁸⁹ İslam dininde oldukça önemli bir fazilet olarak yer alan hayr/iyilik ve hayırseverlik olgusuna, gerek Kuran-ı Kerimde ve gerekse Hadislerde sıkça yer verilmektedir. Bir örnek olarak Bakara suresinin 117. ayetinde: “İyilik -hayr, takva-, yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz değildir. Fakat, İyilik, o kimsenin iyiliğidir ki: Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere iman etmiş olur. Ve malını seve seve akrabalarına, yetimlere, yoksullara, yolculara, dilenenlere verir. Ve köleleri azat etmek hususunda sarfeder. Ve namazını kılar, zekâtını verir. Bir de anlaşma yaptıkları zaman ahidlerini yerine getirirler ve ihtiyaç, hastalık, ve şiddetli savaş hallerinde de sabırlı bulunurlar. İşte sadık olanlar onlardır. Takva sahibi olanlar da onlardan ibarettir.” (Ömer Nasuhi Bilmen, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri) şeklinde buyurulmaktadır.

hayatının birlikte değerlendirmesini gerekli kılmaktadır. Yani gerek ferdi anlamda ve gerekse toplu ilişkiler anlamında bu rızayı kazanma gayesini dikkate almak suretiyle hareket etmek gerekmektedir.

Öte yandan İslam dininde mevcut olan itidalli olma (aşırıya kaçmama, ölçülü olma) temel prensibi çerçevesinde insanların sınırsız bir tüketimde bulunmaları değerlendirilme dışı tutuluyor olması ve ayrıca çatışma/rekabet yerine uzlaşma/dayanışma tavsiye ediliyor olması²⁹⁰ da yine kapitalist iktisadi anlayış ile çelişen bir diğer husustur. İslam düşüncesi ile bağdaşmayan bir diğer boyut da Homo-economicus'un öncelediği bireysel menfaat kâr/fayda maksimizasyonu temelli yaklaşımıdır. Bu anlamda İslam'da salt kendi menfaaterini düşünmek yerine içinde bulundukları toplumun da menfaatlerini göz önünde bulundurmasına ve ayrıca kârın yerine refahın arttırılması gerekliliğine önem verilmektedir²⁹¹. Batıda doğup gelişen ve Kapitalist düşüncenin bu yaklaşımının temel aracı olan burjuva sınıfının Osmanlı'da en azından Tanzimat dönemine kadar inkişaf edememesinin altında yatan temel gerekçenin de ferdi yarardan ziyade toplumsal yararın üstün tutulması olduğunu söylemek mümkündür²⁹².

İslam devletlerinin iktisadi ve içtimai yaşantısını şekillendiren düşüncede devletin rolü ise İslam şeriatı hükümleri çerçevesinde fertlerin ve toplumun genel refahının sağlanması gayesine erişmeyi sağlayacak adil bir yönetimin temin edilmesidir. Osmanlı devleti tecrübesi ele alındığında, modern anlamdaki birçok sosyal refah uygulamasının bu amaç doğrultusunda takip edilmeye çalışıldığı görülecektir. Fertlerin asgari geçimlerini temine yönelik düzenlemeler, sosyo-ekonomik ve ticari ilişkilere yönelik düzenlemeler, fiyat istikrarının sağlanması adına yapılan düzenlemeler, gelir ve servetin adil yeniden dağılımını sağlamaya yönelik tedbirler ve düzenlemeler, sadaka vermeyi, hayırseverliği ve yardımlaşmayı teşvik eden örneklikler vs. uygulama ve düzenlemeler ile Osmanlı'nın gelişmiş bir refah devleti özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu düşünce çerçevesinde İslam medeniyetlerinde ciddi anlamda bir sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın hakim

²⁹⁰ Genç, 2014: s. 68.

²⁹¹ Tabakoğlu, 2014: s. 106.

²⁹² A.e., s. 199.

olduğu görülmektedir. Osmanlı devleti de bu anlamda öne çıkan örneklerden biri olmuştur. Öte yandan gerek devlet ve gerekse toplum nazarında değer bulan hayırda bulunma/hayırseverlik, diğergamlık/isar, cömertlik, infak, vakfetme, yardımlaşma, dayanışma vs. olgular da Osmanlı'nın bir sosyal refah devleti niteliği kazanmasına yardımcı olan önemli birer araç olmuştur.

Osmanlı'yı batı ekonomilerinden ayırtıran temel prensiplerden birisi de zenginliğin kaynağı üzerindeki yaklaşım farklılığı olduğunu söyleyebiliriz. Klasik iktisadi düşüncenin doğduğu topraklar olan Batılı devletler, merkantilist yaklaşım çerçevesinde zenginliği, altın ve gümüş gibi kıymetli maden rezervlerinin bolluğuna dayandırmaktaydı. Ayrıca devletin gelişmişliğinin belirleyici unsuru olarak da bu zenginliğin burjuva eliyle kanallı edildiği ticareti görmekteydi. Bu yaklaşım, Batı toplumlarında serbest piyasa ekonomisinin ve Sanayi devriminin öncülüğünde gelişen ulus devletler için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Fetih geleneği ile genişlemeyi önceleyen Osmanlı'da ise temel zenginlik ve refahın kaynaklarının başında askeri güç ve toprak mülkiyeti gelmekteydi. Bu açıdan devletin kalkınması noktasında tarımsal üretim ve toprağa bağı gelişme üzerinde önemle durulmaktaydı²⁹³.

Osmanlı ekonomisinde üzerinde en çok durulan öncelikli husus iâşe temini idi. Osmanlı bu temel prensibini en zor zamanlarında dahi tatbik etmeye çalışmıştır. 1. Dünya Savaşı'nın bittiği, ancak etkilerinin her geçen gün artan şekilde kendisini hissettirdiği bir zamanda 30 Temmuz 1918 tarihli kararname²⁹⁴ ile İâşe Nezareti'ni kurarak hem muhtaç durumdaki halkın hem de sürekli bir hal alan savaşılarla iyice yıpranan ordunun iâşesi temin edilmeye çalışılmıştır²⁹⁵.

İâşe ekonomisinin temelinde ise hem devletin, ordunun ve hem de tebaanın ihtiyaçlarının karşılanması için yüksek kalite ve düşük fiyatlı mal ve hizmetlerin arzının artırılması düşüncesi yer almaktaydı²⁹⁶. Bu açıdan da kendi tüketicilerinin talep ve menfaatlerini önelemekte olan Devlet, iç ve dış ticareti de genel olarak bu

²⁹³ İnalçık ve Quataert, 2000: s. 81-82, 86.

²⁹⁴ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 558-563.

²⁹⁵ Bayur, 1983: s. 543.

²⁹⁶ Genç, 2014: s. 41-42.

çerçeve de değerlendirmektedir. Yani iç piyasalara destek sağlayacak ise veya genel refahın artırımına katkı sağlayacak ise ithalata müsaade etmekte ve diğer yandan da iç piyasanın talebi karşılandıktan sonrası ihracata müsaade etmekteydi²⁹⁷. Osmanlı'nın son dönemlerine kadar varlığını güçlü bir şekilde devam ettiren bu yaklaşım, Batı'daki kâr temelli yaklaşım ile farklılıklar arz eder. Kâr temelli düşüncede genel olarak mümkün olduğunca az maliyetle üretmek ve mümkün olduğu kadar çok pahalı şekilde satmak durumu vardır. Ayrıca ithalat ve ihracat da bu amaçların gerçekleştirilmesine koşulan birer araç olarak değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti, ekonomi politikaları anlamında özetle merkezi ve bütüncül bir yaklaşım sergilemekteydi. Sosyal politikalar anlamında ise yine tüm kesimleri kapsayıcı nitelikte bir bütüncül yaklaşıma sahip olmanın yanı sıra merkezi niteliğinin ekonomik politikalara nazaran daha esnek olduğunu söylemek mümkündür. Coğrafik anlamda geniş bir alana hitap etmenin yanında sosyo-kültürel anlamda da farklılaşan yapısının bir neticesi olarak mahalli unsurların da etkin rol aldığı bir devlet olmuştur. Sosyal refahın sağlanmasındaki aktörlerin arasında devletin yanında sayılan sivil toplum kuruluşları ile piyasa aktörleri sayılmaktadır. Osmanlı'da ciddi anlamda bir özel sektör oluşmamış olduğundan temelde ikili yapının daha etkili olduğunu görmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında sosyal refah ve sosyal adaletin sağlanması aşamasında “refah karması (welfare mix)” şeklinde ifade edilen ve sivil toplum ile özel sektörün, devlete bu bağlamda yardımcı olması anlamında kullanılan²⁹⁸ bir sistemin tam bir şekilde var olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte devletin, sosyal politika ve uygulamaları anlamında mahalli güçlerin yanı sıra vakıflar başta olmak üzere çeşitli sivil toplum kuruluşlarına gerçekleştirmiş olduğu yetki devri ve birlikte çalışma uygulamaları dolayısıyla devletin refah devleti sınıflandırmaları anlamında aşırı merkeziyetçi ve otoriter bir görünüm arzettiğini söylemek de aynı şekilde güçtür. Osmanlı'nın savaşlar, siyasal ve ekonomik buhran halinin hüküm sürdüğü son döneminde sosyal meselelere çözüm üretmek adına bu aktörler

²⁹⁷ Pamuk, 2013: s. 88.

²⁹⁸ Süleyman Özdemir, **Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti**, 2. Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2007-57, İstanbul, 2007: s. 344-345.

arasındaki çizgilerin her ne kadar belirsizleştığını söylesek de devletin diğer aktörlere nazaran biraz daha ön planda olduğunu söylemeliyiz.

2. BÖLÜM

OSMANLI’NIN SON DÖNEMİNDE

ÇOCUKLARA VE YETİM ÇOCUKLARA YÖNELİK

SOSYAL POLİTİKA KURUMLARI

Osmanlı Devleti’nin yıkılmadan önceki 100-150 yıllık serüveni itibari ile içinde bulunduğu ekonomik, siyasi ve sosyal durum genel bir çerçevede ele alınmaya çalışılmıştı. Bu dönemi çok kısa bir şekilde özetlemek gerekirse; gerileme ve yıkılma halinin en doğal neticesi olarak gerek kurumsal ve gerekse toplumsal anlamda ciddi yıkımların yaşandığı bir dönem söz konusudur. Yönetim araçları elinden alınmış ve ayrıca sürekli dış müdahaleler ile mücadele eden devlet mekanizması, çözüm üretme noktasında zorluklar yaşamaktaydı. Bununla birlikte milliyetçi düşünceler, idareden hoşnutsuluk, misyonerlik faaliyetleri, ekonomik ve siyasi diğer birçok gerekçeyle ortaya çıkan uyuşmazlık ve isyanların yanı sıra son dönemin en etkili unsuru olan savaşlar ve göçler de mevcut durumu daha da güçleştirmekteydi. Böylesi bir ortamda yardıma muhtaç, korunmasız, kimsesiz insanlar ise Osmanlı’yı en fazla meşgul eden meselelerin başında gelmektedir. Yine bu kesimler arasında görece daha güç durumda olanlar ise çocuklar ve özellikle de yetim-öksüz çocuklar ile kadınlardı.

Son dönemin zor şartları altında söz konusu kesimlerin barındırılması, bakımı, iâşesi, eğitilmesi ve topluma kazandırılması adına yine de çok ciddi girişimlerin olduğu görülmektedir. Bunda elbette gerek idari anlamda Osmanlı Devleti’nin ve gerekse halkının dayanışma, yardımlaşma ve sosyal hak ve menfaatlerin korunup geliştirilmesi noktasındaki tutum ve davranışlarının önemli bir payı vardır. Bu zor şartlar altında kimi zaman doğrudan devlet eliyle kimi zaman da sivil toplum girişimleri ile bu sorunlarla mücadele noktasında çeşitli müesseseler kurulmuş ve faaliyetler yürütülmüştür. Bu başlık altında öncelikle Osmanlı’nın bu döneminde aktif bir şekilde sosyal yardım, sosyal hizmet faaliyetleri yürüten belli başlı kurumlarını ele alacağız. Bu kurumların çocuklara ve yetimlere yönelik girişimlerine de yer vereceğimiz çalışmanın devamında çocukların iktisadi, ictimai gelişimlerine hizmet eden bazı kurum ve birimlere de yer vereceğiz.

2.1. Osmanlı'nın Son Döneminde Sosyal Politika Kurumları

2.1.1. Darüşşafaka

İlk olarak Cemiyet-i Tedrisiye adı ile 30 Mart 1863 tarihinde kurulmuş olan ve sonrasında Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adını alan bu müessese, 28 Haziran 1873 tarihinde günümüzdeki kullanıldığı ismini yani Darüşşafaka ismini almıştır²⁹⁹.

Cemiyet'in kuruluş gerekçeleri cemiyet salnamesinde (yıllık) özetle aşağıdaki gibi sıralanmaktadır³⁰⁰:

- Toplumda yer etmeye başlayan cehalet ile mücadele etmek,
- Toplumdaki yoksulluğun ortadan kaldırılması veya azaltılması (bunun için mütemeddin/medenileşmiş/gelişmiş olarak gördükleri Avrupa milletlerinin ve Osmanlı bünyesi içinde yer alan gayrimüslim unsurların bu konu üzerine yerine getirdikleri faaliyet ve takip ettikleri politikaları örnek almaları benimsenmiştir),
- İslam aleminin her tarafından gönderilen kimsesiz, yoksul Müslüman yetim çocukların talim ve terbiyelerini üstlenmek suretiyle bu küçük çocuklardan vatana hizmet edecek büyük insanlar yetiştirmek,
- Anne ve babasının himayesini kaybetmiş Müslüman yetimlerin her türlü mahrumiyetlerinden ileri gelen psikolojik sorunlarını ortadan kaldırmaya çalışmak,
- Maruz kaldıkları mahrumiyet halinden kurtuluş için tek çare olarak eğitimi gördüklerinden onların ellerinden tutarak eğitim imkanlarına erişebilmesine yardımcı olmak.

Sadece Dersaadet'te kurulu bulunan Darüşşafaka'nın 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911) tarihli kongresinde³⁰¹ mevcuttaki noksanlığın giderilerek kimsesiz yetim çocukların kurumun kapısından geriye dönmelerine engel olmak ve mümkün

²⁹⁹ Recep Çelik (ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Cemiyet Kanun ve Nizamnameleri*, İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı Yayın No: 744, Ankara, 2013: s. 167.

³⁰⁰ *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, Matbaa-i İslamiye, Dersaadet, 1332: s. 3-5.

³⁰¹ A.e., s. 7.

olduğu kadar çok yetim çocuğa ulaşabilmek adına diğer vilayetlerde de aynı ana nizamnameye tabi şubelerin kurulması yönünde karar alınmıştır. Yine aynı kongrede İstanbul’da bir kız darüşşafakasının kurulması kararı da alınmıştır.

2.1.1.1. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye

Sultan Abdulaziz’in dönemi içerisinde Hicrî 1281 (1863) yılında o dönem Daire-i Askeriye’nin ruznamcısı olan³⁰² ve bir dönem Maliye Nazırlığı da yapmış olan Yusuf Ziya Paşa tarafından, Cemiyet-i Tedrisiye adı ile bir cemiyet kurulmuştur. Yusuf Ziya Paşa, bu cemiyette akaid, coğrafya, tarih, kitabet dersleri vermiş, ayrıca büyük çarşı esnafının çıraklarına da okuma yazma öğretmiştir. Beyazıt’ta bulunan Valide Mektebi’ni kendi cebinden onararak cemiyetin merkezi olarak kullanmıştır. Cemiyetin Yusuf Paşa ile birlikte kurucu azaları ve ayrıca ilk müderrisleri olan Maarif Nazırlığı da yapan Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Cemiyet tarihinde önemli yere sahiptir. Kuruluşunu takip eden süreçte Müslüman ve gayrimüslim çırak ve kalfalar arasında önemli derecede rağbet görmesinin neticesinde cemiyetin merkezinin yetersizliği dolayısıyla derslerin dışarıda yapıldığı da görülmüştür. Daha sonra cemiyetin ismi kuruluş amacına uygun olarak “Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye” şeklinde değiştirilmiştir. Cemiyet, “mubahis-i ilmiye” adı ile birkaç sene devam eden bir gazete çıkarmıştır³⁰³.

1 Mart 1281 (13 Mart 1865) yılında Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye’nin teşkilat yapısına ve idaresine dair hazırlanan cemiyetin ilk nizamnamesinde, cemiyet bünyesinde oluşturulacak mektebin (Darüşşafaka Mektebi) amacına da yer verilmiştir. Buna göre zamanında okuyup yazmaya ve dini vecibelerini öğrenmeye muvafık olamamış her sınıf/kesimdeki Müslüman halka akaid-i diniyesini öğretmek ve onlara okuma-yazma eğitimleri vermek şeklinde ifade edilmiştir. Eğitim ve kırtasiye masraflarının cemiyetçe karşılandığı söz konusu mektepte 10 yaşından az 12 yaşından çok olmamak kaydı ile anne-babasız veya sadece babasız öğrenciler

³⁰² Mehmed İzzet, “Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye”, **Darüşşafaka Dergisi**, Yıl:1, No:1, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1325, s. 24.

³⁰³ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 8-10.

yapılacak bir sınav ile kabul edilmekteydi³⁰⁴. Yani, Darüşşafaka'nın idaresine dair nizamnamesinin iki ve üçüncü maddelerinde belirtildiği şekli ile Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'nin özel varlıkları ile idare olunan Darüşşafaka'ya alınacak çocukların 10 yaşını aşmamış olması gerektiği düzenlenmiştir. Yine söz konusu nizamnamede yemek, giyim ve diğer masrafları Darüşşafaka tarafından karşılanan çocukların, 8 yıllık bir eğitime³⁰⁵ tabi tutulduktan sonra yurttan ayrılmaları düzenlenmiştir. Mezun olup da akrabalarına gitmek istemeyen, kimsesi olmayan kız çocuklarının evlenme durumları cemiyetce araştırılıp uygun görüldükten sonra gereği yerine getirilmekte, bazıları da cemiyetin bilgisi dahilinde yardımsever zengin ailelerin evlerinde çocuk eğitimi konusunda ve hafif ev işlerinde istihdam edilebilmekteydi³⁰⁶. 8 yıllık eğitim programı kısa bir dönem için 11 yıla çıkarılmış ve ayrıca memleketin öğretmen ihtiyacı öne sürülerek özellikle öğretmenliğe yönelik derslerin programda yer aldırıldığı bir dönem yaşanmıştır³⁰⁷.

Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'nin vazifelerine ilişkin hazırlanmış olan nizamnamenin ilk maddesinde cemiyet için “Müslüman çocuklara ve diğer talepte bulunanlara İslam akaidinin yanında temel ilimler öğretecektir” ifadesi kullanılırken; Darüşşafaka'nın idaresine dair hazırlanan nizamnamenin birinci maddesinde ise Darüşşafaka'ya yönelik olarak “fakir ve yetim Müslüman çocukların eğitim ve öğretimlerine mahsustur” denilmiştir³⁰⁸.

Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'ye bağlı mektepte verilen dersler: 1. Elifba 2. Kuran-ı Kerim 3. İlmihal 4. Humayunname veya hafif nitelikte bir başka kitap okuması 5. Hendese (Geometri) şeklinde sıralanmıştır³⁰⁹. Darüşşafaka Nizamnamesi'nde de Darüşşafaka Mektebi'nde öğrencilere okutulacak dersler³¹⁰: 1.

³⁰⁴ Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kami, **Darüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi: Darüşşafaka Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti, Nasıl Yaşıyor**, Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1927: s. 31.

³⁰⁵ Mehmed İzzet, 1325: s. 30.

³⁰⁶ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 38-39.

³⁰⁷ Mehmed İzzet vd., 1927: s. 28.

³⁰⁸ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 34, 38.

³⁰⁹ A.e., s. 11.

³¹⁰ Darüşşafaka'da verilen derslerin içerikleri ile senelik müfredata ilişkin detaylı bilgiler için bakınız: Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 185-205; Mehmet İzzet vd., 1927: s. 21-28.

Türkçe okuma-yazma 2. Akaid 3. Arapça (sarf-nahiv) 4. Mantık 5. Tarih (Genel ve Osmanlı) 6. Coğrafya 7. Geometri 8. Cebir-Matematik 9. Trigonometri 10. Topoğrafya 11. Fizik 12. Kimya 13. Yaradılış Tarihi 14. Makine 15. Kamu Hukuku 16. Servet 17. Defter Tutma Usulü 18. Farsça 19. Fransızca şeklinde sıralanmıştır. Kız çocuklarına ise yukarıda sıralanan 1, 2, 3, 5, 11, 13, 17, 18, 19 numaralı derslerin yanında dikiş-nakiş ve el işleri dersi, ev idaresi dersi ve müzik dersinin okutulacağı düzenlenmiştir³¹¹. Darüşşafak'ın söz konusu dersleri ve ilk ders programları³¹² üzerinde 1328 yılında gerçekleştirilen toplantı çerçevesinde Avrupa'daki eğitim öğretim programları dikkate alınmak suretiyle çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Arapça ve din dersleri, matematik bilimleri konularında güncel düzenlemeler öngörülmüştür. Ayrıca Fransızca'nın yanında İngilizce de programa dahil edilmiştir³¹³.

2.1.1.2. Darüşşafaka

Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'ye yönelik olan teveccüh ve rağbetin artması ve daha sonra Aksaray'daki Sinekli Bakkal bölgesinde bir şube açılması neticesinde cemiyetin bir yandan bu husutaki şevki artmış, diğer yandan da cemiyet azalarının artmasına yardımcı olmuştur. Artan talep doğrultusunda bir ibtidai mektep oluşturulmasına yönelik girişimlerin başladığı sırada Paris'te bulunan cemiyetin azalarından Sakızlı Ahmet Esat Paşa, böyle bir oluşum yerine Müslüman askerlerin yetimlerinin talim ve terbiyesine yönelik faaliyette bulunacak bir mektebin kurulmasının daha faydalı olacağı yönünde tavsiyede bulunmuştur. Esat Paşa'nın tavsiyesi üzerine "Darüşşafaka-yı İslamiye" adı ile bir mektebin kurulmasına girişilmiştir. Bu girişimler çerçevesinde İstanbul'da Sultan Selim civarındaki Maşuk Paşa Konağı ve arsasının bedeli Sultan Abdülaziz'den talep edilmiş, buna Aliye Hanım'a ait bostan ile Kazaskerzade Ahmet Raşid Efendi'nin arsası da ilave edilerek oluşturulan alana iki katlı Darüşşafaka Mektebi inşa edilmiştir. 26 Rabiulevvel 1285 (16 Temmuz 1868) tarihinde Yavuz Selim Camii ve Fatih Camii arasında bir mevkide yağımına başlanan Darüşşafaka binası, kaynak yetersizliği dolayısıyla

³¹¹ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 40-41.

³¹² A.e., s. 181-182.

³¹³ A.e., s. 107,108.

yaşanan gecikmeler neticesinde 15 Haziran 1289 (27 Haziran 1873) tamamlanabilmiştir³¹⁴. Bunu takip eden 4 gün sonra kabul ettiği 54 talebesi ile faaliyetine başlamış olan Darüşşafaka, bu öğrencilerden biraz okuma-yazma bilen 28'ini ikinci sınıfa geri kalanını ise birinci sınıfa yerleştirmiştir. İlk müdürü Ali Naki Efendi olup, ilk dersi veren kişi ise Yüzbaşı Mustafa Hilmi Paşa olmuştur³¹⁵.

1876 tarihli Osmanlı devlet salnamesinde “her sene 4 şakird kabul etmek suretiyle 8 senede toplam 400 talebeye hizmet vermek üzere teşkilatlandığı” ifade edilen³¹⁶ Cemiyet ve Darüşşafaka, kurumsal tarihi süreci içerisinde 1289 – 1310 (1873-1894) yılları arasına denk gelen süreçte önemli bir duraklama yaşamıştır. Dönemin getirmiş olduğu toplanamama, toplantı ve gösteri yapamama durumundan cemiyet de etkilenmiş, azalarının dağılması ve yerlerine yenilerinin koyulamaması³¹⁷ dolayısıyla faaliyetlerinin azaldığı ve hatta kesilme tehdidi ile yüz yüze kaldığı bir dönem yaşanmıştır. Yine Maarif'in idaresine geçtiği 1319 – 1324 (1903-1908) yılları arasına denk gelen dönemde de faaliyetleri olumsuz yönden etkilenmiştir. Meşrutiyetin ilanını takip eden 1325 (1909) yılında maarif idaresinden cemiyetin mezunlarının girişimleri ile alınarak yeniden Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye adı ile kurulmuş ve çeşitli yenilik ve güncellemeler yaparak faaliyetlerini sürdürmüştür³¹⁸.

Osmanlı-Rus Savaşı'nı (93 Harbi) müteakip çok sayıda muhacirin Dersaadet'e gelmesi üzerine Darüşşafaka mektebinin bir kısmına 1000 kadar erkek ve kız muhacir çocuk yerleştirilmiştir. Sayının çok olması mektebin faaliyetlerini güçleştirdiği için gazete ilanları aracılığıyla muhacir kız çocukları bakımlarını üstlenecek kişi ve hayır cemiyetlerine, muhacir erkek çocukları da sanayi mekteplerine gönderilmiştir. Erkek muhacirlerden 15-20 kadar küçük yetim çocuk ise mektep bünyesinde bırakılmıştır³¹⁹.

³¹⁴ Mehmet İzzet vd., 1927: s. 7.

³¹⁵ A.e., s. 7, 13-16.

³¹⁶ Salname-i Devlet-i Osmaniye, 1293/1876: s. 135.

³¹⁷ Darüşşafaka Dergisi, Yıl:1, No:1, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1325, s. 14.

³¹⁸ Mehmet İzzet vd., 1927: s. 10.

³¹⁹ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 17-18.

Eğitmen kadrosunun oldukça büyük bir kısmı askerlerden oluşan Darüşşafaka'da eğitim-öğretime Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla 1877 yılında bir sene ara verilmiştir. Hocalarının olmadığı bu bir yıllık süre zarfında müessesedeki yetim ve öksüz talebelerin eğitime, İstanbul'da farklı kurumlardan gelen öğretmenler ve bilim adamlarının gönüllü katılımı ile devam edilmiştir³²⁰. Cemiyetin azalarından Esat Paşa'nın Paris'ten getirmiş olduğu çeşitli kitaplar, yine cemiyetin üyeleri tarafından çevirilerek eğitim programları içerisinde değerlendirilmiştir.

Darüşşafaka mektebinde eğitim gören çocukların iki yıl üst üste başarısız olmaları halinde uygulanan usul onların mektepten çıkarılması şeklindedir. Ancak Maarif Nezareti bu usulün esnetilmesi yönünde tezkire hazırlamıştır. Buna gerekçe olarak da Darüşşafaka'daki çocukların büyük çoğunluğunun yetimlerden ve fakir aile çocuklarından oluşması dolayısıyla, bu yöntemin uygulanması halinde barınabilecek başka yerleri olmayan söz konusu çocukların sefaletle sürüklenmelerine yol açabileceği öne sürülmüştür. Bu noktada eğitime yatkınlığı olmayan öğrencilerin Bab-ı Seraskeri ile Tophane ve Bahriye'ye bağlı sanayilerde istihdam edilmeleri bir çözüm olarak sunulmuştur³²¹.

15 Şevval 1286 (18 Ocak 1870) tarihli tezkireye binaen, 6 Mart 1328 (19 Mart 1912) tarihinde hazırlanmış olan mazbatada; özellikle bazı belediye istimlakları neticesinde ortaya çıkan araziler ile ayrıca sahiplerine taksim edildikten sonra geriye kalan parça ve küsüratlardan müteşekkil arazilerin, hangi vakfın malı olduğu tespit edilemediği taktirde Darüşşafaka namına kayıt edileceği, kiralarının da Darüşşafaka'da kalan yetimlerin yemek masraflarında kullanılacağı ve bununla birlikte durumun şehiremaneti ile nezarete bildirilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Bununla birlikte kuruma gelir olarak kaydedilmek üzere değerlendirilen bir gelişme daha söz konusudur. Mısır'dan Ahmet Münşavi Paşa'nın hükümete bir miktar para vakfettiği, Cemiyeti Tedrisiye-yi İslamiye'nin 1326 (1910) senesi bütçe

³²⁰ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 946.

³²¹ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 61.

görüşmelerinde bu paradan 50.000 kuruşunun Darüşşafaka'ya verilmesi içi talepte bulunma kararı alması ile anlaşılmaktadır³²².

Yine cemiyetin, 1328 (1912) tarihli bütçe görüşmelerinden hareketle Evkaf Nezareti tarafından da önemli düzeyde yardım temin edebildikleri de anlaşılmaktadır (görüşmelerde dönemin Evkaf Nazırı Hayri Bey'e vakfa 150.000 kuruş para ödenmesini kabul ettirmiş olması dolayısıyla teşekkür edilmesi, bu bağlamda önem arz etmektedir)³²³. Ayrıca uzun bir dönem Darüşşafaka'daki öğrencilerin et, ekmek, pirinç gibi gıda ihtiyaçlarının Nizamiye Erzak Ambarı'ndan ve yakacak ihtiyacının bir kısmının da Hazine-i Hassa'dan temin edildiği görülmektedir. Burada ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da özellikle eğitimlerin ilk başlarda askeri okullardaki muallimler tarafından verilmesi ve takip eden zamanlarda da Darüşşafaka'dan mezun olanların fahri muallimlikleri ile maliyetlerinde azaltma yapabildikleri bir durum söz konusu olmuştur. Ancak 1319 (1903) yılında Maarif idaresine geçilmesi ile birlikte bir yandan fahri muallimliğin kaldırılması, diğer yandan da ilk defa her kurum ve nezaletlerin masraflarının bir bütçe ile belirlenmesi neticesinde maliyet ve masrafları artan Darüşşafaka, hem mevcut yardımlarından olmuş hem de Maarifçe verilen yıllık 800.000 kuruş ile sınırlandırılmış bir bütçe ile faaliyetlerini sürdürmek durumunda kalmıştır³²⁴.

Gerek sadrazamın Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin başkanı olması ve gerekse üyelerinin ağırlıklı olarak devlet görevinde bulunan askerlerden oluşuyor olması dolayısıyla yarı resmi bir mahiyete sahip olan³²⁵ bu müessesenin yöneticileri, kendilerini *milletin yapmış olduğu yardımlarla idare olunan ilkokul mahiyetinde bir mektep* olarak tanımlamaktaydı³²⁶. Cemiyetin 1327 (1911) tarihli bütçe görüşmeleri sırasında bir Darüşşafaka kız şubesi kurulması yönündeki teklif, mevcut Darüşşafaka'nın idaresi için dahi maddi imkanın kısıtlı olduğu ve hükümetçe verilecek yardıma muhtaç olunulan bir halde bulunduğu gerekçeleri ile kabul edilebilir

³²² A.e., s. 82-84.

³²³ A.e., s. 98.

³²⁴ Mehmet İzzet vd., 1927: s. 39-41.

³²⁵ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 946.

³²⁶ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 108-109.

görülmemiştir. Bunun yerine varlık artırımına çalışılması ve ileride yeterli imkana kavuşulabilmesi halinde gerek Darüşşafaka Kız Mektebi ve gerekse her bir ilde bir Darüşşafaka ile Cemiyeti Tedrisiye şubesi açılmasına çalışılabileceği karara bağlanmıştır³²⁷.

Yine 1327 (1911) senesine bakıldığında bu yıl içerisinde merkezi Çiçek Pazarı'nda yer alan bir mektep olan ve esnaf çırakları ile talepte bulunanlara hizmet etme amacı taşıyan “Çırak Mektepleri Cemiyet-i Tedrisiyesi” isminde bir cemiyetin kurulduğu görülmektedir. Söz konusu cemiyete üye olmak için Darüşşafaka'dan mezuniyet ve bir miktar katkı sağlama şartları bulunmaktaydı. Diğer yandan Darüşşafaka'dan mezun olan ve 18 yaşını aşmış kişiler arasındaki iletişimi ve dayanışmayı sağlamak amacıyla ilk olarak 1325 (1909)'de kurulup iki yıl sonrasında feshesilen “Darüşşafaka Mezunları Cemiyeti”, 1341 (1925) yılında yeniden kurulmuştur³²⁸. Mezunlar Cemiyeti'nin aylık olarak yayınladığı “Darüşşafaka” dergisinin ilk sayısında Mezunlar Cemiyeti'nin kuruluş amaç ve gerekçesi “*Kutsal Vatanımız Osmanlı'nın i'marının tartışıldığı bu karmaşada feyz ve saadet mekânımız olan Darüşşafaka'nın Abdülhamid döneminde maruz kaldığı felaketleri de ibret gözü ile dikkate alarak, Osmanlı'nın izmihlalden (çöküşten) istihlasa (kurtuluşa) erişmesini temin etmek suretiyle vatanperverane bir hizmet yerine getirmek ve ayrıca mezunlar arasındaki kardeşlik ve samimiyet bağını güçlendirmek suretiyle birlik ve yardımlaşma duygularını hakim kılmak*” sözleri ile ifade edilmiştir³²⁹.

Darüşşafaka'ya gerek eşinin ve gerekse kendisinin önemli katkıları olan Telgraf, Posta Nazırı İzzet Efendi, Darüşşafaka'nın ilk mezunlarından birini telgraf nezaretinde istihdam etmek suretiyle Darüşşafaka'daki çocukların eğitim sonrası hayatlarını idameleri konusunda önemli bir örnek teşkil etmiştir³³⁰. 1299 (1883) yılından itibaren resmi yasak getirilen yıla kadarki süre zarfında Posta, Telgraf Nezareti'nde istihdam edilen öğrencilerden ikisi her sene eğitimlerini tamamlama gayesi ile Paris'te bulunan Telgraf Mektebi'ne gönderilmekteydi. Darüşşafaka, ilk

³²⁷ A.e., s. 92.

³²⁸ Mehmet İzzet vd., 1927: s. 204.

³²⁹ Mehmed İzzet, 1325: s. 3.

³³⁰ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 176.

mezunlarını verdiği 1297 (1880) yılından 1329 (1913) yılına kadar toplam 627 öğrenci mezun etmiş ve bu mezunlar da başta Posta Telgraf Nezareti olmak üzere Hazine-i Hassa, Bab-ı Âli, Adliye, Şehremaneti'nin yanı sıra Hariciye, Dahiliye, Evkaf, Maarif, Maliye Nezaretleri gibi birçok kurumda çeşitli kademelerde memur olarak istihdam edilmişlerdir. Ayrıca Darüşşafaka'dan mezun olduktan sonra eğitimlerini askeriye, tıbbiye, mülkiye alanlarında sürdürerek okul sonrası hayatlarına bu alanlarda devam ettiren mezunları da olmuştur³³¹.

Telgraf ile haberleşme sistemi, Osmanlı toprakları üzerinde ilk kez Kırım Savaşı zamanında başlamıştır. Bu iletişim aracının kullanıldığı ilk zamanlarda gerek Osmanlı topraklarındaki iç haberleşme ve gerek yabancı devletlerle yapılan dış haberleşmede kullanılan dil tümü ile Fransızca idi. Bu hizmeti yerine getirilmesinde ihtiyaç duyulan Fransızca dilini ve telgraf sistemini bilen elemanların dikkate değer bir kısmı, talebelerine Fransızca eğitimi veren Darüşşafaka kurumundan temin edilmekteydi. Esasında o dönem için her ne kadar Galatasaray Sultanisi'nde de Fransızca eğitim veriliyor olsa da bu okul mezunlarının daha elit makamlarda çalışma eğilimleri dolayısıyla posta ve telgraf hizmetlerinde Darüşşafaka mezunlarının daha fazla istihdam edilmesi kolaylaşmıştır. Darüşşafaka müessesesi de bu doğrultuda eğitim müfredatına telgraf derslerini ekleyerek ve talebelerini belirli süreler ile Fransa'ya göndererek bu ilişkinin daha da kuvvetlenmesine çalışmıştır³³².

Darüşşafaka'nın 1328-1329 (1912-1913) bütçesi ele alındığında gelirlerinin önemli bir kısmının aynî ve nakdî bağışlara dayalı olduğu, bunun yanında çeşitli kira gelirleri, banka mevduatı ile tahvillerden elde edilen faiz gelirleri, kitap satışından gelirler ve cemiyete yapılan kitap bağışları gibi gelir kalemlerinin olduğu görülmektedir. Gider kalemlerine baktığımızda ise; olağan giderler arasında ücret ve maaşlar, yemek, giyim, kırtasiye ve kitap harcamaları, öğrenciye harçlık, vergiler sayılırken, olağanüstü giderleri tamir ve inşaat masrafı sayılmaktadır³³³.

Maarif Nezareti tarafından hazırlanan ve 1921-1922 eğitim-öğretim dönemine ait çeşitli verileri içeren bir çalışmada Darüşşafaka'nın talebe mevcudu

³³¹ A.e., s. 243-245.

³³² Yazıcı, 1995: s. 51.

³³³ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, s. 110-112.

toplamda 230; eğitimci, memur ve müstahdemlerin mevcudu ise toplam 77 kişi olarak hesaplanmıştır³³⁴.

2.1.2. Hilal-i Ahmer-Kızılay

İnsan unsurunu temel hareket noktası olarak ele alan girişimlerin özellikle de savaşlarla birlikte daha fazla etkinlik gösterdiği görülmektedir. Bu doğrultuda savaşların, yaralı, esir ve savaş mağduru diğer insanlara herhangi bir ayırım gözetmeksizin yardım edilmesi düşüncesini önceleyen birtakım kurum ve kuruluşların tarih sahnesine çıkmalarında önemli düzeyde etkisi olduğu söylenebilir. Söz konusu düşünce bağlamında gerçekleşen örgütlenme örneklerinin ilk olarak Haçlı Savaşları süresi içerisinde görüldüğü ifade edilmektedir. Buna dayanak olarak gösterilen tecrübelerden birisi de 1189-1192 yılları arasına tekabül eden III. Haçlı Seferi'nde Selahattin Eyyubi'nin, savaşta yaralanan ve esir düşen Hristiyan asker ve esirlerinin bakımı için St. Jean Şövalyelerine Müslüman karargâhlarında müsaade etmesidir. Bu örneğin daha sonraki savaşlarda yaralılar ve onlara bakan kişilerin tarafsız sayılmaları düşüncesinde etkili olduğu ifade edilmektedir³³⁵.

Böyle bir eylemin gerçekleştirilmiş olmasının temelinde İslam hukukçuları arasında da genel kabul gören; esirlerin beslenme ve bakımının yapılması esir alan taraf eliyle yapılması düşüncesinin önemli bir rolü olduğu öne sürülmektedir. Zira Kuran'da iyi kulların özelliklerinin sayıldığı “onlar kendi canları çektiği halde yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler” ayetinde³³⁶ yer alan “esir” kelimesi, müfessirlerce “Müslüman olup olmamasına bakılmadan” şeklinde yorumlanmaktadır³³⁷.

19. yüzyıl, Kızılhaç (Salîb-i Ahmer) ve Kızılay (Hilâl-i Ahmer) gibi örneklerde olduğu gibi modern anlamdaki yardım kuruluşlarının ortaya çıkışında etkili olan fikirlerin doğup geliştiği bir dönem olmuştur. Özellikle dönemin önemli

³³⁴ Maarif Vekaleti, **Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası**, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1341, s. 86.

³³⁵ Seçil Karal Aygün, Murat Uluğtekin, **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, TDV Yay. Mat. Tic. İşl., Ankara, 2002: s. 6.

³³⁶ Kur'an, İnsan Suresi 8. Ayet.

³³⁷ Ahmet Özel, “İslam'da ve Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, 2003: s. 111-112.

sosyal bilimcilerinden biri olan Jean Jacques Rousseau'nun düşünceleri böyle bir kuruluş oluşturulma fikrine önemli bir fikri kaynak olarak gösterilebilir. Rousseau, insanların aralarındaki kavgalarını geçici nitelikte ve bir durum yaratmayan davranışlar olarak değerlendirirken; savaşlarını ise insanın insanla değil, devletin devletle olan bir ilişkisi şeklinde değerlendirmiştir. Yine savaşta esas amacın düşman devletin yok edilmesi olduğunu belirterek, bu devleti koruyanların ellerinde silah olduğu sürece öldürme hakkının olduğunu öne sürmektedir. Ancak, silahlarını bıraktıkları taktirde artık düşman olarak değerlendirilemeyeceklerini ve yaşamları üstünde hiç kimsenin hakkının olamayacağını ilave etmektedir³³⁸.

Tarihsel süreç içinde bu minvalde faaliyet yürüten kuruluşların başlıcalarından biri olan Salib-i Ahmer (Kızılhaç)'in fikrî açıdan ortaya çıkmasına temel teşkil eden gelişmelerden birisi olarak; 1952 yılında cereyan eden Fransız ve İtalyan kuvvetleri ile Avusturya orduları arasındaki savaş gösterilmektedir³³⁹. Jean Henry Dunant isimli yazar, bu savaşta izlenimlerini aktardığı “Bir Solferino Hatırası”³⁴⁰ adlı eserinde; “Amacı savaş zamanında gönüllüler tarafından yaralıları tedavi ettirmek olan cemiyetler kurmak mümkün olamaz mı?” sorusu sorarak bir bakıma böyle bir yapılanmanın ilk önerisini ortaya atmış bulunmaktaydı³⁴¹.

Bu düşüncenin beslemiş olduğu girişimler, 1863 yılında “Uluslararası Askeri Yaralılara Yardım Derneği” adı ile kurulan dernek ile meyvesini vermiştir. 1864 yılı Birinci Cenevre Konvansiyonu'nda yapılan görüşmeler de uluslararası bir karşılığın ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Yapılan bu görüşmelerde temel gündem maddesi, savaş anında “ulus ayrımı yapmadan” savaşta yaralananların toplanmasını, bakımlarını üstlenecek “gönüllüler”den oluşan ve “saldırmazlık koruması” altında olan “uluslararası nitelikte” bir “yardım kuruluşu”nun teşekkül edilmesi idi. Böyle bir kuruluşun saldırılardan emin olabilmesi için de görsel bir işaretin tayini gerekli görülmüş olup, bu işaret ise toplantıya ev sahipliği yapan

³³⁸ Jean Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, 9. Bs., Çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 10-11.

³³⁹ Mesut Çapa, **Kızılây (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Rıhtım Ajans Yayınevi, Ankara 2010: s. 9.

³⁴⁰ Bkz.: Henri J. Dunant, **Bir Solferino Hatırası**, Türkiye Kızılây Derneği Yayınları, Ankara, 1964.

³⁴¹ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 7-8

İsviçre'nin ulusal bayrağının tersi olan “beyaz üzerine kırmızı haç” olarak belirlenmiştir³⁴². Gerek Avrupa'daki Kızılhaç ve gerekse Osmanlı'daki benzeri olarak Kızılay'ın temel aldığı bir sözleşme niteliği taşıyan Cenevre sözleşmesinin öngördüğü şartlar çerçevesinde söz konusu müesseseler, savaş yaralıları ve esirlerine yönelik faaliyetlerinin yanı sıra kölelik, uyuşturucu ile mücadele, kadın-çocuk ticareti, soykırımlar gibi birçok meseleye de eğilebilme imkânı bulabilmişlerdir³⁴³.

Çalışmamızın bu kısmında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen kurumlardan biri olan ve ayrıca Osmanlı'nın gerek sosyo-kültürel yaşamında ve gerekse dış ilişkilerinde doğrudan veya dolaylı rol oynamış olan Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'ni, Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti'nden ayrı bir şekilde değerlendirmek güçtür. Zira aralarında amaç ve faaliyet benzerliği de bulunan bu iki kurum, yoğun bir şekilde birbirlerine güçlü vasıflar kazandırmaya yardımcı olan karşılıklı ilişkiler yürütmüşlerdir³⁴⁴.

1867 yılında ilk olarak Paris'te gerçekleştiren Kızılhaç kongresine³⁴⁵ Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan kişi, daha sonra Hilal-i Ahmer'in kurulması yolunda önemli bir rol üstlenen Macar asıllı Dr. Abdullah Bey³⁴⁶ olmuştur. Paris'ten döndükten sonra savaş yaralılarına ve hastalara yardım amacı ile Salib-i Ahmer

³⁴² A.e., s. 9-10.

³⁴³ A.e., s. 20.

³⁴⁴ A.e., s. 5.

³⁴⁵ 1863 yılında Cenevre'de kurulan, 30 İsviçreli üyeden oluşan Milletlerarası Kızılhaç Komitesi (Comité International De la Croix-Rouge) (Beynelmilel Salib-i Ahmer Cemiyeti)'nin fonksiyon ve işlevleri - “Gözlemcilik” “Katalizörlük” - “Tanıtım” - “Koruyucu Melek” - “Doğrudan Eylem”: - “İşin Takipçisi Olma” şeklide belirlenmiştir (Yves Sandoz, “The International Committee of The Red Cross as Guardian of International Humanitarian Law” 31-12-1998, <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/about-the-icrc-311298.htm> Çevrimiçi 01.05.2019).

³⁴⁶ 1789 Fransız İhtilali'nin neticelerinden biri olan ulus hareketlerinin ciddi karşılık bulduğu ve Osmanlı gibi çok uluslu bir yapıya sahip Habsburg Hanedanı tarafından yönetilen Avusturya-Macaristan İmparatorluğunda yaşamakta olan Hilal-i Ahmer'in kurucusu Dr. Abdullah Bey (Karl Eduard Hammerschmidt), 1848 yılında Macaristan'da Kont Koşot'un önderliğinde başlayan Macar Ulusçu eylemlerinin yanında yer almıştı. Kanlı şekilde bastırılan söz konusu ulusçu ayaklanma (Vienna Ayaklanması) neticesinde başta Kont Koşot olmak üzere bazı arkadaşları idam edilmişti. Bu süreçte Abdullah Bey'in de içinde bulunduğu 30 kişi, Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı. Macar hükümetinin bu kişileri istemesi üzerine, Osmanlı, İngilizler'in de destek garantisi ile siyasi mülteci olarak kabul etmişti. Dr. Abdullah Bey, daha sonrasında islamı kabul etmiş ve Osmanlı Devleti tarafından albaylık rübesi ile taltif edilmiştir (Sefa Saygılı, **Türk Kızılayı'nın Kurucusu: Dr. Abdullah Bey**, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2010: 14-16, 53).

benzeri bir yapının teşkiline çalışmıştır. Ancak devlet idaresi nezdinde genel olarak sivillerin askerlik işlerine karışması şeklinde yorumlanması³⁴⁷, kuruluşun ambleminin bir “haç” olması ve ayrıca dış kaynaklı bir girişime dayanıyor olması dolayısıyla yardım kuruluşu teşekkül ettirilme fikrinin icraya konmasında güçlükle karşılaşmıştır³⁴⁸.

Bu noktada özellikle Dr. Abdullah Bey ve Kırmılı Muallim Dr. Aziz Bey’in çabaları ile Tıbbiye Nazırı Marko Paşa’nın başkanlığını üstlendiği “Osmanlı Mecruhin (Yaralı) ve Marida-yı (Hasta) Askeriyeye İmdat ve Muavenet Cemiyeti” ile ciddi bir zemine kavuşmuştu. Son olarak Sadrazam Ömer Paşa’nın bu oluşumun hamiliğini üstlenmesi ve dönemin padişahı Sultan Aziz ile annesi Pertevniyal Vâlide Sultan’ın bu hususa eğilmesi sonrasında Hilal-i Ahmer’in kurulması önünde pek bir engel kalmamıştı³⁴⁹.

Bunun üzerine Ömer Paşa, Marko Paşa ve Albay Dr. Abdullah Bey’den oluşan komitece 11 haziran 1868 tarihinde imzalanarak Cenevre’deki merkeze gönderilen protokolün bu imza tarihi, Osmanlı Hilal-i Ahmer (Türkiye Kızılay) Cemiyetinin fiili kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan ilk toplantısı Beşiktaş Sarayı’nda yapılan ve II. Abdülhamid’in de himayesine aldığını belirttiği “Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti”, 14 Nisan 1877 tarihinde Dersaadette resmi olarak kurulmuştur³⁵⁰.

Tarih içindeki serüvenine “Osmanlı Mecruhin ve Marida-yı Askeriyeye İmdat ve Muavenet Cemiyeti” ile başlamış olan kurum, daha sonra Hilal-i Ahmer ve en sonunda da Kızılay şeklinde isim değişiklikleri yaşamıştır. Kurumun temel prensibi olarak, dünyanın neresinde olursa olsun herhangi bir ayırım gözetmeksizin insanların maruz kalmaları muhtemel tehdit ve tehlikeleri önlemek veya bu durumların gerçekleşmesi sonrası insan yaşam kalitesini iyileştirme yönünde karşılıksız yardımda bulunma şeklinde özetlenmektedir³⁵¹.

³⁴⁷ Çapa, 2010: s. 11-12.

³⁴⁸ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 13.

³⁴⁹ Saygılı, 2010: s. 23, 45.

³⁵⁰ Çapa, 2010: s. 11-12.

³⁵¹ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 13-15.

Kuruluş ve faaliyetlerini sürdürme noktasında çeşitli zorluklarla karşılaşp 1874 yılında dağılma tecrübesi de yaşayan Cemiyet, takip eden yıllarda 93 Harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-1878) yaşanması üzerine yeniden gündeme gelmiştir. Zira zaten bu zamana kadar içinde bulunulan zor şartlar Osmanlı topraklarında önemli bir mağdur kitle doğurmuştu. Bunun akabinde yaşanan böylesi önemli bir savaş ise koşulların daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Ayrıca, Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Kızılhaç mensuplarının yaralı Slav askerlerine yardımda bulunurken, buna mukabil Osmanlı askerlerinin böyle bir yardımdan mahrum kalması, gerek Kızılhaç'ın gerekse devletin bu konuya eğilmesinde önemli rol oynamıştır³⁵².

Gerek ilk faaliyetini gerçekleştirmesi, gerekse teşkilatlanmasının hız kazanması açısından mevzu bahis Osmanlı-Rus Savaşı, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin tarihçesinde önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar henüz çok daha yeni bir kuruluş olsa da savaş sırasında 52 kişilik bir gönüllü ekibi ile başta Hint ve Afrika müslümanları olmak üzere çeşitli ülkelerin maddi desteklerini de alarak 4000'e yakın yaralı ve hastaya bakabilmişlerdir³⁵³.

Bu noktada 93 Harbi süresince Osmanlı askerlerinin savaş esnasında sağlık ve bakım imkanlarına erişim noktasındaki ihtiyaçları üzerine “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne” üyelerinden Dr. Peştemalcıyan Efendi'nin, böyle bir kurumun teşekkülü için gerçekleştirmiş olduğu girişimleri dikkate değerdir. Bu girişimler çerçevesinde 1876 yılında gerçekleştirilen toplantıda kızıl haç yerine “Asker-i Osmâniyye'nin hissiyat-ı diniyyesine riâyeten”³⁵⁴ Kırmızı Aziz Bey'in tavsiyesi üzerine “beyaz üzerine kırmızı (kızıl) ay”³⁵⁵ işaretinin kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca 1877 yılında yapılan toplantıda da mevcut “Mecrûhîn ve Marida-yı Askeriyeye İmdat ve Muavenet Cemiyeti” isminin “Hilâl-i Ahmer Cemiyeti” olarak değiştirilmesi kabul edilmiştir³⁵⁶.

³⁵² A..e., s. 23.

³⁵³ A.e., s. 27-30.

³⁵⁴ Çapa, 2010: s. 12.

³⁵⁵ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 21

³⁵⁶ Saygılı, 2010: 9-14.

Cemiyetin üzerinde özenle durduğu bir başka husus da idarecilerini seçerken takip ettiği yaklaşımdır. Buna göre Cemiyet, savaşın kaçınılmaz sonuçlarından başta hastalık ve yoksulluk olmak üzere savaş yaralılarına bakım, göçler ve göçmenler, yetimler ve dullar gibi meselelere en verimli şekilde yaklaşabilmek için örgütlenmesini dikkatle seçmek durumundaydı. Bunun için her şeyden önce yönetici kadrolarının özellikle devlette çeşitli üst görevler alarak değerli tecrübeler kazanmış kişilerden seçilmiş olması bu amaca önemli düzeyde katkı sağlamıştır. Savaş dönemindeki kadro; tıp kökenli Dr. Besim Ömer, Dr. Adnan, Dr. Celal Muhtar beyler; ekonomist Hamid Bey; Osmanlı Bankası'ndan Cevat Bey; Matbuat genel müdürü Fazıl Necip Bey; Profesör Macit Bey; Kazım Şinasi, Saffet, Ali Muzaffer, İzzet, Enis Tahsin beylerden oluşmaktaydı³⁵⁷.

II. Meşrutiyet'in ilânını takiben kabul edilen Cemiyetler Kanunu hızlı bir cemiyetleşme sürecinin yaşanmasında etkili olmuştur. Cemiyetlerin siyasi olup olmaması konusunda bir ayrıma gidilmemesi dolayısıyla parti niteliği taşıyan oluşumların yanında siyasal amaç gütmeyen oluşumlar da söz konusu olmuştur. Bu dönem içerisinde teşekkül edilen Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin de bir yardım kuruluşu olması, onu siyasi amaçlarla kurulan cemiyetlerden ayırmaktaydı³⁵⁸. Ancak, diğer taraftan hareket noktası olarak Cenevre Sözleşmesi hükümleri doğrultusunda teşekkül ettirilmiş olan Salib-i Ahmer gibi bir örgütlenmeyi emsal alması ve özellikle de tek partinin hakim olduğu (1913-1918) dönemde İttihad ve Terakki'nin kadrolarından etkilenmiş olması, cemiyete yöneltilen önemli eleştirilerdendi.

Müessese, İttihad ve Terakki mensuplarınca 1911 yılında hazırlanan ve 1925 yılına kadar yürürlükte kalan ilk nizâmnameinde³⁵⁹ “savaşta zamanını ve eldeki her türlü aracını ordulardaki hasta ve yaralıların tedavilerine ve acılarını hafifletmeye sevketmiş olan, kara ve deniz kuvvetlerine yardımcı müessesedir” şeklinde düzenlenmiştir. 61 maddeden müteşekkil ve bir kısmında da Kadınlar

³⁵⁷ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 192-193.

³⁵⁸ Çapa, 2010: s. 17.

³⁵⁹ “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Nizamname-i Esasisi”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 5, 6 Reblülevvel 1329: s. 11-26.

şubesine ilişkin düzenlemeler içeren bu nizamnamede müessesenin işlevleri ve faaliyetleri³⁶⁰ de detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1911 yılında yeniden kuruluşunu henüz gerçekleştirmişken İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması üzerine hızlı bir şekilde bu savaşa hazırlık yapmak durumunda kalmıştır. Mevcutta çok az bir parası bulunan Cemiyet, bu hizmetleri yerine getirmekte güçlük çekmekteydi. Ancak, Mısır, Hindistan, Bosna, Afrika müslümanlarından gelen yardımlar neticesinde sağlık heyeti temini ve hastahane tesisi için imkân bulunabilmişti³⁶¹.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti kendisinden beklenen hizmet ve yardımı ancak Balkan Savaşları esnasında yerine getirebilmiştir. Bunda Trablusgarb Savaşı'nın acı tecrübesinin yanı sıra Balkanlarda bir savaş ihtimalinin kuvvetlenmesi üzerine Cemiyet'in hızlıca organize olmasının etkisi büyüktür. Cemiyet, Balkan Savaşları esnasında hasta ve yaralı askerler ile esir ve göçmenlere yardımda bulunmak suretiyle savaşın olumsuz sonuçlarını hafifletmeye çabalamıştır. Bu minvalde öncelikle Osmanlı Bankası'nda mahfuz sınırlı miktardaki bütçesinin bir kısmını bu hizmetlerin yerine getirilmesi için ayırmışlardı³⁶².

Başlıca kuruluş amacı savaşlarda yaralanan veya hasta düşen askere yardım olan Cemiyet, sadece bu amaçla yetinmeyip gerek savaş sırasında ve gerekse savaşın olmadığı zamanlarda başta mülteciler olmak üzere ihtiyaç sahiplerine, fakirlere, öksüz ve yetimlere de yardımda bulunmuştur. Bu doğrultuda bir yandan birçok yerde

³⁶⁰ Müessesenin yukarıda da belirtilen amacına hizmet edecek nitelikteki diğer tali amaçlar ve bunların gerçekleştirilmesini sağlayacak işlevlerine baktığımızda ise özetle; “Savaşta ordulardaki hasta ve yaralıların nakli ve tedavisi ile ilgilenmek; eldeki imkânlar dahilinde seyyar hastahaneler oluşturmak; Kara ve deniz kuvvetleri sağlık heyetlerine yardımcı olmanın yanında karada sıhhiye trenlerinin, denizde de hastahane gemilerinin tedariki” şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca bu işlevlere ilaveten nizamnamede “Bir savaş durumu halinde, cemiyetin bir yıllık varidatını (gelirini) aşmayacak şekilde sarfiyatta bulunabileceği; Cenevre (1864) ve Lahey (1907) Konferanslarının kararlar doğrultusunda yabancı devletlerin ordularındaki hasta ve yaralıları, cemiyetin bir yıllık gelirlerini aşmayacak şekilde yardımda bulunabileceği” düzenlenmiştir. Bu temel amaç ve işlevlerine ilave olarak “Görevini başarı ile yerine getirebilmek için gerekenlerin hazırlanması, araç gerecin toplanması ve muhafazası ile birlikte yine bunun için ihtiyaç duyulacak memurların temin edilmesi ve bunlara yönelik gereken eğitimin verilmesi” de sayılmıştır. Burada eklenmesi gereken bir diğer husus da cemiyetin Dersaadet'te, vilayetlerde ve kazalarda sadece muavenette bulunma ve malzeme tedariki maksadı ile bir kadın kısmı tesis edebileceğidir (madde 3-8 ve 43).

³⁶¹ **Osmanlı Hilal-i Ahmer Salnamesi (1329-1331)**, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, t.y.: s. 95.

³⁶² A.e., s. 112.

aşhane, çayhane, dinlenme, barınma ve bakım yerleri gibi mekanlar tesis etmiş bir yandan da yangın, deprem, sel gibi felaketlerde de yardım faaliyetleri yürütmüştür.

Cemiyetin Balkan Savaşları süresince tren yolu güzergahında (Çerkezköy, Çorlu, Lüleburgaz, Kuleli, Burgaz, Pavlu) ve özellikle de tren istasyonlarında inşa ettiği aşhane ve çayhaneleri söz konusu ihtiyaçların giderilmesi noktasında önemli bir yere sahipti. Ayrıca Hilal-i Ahmer'in bazı gemileri yaralı ve hastaların nakledilmesinde kullandığı ve ayrıca düşman askerlerin aileleri ile irtibatlarına yardımcı oldukları da görülmüştür.

Yine Balkanlardan göçen muhacirlerin yerleştirildiği cami, mescit, okul, medrese, dergâh, çeşitli baraka, kulübe, kahvehane ve konak gibi yerlerde ihtiyaç duyulan işeler ve giyim-kuşam cemiyet tarafından sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca cemiyet bünyesinde doğrudan muhacirlere yönelik hizmet sunacak bir de Muhacirîn Hastahanesi kurulmuştur³⁶³. Cemiyet ayrıca hasta ve yaralı askerlerin müdahale sonrasında iyileşmelerini ve eski hallerine kavuşabilmelerini sağlamak amacıyla bazı nekahethâneler de açmıştır³⁶⁴.

Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşlarının başlamasına yakın bir zamanda Osmanlı'nın iki cephede savaşmamak için İtalya'dan barış istemesi üzerine 18 Ekim 1912 tarihindeki Ouchy (Oşi) Anlaşması ile nihayete ermişti. Trablusgarp Savaşı'nın ortaya çıkardığı zor koşullarda Hilal-i Ahmer'in savaş süresince yaralanan ve hastalanan askerlere hizmetin yanında farklı etkinliklerde bulunması, gerek hükümet cephesinde ve gerekse toplum nazarında beğeni toplamıştı. Henüz emekleme döneminde olup kendini kabul ettirme ve tanıtma çabası içerisinde olan Hilal-i Ahmer;

- salgın hastalıkların türeyip yayılmasını engelleme çalışmaları yürütmüş,
- halkın genel sağlığı ile imkanları dahilinde ilgilenmeye çalışmış,

³⁶³ Cemal Sezer, Ömer Metin, "Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih araştırmaları Dergisi**, 32, 54, 2013: s. 171.

³⁶⁴ Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", **History Studies**, Volume: 4 Issue: 4, 2012: s. 380.

- hem kurumu tanıtmak hem de kurumun faaliyetlerinden haberdar etmek ve bunun yanında da sistemli bir istatistik kaynağı sağlayacak bir eserin neşrine çalışmıştır. Bu bağlamda Trablusgarp Savaşı'nda etkinliklerine dair istatistikî bilgilerin, fotoğrafların yer aldığı çalışmalar ve bir de salnamenin yayınlanmasına çalışmıştır³⁶⁵.

Mondros Ateşkes antlaşması ile her ne kadar 1. Dünya Savaşı nihayete ermiş olsa da Cemiyet anlaşma sonrasında da yardım faaliyetlerine devam etmişti. Zira son yıllarını sürekli savaşlar içerisinde geçiren Osmanlı'da halk ciddi anlamda güçlüklerle yüzleşmek durumunda kalmış, savaş sona ermiş olmasına rağmen bu durumu nihayete erdirememiştir. Bu sebeple de cemiyet, yardım ve iyileştirme faaliyetlerini, özellikle de teşkil etmiş oldukları imdat heyetleri vasıtasıyla idame ettirmiştir³⁶⁶. Cemiyet, Balkan mübadele sürecinde de etkin bir şekilde rol üstlenmiştir. Bu kapsamda bir yandan mübadelenin yapıldığı gemilerde hazır kıta tıbbi heyetler bulundururken, bir yandan da ulaşan muhacirin gerekli tıbbi tetkik ve kontrollerinin yapılmasında da yer alıyorlardı³⁶⁷.

Hilal-i Ahmer, esas itibarı ile teşkilatını hastahaneler üzerinden gerçekleştirirken, muhacire koşacakları nitelikte bir yapılanması bulunmamaktaydı. Buna karşın şehremanetinin (belediyenin) ise böyle bir kurumsal yapıya sahip olsa da muhacirler için kullanabileceği parası bulunmamaktaydı. Bu noktada Hilal-i Ahmer ilk etapta şehremanetine bir miktar para göndermekle geçici bir çözüm bulmaya çalışmıştır. Söz konusu yardımlardan ilki, savaşta şehit olan askerlerin İstanbul'a göç etmiş eş ve çocuklarına yönelik olması düşünülmüştür. Bu minvalde Muallim Dr. Celaleddin Muhtar Bey, Haydarpaşa'da inşa ettiği 15 daireden oluşan binasını bir süre için söz konusu muhacirlere tahsis etmiştir. Bu faaliyetin takibini yerine getiren Hilal-i Ahmer Kadınlar Kısım, 40 aileyi bu binaya yerleştirmiştir. Buralara yerleşemeyen aileler ise şehremaneti yakınındaki Haşimpasha Konağına yerleştirilmiştir³⁶⁸.

³⁶⁵ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 91-93.

³⁶⁶ Sezer, Metin, 2013: s. 174.

³⁶⁷ Sezer, Metin, 2013: s. 168-169, 171, 180.

³⁶⁸ Osmanlı Hilal-i Ahmer Salnamesi, s. 212-215.

Hilal-i Ahmer, yapılan yardımların kifayetsizliği dolayısıyla öncelikle iki defa 500.000'er kuruş, akabinde önce 1.000.000 kuruş ve sonra da kongre kararı ile 5.000.000 kuruş tahsis edilmiş, ihtiyaç duyulan malzemeler temin edilmiş, memurlar tayin edilmiş ve yardım bölgeleri tayin edilmişti. Yedikule dışındaki barakalarda kalan 3.800 kişi ile birlikte Sultanahmet, Davutpaşa, Cerrahpaşa, Muratpaşa camilerinde ve civardaki mescidlerde kalan 5.001 kişiden oluşan muhacire yardımda bulunulmuştur. Burada gerek durumun ciddiyeti ve gerekse yardım ve hizmetin daha etkin şekilde yerine getirilebilmesi için sadece muhacirlerle ilgilenmek üzere Dr. Celalettin Muhtar³⁶⁹ başkanlığında çoğunluğu muhacirlerden oluşan bir heyet oluşturulmuştur³⁷⁰. Öte yandan Hilal-i Ahmer, sadece İstanbul'a göç eden muhacirlerle ilgilenmeyip, bunların yanında Gelibolu, Selanik, Dedeagaç, gibi diğer yerlere toplanan ve Anadolu'ya geçen muhacirlerle de ilgilenmiştir³⁷¹.

Muhacirlere yönelik hizmetlerin hakkıyla yerine getirilebilmesi ve suistimale mahal verilmemesi için bir takım esaslar dikkate alınmıştır. Buna göre³⁷²; dağınık şekilde yerleşmiş olan muhacirlerden akraba ve tanıdığı olmadığı için cami ve mescidlerde kalanlara öncelik verilmiş, ayrıca toplu halde bir arada bulunan muhacirlerin bulundukları yerde kayıt altına alınarak intizamlı bir halde takibine çalışılmıştır. Muhacirlerin sefaletlerini tehvin (azaltmak) için nakdi yardımın yanı sıra, hırka, atkı, fanila, entari, don, annelere lohusa takımları, havlu, çarşaf, gömlek, çorap, kundura yatak, yorgan gibi aynî yardımlar da temin edilmiştir. Yine muhacirlere yönelik olarak özellikle içinde bulundukları kötü koşullar ve yol yorgunluğunun birer neticesi olarak hastalığa yakalananlar için seyyar tabibler ve hamile kadınlar için bir de ebe tayin edilmiştir.

Salib-i Ahmer kongresinde, savaş esnasında esir düşenlerin ailelerinin gönderdiği eşyaları teslim ve haberlerini ulaştırmak ve esirlere verilecek yardımı

³⁶⁹ Hilal-i Ahmer'in savaş dönemindeki kadrosundan varlıklı bir kişi olan Dr. Cemal Muhtar Bey, cemiyetin faaliyetlerinin genişlemesine önemli katkı sağlamıştır. Cemiyetin imkânları nispetinde tahıl üretiminin örgütlenmesinde, ambarlara tüketim mallarının stoklanmasında, taşıt şebekesi kurup işletilmesinde veya balıkçılığın geliştirilmesinde aracılık yapmıştır (Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 193).

³⁷⁰ Osmanlı Hilal-i Ahmer Salnamesi, s. 215-216.

³⁷¹ A.e., s. 228-230.

³⁷² A.e., s. 218, 227.

dağıtmak üzere hem Salib-i Ahmer hem de Hilal-i Ahmer'e bağlı birer komisyon oluşturulması karara bağlanmıştı. Bunun üzerine 1328 yılında Osmanlı Hilal-i Ahmer'ine bağlı Esiran Komisyonu teşkil edilmiştir. Söz konusu komisyonun görevini yerine getirebilmesi için müttefik devletlerde esir düşmüş Osmanlı askerlerinin kayıtlarına erişilmesi gerekmektedir. Bunun için Belgrad'ta bulunan Beynelminel Salib-i Ahmer Komisyonu'na gönderilen tebligat ile esir defterleri talep edilmiş, bunun karşılığında da Osmanlı ordusuna esir düşmüş Bulgar askerlerin kayıtlarının tutulduğu defter Belgrad'a gönderilmiştir. Bunun yanında yakınlarına ilişkin haber almak isteyenlerin Komisyon'a başvuru yapabileceğine dair gazete ilanları verilmiştir³⁷³.

Erkek nüfusun önemli bir kısmının cephelerde bulunması dolayısıyla kadın nüfus, gerek Trablusgarb ve gerekse 1. Dünya Savaşı sırasında bir yandan kamu hizmetlerinin görülmesi işini üstlenmiş, bir yandan da birbirini izleyen savaşlarda erkeklere yardımcı olacak şekilde arka planda çeşitli örgütlenme girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu oluşumlardan biri de Hilal-i Ahmer Kadınlar Kısmı'dır³⁷⁴.

Tahıl üretimi yapan önemli bir alanın Balkan Savaşları neticesinde elden çıkması, yine hem Balkan hem de 1. Dünya Savaşı dolayısıyla üretimin önemli ölçüde aksaması üzerine ciddi bir kıtlık halinin ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nde halkın gıda maddelerine erişme imkânını günden güne azalmaktaydı. Hilal-i Ahmer, buna bir çözüm üretebilmek adına Anadolu'da çiftlikler kiralamış ve bizzat üretici olarak piyasaya dahil olmuştur. Bu çiftliklerin mahsülleri ve yetiştirilen hayvanlar, aşhanelerde pişirilerek halkın gıda ihtiyaçları temine çalışılıyordu³⁷⁵.

Hilal-i Ahmer, *Yardım İstasyonları* (çayhaneler, aşhaneler, misafirhaneler) şeklinde tesis ettiği birimler aracılığıyla bir yandan kıtlık dolayısıyla gıda gereksinimlerini temin edemeyen sivil halk ile askerlere çay ve gıda dağıtımını yapmakta, bir yandan da cepheden dönen güçten düşmüş askerleri misafirhanelere yerleştirerek özellikle asker nakillerindeki konaklama sorununu aşmaya yardımcı olmaktaydı. Ayrıca Çanakkale, Anburnu ve Anafarta'da kurulan istasyonlar,

³⁷³ A.e., s. 231-234.

³⁷⁴ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 179-180.

³⁷⁵ A.e., s. 201.

İstanbul'a sevkleri gerçekleşene kadar Türklere esir düşen düşman askerlerini barındırmıştır. Cemiyet bünyesinde kurulan *hastahaneler* (dispanser, nekahathane, halk sağlığı merkezi vs.) aracılığıyla da savaş mağdurlarına sağlık hizmeti sunulmaktaydı. Bu kapsamda İstanbul'da hızlı bir şekilde 1400 yataklı 6 hastahane tesis edilmiş, yaralı askerlerin cepheden hastahanelere nakli için 500 yataklı iki hastahane gemisi temin edilmişti. Ayrıca cemiyet, hem Üsküdar ve Fatih'te açtığı iki dispanseri ile halkın muayene olmasına hem de yazılan ilaçların eczahanelerden Hilal-i Ahmer'in hesabından ücretsiz olarak alınmasına yardımcı olmuştur³⁷⁶.

Hilal-i Ahmer'in özellikle de savaşın nihayete ermesi sonrası faaliyetleri, bir bakıma faaliyet çeşitliliğini görmek adına özel olarak incelenmesi gerekmektedir. Bunlara kısaca bakmak gerekirse; başta sıtma, verem gibi çeşitli hastalıklarla mücadele olmak üzere muhtaç kişilere gerekli tıbbi yardımda bulunmak adına hastahane dispanserleri ve barakalar tesis etmek; yangın, sel deprem gibi afetlere yönelik yardımlarda bulunmak; Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yardıma muhtaç kişilere yardım ulaştırmak; bazı darüleytmaların ihtiyaçlarını karşılamak; esirlere yardımın yanında esirlerin mübadelesinde rol almak gibi farklı faaliyetleri söz konusudur³⁷⁷.

Son olarak Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından kurulan ve cemiyetçe atanan bir yönetici, bir doktor, hastabakıcı ve gerektiği kadar çalışandan oluşan *imdat heyetleri*³⁷⁸ yaralı ve hastaların bakımları yerine getirilmekteydi. Ayrıca imdat heyetleri bu hizmetin yanında gerekli sağlık mazlemelerinin temini, gıda ve çeşitli tüketim malzemelerinin dağıtımı, hastaların kara ve deniz yoluyla nakli gibi yükümlülükleri de üstlenmiştir³⁷⁹.

İstanbul'un işgalini takip eden süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sorumlu tutularak yargılanmış ve suçluluklarına

³⁷⁶ A.e., s. 199-202.

³⁷⁷ A.e., s. 345-355.

³⁷⁸ Bu heyetler arasında Doğu Anadolu İmdat Heyeti, Erzurum ve çevresinde Ermeni meselesi üzerine teşkil edilmiş, Batı Anadolu İmdat Heyetleri ise Ege bölgesinde Yunan işgal ve saldırıları üzerine teşkil edilmiştir. Bu iki grubun dışında Adana, Konya, Antep, İzmit, vs. Anadolu'nun birçok yerinde de imdat heyetleri tesis edilmiştir.

³⁷⁹ Karal Akgün, Uluğtekin, 2002: s. 252-264.

hükmedilmişti. Bu durum ise yönetici kadrosunun önemli bir çoğunluğu İttihat ve Terakki mensuplarından oluştuğu için Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'ni de gerek teşkilatlanmasında ve gerekse faaliyetlerini sürdürme noktasında olumsuz etkilemiştir. Öyle ki “asilerle işbirliği” yaptığı ve onlara parasal yardım yaptığı kuşkusunu ile faaliyetleri sıkı denetime tabi tutulmuştur³⁸⁰.

2.1.3. Darülaceze

Savaş ve göçlerin yoğun yaşandığı ve özellikle de Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkanlarda yaşanan karmaşanın önemli etkiler doğurduğu son dönemde başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok yerine yönelik ciddi miktarda bir nüfus hareketliliği olmuştur. Bu duruma da bağlı olarak sokaklarda gittikçe artan sayıda insanın geçimlerini sağlayabilmek için dilencilik yapmaya yöneldiği görülmüştür. Osmanlı'da dilencilerin sayılarının artmasına bir diğer gerekçe olarak da 7 Eylül 1886 tarihli Meclis-i Mahsus-u Vükela mazbatasından hareketle, eskiden padişahlarca kurulan ve genellikle kimsesiz, fakir, hastahaneden çıkıp iyileşme sürecinde olan veya iş aramak için İstanbul'a gelenlerin kaldığı tabhane ve gurabahane gibi kurumların amaçlarına uygun hareket edememeleri gösterilmiştir³⁸¹.

Bunların içerisinde çalışabilecek durumda olup da dilenciliği bir kâr, gelir kapısı olarak kullanan kişilerin de sayısı oldukça fazla seviyeye ulaşmıştır. Ayrıca sokaklarda yaşam, dilencilikle beraber sefaleti, serseriliği ve kötü yaşam biçimlerini de arttırmıştır. Bu noktada toplumsal yaşam üzerinde menfi neticeler doğuran söz konusu durumun ıslahına çalışacak bir kurum olarak planlanan Darülaceze'nin kurulduğu görülmektedir. Aciz, düşkün, kimsesi olmayan, bakıma muhtaç yaşlı ve çocuk birçok kesime yönelik hizmette bulunan Darülaceze, başlangıçta özellikle dilencilikle geçinmek durumunda kalanların ıslahı ve kimsesiz çocukların dilenmelerine engel olabilmek, bunların eğitilmesi ve meslek edindirilmesi suretiyle

³⁸⁰ A.e., s. 269.

³⁸¹ Nuran Yıldırım, **İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi**, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul, 1997: s. 5.

topluma yeniden kazandırılabilmesi adına II. Abdülhamid tarafından³⁸² 17 Şaban 1313 (2 Şubat 1896) tarihinde resmi olarak açılmıştır³⁸³.

Darülaceze'nin kuruluş fikri ilk olarak II. Abdülhamid'in 14. saltanat yılında yazdığı 16 Şaban 1307 (7 Nisan 1890) tarihli fermanında³⁸⁴ yer bulmuştur. II. Abdülhamid fermanında özetle; hastalık, sakatlık, kimsesizlik gibi gerekçelerle çalışmayıp sokakta dilenmekte olan kadın-erkek, yaşlı-çocuk herkesin geçimlerini sağlayacak bir işte istihdamına yardımcı olacak, çalışma gücünde olmayanların da barınma, beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasına ve kimsesiz çocukların da eğitim imkânlarından yararlanmasına aracılık edecek bir yerin oluşturulması gerektiğine yer vermiştir. İstanbul'da kurulacağını belirttiği fermanın devamında bu doğrultudaki gereklerin neler olduğunun da kendisine iletilmesini istemiştir³⁸⁵. Ayrıca, Bilad-ı Selase'de (İstanbul, Bursa, Edirne)³⁸⁶ ne kadar dilencinin olduğunun, ne kadarının oranın bölge yerlisi olduğunun ve ne kadarının sakatlık veya hastalıktan muzdarip olduğunun detaylı şekilde araştırılarak tespit edilmesini de istemiştir.

Yeniçeri ağalığı içerisinde “dilenci başbuğu” olarak görevlendirilen kişi, dilenmeye müsaade edilecek kişilere “cer kağıdı” isimli bir vesika, izin belgesi verirdi. Bu belge olmadan dilenmek mümkün değildi. Bunun yanında sokaklarda dilenmek durumunda kalan kimsesiz çocuklar da toplanarak çeşitli kurumlara eğitim

³⁸² Günümüzde Darülaceze bahçesinde yer alan büstte kurumun kurucusu olarak dönemin sadrazamı Halil Rıfat Paşa gösterilmektedir. Ancak resmi kayıtlarda II. Abdülhamid görülmektedir. Bu karışıklığa sebebiyet veren durum ise II. Abdülhamid'in Halil Paşa'yı inşaata nezaret etmesi için görevlendirmesi olduğunu görmekteyiz. Darülaceze'nin kurulması çalışmalarına resmen ilk olarak 1891 yılında başlanmış olmakla birlikte inşaat temeli 20 Rabiülevvel 1310 (12 Ekim 1892) tarihinde atılmıştır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, **Sultan II. Abdülhamid Han'ın Yaptırdığı Hayır Kurumlarından Darülaceze**, Ed. Nevzat Özkaya, Aktif Matbaa, Ankara, 2014, s. 19; **Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1324, s. 2). Yaklaşık 3 yıl sonra inşaatları biten binanın açılışını Halil Rıfat Paşa sadrazamlığının üçüncü ayında yapmıştır (Reşat Ekrem Koçu, **Darülaceze 1895-1974**, İnkılap ve Aka Basım Evi, İstanbul, 1974: s. 28 ve 43).

³⁸³ Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze, s. 2.

³⁸⁴ ASPB, a.g.e. s. 19, 31.

³⁸⁵ Koçu, 1974: s. 30.

³⁸⁶ Bilad-ı Selase tabirinin iki kullanımı bulunmaktadır. Eğer İstanbul bağlamında kullanılmışsa Üsküdar, Galata ve Eyüp mahallerine işaret edilmek istenmiştir. Ancak doğrudan İstanbul'a atıf yapılmadan bir kullanım söz konusu ise yani İstanbul ile kullanılmamışsa bu durumda bu ifade ile Edirne, Bursa ve İstanbul kadılıkları işaret edilmiştir (Mehmet İpşirli, “Bilad-ı Selase”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 6. Cilt, 1992: s. 151).

görmeleri için gönderilirdi³⁸⁷. Dilencilikle mücadele gayesi ile kurulan Darülaceze bir yandan hastahane görevi üstlenirken bir yandan da kimsesizlere, yetimlere barınma yeri olarak da önemli görevler üstlenmiştir.

Burada ayrıca hamam külhanlarını mesken etmiş bir kesime de bir parantez açmak icap eder. Zira Külhan Beyi lakabı ile anılan kişiler, buralarda barınma ve besleme koşulu ile toplanan 11-12 yaşlarındaki erkek çocukları dilendirmekte ve çeşitli kötü işlere koşturmaktaydı. Bunun bir neticesi olarak küçük çocukların heba olması kaçınılmazdı. Abdulmecid dönemine kadar devam eden bu kurum, padişahın fermanı üzerine 1846 yılında bir gece yapılan baskın ile külhanbeyleri toplanmış, buradaki çocuklar istihdam edilmek üzere askeri fabrikalara, gençler de askeri birliklere gönderilmiştir³⁸⁸.

Darülaceze'nin kuruluşundan önce 16 Kanun-i Sani 1311 (28 Ocak 1896) tarihinde kabul edilen "Dilenciliğin Yasak Edilmesine Dair Nizamname"³⁸⁹ ile Darülaceze'nin kuruluşundan hemen sonra işleyişini düzenlemek adına yayınlanan "Darülaceze Nizamnamesi"nde³⁹⁰ geçimini sağlayamayacak düzeyde hasta veya sakat olup kendisine bakacak kimsesi olmayan din, milliyet, mezhep ayrımı yapılmaksızın herkesin, kurulmuş olan Darülaceze'ye kabul edileceği düzenlenmiştir. Buna rağmen dilenmeye devam edenlerin ise İstanbullu olanlarının zorla Darülaceze'ye yerleştirileceği, taşradan gelenlerin ise geri gönderileceği düzenlenmiştir. Nizamnamede bir yandan bir hastahanenin gerekliliği üzerinde durulmuş, bir yandan da kadın, erkek ve çocuk olmak üzere ayrı ayrı daireler inşası öngörülmüştür. Darülaceze'de kalan çocukların tophane sanayi alaylarına ve başka uygun yerlere gönderilmesi de nizamnamelerde ele alınmıştır³⁹¹.

Darülaceze'nin ilk nizamnamesinde kuruluş yeri olarak belirlenen Yenibahçe çayırı, şehir içinde olacağı gerekçesiyle II. Abdülhamid tarafından

³⁸⁷ Koçu, 1974: s. 2 ve 43.

³⁸⁸ Koçu, 1974: s. 34.

³⁸⁹ "Tese'ülün Men"ine dair Nizamname", **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939: s. 607-609.

³⁹⁰ "Darülaceze Nizamname-i Dahilisi", **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 7, Devlet Matbaası, Ankara, 1941: s. 43-48.

³⁹¹ Koçu, 1974: s 25, 31.

beğenilmemiş, bunun yerine hem havadar ve hem de nispeten daha sakin bir yer olarak Kâğıthane mevkinde tepede bir yer bulunmasını emretmiştir. Diğer yandan kurucu komisyonunun, Darülaceze'ye ilk etapta 1.000 kişinin alınmasına yönelik kararını da 1.500 olarak yenilemiştir³⁹². Komisyon, binanın inşaatı için gerekli miktarı ilk olarak 4.000.000 kuruş olarak belirlemiş, ancak daha sonrasında bu rakamı ilk önce 4.500.000 ve sonrasında da 5.000.000 kuruşa çıkarmıştır. Son olarak yapılan detaylı incelemeler neticesinde inşaatın 7.192.900 kuruşluk masrafla tamamlanabileceği karara bağlanmıştır. Padişah, inşaat masraflarına katkı amacıyla önce 700.000 kuruş değerinde bizzat kendi kıymetli eşyasını, daha sonra da yine kendi cebinden 1.000.000 kuruşunu bağışlamıştır³⁹³.

İlk etapta sekiz büyük daire, iki tane büyük imalathane, bir cami, bir kilise, bir hastahane, hamam vesairenden müteşekkil Darülaceze binasına ilişkin 23 Temmuz 1312 (4 Ağustos 1896) tarihinde kaleme alınan bir gazete makalesinde binanın konumunun, sağlamlığı ve güzelliğinin, hızlı inşasının, ayrıca söz konusu yapının ortaya çıkmasında gösterilen yardım ve iyiliğin takdire şayan olduğu belirtilmiştir³⁹⁴.

1311 (1895) tarihli nizamnamede düzenli olarak bir defter tutulması gerektiği ve bu deftere kuruma kabul edilen acezenin isim-lakap, yaş, cinsiyet, memleket gibi bilgilerinin yanı sıra şekilleri, yerleştirildikleri koğuş, Darülaceze'den çıkış tarihleri, ölüm tarihleri gibi bilgilerin yazılacağı düzenlenmiştir. Maddenin devamında terekelerinin de şeri hukuka uygun mahiyette değerlendirileceği eğer varisleri yoksa terekelerinin Darülaceze'ye ait olacağı eklenmiştir. Kabul edilen çocuklar için tutulacak cüzdanlara çocukların vücutlarındaki işaretleri, nereden geldikleri, bu gerekçe ile düzenlenen listelere kaydı³⁹⁵ öngörülmüştür. Kurumdan çocuk alınmak istendiğinde, almak isteyen kişiden bağlı olduğu belediyece verilecek

³⁹² A.e., s. 40.

³⁹³ Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze, s. 10-14.

³⁹⁴ A.e., s. 17.

³⁹⁵ Padişah tarafından ilavesi istenen bu kayıt tutma işleminin gerekçelerinden birisi de özellikle gayrimeşru çocukların Darülaceze'ye bırakılması suistimaline yol verilmek istenmemesidir (Yıldırım, 1997: s. 72).

gerekçesini, sorumluluklarını üstlendiğini, herhangi bir kötü muamelede bulunmayacağını içeren bir senet isteneceği düzenlenmiştir³⁹⁶.

Darülaceze'ye kabul edilecek aceze kapsamında değerlendirilen kişiler: Sokaklarda dilenerek halka rahatsızlık veren kadın ve erkekler ile İstanbul'un yerlisi veya sonrada göç edenlerden kalacak yeri ve bakacak kimsesi olmadığı için sokaklarda kalan çalışamaz derecede hasta veya sakat olanlar şeklinde belirtilmiştir. Bunlardan muayenehane sonrası cüzamlı oldukları anlaşılan kişiler ise kabul edilmeyerek, Üsküdar'daki cüzzamhaneye gönderilir³⁹⁷.

İlk açılış gününde 100 kadar kadın ve kimsesiz çocuk kabul eden Darülaceze'de, buraya bırakılmış olan 7 yaşından küçük kimsesiz çocuklar için bir ırzhane (emzirme yeri) ve 7 yaşından büyükler için de bir yetimhane kurulmuş, bunların yanında bir de sıbyan mektebi kurulmuştur. Bu okullarda eğitimlerine devam eden 7 yaşını doldurmuş çocuklardan durumları elverişli olanlar, aynı zamanda imalathanelerde de meslek edinme yönünde çalışmalarını devam ettirebilmekteydi³⁹⁸.

1909 yılına gelindiğinde meşrutiyet idaresi, II. Abülhamid'in kurmuş olduğu tüm kurumlara yaptığı gibi Darülaceze'yi de yeniden yapılandırmak istemiş ve gereğinin tespiti için bir komisyon oluşturmuştur. Aynı zamanda Hamidiye Etfal Hastahanesi için de oluşturulan bu komisyonun hazırladığı rapordaki önemli görüşlerden birisi; bir hayır kurumu olan Darülaceze'nin idaresinin Müessesesi-i Hayriye-i Sıhhiye İdaresi tarafına verilmesi ve kurumun da şehremanetine ilhak/dahil edilmesi şeklindedir. Kuruluş nizamnamesinde de belirtildiği üzere Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir kurum olarak faaliyet gösteren Darülaceze, 2 Temmuz 1325 (15 Temmuz 1909) tarihinde kabul edilen nizamname ile Şehremaneti (Belediye) bünyesine alınmıştır. Bu katılıma gerekçe olarak; müessesenin mevcut yapısı ile çok kapsamlı faaliyetlerde bulunmasının güç olduğu, bu değişiklikle müessesenin daha iyi bir şekilde idare edileceği düşüncesi öne sürülmüştür. Bu ilhak ile belediye

³⁹⁶ Meriyyeti Ahkâmına Bil-istizan İrade-i Seniyye-i Hazreti Padişahı Şerefsüdur Buyurulmuş olan Darülaceze Nizamname-i Dahilisi Suretidir, 16 Kanun-u sani 1311 (28 Ocak 1896).

³⁹⁷ A.e.

³⁹⁸ Koçu, 1974: s. 43, 45.

tarafından atanacak altı kişilik bir heyetin denetimi altına girecek Darülaceze'den İstanbul'da artan ve bir meslek haline dönüşen dilencilik ile mücadele noktasında yararlanması hedeflenmekteydi³⁹⁹.

Darülaceze, komisyonun hazırladığı rapor doğrultusunda 1912 yılında lağvedilen Müessesesi-i Hayriye-i Sıhhiye İdaresi tarafından yönetilmiş, 1916 yılına kadar da Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlı kalmıştır. Darülaceze müessesesi, 26 Nisan 1916 tarihinde ise yeniden Dahiliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Heyetin hazırlamış olduğu rapordaki bir diğer husus da Darülaceze'ye kabullerde kuruluş amacının dışında hareket edildiği, yani alınanların bir kısmının kendi geçimini sağlayabilecek durumda ve bakacak kimseleri olanlardan oluştuğu yönündedir. Bu durumun da ortadan kaldırılarak kuruma kabullerde kuruluş amacına uygun hareket edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁴⁰⁰.

2.1.3.1. Darülaceze'de Kurulmuş Olan Birimler

2.1.3.1.1. Darülırza/İrzahane (Süt Evi veya Emzirme Evi)

Darülaceze'de kurulan birimlerden biri olan Darülırza/İrzahane (süt evi veya emzirme evi), süt emme yaşında olup, annesiz, sütninesiz kalmış veya sokağa bırakılmış çocukların, beslenmeye bağlı ölüm tehlikesine düşer olmalarını engellemek temel gayesi ile kurulmuştur. Sağlık koşullarına azami özenin gösterildiği emzirme evinde görev yapacak olan dadılar, bu işte uzmanlaşmış kişilerden oluşmaktaydı. Darülaceze'nin yanındaki ahırda beslenen ineklerin sütü sağılarak, emzirme evinde kalan çocuklara emzik veya kaşık yardımı ile verilmekteydi⁴⁰¹.

İlk dönemlerde süt çocuklarına yönelik ayrıca bir birimi bulunmayan Darülaceze'de Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın önerisi üzerine 1903 yılında faaliyete başlayan bir ırzahane birimi kurulmuştur. 0-4 yaş arası çocukların kabul edildiği emzirme evinde süt emmeye devam eden çocuklar ile süttten kesilmiş

³⁹⁹ “Dâru'l-acezenin Şehr Emânetine İlhâkıyla Teferrü'atı Hakkında İrâde-i Seniye”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, 1329: s. 372-373.

⁴⁰⁰ Yıldırım, 1997: s. 89-95.

⁴⁰¹ Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze, 1324: s. 46.

çocuklar için iki ayrı yer tahsis edilmişti. Buna ilaveten bulaşıcı hastalığa yakalananlar ile gözetim gerektiren rahatsızlığa yakalananlar için ayrıca iki yer daha bulunmaktaydı. Kabul edilen 0-4 yaş arası çocuklar, 4 yaşını aştıklarında yine Darülaceze bünyesinde yetimhaneye yerleştiriliyorlardı. İrzahanenin açıldığı yıl olan 1903’de burada barınmakta olan toplam 33 çocuğun 17’si süt emmeye devam eden ve 16’sı da süttten kesilmiş çocuktan müteşekkildi⁴⁰². Cemiyet-i Umumiye-i Belediye hesap encümenince hazırlanmış olan ve ırzahanelerde kalanların yıllık sayılarına da yer verilen raporundan hareketle ırzahane birimine 1903-1929 yılları arasında toplamda 4.685 çocuğun kabul edilmiş olduğu görülmektedir. Bu çocukların 2.360’ı çeşitli gerekçelerle vefat etmiş, 1.495’si ailelerine teslim edilmiş veya evlatlık olarak verilmiştir. Sadece 730 kişi Darülaceze bünyesinde barınmaya devam etmiştir⁴⁰³.

Günümüzdeki kreşler gibi değerlendirilebilecek olan ırzahanelerde çalışanlar ve görevleri aşağıdaki gibidir⁴⁰⁴:

- Süt emzirenler (murazzaalar), çocukların emzirilmesi ve temizlikleri ile ilgilenmekteydi. Süttten kesilmiş çocuklar ise dadıların sorumluluğuna verilmişti.
- İrzahanenin hekimi ise çocukların günlük muayenelerini ve hasta olanlara yönelik gerekli tedavileri gerçekleştirirdi.
- Dadılar, sütnineleri ve ırzahane mubassırları gibi yardımcı sağlık personelinin görevleri ise çocukların sağlıklı ve temiz koşullar içerisinde yaşamaları ve ayrıca hastalığa yakalanmamaları veya hastalıklarından iyileşmeleri için gerekli olan bakım ve hijyen hizmetlerini yerine getirmek

2.1.3.1.2. Darülaceze İptidai Mektebi (İlkokulu)

Teseülün Men’ine Dair Nizamname’de ve ayrıca Darülaceze Nizamname-i Dahilisi’nde yer verilmiş olan, Darülaceze’de kalan çocukların meslek

⁴⁰² Yıldırım, 1997: s. 162-163.

⁴⁰³ Ali Suad, “Darülaceze ve Dilenciler Hakkında” **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı 71-72, 1930: s. 428.

⁴⁰⁴ “Darülaceze Memurin-i İdare ve Sihhiesinin Vezaifine Mübeyyin Talimatname”den aktaran Nuran Yıldırım, 1997: s. 162-165.

edinebilmelerine katkı sağlamak meselesine hizmet etmek adına Darülaceze’de çocuklara yönelik dört şubeden-bölümden (sıbyan, ihtiyat, ibtidai ve özel kısım) oluşan bir mektep kurulmuştu. Bu şubelerde verilen eğitim programının⁴⁰⁵ yanında çocuklara öğretilen meslekler ve bu mesleklerin icra edildiği imalathaneler ise; terzihane, kunduracılık, halıcılık, dokumacılık, çorapçılık, demircilik, marangozluk ve fotoğrafçılık şeklinde olmuştur. Yedi yaşını dolduran çocuklar, sabah saatlerinde mektepteki eğitimlerine devam ederken akşam saatlerinde de 4 saatlik bir süre ile imalathanelerde mesleki eğitim almaktaydılar. Buralarda alınan eğitimlerin teşvikini sağlamak için; sene sonunda başarı gösteren çocukların yevmiyelerine 5’er kuruş zam yapılması ve ayrıca çocukların Darülaceze’nin eğitimlerini tamamlayanlara verdiği “ehliyetname” belgesini almadan Darülaceze’den çıkamamaları gibi düzenlemeler bulunmaktaydı⁴⁰⁶.

2.1.3.1.3. Darülaceze İmalathaneleri-Meslek Edindirme Birimleri

Darülaceze’de kalan aceze kadın-erkek ve çocuklardan çalışmaya uygun olan kişilerin, Darülaceze imalathanelerinde kendilerine uygun işlerde ve uygun ücrette çalıştırılması ile ilgili şartlar, “Darülaceze Mamûlatının Temin-i Terakkiyatı ve Tezyid-i Revacı Zımnında İttihazı Lazım Gelen Tedabiri Havi Talimat” isimli talimatnamede detaylı bir şekilde düzenlenmiştir⁴⁰⁷. Nizamnameye göre, bu imalathanelerde çalışmanın karşılığı günlük 40 para olup, yeterliliğini ispatlamaları halinde en fazla 60 paraya kadar zam elde edebilmektedirler. Ancak aylık olarak hak ettikleri paranın sadece 10 kuruşunun kendilerine verilip, geri kalanının ise ilerde sermaye olarak kullanabilmeleri adına Darülaceze veznesinde saklanması düzenlenmiştir. Diğer yandan 1896 tarihli Darülaceze Nizamname-i Dahilisi’nde söz konusu imalathanelerde üretilen malların belirli zamanlarda düzenlenecek olan sergilerde satılacağı ve bu satışlardan elde edilen gelirlerin bir kısmının (üçte birinin) Darülaceze’ye gelir olarak kaydedileceği, geri kalan kısmının da üretimi gerçekleştiren kişilere tahsis edileceği düzenlenmiştir.

⁴⁰⁵ Eğitim programlarına ilişkin detay için bakınız: Yıldırım, 1997: s. 166-167).

⁴⁰⁶ Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi’den Darülaceze, 1324: s. 67-73.

⁴⁰⁷ A.e., s. 34-37.

Darülaceze’de, usta ve eğitimcilerinin bir kısmının dışarıdan, bir kısmının da Darülaceze’de kalanlardan oluştuğu biri erkeklere ve biri de kadınlara yönelik olmak üzere iki Darussımai Mektebi bulunmaktaydı. Darülaceze’de mukim çocuk ve çalışabilir durumdaki kadın ve erkekler, bu mekteplerde bir yandan meslek öğrenmek suretiyle toplumsal yaşamdan kopmuyorlar ve bir yandan da imalathanelerde ürettikleri ürünlerin satışı ile hem gelir elde ediyorlardı hem de Darülaceze’nin maliyetlerinin azaltılmasına katkı sağlıyorlardı. Daha önceleri dışarıdan satınalmalar ile temin edilen giyim ve ayakkabı ihtiyaçlarının, artık söz konusu imalathanelerdeki üretimden temin etmelerine bağlı olarak dışarıdan satınalmalara son verilmiş olması bu duruma güzel bir örnektir.

25 Nisan 1916 tarihli Darülaceze Nizamnamesi’nde⁴⁰⁸ çocukların Darülaceze başhekiminin muayenesi sonrası kendi bünyelerine uygun işlere ve imalathanelere yönlendirilmesi düzenlemesinin, modern anlamda istihdam ve mesleki yönlendirme konusuna ışık tutar nitelikte olduğu söylenebilir.

2.1.3.1.4. Darülaceze Dilsiz ve Âmâ Mektebi

Burada II. Abdülhamid’in, Darülaceze bünyesindeki görme engellilere yönelik eğitim hizmeti verecek bir âmâ okulu kurulması yönündeki girişimine de değinmek gerekir. Âmâlara kur’an dersi verilmek ve ilahi ezberletilmek ve ayrıca gerekli eğitimleri vermek üzere bir okul kurulması isteği, öncelikle II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi ve daha sonraları 1. Dünya Savaşı’nın yaşanması gibi durumlar dolayısıyla akim kalmıştır⁴⁰⁹.

2.1.3.1.5. Darülaceze Hastahaneleri

Dilenciliğin yasaklanmasına dair hazırlanmış olan nizamnamede ve ayrıca Darülaceze Nizamname-i Dahilisi’nde, Darülaceze çatısı altında erkek ve kadınlara ayrı ayrı hizmet etmek üzere iki hastahanenin kurulduğu belirtilmiştir. Darülaceze’de kalan hasta ve felçli acezenin tedavileri için Avrupa’dan sipariş edilen günün teknolojisine uygun araçların özellikle de elektrikle tedavi için kullanılan araçların, gelmesi üzerine bir yandan uzman tabib Avni Bey tarafından hastalıkların

⁴⁰⁸ “Darülaceze Nizamnamesi”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 901-908.

⁴⁰⁹ Yıldırım, 1997: s. 169.

bakteriyolojik olarak teşhisine başlanmış, bir yandan da Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Tabib Binbaşı Raşit Tahsin Bey tarafından da 149 hastanın tedavilerinin yapılmasına başlanmıştır⁴¹⁰.

Söz konusu hastahanelerin ihtiyaç duyduğu araç ve gereçlerin ve ilaçların temini noktasında bazı şahısların da önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Bu bağışlar, kimi zaman ihtiyaçların nakdi karşılıklarının bir kısmının taahhüdü şeklinde olurken, kimi zaman da araç ve gerecin doğrudan kuruma bağışlanması şeklinde gerçekleşmekteydi. Eczane-i Türkiye'nin sahibi George Nalpas'ın Dulhane, Darüşşafaka ve Darülaceze kurumlarında kullanılacak olan ilaçların ve araçların her sene için 10.000 kuruşluk bedelini üstlenmesi üzerine "Darülaceze, Darüşşafaka ve Dulhane Fahri Eczacıbaşı" olarak taltif edilmesi; Ecza-yı Tıbbiye müteahhidi Dimitraki Meziki'nin hem ilaç temini hem de 1.000 adet karyola vermesi ve oğulları Françi ve Yorgi'nin toplamda 14.000 kuruşluk eşya bağışlaması ve eşi Anastasya'nın da 20.000 kuruş değerinde eşya bağışlaması; dış hekimi Aleksandro Mavro'nun da çarklı bir sandalye ile birlikte dış muayene ve bakım takımı hediye etmesi gibi örnekler verilebilir⁴¹¹.

Darülaceze'ye zaman zaman Bezm-i Alem Vakıf Gureba Hastahanesi ile Haseki Nisa Hastahanesi'nden hastalar naklediliyordu. Özellikle yakın ilgi gerektiren derecede hastalığı olanların gönderiliyor olması, Darülaceze'yi hem personel eksikliği hem de sağlıklı bakım ve tedavi hizmetlerinin sağlanması için ihtiyaç duyulan yapısal şartların eksikliği dolayısıyla zorlamaktaydı. Diğer yandan hastahanenin tıbbi personelinin maaşlarının oldukça düşük olmasına (örneğin eczacılar 300 kuruş, doktorlar 400 kuruş almaktaydı) bağlı olarak itiraz seslerinin, hoşnutsuzlukların artması da Darülaceze yönetimini zorlamaktaydı⁴¹².

2.1.3.2. Darülaceze'nin Gelirleri

Darülaceze'nin ilk dönemleri için gelir kalemleri; başta yardımsever kişi ve şirketlerin bağış ve nakdi yardımları olmak üzere, belediyelerin fakirlere tahsis ettiği

⁴¹⁰ Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze, 1324: s. 44-45.

⁴¹¹ Yıldırım, 1997: s. 179-180.

⁴¹² A.e., s. 181-183.

yardımlardan belirli bir meblağ, belediyenin eksik gramajları dolayısıyla el koyduğu ekmekler, fakirler namına düzenlenen konser ve balolardaki hâsılanın %1 oranındaki meblağı, cami ve ibadet yerlerine konulacak yardım sandıklarından gelenler, tiyatro biletleri üzerinden temin edilen darülaceze payı, sergilerde ve kermeslerde eşya satışından elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı. Diğer yandan komisyonun bağışlanan eşyaların piyango düzenlemek suretiyle gelir kalemlerine dahil edilmesi teklifi padişah tarafından kabul edilmemiş, söz konusu eşyaların kıymetlerinin uzmanlarca belirlenerek satışının yapılması istenmiştir⁴¹³. Bu nedenle de piyango, gelir kalemleri içinde yer almamıştır⁴¹⁴. Daha sonra bu gelirlere 1916 tarihli Darülaceze Nizamname-i Dahilisi ile bazı eklemelerin yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Darülaceze imalathanelerinde üretilen ürünlerin yine sergi ve kermeslerde satışlarından elde edilen gelirlerin yeri önem arz etmektedir. Bundan başka Şirket-i Hayriye tarafından işletilen vapurlar ile Seyr-i Sefain İdaresi tarafından işletilen vapurların biletlerinden elde edilecek miktar, padişahın tahta çıkacağı zamanlarda toplanacak paralar, maden imtiyazı sahiplerinden temin edilecek bağışlar gibi kalemler de eklenmiştir.

2.1.4. Darülhayr-ı Âli

Osmanlı'da çocuklara hizmet etmek adına faaliyet gösteren ve daha çok ortaokul seviyesinde eğitim ve öğretimi öngören mevcut sıbyan mektepleri ve sanayi mektepleri, özellikle artan sayıdaki ilkokul ve öncesi çağıdaki yetim ve kimsesiz çocukların ihtiyaçlarına cevap verebilmekte yetersiz kalmaktaydı⁴¹⁵. Bunun üzerine gerek yükü hafifletmek ve gerekse doğrudan yetim müslüman çocuklarla ilgilenmek üzere kurulacak bir kuruma ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Bu bağlamda teşkil edilen Darülhayr-ı Âli'nin ortaya çıkışı, küçük bir Müslüman yetim çocuğun okumak istediği minvalindeki bir dilekçeyi padişaha yazması ile ilişkilendirilmektedir. Bu dilekçeye yer verilen 13 Kasım 1898 tarihli Sadarete gönderilen yazıda gayrimüslim yetim çocuklara yönelik okullar var iken Müslüman yetim çocukların bu imkândan

⁴¹³ Ehasin-i Müessesat-ı Hayriyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze, 1324, s. 9-10.

⁴¹⁴ Koçu, 1974: s. 31, 48.

⁴¹⁵ Cemil Öztürk, "Osmanlı'da Bir Meslekî Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Dârülhayr-ı Âli (1903-1909)", *Millî Eğitim*, Sayı: 143, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999: s. 77.

mahrum olduğu belirtilmiştir. Yine söz konusu yazının devamına Müslüman yetim çocukların bu ihtiyacını karşılayacak bir mektebin Maarif Nezareti tarafından kurulması çalışmalarına başlanılmasının padişah tarafından istendiği de ilave edilmiştir. Söz konusu okulun yatılı imkan sağlayacak şekilde hem erkek hem de kız yetimlere mesleki eğitim verecek nitelikte olması gerektiği de emredilmiştir⁴¹⁶.

Maarif Nezareti, 18 Mayıs 1899 tarihinde Sadrazamlığa bir tezkire göndererek bu minvalde bir okulun kurulması için yapılmakta olan çalışmalara yer vermiştir. Tezkirede ayrıca okula ilişkin bir talimatname taslağı ile okulda takip edilmesi planlanan ders programlarına da yer verilmiştir. Tezkirede okulun kimsesiz ve yetim müslüman kız ve erkek çocuklarının eğitime mahsus olacağı ve statü olarak da ilk ve orta düzeydeki eğitime tekabül edecek bir niteliğe haiz olacağı, bununla birlikte sanayi eğitimini de öngöreceği belirtilmiştir. Kız-erkek olmak üzere ikili bir eğitim öngörülen bu okuldaki eğitim süresi ise 7 yıl olarak değerlendirilmiştir. Bu tezkirede dikkat çeken bir diğer önemli husus da çalışmamızda ele aldığımız bazı diğer kurumların da öngördüğü biçimde okuldaki çocuklara belirli bir düzeyde verilen harçlığın bir kısmının (yarısının) değerlendirilmek üzere öğrenci hesabında tutulması ve mezuniyet sonrası öğrenciye sermaye olarak verilmesi düşüncesidir⁴¹⁷. Maarif nezaretince hazırlanan bahsi geçen tezkire, 25 Haziran 1899 tarihinde Meclis-i Mahsus-i Vükela'da⁴¹⁸ ele alınmış ve konu bir mazbata ile padişah onayına sunulmuştur. Akabinde yapılan değerlendirmeler neticesinde padişahın bu husustaki olumlu görüşü 4 Temmuz 1899 tarihindeki cevabî yazıda yer almıştır⁴¹⁹.

⁴¹⁶ BOA.BEO.1225.91872.

⁴¹⁷ Hikmet Zeki Kapıcı, “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Âli”, Erciyes Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2012: s. 53-54.

⁴¹⁸ Belgelerde Encümen-i Mahsus, Encümen-i Mahsus-ı Vükela, Meclis-i Has, Meclis-i Meşveret, Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Hass-ı Meşveret, Meclis-i Hass-ı Âli, Meclis-i Âli-i Vükela, Meclis-i Mahsus-ı Vükela, Meclis-i Mahsus ve Hey' et-i Vükela gibi farklı isimlerle anılan ve günümüzün Bakanlar Kurulu statüsüne benzer bir nitelik arzeden meclisin temel görevleri önemli devlet işlerini görüşmek ve icra işlerinde nezaretler arasında koordinasyonu sağlamak şeklinde özetlenebilir. Başvekilin veya sadrazamın başkanlığında toplanan meclis, hazırlanan tasarı ve konuları değerlendirip, gerekli düzenlemeleri icra eder, daha sonra da sadrazam sonuç tezkiresini padişahın onayına sunar (Ali Akyıldız, “Meclis-i Vukela”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 28, 2003: s. 251-253).

⁴¹⁹ İ.MF.6; 25 Safer 1317'den aktaran Kapıcı, 2012: 56.

Maarif Nezareti, Sadrazamlığa 18 Mayıs 1899 tarihinde gönderdiği cevabı yazıda okulun yapımı çalışmalarına yer vermesinin yanında okula ilişkin bir Talimat-1 Esasiye Layihası'nın da hazırlandığını ilave etmiştir. Ayrıca Sadrazamlığın 15 Kasım 1898 tarihli yazısına bir cevap niteliğinde olan söz konusu bu nezaret yazısında, açılmak istenen okulun isminin Darüleytam olması tavsiye edilmiş ve bu doğrultuda hazırlanacak talimatname için hazırlanan taslağın başlığı da "Darüleytam Talimat-1 Esasiye Layihası" şeklinde işlenmiştir⁴²⁰. Daha sonraki süreçte okulun ismi Darüleytam yerine, Darülhayr olarak belirlenmiştir. II. Abdülhamid'in himayesi altında olduğunu ifade için de Âli kelimesi eklenmiştir⁴²¹.

Yukarıda belirtilen şartlara haiz bir okulun kurulmasına ilişkin kararda isim için Darüleytam'ın uygun olacağını düşünen Nezaret, bu doğrultuda "Darüleytamlar Talimat-1 Esasiyesi" hazırlamıştır. Toplamda 27 maddeden müteşekkil talimatnamenin yanı sıra Islahhaneler Nizamnamesi, 17 maddeden müteşekkil Darülhayr Nizamnamesi'ne temel teşkil etmiştir⁴²². Darülhayr-ı Âli, kuruluş hazırlıkları ve kurulduktan sonraki süreçte gerek amaç ve gerek faaliyetleri bağlamında yaşamış olduğu değişimleri, kurumun 18 Mayıs 1899 tarihli ilk kuruluş nizamnamesine yansımış ve 22 Nisan 1903 tarihinde ikinci bir kez daha hazırlanmıştır⁴²³. Toplam 17 maddeden oluşan ilk Darülhayr-i Âli Kuruluş Nizamnamesi'nde yer verilen hususlar, öğrenci kayıt ve kabul koşulları, öğrencilerin toplam sayısı, okul görevlilerinin kimlerden oluştuğu, gerek okul ve gerekse öğrenciler bağlamında çeşitli gelir ve giderlerin neler olduğu⁴²⁴ şeklinde başlıklandırılabilir.

Böyle bir kurumun teşkilinde ilk müzakerelerde belirlenen öncelikli gerekçeler* müslüman kız ve erkek yetim çocukların barınabileceği, eğitimlerine ve ictimai hayatlarına yönelik hizmet görebileceği bir kurum olması şeklinde idi.

⁴²⁰ A.e.

⁴²¹ Reşat Ekrem Koçu, "Darü'l-Hayr-i Âli", **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:8, İstanbul, s.4247.

⁴²² Nadir Özbek, "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-i Âli", **Tarih ve Toplum**, Sayı:182, Şubat 1999: s. 81.

⁴²³ Kapıcı, 2012: s. 62.

⁴²⁴ BOA.MF.HYR.1.29.

* Bkz.: EK-1

Ancak, özellikle savaş ve göçlerin önemli etkisi ile sayıları hızla artan gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim yetimlerin ortada bırakılmalarını önlemek ve diğer yandan da misyoner faaliyetleri çerçevesinde başta Ermeni yetimleri olmak üzere yetim çocukların bu girişimlerin birer nüvesi haline gelmelerini önleyebilmek adına başlangıçtaki amaç daha genele şümul edilmiştir. Bu bağlamda Darülhayr-ı Âli'nin, sadece yetim müslüman çocuklarına değil yetim gayrimüslim çocuklarına da hizmet etmek üzere kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak, hem Müslüman hem de gayrimüslim erkek ve kız yetimlerine yatılı olarak barınabileceği ve meslek edinebilecekleri bir okul olarak düşünülen Darülhayr-ı Âli, özellikle de ekonomik açıdan mevcut şartların elverişsizliği dolayısıyla son olarak sadece *Müslüman erkek çocuklarına* yönelik hizmet yürütecek bir okul olarak açılmıştır⁴²⁵.

Kuruluş gerekçesine uygun olarak din, mezhep ayrımı gözetmeksizin 4.000 kız ve erkek yetime barınma, beslenme, eğitim imkânı sunmak üzere Darülhayr ismi ile kurulacak olan okulun temeli 1 Eylül 1900 tarihinde atılmıştır. Ancak binanın tamamlanarak hizmete sokulabilmesi ancak 1904-1905 eğitim-öğretim yılında mümkün olabilmiştir. Bu süre zarfında artan ihtiyaca cevap verilebilmesi adına geçici faaliyetler yürütülmüştür. Bunlardan birisi de inşaatın tamamlanmasını beklemek yerine bir bina kiralanması; II. Abdülhamid'in iradesi ile 240.000 kuruşa Maarif Nezareti tarafından Üsküdar, Acıbadem mevkinde yaklaşık 120 dönümlük bir arazinin tamamına yakınının satın alınması gibi çalışmalar yürütülmüştür. II. Abdülhamid'in 16 Mayıs 1903 tarihli iradesi ifadesi Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'nda⁴²⁶ açılmasına karar verilen Dârülhayr-ı Âli, söz konusu binanın tadilatları tamamlandıktan sonra 19 Ağustos 1903 tarihinde burada faaliyetlerine başlamıştır⁴²⁷.

⁴²⁵ Kapıcı, 2012: s. 53-62; Özbek, 1999: s. 79-80.

⁴²⁶ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı adına inşa edilmiş olan Zeynep Hanım Konağı, İstanbul'un ilk taş konaklarından biridir. 1903-1909 yılları arasında "Darülhayr-ı Âli" tarafından kullanılan konak, 1942 yılındaki yangında tamamen işlevini yitirdiğinden 1943 yılında yıkılıp, günümüzdeki İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binası inşa edilmiştir (Turgay Anar, Mekandan Taşan Edebiyat, Fikriyat, çevrimiçi: <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/08/14/zeynep-hanim-konagindan-edebiyat-fakultesine>). Zeynep Hanım ve eşi Kamil Paşa, Üsküdar'da bir de hastahane inşa ettirmişlerdir.

⁴²⁷ Cemil Öztürk, 1999: s. 77-78.

Yedi senelik süre zarfında 560 öğrenci kapasitesine ulaşacak şekilde bir planlama yapılan okulun sabit giderleri ve öğrencilere yapılacak masraflar için toplamda 1.000.000 kuruşluk bir maliyet öngörülmüştür. Bu maliyetin karşılanması noktasında başvurulması tavsiye edilen kaynaklar ise; Dersaadet ve Bilad-ı Selase Zebhiye Resmi⁴²⁸, Şura-yı Devlet tarafından bastırılan “Düstur”ların satış gelirleri, Maarif Nezareti’ne ait olan Süleymaniye civarındaki tarım arazisinin meskun mahal haline getirilerek bu satışlardan elde edilecek gelirler, küçük ölçekteki diğer bazı arsaların satışından elde edilecek gelirler şeklindedir⁴²⁹.

Tarihsel süreç içinde netice olarak müslüman erkek çocukların yatılı öğretimlerini sağlayacak bir kurum olarak açılan Darülhayr-ı Âli’nin ilk kuruluş nizamnamesinde öğrencileri kabulde aranan şartları, geçimini sağlayacak gelirden mahrum ve yardıma muhtaç olmak; öğretilecek sanatları yapabilmeye müsaade edecek derecede güç ve sağlığa sahip olmak; 10 yaşından küçük ve 14 yaşından büyük olmamak⁴³⁰ şeklinde özetleyebiliriz. 7 yıllık bir eğitim süresini öngören bu okulun mezunlarına, kendilerine öğretilen sanatı yapmaları şartı koşulmuştur. Diğer yandan öğrencinin öğretilen mesleği icra edeceğine dair bir taahhüt vermesi halinde Maarif Nezareti tarafından sağlanacak olan 2.500 kuruşluk iş kurma teşviğine hak kazanacağı da düzenlenmiştir. Nizamnamede öğrencilere haftalık olarak belirli miktarda harçlık verilmesi, eğitim süresince imal edilip satılan eşyalardan elde edilecek gelirin yarısının öğrenciye verilmesi ve bu miktarın yarısının da mezun olan talebeye sağlanacak sermayenin finansı için kullanılması düzenlenmiştir. Ayrıca hayırseverler tarafından okul ihtiyaçları için yapılacak bağış ve hibelerin de gelir olarak kabul edileceği ifade edilmiştir⁴³¹.

⁴²⁸ Darülhayr-ı Âli’nin kurulmasında yararlanılan temel gelir kaynaklarından birisinin de başta Dersaadet ile sınırlı olarak tutulan daha sonra da diğer vilayetlerde de toplanan ve hayvan kesimleri üzerinden alınan zebhiye resmi olduğu görülmektedir (BOA.Y.A.RES.104.34-3; BOA.Y.A.RES.104.34-4; BOA.Y.A.RES.104.34-5; BOA.Y.A.RES.104.34-6.)

⁴²⁹ Kapıcı 2012: s. 55; İ.MF.6/1317.S.25.

⁴³⁰ Çocukların Darülhayr-ı Âli’ye kabul yaşı; Mazbatada 7 ile 12 arası olarak belirtilmiş olup, bu hususun nizamname ile düzenleneceği de ayrıca ilave edilmiştir. Buradan hareketle nizamnamede yer alan kabul yaşı ise ondan aşağı ve ondörtten yukarı olmamak şeklinde düzenlenmiştir. Darüleytamlar Talimatnamesinde ise söz konusu kabul yaşı on yaşını geçmiş olmak şeklinde düzenlenmiştir.

⁴³¹ BOA.MF.HYR.1.29; Kapıcı, 2012: s. 67-69.

Okulun ders programına bakıldığında; okulun kız ve erkek şubeleri şeklinde planlandığı 1898 yılına tekabül eden ilk kuruluş dönemindeki ders programı⁴³² hem kültür dersleri hem de meslek derslerini içerecek şekilde Maarif Nezareti'nce hazırlanmıştır. Yukarıda da bahsi geçtiği gibi okulun ikinci defa açılması çalışmalarına karşılık gelen 1902 yılında ders programları⁴³³ yeniden düzenlenmiştir. Kız şubesinden vazgeçilmesi dolayısıyla kızlara yönelik dersler programdan çıkarılmış, mevcut derslerin içerik ve süreleri yeniden değerlendirilmiş ve bazı yeni dersler ilave edilmiştir.

Darülhayr-ı Âli'nin 1898 tarihli programı bağlamında 7 yıllık eğitim-öğretim süresi içerisinde okutulacak dersler⁴³⁴; Elifba, Kuran-ı Kerim, İlmihal, Ahlak, Kıraat ve İmla, Kavaid-i Lisan-i Osmani, Usul-i Tahrir, Tarih-i Osmani, Coğrafya-i Osmaniye ve Umumiye, Tarif-i Eşya, Hesap, Mebadi-i Hendese, Usul-i Defteri, Hat, Resim, Musiki şeklindedir. Yine aynı tarihli programda öğrencilere verilecek sanat derslerinden bazıları da⁴³⁵; Marangozluk ve Oymacılık, Demircilik, Saraçlık, Kunduracılık, Oyuncakçılık, Döşemecilik, Hukkaklık, Tenekecilik, Bahçevanlık, Aşçılık, Tatlıcılık, Pastacılık şeklindedir.

Nizamnamede öğrenci kapasitesi 300 olarak belirlenmiş olsa da bu sayının sürekli arttığı görülmektedir. Bireysel başvuruların yanı sıra bazı kurumlardan da Darülhayr-ı Âli'ye öğrenci kabulü için başvuruların yapıldığı görülmektedir. Darülaceze'nin bakmakta olduğu eğitim yaşına gelmiş yüz kadar çocuğu Darülhayr, Darüşşafaka, Sanayi Mektebi ve Tophane Sanayi Alayları'na göndermeye çalışması buna örnek olarak gösterilebilir⁴³⁶

1908 yılı sonlarında mevcudu 380 kişiye ulaşan okula yönelik talepteki sürekli artış karşısında Sadrazam, Maarif Nezareti'nden bu okula benzer nitelikte bir okulun daha açılması yönünde bir çalışma yapmasını istemiştir. Maarif Nazırı ise yeni bir okul açılması yerine mevcut okulun kapasitesinin 500 kişiye çıkarılması ve

⁴³² Bu dönem ders programı için bakınız: İ.MF.6.1317.S.25.

⁴³³ Ders programı için bakınız: İ.MF.8.1321.C.1.

⁴³⁴ Daha detaylı bilgi için bakınız: BOA.MF.HYR.18.109.

⁴³⁵ BOA.MF.HYR.7.27; BOA.MF.HYR.10.103.

⁴³⁶ BOA.DH.MKT.2657.45.

bütçesinin de artırılması ile daha az maliyetli bir yol takip edilebileceği yönünde görüş bildirmiştir⁴³⁷.

Meşrutiyetin ilanı sonrası süreçte eşit eğitim imkanları sunma düşüncesi ile bu okula müslüman çocukların yanında ilk etapta gayrimüslim çocuklarının da kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. 10 Aralık 1908 tarihli Takvim-i Vekayi’de⁴³⁸ ilan edildiği üzere 360 kişilik kontenjanın 500’e çıkarıldığı ve yeni alınacak 140 öğrencinin içinde ilk etapta 20 olarak belirlenen daha sonrasında da 60’a çıkarılan bir sayıda kontenjanın gayrimüslim çocukta oluşacağı ifade edilmiştir⁴³⁹.

1908 yılında okulun müdürü Abdi Bey’in Darülhayr-ı Âli’deki eğitim programının ıslahına yönelik girişimleri kapsamında okul öğretmenlerinden Muhammed Yusuf Bey tarafından hazırlanan raporda yapılması tavsiye edilen hususlar özetle⁴⁴⁰:

- Öğrencilerin en iyi şekilde yetiştirilebilmeleri adına okul müdürüne yardımcı olmak üzere bir sanayi mektebi tedrisatından geçmiş bir sanayi nazırının ya da fen müdürünün bulunması gerektiği,
- Öğrencilerin sıradan bir ameleden ziyade bir sanayi erbabı olmalarını sağlamak adına teorik bilimlerin yanında matematik bilimlerine de yer verilmesi gerektiği,
- Okulun gelişimini engelleyici etkenlerin kaldırılması gerektiği şeklindedir.

II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesi akabinde hükümete geçen İttihat ve Terakki, önceki dönemin önemli izlerinden biri olan Darülhayr-ı Âli’yi kapatma girişimlerine başladığı görülmektedir. Böyle bir girişimin gerekçesi olarak temelde

⁴³⁷ Kapıcı, 2012: 124.

⁴³⁸ Takvim-i Vekayi (1 Kasım 1831 - 4 Kasım 1922): Osmanlı Devleti’nin ilk resmi gazetesi olan bu gazete, halkı eğitmek ve devlet kararlarını duyurmak amacıyla Fransızca, Arapça, Farsça, Rumca ve Ermenice olarak çıkan ilk resmi gazete niteliğindeki gazete, Umur-ı Dahiliye (iç haberler), umur-ı hariciye (dış haberler), mevad-ı askeriye (askeri işler), fûnun (bilimler), tevcihat-ı ilmiye (atanmalar) ile ticaret ve es’ar (ticaret ve fiyatlar) olmak üzere altı bölümden oluşmaktaydı (Nesimi Yazıcı, “Takvim-i Vekayi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, 39. Cilt, 2010: s. 490-492).

⁴³⁹ **Takvim-i Vekayi**, 29 Teşrin-i Sani 1324, Birinci Sene, Adet 62, Cumartesi, 18 Zilkade 1326, s. 3-4; Kapıcı, 2012; s. 125.

⁴⁴⁰ BOA.MF.HYR.22.93; Kapıcı, 2012: s. 170-171.

padişahın halk nazarındaki yetim ve kimsesizin hamisi imajının okulun kapatılmasıyla ortadan kaldırılması düşüncesi olduğu belirtilebilir⁴⁴¹.

Darülhayr-ı Âli'nin kapatılmasını teklif eden Maarif Nezareti'nin bu konudaki gerekçeleri ise genel ve mesleki (sanayi) derslerinin bir arada verildiği bu okulda beklenen neticenin alınamadığı ve öte yandan sanayi eğitimi verilmesi işinin Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bırakılması gerektiği şeklinde olmuştur. Mecliste yapılan müzakerelerde bu teklifin aleyhine öne sürülen görüşler ise ağırlıklı olarak memleketin sanayi eğitimine bu derece ihtiyaç hissettiği böylesi bir dönemde mevcut Darülhayr-ı Âli'nin lağvedilmesi yerine ıslah edilmesi yönünde olmuştur. Meclis oturumunda yapılan görüşmeler sonrasında gerçekleştirilen oylamada okulun, 14 Eylül 1909 tarihinde kapatılmasına oy birliği ile karar verilmiştir. Okulun kapatılmasına ilişkin 6 maddeden müteşekkil kanun teklifi, padişahın 21 Ağustos tarihindeki onayı sonrasında resmi gazetede yayınlanarak kanunlaşmıştır⁴⁴². Kapatılan Darülhayr-ı Âli'de bulunan çocuklar ise İstanbul başta olmak üzere çeşitli vilayetlerdeki yatılı okullara gönderilmişlerdir. Öte yandan müzakereler sırasında daha sonraki yıllarda tesis edilecek olan Darüleytam müessesesinin tarihinde önemli bir yere sahip olan Hoca İsmail Mahir Efendi'nin Darülhayr-ı Âli'nin yerine bir sanayi mektebinin kurulması teklifi de kabul görmüştür⁴⁴³.

2.1.5. Himaye-i Etfal Cemiyeti

Çalışmamızda birçok kez dile getirdiğimiz üzere Osmanlı'nın son dönemi, içerisinde Trablusgarb Savaşı, Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı gibi derin yaralar açan tecrübeleri barındıran bir döneme işaret etmekteydi. Bütün bu büyük savaşların doğal bir neticesi olarak bir yandan ölümlerle nüfus ciddi anlamda azalmış, bir yandan da sefalet ve yoksulluğun hüküm sürdüğü bir görünüm ortaya çıkmıştır. Dul, yetim, öksüz, herhangi bir güvencesi olmayan insanların artışı da bu sürecin doğal bir neticesi olmuştur. Bu kesimler arasında çocuklara ve özellikle de yetim çocuklara doğrudan hizmet sunmak üzere kurulan ancak mevcut şartların zorluğu dolayısıyla

⁴⁴¹ Kapıcı, 2012: s. 219.

⁴⁴² BOA.İ.KNM.1327.5.

⁴⁴³ MMZC, "Darülhayrın İlgasına Dair Kanun Lâyihası", 137. İnikad, Cilt: 6, 5 Ağustos 1325: s. 517-523.

yetemeyen darüleytamların yanında yine benzer amaçlarla bir başka kurumun daha kurulduğu görülmektedir. Bahsini ettiğimiz kurum, ilk olarak 1917 yılında Dersaadet merkezli olarak kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'dir.

Himaye-i Etfal Cemiyeti, merkezi Dersaadet'te olmak üzere en baştaki amacı olarak çocukların himaye edilmesi için kurulmuş bir müessesedir. Öte yandan her ne kadar bazı kaynaklarda ilk olarak 1908 yılında ve Kırklareli'de kurulduğu⁴⁴⁴ belirtilmiş olsa da resmi kayıtlar dikkate alındığında ilk kez 1917 yılında ve daha kapsamlı mahiyette kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun ikinci maddesinin de öngördüğü şartlara⁴⁴⁵ uygun bir yapılanmanın 1917 yılındaki Himaye-i Etfal'de mevcut olduğu görülmektedir. Dolayısıyla daha sistemli ve mevzuat koşullarına uygun şekilde 1917 yılında İstanbul merkezli kurulmuş olan Himaye-i Etfal Cemiyeti ilk teşkilatlanma olarak değerlendirilmektedir⁴⁴⁶.

Özellikle de 1. Dünya Savaşı akabinde kimsesiz ve bakıma muhtaç çocuklara yönelik hasıl olan ihtiyaç üzerine Galatasaray Yurdu'nda gerçekleştirilen 6 Mart 1917 tarihli toplantının neticesinde böyle bir müessesenin teşkiline karar verilmiştir. Öte yandan kuruluşunu müteakiben içinde bulunulan zor şartlara rağmen özellikle de kimsesiz çocuklara yönelik barınma, iâşe, bakım, sağlık ve eğitim gibi birçok hizmeti yerine getiren Cemiyet, Ankara'da 30 Haziran 1921 tarihinde yapılan toplantı ile de ulusal düzeyde bir kuruluş olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu şekilde yeniden kurulduğu kabul edilen cemiyet, daha sonrasında 1935 yılına gelindiğinde yapılan isim değişikliği ile "Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu" şekline dönüşmüştür⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ Hasan Albayrak, "Himaye-i Etfal Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, 52, Nisan 1988, s. 32.

⁴⁴⁵ Kanunun ilgili maddesinde bir cemiyetin kurulması için önceden izin alması gerekmediği ancak kanunun 6. maddesi düzenlemesinde belirtilen şartları taşıyacak şekilde bildiriminin yapılmış olması gerektiği düzenlenmiştir. 6. maddede; cemiyetin isim ve amacının, idarecilerinin ve ayrıca kuruluş tüzüğüünün de yer aldığı bir beyannamenin, eğer cemiyet Dersaadet'te kurulmuş ise Dahiliye Nezareti'ne, taşrada kurulmuş ise mahallin en büyük mülki amirine verilmesi düzenlenmiştir ("Cemiyetler Kanunu", **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329: s. 604-608).

⁴⁴⁶ Makbule Sarıkaya, "Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935", Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2005: s. 36.

⁴⁴⁷ A.e., s. 51.

Cemiyetin ilk kuruluş nizamnamesi olan 1917 yılı nizamnamesinde⁴⁴⁸ kuruluş amaçları: - çocukların (hizmetçi, besleme evlatlık dahil) her türlü cefa/eza çekmelerinin önüne geçmek; - güçlerinin üzerinde iş ve hizmetlere koşturulmasının önüne geçmek; - çocukların bedeni ve zihni gelişim, terbiye ve tekamülleri ile sıhhatlerinin devamlılığı için, ebeveynlerin eğitilmesi de dahil olmak üzere, gerekli tedbirleri almak; - çocukların ikametlerinde ziyaret etmek suretiyle bir yandan sağlık koşulları açısından diğer yandan da çocuklara yönelik ilgi ve alakanın teftişini yapmak; - vereme yakalanmış çocuklar için hastahane tesis edilmesini sağlamak; - fakir çocuklara yönelik çeşitli eğlence ve programlar tertiplemek; - çocukları kişisel ve ahlaki gelişimlerine engel olacak muhitlerden, yayınlardan uzaklaştırmak ve bunu sağlamak adına çocuklara geçici sürelerle konaklayabilecekleri misafirhaneler tesis etmek; - çalışma gücü ve isteği olan ve çalışma yaşına gelmiş çocukların istihdamlarına çalışmak; hukuki danışmanlıklarını yapmak; - âmâ, sağır, dilsiz, zihinsel özürlü olan çocukların eğitim ve öğretimlerini temin etmek ve darülaceze ve hastahanlere yerleştirilmelerini temin etmek şeklinde sıralanmıştır.

Nizamnamede devamla, cemiyetin söz konusu bu temel amaç ve sorumlulukların yanında aşağıda sayılan işleri de geçici süre ile üstleneceği belirtilmektedir. Bunlar; şehit ve savaş mağduru ailelerin çocuklarına yönelik *darüleytamlar tesis etmek*, mevcut *darüleytamların iyileştirilmesine çalışmak*; kız çocuklarına yönelik ırzhaneler tesisine çalışmak; kızlara el ve ev işlerinin öğretilmesine çalışmak; fakir çocukların eğitimleri süresince gerekli prosedürlerin takibini yapmak ve bunun yanında fakir çocuklara öğle yemeği verilmesine aracı olmak; çalışma hayatındaki çocuklara yönelik olarak bir tasarruf/sigorta sandığı oluşturmak; çalışanların çocuklarına bakabilmelerini sağlamak için gündüz evleri tesis etmek; çocuklarla ilgili meselelere eğilebilecek ve bu bilinci kazanacak kadınların yetiştirilmesi için “filantropi” müessesesi kurmaya çalışmak gibi amaçlar da söz konusudur.

Cemiyetin ilk başkanlığını dönemin Dahiliye müsteşarı İsmail Canbolat yapmış, ancak aynı yıl içinde Stockholm Elçiliği’ne atanması üzerine dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey bu görevi devralmıştır. 1921 yılında Ankara merkezli

⁴⁴⁸ “Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumisi’nin Nizamname-i Esasisi”, İstanbul, 1333: s. 3-6.

olarak ve “Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti” ismi ile yeniden teşkilatlanmaya giden cemiyetin üçüncü başkanlığını da II. Abdülhamid döneminde saray tabibi olarak da görev almış olan Dr. Besim Ömer Paşa yapmıştır⁴⁴⁹.

1921 yılı içerisinde “menafi-i umumîye hadim” (kamu menfaatine hizmet eden) bir cemiyet olarak kabul edilmesi⁴⁵⁰ sonrası Cemiyet, çok hızlı bir şekilde nizamname, talimat ve yönergelerini hazırlamak suretiyle kurumsal işleyişini şekillendirici normları düzenlemiş, diğer yandan teşkilatlanma sürecini de benzer bir hızla sürdürmüştür. Bu doğrultuda kuruluşunu takip eden 1918 yılı içerisinde toplamda 11 şube oluşturulmuş, bir çocuk misafirhanesi tesis edilmiş ve ayrıca Cemiyet’in Hanımlar Heyeti de oluşturulmuştur⁴⁵¹.

Nizamnamenin 2. maddesinden hareketle cemiyetin, himaye etmeyi amaçladığı çocuklar arasında özellikle vatanın savunması sırasında şehit ve gazi olanlar ile savaşlar sırasında veya sonrasında maruz kaldıkları yağma, saldırı ve yıkım dolayısıyla mağdur olanların çocuklarına öncelik verdiğini söylemek mümkündür⁴⁵². Kimsesiz çocukların önemli bir kısmı, 1. Dünya Savaşı’nın ilk zamanlarında Harbiye Mektebi’nde barındırılmıştı. 1917 yılında Harbiye Nezareti ile yapılan görüşmeler neticesinde şehit çocukları ve kimsesiz çocukların bakımının ve korunmasının, hükümetçe belirli bir miktar tahsis edilmek suretiyle Himaye-i Etfal Cemiyeti’ne verilmesine karar verilmişti. Bu hizmetin yerine getirilmesi için yine aynı yıl içerisinde Firuz Ağa’da başlangıçta 100 yatak kapasiteli bir çocuk misafirhanesi kurmuş ve misafirhanenin teşkilat yapısına, işleyişine ve faaliyetlerine ilişkin 1918 yılında oldukça kapsamlı bir nizamname hazırlamıştır⁴⁵³.

Cemiyet, himaye altına aldığı çocukları, bazen varlıklı ailelere evlatlık olarak vermek suretiyle onların daimi himayelerini temine çalışıyor, bazen eğitim imkânlarından yararlanmalarını sağlamaya çalışıyor, bazen de sanayiye veya tüccar

⁴⁴⁹ Sarıkaya, 2005: 37.

⁴⁵⁰ “Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesinin Menafi-i Umimiyeye Hadim Cemiyetler Meyanına İthali Hakkında İrade-i Seniyye”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 376.

⁴⁵¹ Sarıkaya, 2005: s. 37.

⁴⁵² Hasan Basri (Çantay), **Müslümanlıkta Himaye-i Etfal**, Yenigün Matbaası. Ankara, 1341/1923: s. 12.

⁴⁵³ Sarıkaya, 2005: s. 41-42, 196.

yanına özellikle de çırak olarak vermek suretiyle istihdam edilebilirliklerini artırmaya çalışıyordu. Yemeklerinden oyunlarına kadar oldukça kapsamlı görevler üstlenen Cemiyet, ayrıca çocukların bazılarını cemiyetin hizmetlerinin yerine getirilmesinde istihdam etmiş, bazılarını da darüleytamlara göndermiştir⁴⁵⁴. Çocuklara ilişkin evlatlık kurumunun istenildiği şekilde kullanılamaması, bazen çocukların onları evlatlık alan ailelerce hizmetli veya besleme şeklinde kullanılması üzerine Cemiyet, ocukların hayata kazandırılmalarını kolaylaştırmak adına “ocuk Barakaları”, “Kalender Ziraat Yurdu”, “Sanat Evi” gibi yeni kurumlar kurmuştur⁴⁵⁵.

Cemiyetin 1927-1928 yıllarını içeren salnamesinde, Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin İstanbul merkezi yönetimi altında teşekkül edilmiş olan “Anneler Birliği” oluşumundan da bahsedilmektedir. Yönetiminin 6 kadından müteşekkil olduğu birliğin amacı ise; gebelik zamanında, doğum sırasında ve sonrasında annelerin birbirlerine özellikle de zenginlerden fakirlere yönelik gerçekleştirilecek sağlık ve sosyal yardımın teminine aracı olarak dayanışmalarına çalışmak şeklinde ifade edilmiştir. Bu dayanışmanın temini ile varılmak istenen hedef ise; himaye-i etfal düşüncesi temelinde annelerin sağlıklı bir doğum süreci geçirmelerine yardımcı olmak, ocuk ölümlerinin önüne geçebilmek ve memlekete layık çocuklar olarak yetişmelerine yardımcı olmak şeklinde belirlenmiştir. Bu birlik üzerinden çocuklara destek verecek olan kişilere “can anne” ve “can baba” sıfatları verilmekteydi⁴⁵⁶.

Himaye-i Etfal Cemiyeti, himayesi altına aldığı çocuklar için kurmuş olduğu “Kalender Ziraat Yurdu”nda sebzecilik, iekilik, arıcılık, tavukçuluk, bağılık eğitimleri vererek hem onları hayata hazırlamaya çalışmış, hem de onların birer meslek sahibi olmalarına aracı olmaya alışmıştır⁴⁵⁷.

Cemiyet, kurumun tanıtılması, kuruma yardım toplanabilmesi ve özellikle ocuk himayesi bağlamında halkın bilinlendirilebilmesi adına kuruluşundan itibaren

⁴⁵⁴ A.e., s. 199-201.

⁴⁵⁵ Himaye-i Etfal Cemiyeti, 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İnikat Eden Meclis-i Umumi’ye Takdim Edilen Umumi Rapor ve Bilanço, İstanbul, 1339’dan aktaran: Sarıkaya, 2005: s. 43-44.

⁴⁵⁶ “Anneler ve ocuklara Salname, Himaye-i Etfal”, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1927: s. 33-34.

⁴⁵⁷ A.e., s. 116.

çeşitli yayın ve tanıtım faaliyetleri yürütmüştür. Bu açıdan 1917 yılındaki faaliyet raporu ele alındığında cemiyetin, çocuk bakımı ve bulaşıcı hastalıklar başta olmak üzere özellikle çocukları ilgilendiren konularda çeşitli konferanslar düzenlediği ve yine bu doğrultuda kitaplar bastığı görülmektedir. Yine açmış olduğu dispanser, süthane, çocuk bakım barakaları ve poliklinikler aracılığıyla bir yandan ücretsiz sağlık hizmeti sunarken diğer yandan da yine çocuk bakımına yönelik eğitimler vermiştir⁴⁵⁸.

Yukarıda bahsi edilenlerin yanında ırzahaneler, atölyeler, bakımevleri, oyun alanları ve ıslahhaneler gibi faaliyet birimleri açma planları bulunan Cemiyet, bu plan ve hedefler doğrultusunda Kadıköy, Makriköy ve Üsküdar'da birer muayenehane açarak özellikle fakir aile çocuklarına yardımda bulunmuş; çocuk barakaları ile de bir yandan çocukların muayenesi yapılmış bir yandan da anne adaylarına çocuk bakımı ve çocuk sağlığı konularında eğitimler vermiştir⁴⁵⁹.

Himaye-i Etfal Cemiyeti, Mondoros Mütarekesi'ne kadarki süreçte kimsesiz çocuklarda herhangi bir din, dil, ırk ayrımı gözetmeden hizmet sunmaya çalışmaktaydı. Ancak bu tarihten itibaren özellikle farklı dinlerin kendi çocuklarına yönelik bu hizmetleri kendilerinin yerine getirmeyi istemeleri üzerine daha çok Müslüman çocukların himayesine yönelmiştir⁴⁶⁰.

Himaye-i Etfal Cemiyeti, faaliyetlerinin finansmanını başta azalarından temin ettiği aidatlar ve halktan gelen bağış ve yardımlar teşkil etmekteydi. Bu kaynakların yanında çeşitli kurum ve kuruluşlardan da destek aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Cemiyet, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Vekaleti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi ve Asker Annelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti gibi kurum

⁴⁵⁸ Himaye-i Etfal Cemiyeti 24 Şubat 1334 Tarihinde İnikad Ederek Meclis-i Umumide Kıraat Edilmek Üzere Heyet-i Merkeziyece 16 Şubat 1334 Tarihinde Kabul Edilmiş Olan 1333 Sene-i Maliyesine Mahsus Senelik Umumi Rapor ve Bilanço, İstanbul, 1334: s.17-20'den aktaran Sarıkaya, 2005: s. 43.

⁴⁵⁹ Himaye-i Etfal Cemiyeti, 28 Şubat 1335 Tarihinde İnikad Edilecek Meclis-i Umumide Kıraat Edilmek Üzere Heyet-i Merkeziyece 23 Şubat 1335 Tarihinde Kabul Edilmiş Olan 1334 Sene-i Maliyesine Mahsus Senelik Umumi Rapor ve Bilanço, İstanbul, 1335. s. 3-5'den aktaran Sarıkaya, 2005: 44.

⁴⁶⁰ Sarıkaya, 2005: s. 198.

ve kuruluşlardan destek alınmıştır. Ayrıca bu desteklere ilave olarak Papa'dan ve Amerikalı ve Avusturyalı tüccarlardan da önemli düzeyde maddi destek sağlandığı görülmüştür⁴⁶¹.

1924 yılının Ekim ayı içerisinde Viyada'da bir uluslararası çocuk konferansı tertip edilmiştir. "Etfale Muavenet Beynelmilel İttihadı" başlıklı konferansa Türkiye adına Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin dönem başkanı Muallim Dr. Besim Ömer Paşa ile birlikte Dr. Safiye Ali katılmıştır. Her ikisi de konferansta söz alarak gerek cemiyete ve gerekse çocukların mevcut durumuna ilişkin bilgi aktarımında bulunurlar⁴⁶². Bu şekilde Himaye-i Etfal'in çalışmalarının uluslararası arenada anlatılması imkânı bulunmuştur. Safiye Ali, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin bu tarihe kadar biri İstanbul'da olmak üzere toplam üç farklı yerde çocuk yuvası, süt damlası⁴⁶³ kurduğunu aktarmaktadır. Bu kapsamda çocuk bakım yuvaları, çocuk muayenehane ve dispenseri, misafirhaneler, bahçevan mektebi⁴⁶⁴ gibi birimlerle çocuklara hizmet sunulduğunu ilave etmektedir. Bu şekilde bir yandan çocukların sağlık durumlarını iyileştirmeye yardımcı olunurken bir yandan da bir hayır kurumu ve bir dersane mahiyetinde hareket ederek çocukların genel durumlarının iyileştirilmesine gayret edildiğini ifade etmektedir⁴⁶⁵.

⁴⁶¹ Himaye-i Etfal Cemiyeti, 24 Şubat 1334 Tarihinde İnikad Edecek Meclis-i Umumide.... s. 9-11'den aktaran Sarıkaya, 2005: s. 40-41.

⁴⁶² Himaye-i Etfal Cemiyeti, 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Tarihçesi..., s. 9 ve ayrıca Himaye-i Etfal Cemiyeti, 5 Mart 1338 Tarihinde İnikad Edecek Meclis-i Umumide Kıraat Edilmek Üzere Heyet-i Merkeziyenin 12 Şubat 1338 Tarihinde İçtimamda Kabul Edilmiş Olan 1337 Sene-i Maliyesine Mahsus Senelik Umumi Rapor ve Bilanço, İstanbul, 1338: s.4'den aktaran: Sarıkaya, 2005: s. 44.

⁴⁶³ Daha öncesinde Fransız Salib-i Ahmer Cemiyeti kadınları tarafından tesis edilen Süt damlası birimleri, Himaye-i Etfal Cemiyetinin idaresine devredilmiştir. Süt damlası brimlerinde annelerin süt vermeleri teşvik edilmekle birlikte sütü olmayana annelere de süt yardımıyla bulunmaktadır.

⁴⁶⁴ Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından tesis edilen Kalender Bahçıvan Mektebi'nde yetim çocuklar da dahil olmak üzere müesseseye bünyesindeki çocuklara zirai eğitimler verilmekteydi. Bu şekilde söz konusu eğimleri alan çocukların toprakla meşgul olmaları ve bahçevanlık mesleğine yönelmeleri sağlanmaktaydı (Milli Nevsal, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1341: s. 121-125).

⁴⁶⁵ Milli Nevsal, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1341: s. 121-123.

2.1.5.1. Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin, Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Şubesi Haline Gelmesi⁴⁶⁶

Cumhuriyetin kurulmasına yakın bir dönemde bir tarafta itilaf devletlerince işgal altında alınmış bir İstanbul hükümeti, diğer tarafta da Ankara'da kurulmuş yeni bir milli hükümetin varlığı söz konusuydu. Himaye-i Etfal Cemiyeti bağlamında da yine benzer bir durumun varlığı söz konusuydu. Yani bir yanda 1917 yılında İstanbul merkezli olarak teşekkül ettirilmiş olan Himaye-i Etfal Cemiyeti, diğer yanda da Ankara merkezli bir Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti bulunmaktaydı.

Mevcut siyasi ortamın İstanbul ve Ankara hükümetlerini giderek uzaklaştırdığı bir ortamda amaç ve düşünce birlikteliğine sahip İstanbul'daki Himaye-i Etfal Cemiyeti ile Ankara'daki Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti arasında iki merkezli bir görünüm oluşmaması adına çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler arasından özellikle İstanbul hükümetinin Ankara hükümetine biatını bildirmekle görevli olan İstanbul Hükümeti temsilcisi Refet Paşa'nın, İstanbul'daki Himaye-i Etfal Cemiyeti başkanı Dr. Besim Ömer Paşa'ya yapmış olduğu ziyaret ile Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti katib-i umumisi ve ayrıca Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Kırklareli şube başkanlığını da yapmakta olan Dr. Fuad (Umay) Bey'in İstanbul'a gelerek Dr. Besim Ömer Paşa ile yaptığı görüşme dikkat çekicidir.

Mevzubahis her iki görüşmede de varılan ortak noktalar, iki cemiyetin birbirinden farklı olarak düşünülmemesi gerektiği ve tek bir merkezden hareket etmenin başta şehit çocukları olmak üzere korunmaya muhtaç, kimsesiz çocuklara yönelik yardımların ve faaliyetlerin daha etkili yapılabilmesine imkan sağlayacağı şeklinde olmuştur. Yapılan görüşmeler ve yazışmalar neticesinde İstanbul'da kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin 30 Haziran 1921 tarihinde (ilk olarak Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti ismi ile kurulmuş olan) Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne katılması kabul edilmiştir. Ancak İstanbul'un kalabalık bir şehir olması, İstanbul'daki cemiyetin kuruluş tarihini takip eden 6 yıllık süre içerisinde başarılı işler yerine getirmiş olması ve ayrıca uluslararası irtibatlarının güçlü olması gibi gerekçelerle doğrudan bir şube olarak değil de bir şube merkezi gibi değerlendirilmesi gerektiği

⁴⁶⁶ Sarıkaya, 2005: s. 46-52.

öne sürülmüştür. Bu bağlamda çeşitli yazışmalarda ve raporlarda isminin “Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti İstanbul Merkezi” şeklinde zikredildiği görülmektedir.

Cumhuriyet döneminin önemli kurumlarından biri olan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’nun başlangıcı 30.07.1921 tarihinde kurulan Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti’ne dayanmaktadır. Cemiyetin adı, 1935 yılında Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu olarak değiştirilmiş, 1937 yılında kamu yararına çalışan bir dernek statüsünü kazanmıştır. Bir dernek olarak faaliyetlerini sürdüren kurumun yönetim ve denetimi, 1981 yılında Milli Güvenlik Konseyi’nin kararıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına verilmiştir. 24 Mayıs 1983 tarihinde ise 2828 sayılı kanunla Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ismi ile karma bütçeli ve tüzel kişiliğe sahip bir kamu kuruluşu olarak kurulmuştur⁴⁶⁷.

Cumhuriyet döneminde etkinliği her geçen gün artan Himaye-i Etfal Cemiyeti 1982 yılına kadar bir sivil toplum kuruluşu olarak faaliyet sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren çocuklara yönelik olarak sivil toplum ve devlet tarafından yürütülmekte olan girişimler, devletçe teşkil edilen ve bir kamu kurumu niteliğine haiz olan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) bünyesinde tek bir çatı altında toplanmıştır⁴⁶⁸. Son olarak aktarmak gereken durum ise Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’nun da 2011 yılında kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesine alınması olmuştur.

2.1.6. Çocukların Eğitim, Sağlık ve Toplumsal (İçtimaî) Hayatına Yönelik Hizmet Sunan Bazı Kurumlar

2.1.6.1. Sıbyan Mektepleri ve İbtidaî Mektepleri

Osmanlı’da ilköğretimin merkezinde, dârü’t-ta’lim, dârü’l-huffaz, taş mekteb gibi isimlerle de anılan ve genel olarak padişahlar veya devlet ricali tarafından bir imaretin veya caminin yanında kurulan sıbyan mektepleri yer almaktadır. Genel olarak belirli bir yaştaki çocuklara eğitim vermek üzere birer vakfiye niteliğinde kurulan bu okulların zamanla her bir mahallede açılacak şekilde yayıldığı görülmektedir. Öte yandan kimi zaman karma kimi zaman da kız-erkek ayrı

⁴⁶⁷ A.e.

⁴⁶⁸ UNICEF, **Çocuk Refahı Belgesi**, 2013: s. 78.

şekillerde oluşturulan bu okullara kabul edilecek talebelerde aranacak ilk geçer şart müslüman bir aileden gelmesi olmuştur. Sıbyan mektepleri eğitim müfredatında genel olarak öğrencilere okuma yazma yetisi kazandırmak, temel İslâmi bilgileri vermek ve Kur'ân-ı Kerim eğitimi vermek amaçlarına hizmet eden dersler yer almaktaydı⁴⁶⁹.

Askeri anlamda özellikle Yeniçerilerin lağvı gibi önemli bir değişikliğe imza atan II. Mahmud bunun yanında eğitim alanında da “Tâlîm-i Sıbyan” ismi ile bir ferman yayımlayarak ıslahat yapmaya çalışmıştır. Bu ferman ile dile getirilen birkaç değişiklik arasında çocukların ergenlik yaşına kadar eğitimlerine devam etmeleri ve ayrıca eğitimlerinin çıraklık ile inkıta (kesintiye) uğramamasına⁴⁷⁰ ilişkin ifadeler önem arz etmektedir.

Sıbyan mekteplerinin ıslahına yönelik Tanzimat öncesi bir diğer girişim de yine II. Mahmut döneminde 1837 yılında hazırlanan maarif raporudur. Raporu hazırlayan kadroların temel düşüncesi, eğitim alanında iyileşme sağlanabilmesi için eğitimin sekülerleştirilmesi ve Batı'daki sistemin tatbiki idi. Bu yaklaşım ise sıbyan mektebi üzerinden iki farklı düşüncenin mücadelesine yol açmıştır. Netice itibari ile özellikle böyle bir laik eğitim biçimini öngören ıslahatın benimsenmemesi üzerine çocuklara temel İslami eğitimin yanında okuma-yazma, hesap tutma yetilerini sağlamaya yönelik eğitim veren mevcut sistem devam edilmiştir⁴⁷¹.

Sıbyan mekteplerinde ıslahat yapılması adına tanzimat döneminde takip edilen ilk girişim, Abdülmecid tarafından 1847 yılında çıkarılan ve temelde sıbyan mektebi öğretmenlerine rehberlik etmesi gayesi taşıyan talimatnamedir. Bir diğer girişim de yine Abdülmecid döneminde çıkarılan ve sıbyan mekteplerinin yenilenmesi adına çeşitli hükümler de ihtiva eden 24 Cemaziyevvel 1286 (1 Eylül 1869) tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi⁴⁷²'dir. Bu nizamnamede temel eğitim-

⁴⁶⁹ İhsanoğlu, 1998: s. 231.

⁴⁷⁰ F. R. Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, MEB, Ankara, 1964: s. 80'den aktaran İhsanoğlu, 1998: s. 303.

⁴⁷¹ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991: s. 59.

⁴⁷² Mahmud Cevad ibn'üş Şeyh Nafi, **Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı**, Matbaa-i Amire, 1338 (1922): s. 471.

öğretimin dört yıl olarak belirlenmiş, bununla birlikte devam zorunluluk yaşı ise erkek çocuklar için 6-10, kız çocukları için ise 7-11 olarak belirlenmiştir. Bu okullarda verilecek eğitim ile hedeflenen esas gaye, talebelerin eğitim-öğretim zincirinin sonraki aşaması olarak tanımlanabilecek rüşdiye mekteplerine hazırlanmaları olduğu için taşıdıkları öneme binaen nizamnamede her bir mahallede en az bir sıbyan mektebinin bulunması gerektiği düzenlenmiştir. Nizamnamenin mali hükümlerinde ise söz konusu mekteplerin gelirlerinin; vakıflardan gelenler, avâız vergisinden gelen paralar, fitre, zekat ve bağışlar ile kurban derilerinden müteşekkil olduğu belirtilmiştir⁴⁷³.

Bahsi geçen 1869 tarihli nizamnameye dayanarak sıbyan mekteplerinin ıslahı çalışmaları kapsamında yeni bir öğretim metodu ile eğitim vermek üzere ibtidai olarak adlandırılan okulların açılmasına girişilmiştir. Kelime kökü itibari ile “ilk”, “başlangıç” anlamları taşıyan ibtidai mektepleri, hâlihazırda klasik öğretim metodu ile eğitim vermekte olan sıbyan mekteplerindeki derslerin içerik ve işlenişlerinde değişiklik yapılmasına dayalı bir eğitim birimi olarak teşekkül edilmiş ve sıbyan mektepleri ile aynı dönemlerde faaliyette olmuştur⁴⁷⁴. Bu noktada ilköğretim düzeyinde ikili bir yapı söz konusu olmuştur. Yani bir yanda klasik yöntemlere göre eğitim veren ve Evkaf Nezareti ile Şehüliisamlık kurumunun denetim ve idaresinde bulunan sıbyan mektepleri; diğer yanda ise yeni yöntemlerin tatbik edilmesi iddiasıyla teşkil edilmiş olan ve tanzimatçıların etkisine bırakılmış olan ibtidai mektepleri bulunmaktaydı. Bu ikili yapının teke düşürülmesi adına 1882 yılından itibaren ibtidai mektepleri üzerinde yoğunlaşmıştır⁴⁷⁵.

II. Abdülhamid’in halkın eğitim ve öğretimini arttırmak adına gerçekleştirmiş olduğu çabalar, gerek dönemindeki ve gerekse günümüz muhalif kesimlerince dahi inkâr edilemeyecek açıklıktadır. Böyle bir durumun varlığında, 1876 tarihli Anayasa hükümleri içerisine ilköğretimin zorunlu olmasını düzenleyen maddeleri koymasının etkisi büyüktür. Kanun-i Esasî’nin 114. maddesinde bu husus “*Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburî olacak ve*

⁴⁷³ Kodaman, 1991: s. 63-65.

⁴⁷⁴ A.e., s. 64.

⁴⁷⁵ A.e., 66-68.

bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır”⁴⁷⁶ şeklinde yer almıştır. Ayrıca ilköğretim düzeyindeki eğitim-öğretim üzerine özel alaka gösteren II. Abdülhamid, bu anlamda sıbyan mekteplerinin müfredatları ile eğitim yöntemlerinin yenilenmesine ve yeni usulleri takip edecek ibtidai mekteplerinin sayılarının arttırılmasına çalışmıştır.

Gerek sıbyan mektepleri ve gerekse ibtidai mektepler, darüleytamlardaki çocuklara sunulacak eğitim hizmetinin şekillenmesinde rolü olmuştur. İki farklı yapının da temel hedef kitlesi belirli bir yaşın altındaki küçük çocuklar olduğu için darüleytamlardaki eğitimlerin hem sıbyan mektebi hem de ibtidai mektep programlarından esinlenerek hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Darüleytam Müdüriyeti’nin kurulmasından sonra düzenlenen talimatnamelerden biri olan “muvakkat talimatname”⁴⁷⁷, bu hususu destekler mahiyette düzenlemeler barındırmaktadır. Şöyle ki, darüleytamların, buradaki çocuklardan 7-13 yaşları arasında olanların ibtidai mektep müfredatı kapsamında eğitim göreceği düzenlenmiştir. Yine darüleytamlarda verilmekte olan derslerin de hem sıbyan hem de ibtidai mekteplerde takip edilmekte olan derslerden müteşekkil olduğu görülmektedir.

2.1.6.2. Orta ve Lise Dengi Eğitim Veren Rüşdiye ve İdadi Mektepleri

Osmanlı’da temel eğitim sonrası aşamaya karşılık gelen rüşdiye mektepleri, burada eğitim alacak öğrencilerin günümüz liseleri muadili olan idadilere ve ayrıca yüksek okullara hazırlanması temel gayesi ile tesis edilmiştir. İlk olarak II. Mahmut döneminde açılan rüşdiye mektepleri, 1845 yılında dârülfünunlara öğrenci hazırlayan orta dereceli mektepler şeklinde tanımlanmıştır. 1867 yılına kadar Müslüman çocukları kabul eden bu mektepler, dört yıllık bir eğitim-öğretim sürecini kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti’nin 1876 yılına ait salnamesinde belirtildiği üzere toplam 423’e ulaşan rüşdiye mekteplerinin sayıları⁴⁷⁸, özellikle Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde bu mekteplerin bulunduğu bazı toprakların elden çıkmasına bağlı olarak 300’e kadar gerilemiştir. Ayrıca II. Abdülhamid tarafından bazı rüşdiyeler,

⁴⁷⁶ “Kanun-u Esasi”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 4, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299: s. 19.

⁴⁷⁷ BOA.MF.EYT.6.517.

⁴⁷⁸ Salname-i Devlet-i Osmaniyye, 1293/1876.

Osmanlı'nın çeşitli yerlerinden ve kaybedilen topraklardan göçlerle gelen, büyük miktarlara ulaşan insanların barınma ve bakımlarının sağlanması amacına tahsis edilmiştir⁴⁷⁹.

1879 yılında Maarif Nezareti'nin yeniden yapılanması çalışması kapsamında nezaret bünyesinde özel bir bölüm olarak Mekatib-i Rüştîye Dairesi'nin kurulması, bu okulların üzerine daha yoğun çalışma yapılabilmesine yardımcı olmuştur. Bu gelişme ile birlikte bir yandan mevcut rüşdiyeler birleştirilmiş, bir yandan da daha büyük binalar inşa edilmek suretiyle yeni rüşdiye mektepleri kurulmuştur. Ancak yukarıdaki paragrafta zikredilen gelişmeler ve ayrıca devletin maddi imkânsızlıkları, rüşdiye sayılarının hızla düşmesine yol açmıştır. Rüştîye mekteplerinin sayısının düşmesine etki eden hususlara, 1876 yılından itibaren idadi mekteplerinin önemlerinde meydana gelen artışı da ilave etmek gerekir. Bu önemin artması üzerine idadi mektebi bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin önce eğitim süreleri düşürülmüş daha sonra bu mekteplere katılarak kapatılmasını öngören 1889 tarihli irade kabul edilmiştir. Son olarak boş kalan rüşdiye mekteplerinin kapatılmasını da ilave etmek gerekir⁴⁸⁰.

Osmanlı son dönemine denk gelen değişimler dikkate alınarak bürokrat yetiştirilmesini sağlama özel amacını taşıyan bir Darülmaarif (Maarif Mektebi)'in de kurulduğu görülmektedir. 1850 yılında kurulan Darülmaarif'te eğitim gören talebelere darülfununa hazırlanmalarını sağlamak için dönemin rüşdiyeleri müfredatı içerisinde bulunmayan aritmetik, coğrafya, astronomi, felsefe gibi bazı dersler de verilmiştir. Bu okulun ilerleyen yıllarda medrese, rüşdiye, idadi, mülki eğitim-öğretim öngören birimleri bir arada barındırdığı ve dolayısıyla ilk orta ve lise düzeyinde eğitim veren bir yapı niteliğine büründüğü görülmektedir⁴⁸¹.

Anlam itibari ile “hazırlamak”, “hazırlık” anlamlarına gelen *idadi* kelimesinin esasında Osmanlı eğitim sistemi içerisinde bir şeye hazırlık amacı taşıyan ve bu amaçla faaliyet gösteren kurumları için kullanıldığı görülmüştür. Ortaöğretim düzeyinde eğitime karşılık kullanımına ise 1869 tarihli Maarif-i

⁴⁷⁹ Kodaman, 1991: s. 95.

⁴⁸⁰ A.e., s. 101-107.

⁴⁸¹ M. Hüdayi Şentürk, “Darülmaarif”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1993: s. 548.

Umûmiye Nizamnamesi ile kavuşmuştur. Bu nizamname ile kurulması kararlaştırılan idadi mektepleri, ilk kez 1873 yılında kurulmak üzere bu tarihten itibaren günümüz ortaokulları düzeyinde eğitim veren ve rüşdiyelerden mezun olan Müslüman ve gayrimüslim çocuklardan oluşan talebelerini yüksek okullara hazırlayan bir eğitim birimi olarak faaliyet göstermiştir⁴⁸². İlk olarak 3 veya 4 yıllık eğitimleri kapsayan bu okullar, rüşdiye mekteplerinin idadiler ile birleştirilmesini müteakiben 5 veya 7 yıllık eğitim veren kurumlar haline dönüştüğü görülmektedir. Özellikle rüşdiyelerin bu okullara dahil edilerek kapatılması üzerine ortaöğretim düzeyinde eğitim veren tek kurum niteliğine kavuşan idadi mekteplerinin idaresine, işleyişine ve müfredatlarına ilişkin düzenlemeleri, 1892 yılında kabul edilen yeni bir talimatname ile revize edilmiştir⁴⁸³.

İdadi mektepleri üzerinden çocuklara yönelik takip edilecek eğitim politikası konusunda II. Abdülhamid döneminde yaşanmakta olan bir fikir ayrılığını buraya aktarmakta yarar görmekteyiz. Söz konusu tartışma, dönemin Maarif Nazırı olan Emrullah Efendi tarafından ortaya atılan ve literatüre “eğitimde Tuba Ağacı modeli” olarak geçen düşünce çerçevesinde yaşanmaktadır. Modelin ortaya çıkışmasına etki eden soru ise: eğitimde ıslahatın, ilköğretim düzeyinden başlanarak mı, yoksa yükseköğretim düzeyinden başlanarak mı yapılması daha uygundur? minvalindedir⁴⁸⁴.

Çocukların yüksek öğrenim görmeleri anlamında önemli bir basamak niteliği taşıyan idadi mekteplerine kabul ve devamı konusunda yoğunlaşan bu tartışmada II. Abdülhamid, bu okulların parasız ve gece eğitimi veren kurumlar olmasını sağlamak suretiyle fakir aile çocuklarının da bu işleyişe dahil olmasından yana tavır sergilemekteydi. Bu yaklaşımlarının altında yatan temel düşünce, özellikle o dönem için ihtiyaç duyulan kadroların hızlı bir şekilde oluşturulmasının sağlanmasıydı. Bunun için de öngörülen politika, yukarıdan aşağıya doğru şekillendirilecek bir eğitim politikasıydı. Ayrıca bu politikanın öngördüğü düşüncenin, “dünyanın her yerinde yüksek okulların orta düzeydeki okullardan daha

⁴⁸² Kodaman, 1991: s. 114.

⁴⁸³ A.e., s. 126.

⁴⁸⁴ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 1276.

evvel teşkil edilmiş olması” gerekçesine dayandırıldığı görülmektedir⁴⁸⁵. Uygulayıcı konumunda olan Maarif yetkilileri ise bu yaklaşıma karşıt olarak, okulların ücretli olması gerektiğini ve hatta fakir çocukların buralara ücretsiz olarak alınmasının zararlı olacağını işaret etmekteydiler. Bu yaklaşımı ise zengin çocukları ile aynı eğitimi alan çocukların okul sonrası aynı seviyeye erişememeleri halinde bu duruma devletin adaletsizliği dolayısıyla düştüklerini zannetmeleri ve bunun ise çocuğun farklı fraksiyonlara yönelmeleri ihtimali ile açıklamaya çalışmaktaydılar. Söz konusu bu ikinci grup ise eğitim politikalarının daha çok aşağıdan yukarıya doğru şekillenmesini daha değerli görmüştür⁴⁸⁶.

2.1.6.3. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Sultanîsi)

Rüşdiye muadili bir mektep niteliğindeki sultani mektepleri, esas itibari ile rüşdiyelerin kuruluş gerekçelerini yerine getirmedeki yetersizliği düşüncesine binaen tesis edilmiştir. Yani rüşdiyeler, özellikle yüksek dereceli okullara ve darülfünuna hazırlanmasını sağlama gayesini yerine getirmede yetersiz görülmüşlerdir. Diğer yandan sıbyan mekteplerinde ve rüşdiyelerde Müslüman ve gayrimüslim talebelerin ayrı ayrı şubelerde eğitimlere tabi tutuluyor olması, Islahat Fermanı’nın “tebaanın ayırım olmaksızın eşit şartlarda eğitimden yararlandırılacağı” ifadesine aykırı olacağı düşüncesi de yine Müslüman ve gayrimüslim çocuklara birlikte eğitim veren sultani mektebinin kurulmasının gerekçelerinden birini teşkil etmekteydi. Bu noktada Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Sultanîsi), Abdülaziz’in Paris’i ziyaretinin de önemli bir etkisi ile eğitim dili Fransızca olan ve Müslüman ve gayrimüslim çocukların bir arada ortaöğretim düzeyinde eğitim göreceği, yatılı bir okul mahiyetinde 1868 yılında Beyoğlu’nda kurulmuştur⁴⁸⁷.

Osmanlı eğitim hayatına giren ve hocalarının büyük bir kısmı Fransız kökenli olan bu okulda zamanla gayrimüslim talebe sayısı önemli bir çoğunluğa erişmiştir. Bu durum ise elde edilmek istenen neticeden uzaklaşılması anlamına geldiğinden, II. Abdülhamid döneminde okula bir senelik bir ara verilmiş ve bu

⁴⁸⁵ Satı, “Tuba Ağacı Nazariyyesi, Tarihin Şهادeti”, **Muallim**, Cilt: 1, Sayı: 12, 28 Temmuz 1916: s. 360.

⁴⁸⁶ Kodaman, 1991: s. 124-125.

⁴⁸⁷ A.e., s. 133-134.

sürenin sonrasında kabul edilen müslüman çocukların sayıları tedrici bir şekilde arttırılmıştır. İlk zamanlarda Müslüman halk tarafından pek rağbet görmeyen bu okuldaki eğitim, “Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batı’nın dış görüşüne hayran” bir aydınlar zümresi doğurduğu yönünde eleştirilmiştir. Zira burada öğrenci olmak, özellikle zengin aileler açısından bir prestij göstergesi olarak değerlendirilmekteydi. Ayrıca yine bu okullarda eğitim gören Bulgar, Rum, Ermeni gibi tebaaya da milliyetçi duyguların aşılandığı ve buradan mezun olan çocukların devlet aleyhine çalışmalar yaptığı bizzat dönemin okul müdürü olan Ali Suavi tarafından hazırlanan raporda⁴⁸⁸ ifade edilmiştir. Raporda belirtildiği üzere, özellikle balkan bölgelerinde karışıklıklara yol açan, huzursuzluk çıkaran grupların içinde ve hatta lider kadrolarında bu okul mezunlarının bulunuyor olması, ayrıca Rusya ile yaşanmakta olan krizde Rusya yanında hareket etmeleri durumun vehameti açısından dikkate değer noktalardır⁴⁸⁹.

Rapor doğrultusunda okulun ıslahı adına yukarıda da bahsi geçtiği üzere müslüman talebelerin sayısının arttırılmasının yanında başka düzenleme ve değişiklikler de getirilmiştir. Bunlar arasında, okula Türk müdürlerin tayin edilmesi, devlet aleyhinde çalışan öğretmenlerin ilişkilerinin kesilmesi, yatılı alınacak gayrimüslim çocuklardan ücret talep edilmesi, okuldan Türkçe ve Fransızca dillerinin her ikisinden de başarı gösteren talebelere şهادetname (diploma) verilmesi vs. öne çıkmaktadır⁴⁹⁰.

Mekteb-i Sultanîlere bir süre için darüleytamların yetersiz kalması üzerine yetim çocukların da yerleştirildiği görülmektedir. Ayrıca savaşların yoğunlaştığı bir süreçte yetim sayısının artması ve bu kesimlerin eğitim ve öğretim imkânlarından mahrum kalmaması adına bir kısım yetim ve muhacir çocuklar bu okullara ücretsiz olarak kaydedilmiştir⁴⁹¹. Aynı şekilde darüleytamlarda ibtidai eğitimlerini

⁴⁸⁸ Rapor için bakınız: BOA, Yıldız, kısım 14, no. 1247, zarf 126. karton 10.

⁴⁸⁹ Kodaman, 1991: s. 136-140.

⁴⁹⁰ A.e., s. 138, 140.

⁴⁹¹ BOA.İ.DUİT.116.7-1; BOA.MV.199.101.

tamamlayan yetimler arasında istek ve kabiliyetli olanların da bu okula gönderilerek eğitimlerine devam ettirilmeleri de söz konusudur⁴⁹².

2.1.6.4. Islahhaneler, Sanayi Mektepleri (Vilayet Sanayi Mektepleri), Cırac Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi Âlisi

Osmanlı'da sanayi mektebi hüviyetine sahip bir mektep açma girişimi ilk kez 1848 yılında gerçekleşmiş olup istenilen netice alınmamıştı. İkinci bir girişim olarak Tanzimat döneminin önemli idarecilerinden biri olan Tuna Valisi Mithat Paşa'nın 1868 yılında Niş ve yakın bölgedeki Müslüman ve gayrimüslim kimsesiz çocuklara yönelik kurmuş olduğu "ıslahhane"ler olmuştur. Islahhaneler esasında çocuklara okuma-yazma, hesap, defter tutma gibi temel derslerin yanı sıra belli sanatları öğrenmeleri için atölye dersleri vermek üzere kurulmuş sanayi mektebi niteliğine haiz birimler olarak tasarlanmıştı⁴⁹³.

Temelde daha çok kimsesiz çocuklara ve yetimlere yönelik bir hayır kurumu niteliği ile ön plana çıkan bu ilk ıslahhanelerde yakalanan başarı üzerine İstanbul başta olmak üzere Anadolu'da bu mahiyetteki sanayi mekteplerinin sayıları arttırılmıştır. Islah-ı Sanayi Komisyonu, 1868 yılında hazırlamış olduğu Sanayi Mektebi Nizamnamesi ile bu mekteplerin teşkilatlanma ve faaliyetlerini düzenlemiştir. Kuruldukları vilayetlerin ismi ile anılan bu mektepler⁴⁹⁴, daha sonrasında II. Abdülhamid tarafından Hamidiye Sanayi Mekteb-i Âlisi ismi altında yeniden şekillendirilmiştir⁴⁹⁵. İlk kız sanayi mektebinin de 1869 yılında dikimhane olarak Yedikule'de kurulmuş olduğu görülmektedir⁴⁹⁶. 1876 tarihli devlet salnamesinde Mekteb-i Sanayi'nin farklı birimlerinde (demirhane, marangozhane, dökümhane, terzihane, matbaa, kundurahanede vs.) toplam 450 erkek ve 152 kız

⁴⁹² BOA.MF.EYT.6.517.

⁴⁹³ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C I-II, İstanbul, 1977: s. 627; Kütükoğlu, 1994: s. 648.

⁴⁹⁴ Vilayet Sanayi Mektepleri ile ilgili detay için bkz.: Savaş Özdemir, "II. Abdulhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri", Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis, 2015

⁴⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C I-II, İstanbul, 1977 ve ayrıca bakınız: Cemil Öztürk, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu-I: Islahhâneler", **Hakkı Dursun Armağanı**, İstanbul, 1995.

⁴⁹⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş, İstanbul, 2014: s. 213.

talebinin olduğu belirtilmektedir⁴⁹⁷. Ayrıca 1904 yılına ait bir padişah iradesinde (emrinde)⁴⁹⁸, kız yetimlere yönelik yatılı bir sanayi mektebinin olmaması gerekçesi ile kız sanayi mektebinin bir kısmının ücret talep edilmeksizin yetim kızlara hasredildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu nizamname ile zengin ailelerin kızlarını da bu mektebe belirli bir miktar ödemek suretiyle kabul ederek bu yolla okula gelir sağlanmasına çalışılmıştır.

Çocukların hem ictimai hem de eğitim hayatına doğrudan tesiri olan müesseselerden biri de ilki 1911 yılında olmak üzere İstanbul’un çeşitli yerlerinde kurulmuş olan “Çırak Mektebi”dir. 22 Ocak 1918’de İstanbul’un Fatih, Eyüp, Üsküdar, Kadıköy gibi semtlerinde toplamda sekiz adet çırak mektebi mevcuttu. Oldukça değerli bir boşluğu doldurmuş olan söz konusu bu mektepler, 1. Dünya Savaşı’nın sonrasında maddi olanaksızlık dolayısıyla kapatılmak durumunda kalmıştır. Bu mekteplerin kuruluş gerekçesi ise: çalışmak zorunda olan eğitim çağındaki çocukların eğitim imkânlarından mahrum kalmalarının önlenmesi şeklinde özetlenebilir. Sanayi ve ticaret merkezlerine yakın yerlerde akşam eğitim vermek suretiyle kurulacak bu okullar ile birlikte çocukların hem iş hayatını hem de eğitim hayatını birlikte sürdürmelerine imkân sağlanmaktaydı⁴⁹⁹.

II. Abdülhamid döneminin eğitim alanındaki bir diğer girişim de II. Abdülhamid’in oluru üzerine Ticaret Nezareti tarafından kurulan ve 1884 yılında faaliyete başlayan Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi’dir⁵⁰⁰. Bu okulun temel kuruluş amacı, okulun 17 Kasım 1884 tarihli nizamnamesinde “Derseadet’te erbab-ı ticaret yetiştirilmesi” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca 200 mevcutlu olması öngörülen bu okula kabul noktasında, 15 yaşından büyük ve 25 yaşından küçük olmanın yanı sıra rüşdiye mektebinden mezun olmak aranan ilk şartlar arasındaydı⁵⁰¹.

⁴⁹⁷ Salname-i Devlet-i Osmaniyye, 1293/1876: s. 139.

⁴⁹⁸ “Etfal-i Yetime Mahsus Leyli Kız Sanayi Mektebine İki Taksitte 7.5 Lira Alınmak Şartıyla Evlad-ı Ağniyadan Nehar Talibat Kabulü Hakkında İrade-i Seniyye”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 8, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1943: s. 109-111.

⁴⁹⁹ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 1542-1544.

⁵⁰⁰ Ayşenur Erdoğan, **Osmanlı Devleti’nin İlk Ticaret Mektebinden Marmara Üniversitesine: Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018: s. 49.

⁵⁰¹ “Hamidiye Ticaret Mektebi Nizamnamesi”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937: s. 317-324.

2.1.6.5. Darülmualimin, Darülmualimat

Savaşlar ve karışıklıklarla yıpranan Osmanlı'nın, kurtuluş reçetesi olarak gördüğü çocukların eğitimleri konusunda yüzleşmek durumunda kaldığı en büyük zorlukların başında ise bu amaca hizmet edecek eğitici kadroların noksanlığıydı. İhtiyaç duyulan eğitmen kadrosunun önemli bir çoğunluğu, medrese hocalarından karşılanmaktaydı. Ancak, bu durum bir yandan ihtiyacın sadece çok küçük bir kısmına karşılık gelmekte bir yandan da değişimlere uygun müfredat uyarlamalarına yardımcı olamamaktaydı. Bu noktada hem sayısal hem de nitel anlamda dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak eğitici kadroların oluşturulmasını sağlamak adına 1848 yılında bir “Darülmualimin Mektebi (erkek öğretmenler okulu)” ve 1868 yılında da “Darülmualimin-i Sıbyan Mektebi” tesis edilmiştir. 1874 yılına gelindiğinde ise hem sıbyan hem rüşdiye ve hem de idadi mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere ayrı ayrı şubeleri olan “İstanbul Darülmualimin”i açılmıştır⁵⁰². II. Abdülhamid ile hız kazanan ve Osmanlı topraklarında yaygınlaştırılan maarif faaliyetlerinin doğurduğu öğretmen ihtiyacının sadece tek bir yerden sağlanmasının mümkün olmaması üzerine taşralarda da özellikle sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere Darülmualimin kurulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde taşralarda ilki 1880 yılında Priştine’de olmak üzere Edirne, Selânik, Kosova, Manastır, Aydın, Hüdavendigar, Halep, Mamûratülaziz, Sivas, Amasya, Bolu, Van, Musul vilayetlerinde birer darülmualimin şubesi açılmıştır⁵⁰³.

Osmanlı’da askeri, idari ve ictimai hayatta erkeklerin daha çok yer alması, erkek çocuklarının eğitime ilişkin kuruluşları gündemde tutmuştur. Kız çocuklarının okutulması ihtiyacı üzerine bu minvalde eğitim hizmetleri sunacak mekteplerin ve bu mekteplerde istihdam edilecek kadın öğretmenlerin oluşturulmasına çalışıldığı görülmektedir. İlk olarak 1858 yılında kurulan kız rüşdiyelerinde ders verecek öğretmenler, kadınlar arasından seçilmek istenmiş ancak mevcudun yetersiz olması dolayısıyla bu görev yaşı büyük olan ve düzgün ahlâklı erkek öğreticilere verilmiştir. Bu eksikliğin giderilebilmesi adına yüksek okul mahiyetinde değerlendirilen “Darülmualimat Mektebi (kadın öğretmenler okulu)”

⁵⁰² Kodaman, 1991: s. 145-147.

⁵⁰³ Salname-i Devlet-i Osmaniyye, 1303/1887: s. 326.

tesis edilmiştir. 24 Cemaziyelevvel 1286 (1 Eylül 1869) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin⁵⁰⁴ 68. maddesinde amacı, “Kız Sıbyaniye Mektebi ile Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallimler yetiştirmek” şeklinde düzenlenen Darülmuallimat, ilk olarak 1870 yılında Ayasofya'da küçük bir konakta faaliyete başlamıştır. Okul, yapısal olarak sıbyaniye ve rüşdiye olmak üzere iki ana şubeye ayrılmış, rüşdiye şubesi de kendi içinde Müslüman ve gayrimüslim rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştiren iki ayrı kısma ayrılmıştır⁵⁰⁵.

Öğretmen temini için darülmuallimin ve darülmuallimat müesseselerinin dışında din görevlileri, subaylar, gayrimüslim öğretmenler, kamu görevlileri, idâdî mekteplerden mezun olanlar gibi başvuru kaynakları da bulunmaktaydı⁵⁰⁶.

Darüleytamlardaki çocuklardan ibtidai eğitim programı çerçevesinde ilköğretimini tamamlayanlar arasından istek ve kabiliyetli olanlarının yatılı darülmuallimin veya darülmuallimat mekteplerine gönderilmeleri suretiyle lise dengi eğitim almaları, darüleytamlar için muvakkat talimatnamede⁵⁰⁷ düzenlenmiştir. Öğretmenlik mesleğinde ilerlemelerini sağlayacak bu ilk adımın bir diğer boyutu da okulların yatılı okullar olmasıdır. Darüleytamlardaki çocukların yatılı eğitim sunan bu okullara gönderilmesi ile hem yetimhanedeki çocukların sayısının bir miktar azaltılarak yükün hafifletilebilmesi hem de normal şartlarda lise dengi bir eğitim almaları güç olan bu kimsesiz, yetim çocukların bu olanağa erişebilmeleri mümkün olmaktadır.

2.1.6.6. Darülfünûn, Darülfünûn-u Osmanî, Darülfünûn-u Sultanî ve Darülfünûn-u Şahane

Osmanlı tebaasına her türlü bilimin okutulmasını sağlayacak sivil nitelikli özellikle sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan bir kurum olarak tasarlanan Darülfünun ilk olarak 1846 yılında kurulmaya çalışılmış, ancak çeşitli malî ve idarî güçlükler dolayısıyla beklenen neticeler alınamayarak faaliyete ara

⁵⁰⁴ Mahmud Cevad ibn'üş Şeyh Nafi, 1338 (1922): s. 485.

⁵⁰⁵ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 668.

⁵⁰⁶ Kodaman, 1991: s. 155.

⁵⁰⁷ BOA.MF.EYT.6.517.

verilmiştir. İkinci bir girişim olarak Darülfünun-u Osmanî 1870 yılında Felsefe ve Edebiyat, Tabiiye ve Riyâziye ile Hukuk fakültelerini barındıran bir yapı olarak faaliyete girmiştir. Bir yüksekokul niteliğinde olan bu okullara kabul için çocuklarda 16 yaşını doldurma, idadi mezunu veya idadi derecesinde bilgiye sahip olma gibi şartlar aranmaktaydı. Darülfünun-u Osmanî konferanslarından birinde Cemaleddin Afganî'nin yapmış olduğu ve başta II. Abdülhamid'in, din alimlerinin ve halkın tepki gösterdiği konuşması, bu müessesenin faaliyete geçtiğini takip eden bir yıl sonra kapatılmasına temel gerekçe olarak değerlendirilmektedir⁵⁰⁸.

Darülfünun-u Osmanî'nin bu kadar kısa süre sonra kapatılması üzerine dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa, Darülfünun-u Sultanî adı ile bir yüksekokulun kurulması için Galatasaray Sultanîsi müdürü de olan Sava Paşa'yı görevlendirmiştir. Sava Paşa da doğal olarak Fransız ve Batı müfredatı esaslı ile tasarladığı bu mektebi 1874 yılında ilk olarak Topkapı Sarayı içerisinde kurdurmuştur. Daha sonrasında Galatasaray'a taşınarak burada faaliyetlerine devam eden bu okul, Hukuk, Turuk ve Meabir (Mühendislik fakültesi olarak değerlendirilen fen, matematik veya doğal bilimleri fakültesi mahiyetindedir) ile Edebiyat Fakültesi olmak üzere üç fakülte üzerine inşa edilmiştir⁵⁰⁹.

II. Abdülhamid döneminde hız kazanan okullaşmanın doğal bir neticesi olarak yükseköğrenim mahiyeti taşıyan okullara ihtiyaç artmıştır. Ancak, mevcut Darülfünun-u Sultanî'nin tek başına yeterli olmamasına rağmen yeni bir darülfünun açılabilmesi için uzun bir süre beklenilmiştir. II. Abdülhamid'in 25. cülus senesine denk gelen 1900 yılında Edebiyat ve Hikmet (Felsefe), Ulûm-ı Riyâziye ve Tabîîye (Fen) ile Ulûm-u Âlîye-i Dinîye (İlahiyat) fakültelerinden oluşan Darülfünûn-u Şahane tesis edilmiştir⁵¹⁰. Okulun kuruluşuna giden yolda Sadrazam Sait Paşa'nın II. Abdülhamid'e sunmuş olduğu ve böyle bir okulun kurulmasında ne gibi yararlar sağlanabileceğini sıraladığı izahatına değinmekte yarar vardır. Söz konusu izahatta bu okulların kurulması ile özetle: devletin ihtiyaç duyacağı idari ve askeri kadroların teminine aracılık edilebileceği; Devlet menfaatini gözeterek çalışacak, dünyada

⁵⁰⁸ İhsanoğlu, 1998: s. 322-326.

⁵⁰⁹ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 697.

⁵¹⁰ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 1215-1220.

yaşanmakta olan gelişmelere hâkim, ahlak ve ilim sahibi bilim adamlarının yetiştirilmesine yardımcı olunabileceği; Hristiyan Batı ile mücadele noktasında mücehhez Müslüman alimlerin doğuşuna yardımcı olunabileceği; Bu okuldan mezun olacak talebelerin maiyetlerini kolay şekilde temin edebilecekleri belirtilmiştir⁵¹¹.

2.1.6.7. Hamidiye Etfal Hastahanesi

Osmanlı'da 1800'lü yılların başından itibaren gerek yabancı devletlerce ve gerekse Osmanlı devleti veyahut Osmanlı topraklarında yaşayan farklı etnik ve sosyal gruplarca, bazıları özel ihtisas kurumu niteliğinde olmak üzere, çok sayıda hastahanenin kurulduğu görülmektedir. Bu girişimlerden birisi de çocuklara sağlık hizmeti sunmak temel amacı ile 1899 yılında kurulan Hamidiye Etfal Hastahanesi'dir. Hastahane, II. Abdülhamid'in kızının hastalanarak vefatının da tesiri ile ve henüz o tarihlerde doğrudan çocuklara hizmet eden bir hastahanenin olmaması da göz önünde bulundurularak kurulmuştur. Padişahın hastahanenin tesisinde çok ciddi çaba ve destekleri bulunmaktaydı. Kendisine ait Şişli'deki arazisinin önemli bir kısmını bağışlamasının yanı sıra inşa masraflarında kullanılması için doğrudan kendi hesabından 13.000 Osmanlı altınını bağışlaması suretiyle yapmış olduğu katkıları, hastahanenin bir sene gibi kısa bir sürede tamamlanmasındaki öncelikli etkenlerdendir. İnşa edilen bu hastahaneye Hamidiye ismi verilmiş, padişahlık makamına atfen de sonuna "Âli" kelimesi ilave edilmiştir. Hastahanenin kuruluşu çalışmaları sırasında oluşturulan büyük bir heyet, böyle bir kuruma örnek teşkil edebilecek Avrupa'daki muadillerini incelemiştir. Bunlar arasında Almanya'daki çocuk hastahanesinin netice itibari ile bir adım öne çıktığı görülmektedir⁵¹².

İlk zamanlarında dil ve din ayrımı gözetmeksizin 0-16 yaşları arasındaki çocuklar ile kadınların kabul edildiği hastahanede, ilerleyen tarihlerde özel izin şartıyla yetişkinler ile birlikte bazı durumlarda yaralanan askerler de kabul edilmiştir. Röntgen, labaratuvar vs. birimleri ve oldukça modern techizatlarıyla hizmete başlayan hastahanenin ileri düzeydeki bir diğer uygulaması da kendilerine sağlık hizmeti

⁵¹¹ Said Paşa, Said Paşa'nın Hatıratı, Cilt-1, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328: s. 575.

⁵¹² Nuran Yıldırım, **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi**, Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul, 2010: s. 29-33.

sunulan hastaların kişisel bilgileri, hastahaneye giriş-çıkışları, tedavi süreçleri vs. kayıtlarının özenle takip edilmesini sağlayan dosyalama faaliyeti olmuştur⁵¹³.

2.1.6.8. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında peşi sıra gerçekleşen ve uzun süren savaşlar ve kayıplar, 300-500 bin gibi çok büyük sayılara ulaşan bakıma muhtaç, kimsesiz, muhacir ortaya çıkarmıştı. Bu durumdan şüphesiz en çok etkilenenlerin başında çocuklar gelmekteydi. Devlet kaynaklarını tüketen ve ayrıca daha öncesinde de bu düzeyde tecrübe edilmemiş yokluk içerisinde böylesi bir nüfusun bakımı büyük bir mesele olarak durmaktaydı. Her ne kadar mevcut şartlar altında bu nüfusun sorunlarına çözüm üretilmesine çalışılıyor olsa da yaşanan yenilgiler ve toprak kayıpları beraberinde göçleri doğurmakta, bu da sayının giderek artmasına yol açmaktaydı.

Muhacirlerin ve mültecilerin bakımları ile iâşelerini temine yardımcı olunması, yine onların barınabilecekleri, yaşamlarını idame etmelerini sağlayacak yerleri bulup buralara yerleştirilmesi ve ayrıca muhacir politikasının sistemli bir şekilde takibini sağlamak için ilk etapta 30 Nisan 1329 (13 Mayıs 1913) tarihli İskân-ı Muhâcirîn Nizâm-nâmesi'nde⁵¹⁴ bahsi geçen Muhacirin Müdüriyeti'nin yetkilendirildiği görülmektedir. Daha sonrasında 27 Şubat 1331 (11 Mart 1916) tarihli Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyyet-i Umumiyyesi Teşkilatı Kanunu⁵¹⁵ ile Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulması düzenlenen müdürlük eliyle yerine getirileceği düzenlenmiştir.

Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti, hicret etmek durumunda kalan sanat erbabı, çiftçi ve kimsesiz kalmış kadınlar ile çocukların (ve yetimlerin) tedavisi, uygun yerlere yerleştirilmesi ve istihdam edilmeleri noktasında 9 maddelik bir çalışma planı⁵¹⁶ hazırlamıştır. Bu planın 8. maddesinde yetimlere ve dul kadınlara yönelik

⁵¹³ A.e., s. 83, 88.

⁵¹⁴ "İskan-ı Muhacirîn Nizamnamesi", **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 5: Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 377.

⁵¹⁵ "Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyyet-i Umumiyyesi Teşkilatı Hakkında Kanunu", **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 8: Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 661.

⁵¹⁶ BOA.DH.EUM.MH.77.58.

yapılması düşünölen çalışmalara yer verilmiştir. Buna göre önce vilayetlerde yetimhaneler ve eramilhaneler tesis edileceği ve akabinde de eğitim seviyeleri dikkate alınmak suretiyle bu kesimlerin bu birimlere yerleştirileceği ifade edilmiştir. Yine devamında erkek çocuklarına 2 yıllık bir eğitim verildikten sonra onların bir sanat erbabının yanında veya ziraatte istihdam edilmeleri de ilave edilmiřtir⁵¹⁷.

2.1.6.9. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti

Osmanlı toprakları üzerinde hâkim olan savaş ve göç halinin sonuçları arasında yer alan yoksulluk, sefalet, dilencilik, kötü yaşam biçimleri, bakıma muhtaç yetim ocuk, halkın yaşam şartlarının iyileştirilmesi vs. sorunların üstesinden gelinebilmesi elbetteki ciddi bir güç gerektirmekteydi. Bu bağlamda ölke refahı üzerinde olumsuz sonuçlar doğuran söz konusu bu etkenlerin üzerine gidilebilmesi ve çözüm olunabilmesi adına ilk etapta İstanbul'da Muavenet-i İctimaiye Müdürlüğü adlı ile bir müdürlüğün teşkil edildiği görölmektedir. Daha sonrasında bu müdürlüğün 1922 yılında Ankara'da TBMM tarafından kurulan Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'ne aynı yıl içerisinde bağlandığı görölmektedir⁵¹⁸.

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin kuruluşunda etkisi olan meselelerden birisi de sayıları 200.000'i bulan yetim çocuğun barınma, bakım, sağlık, eğitim vs. ihtiyaçlarının karşılanması düşünçesidir. Müdürlük bu meseleyle mücadele noktasında toplamda 10-15 kadar bazı örnek darüleytamlar açmak suretiyle 200.000 yetimin tümüne olmasa da önemli bir oranına ulaşarak hem böylesi büyük öneme sahip bir meseleden tümüyle vazgeçilmemesi hem de söz konusu yükün hafifletilmesi yoluna gitmiştir. Açılacak darüleyamların tümüyle devlet idaresinde olup olmayacağına ilişkin değerlendirmelerde ağırlıklı kabul gören görüş, böylesi bir yapının hem devletin yükünü arttıracığı hem de halkın ilgi ve alakasının tam olarak elde edilememesine yol açacağı şeklinde olmuştur. Dolayısıyla söz konusu durumun çözümü için darüleytamların 1 Teşrin-i Sani 1338 (1 Kasım 1922) tarihinde Umur-u

⁵¹⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları**, Cilt: II, Yayın Numarası: 128, İstanbul, 2013: s. 281.

⁵¹⁸ Safiye Kıranlar, **Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013: s. 198-199.

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'ne bağlı birer özel müessese olarak idarelerine karar verilmiştir⁵¹⁹.

Öte yandan 5 Aralık 1922 tarihli ve 2042 numaralı Darüleytamlar Talimatnamesi'nde darüleytamların bu vekâlete bağlı olduğu ve daha önce 15 Haziran 1337 tarihinde kurulmuş olan “muavenet-i içtimaiye komisyonu”nun denetimine tabi olduğu düzenlenmiştir. Ayrıca talimatnamede darüleytamların gelirleri arasında bağışlar, belediyelerden katkıların yanında Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin bütçesinden temin edilecek yardımlar da sayılmıştır⁵²⁰.

2.1.6.10. Aşiret Mektebi

II. Abdülhamid'in Arap aşiretlerine yönelik politikalarından birisi olup, temelde çocuklarının Dersaadet'te belli bir eğitime tabi tutulduktan sonra çeşitli görevlere getirilmelerini öngörmekteydi. Bu girişimin gerekçesinin ise Osmanlı devletine bağlı Arap aşiretlerinin bazen istenmeyen girişimlerde bulunmaları dolayısıyla bu durumun önüne geçilebilmesi olduğunu Mehmed Nuri Paşa tarafından hazırlanan ve mektebin eğitim müfredatını düzenleyen kanun tasarısından⁵²¹ anlamaktayız.

Dersaadet'te 1892-1907 yılları arasında faaliyet gösteren Aşiret Mektebi⁵²², II. Abdülhamid tarafından Aşair-i Urban (Arap aileleri) etfalinin talim ve terbiyesine mahsus olarak kurulmuştur⁵²³. Mektebin kuruluş amacı 1308 tarihli nizamnamesinde özetle “Âşair halkının eğitim olanaklarından yararlanmasını sağlamak; onların, Osmanlı Saltanatına ve Halifelik makamına olan muhabbetlerinin artırılmasına çalışmak ve ayrıca hukuken ve şer'en mükellef oldukları sadakat ve dini görevlerini güçlendirmek” şeklinde düzenlenmiştir. 5 yıllık bir eğitim sürecini öngören bu mektebe, her yıl için 40'a kadar talebe kabul edilebileceği düzenlenmiştir. Okula,

⁵¹⁹ Kazım Nâmi, “Yeni Darüleytamlar”, *Anadolu Terbiye Mecmuası*, Cilt: 2, Yıl: 1, Sayı: 9, 28 Şubat 1923: 66.

⁵²⁰ “Darüleytamlar Talimatnamesi”, *Düstur*, 3. Tertib, Cilt: 3, Talimatname Numarası: 2042, 5 Kanun-u Evvel 1338: s. 170.

⁵²¹ BOA.A.DVN.MKL.33.17-1.

⁵²² Eugene L. Rogan, Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907), *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No: 1, February 1996: s. 83-107.

⁵²³ BOA.BEO.28.2029-1.

fiziki ve zihni kabiliyeti yüksek, ayrıca muteber ailelere mensup çocuklardan 12-16 yaş aralığındaki çocukların alınacağı belirtilmiştir. Çocukların masraflarının devletçe karşılanmasının yanında aylık olarak da 30'ar kuruş maaş verilmesi ve mezuniyet sonrasında da memuriyetlerde istihdam edilecekleri de düzenlenmiştir. Çocukların okula kabulü aşamasında her sene için belirlenen 40 kişilik kontenjanın, yukarıdaki şartlar da dikkate alınmak sureti ile Maarif nezaretinin Suriye, Halep, Bağdad, Basra, Musul, Trablus, Yemen, Hicaz, Diyarbakır, Bingazi ve Kudüs bölgelerinden göstereceği çocuklar içerisinde seçilerek oluşturulacağı düzenlenmiştir⁵²⁴.

Arap aşiretlerindeki çocukların Harbiye Mektebi'nde okutulmasını isteyen II. Abdülhamid'in zamanında kayıt olan 48 arap çocuğu, bu okuldan mezun olarak memleketlerine zabıt olarak gitmişlerdir⁵²⁵. Günümüz Yemen sınırları içerisinde bulunan Hadramevt'ten Seyyid Abdullah Atayı Efendi isimli bir kişinin içine düştüğü maddi sıkıntıyı öne sürerek çocukları ile birlikte iki yetimin Aşiret Mektepleri ile Darüşşafaka'ya kayıt edilmeleri yönündeki talebinin iletildiği belgeden⁵²⁶ hareketle bu okullara kuruluş amaçlarına da hizmet edecek şekilde Arap aşiretlerindeki yetim çocukların da kabul edildiğini söyleyebilmekteyiz. Bunun bir istisna mı olduğuna veya ne şartlar altında kabul edildiklerine ilişkin detay bulamasak da çocukların ismi zikredilen kişinin referansı ile kabul edilmiş olduklarını düşünmekteyiz.

2.1.6.11.Kadın Cemiyet-i Hayriyeleri ve Darüleytamlar

Kadın Cemiyet-i Hayriyeleri, 1. Dünya Savaşı'ndan önceki savaşlarda sakat kalan veya ölen kişilerin kız ve erkek çocuklarına hizmet sunmak üzere her bir kasabada birer eytamhane (yetimhane) ve kız sanayi mektebi kurmuştur. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra artan yetim sayısı, bu çabaları yetersiz kılmıştır. Bu noktada

⁵²⁴ Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi 1316/1898, s. 293-296; Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi 1317/1899, s. 343-346; Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi 1318/1900, s. 192-194.

⁵²⁵ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 1182.

⁵²⁶ BOA.Y.A.RES.75.22-2.

devletçe temin edilen kaynakların darüleytamlarca kullanılması yoğunluk kazanmıştır⁵²⁷.

2.1.6.12.İstanbul'daki Gayrimüslim Yetimhaneleri

Osmanlı Devleti, birçok ırk, dil, din, mezhep, kültüre mensup insanın bir arada bulunduğu ve bu birlikteliği asırlar boyunca sürdürebilmiş bir devlettir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde halk/tebaa, sosyal yaşamda millet sistemi çerçevesinde birarada bulunmakta ve hayatlarını idame ettirmekteydi. Çalışmamızda daha önce Osmanlı "millet sistemi"ne değinmiştik. Kısaca hatırlamak gerekirse Osmanlı halkı, ırk, mezhep, servet vs. bir ayrımdan ziyade dinî temel üzerinden bir ayrıma tabi tutulmaktaydı. Basit bir deyişle halk, millet sistemi içerisinde müslüman milleti ve müslüman olmayan (gayrimüslim) millet şeklinde ayrılmaktaydı. Gündelik hayatın yanı sıra, ekonomik, sosyal hayatın birçok alanı bu çerçevede şekillenmekteydi. Her bir millet, kendi insanlarına yönelik kurallar ve kurumlar tesis etme, doğrudan cemaatleri içerisindeki kişilere yönelik faaliyetler icra etme ve hizmetler sunma gibi serbestilere sahipti. Bu noktada çalışmamız açısından bakacak olursak, nasıl ki darüleytam kurulup burada müslüman halkın yetim çocuklarına barınma, iâşe, temel ve mesleki eğitim-öğretim vs. hizmetler sunulmuşsa, aynı şekilde müslüman olmayan kesimler de kendi cemaatlerine mensup kişilerin yetim çocuklarına hizmet sunmak adına yetimhaneler kurmuştur. Kimi zaman doğrudan Osmanlı'nın gayrimüslim tebaası tarafından mensubu oldukları cemaat veya sivil toplum kuruluşları eliyle, kimi zaman da yabancı devletlerin girişimleri ile genelde çocuklara ve özelde de yetim çocuklara sosyal hizmet sunmak adına okul, yurt, yuva, yetimhane, sağlık birimleri vs. müesseseler teşkil edilmiştir.

Osmanlı toprakları üzerinde darüleytamlar henüz teşkil edilip de yaygınlaşmadan önceleri yabancı devletlerce veya gayrimüslim halkın girişimlerine yetim çocuklarına yönelik birçok yetimhane mevcuttu. Bu yetimhaneler veya yuvalar, çoğunlukla bir dine mensup ailelerin yetimlerine hizmet sunarken, bazen de Müslüman tebaa da dahil olmak üzere farklı dinlere mensup ailelerin yetimlerini de bir arada barındıracak şekilde teşkilatlanmışlardı. Söz konusu yetimhanelerin

⁵²⁷ "Darüleytamlar", *Maarif Vekaleti Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 5, 1 Eylül 1925: s. 33.

sayısına ilişkin dönemin Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in ifadesi önem arz etmektedir. Ahmed Şükrü Bey, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ilişkin görüşmelerin yapıldığı bir meclis oturumunda darüleytamların kurulmasından önce yabancı devletlerce kurulan yetimhanelerin sayısı ile ilgili olarak "100'den aşağı değildi" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Bu yetimhanelerin kuruluş gerekçeleri çeşitli olmakla birlikte, bunlar arasında misyonerlik faaliyetleri, insanî yardım, cemaat dayanışması vs. gerekçelerin ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

Bu yetimhanelere (eytamhane) ilişkin veriler, yetimhanelere idari anlamda hamilik yapan yabancı devletlerin veya gayrimüslim cemaatlerin kayıtları içerisinde muhafaza edilmiştir. Bundan dolayı da yabancı devletlerin 1. Dünya Savaşı'nın başlamasını müteakip yetimhanelerini kapatması neticesinde kayıtlara erişim noktasında güçlükler meydana gelmiştir.

Öte yandan Osmanlı Devleti'ndeki sosyal hayata ilişkin araştırmalar yapmak üzere 1920 yılında başlatılan bir proje bizlere bu noktada önemli bilgiler sunmaktadır. Uzun yıllar Osmanlı Devleti'nde faaliyet sürdüren çeşitli hayır kurumlarına mensup 15 Amerikalı araştırmacıdan müteşekkil heyet tarafından yürütülen proje kapsamında yapılan çalışmalar, bir kitap haline getirilmiştir. Gerçekleştirilen çalışmalar sırasında araştırmacılarla koordineli olarak çalışan kurumlar içinde Robert Koleji, İstanbul Koleji, Amerikan Board (American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), Yakındoğu Yardım, Amerika Kızıllaç, Amerika Ticaret Odası, The Young Men's Christian Association (Hristiyan Genç Adamlar Derneği) ve The Young Women's Christian Association (Hristiyan Genç Kadınlar Derneği)⁵²⁸ bulunmaktadır.

⁵²⁸ Bu kurumların ortak noktalarından birisi Osmanlı topraklarında Hristiyanlık dininin yayılmasına aracılık edilmesi olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde ve cumhuriyetten sonra Türkiye'de misyonerlik faaliyetleri sürdüren önemli kurumların başında yukarıda isimlerden Amerikan Board ile yine bu çatı altında gençlere yönelik faaliyetlerde bulunan Genç Hristiyan Adamlar Derneği ile Genç Hristiyan Kadınlar Derneği bulunmaktadır. Amerikan Board, Osmanlı topraklarına 1820'li yıllarda giriş yapıp 1831 yılında İstanbul'da bir merkez kurmuşken; isimleri zikredilen genç dernekleri de 19. yy. son çeyreğinde Robert Koleji içerisinde faaliyete başlamıştır (Resul Çatalbaş, "Young Men's Christian Association'ın Türkiye'deki Faaliyetleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 55-1, 2014: s.102).

Hazırlanmış olan kitapta 15 kişilik heyetteki araştırmacılardan birisi olan Anna Welles Brown'ın çalışması⁵²⁹ ise İstanbul'daki gayrimüslim yetimlerine hizmet sunan yetimhaneler olmuştur. Zaten bu başlık altında ele aldığımız yetimhanelere ilişkin bilgilerin önemli bir kısmı da buradan yararlanılarak hazırlanmıştır.

2.1.6.12.1. Ermeni Yetimhaneleri

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası arasında önemli bir büyüklüğü Ermeniler teşkil etmekteydi. Ermeniler, sadece İstanbul değil Osmanlı topraklarının güney ve doğu bölgeleri başta olmak üzere birçok yerinde yaşamaktaydı. Özellikle bağımsızlık girişimleri ile ulus devlet anlayışı gibi düşünsel ve siyasal dönüşümlerin önemli bir etkisi ile Osmanlı'da Balkanlardan patlak veren ayrılıkçı uyuşmazlık ve çatışmalar, Ermeni nüfus üzerinde de etki doğurmuştur. Osmanlı'nın son dönem siyasi hayatının başlıca problemlerinden birini teşkil eden Ermeni meselesi, kimi zaman doğrudan Ermeni komitecilerinin girişimleri ile ancak çoğunlukla da Osmanlı toprak bütünlüğünü bozma düşüncesine sahip Rusya, Fransa, İngiltere, İtalya gibi devletlerin kışkırtmaları ve destekleri ile çözümü güç bir hal almaktaydı. Bu yaşananlar ise ölüm, sefalet, yoksulluk vs. birçok sorunu kaçınılmaz kılmış ve bu durumun en fazla etkilediği kesimler de şüphesiz çocuklar ve kadınlar olmuştur.

Siyasal gerekçelerle başlayan ve bununla kalmayıp sosyo-ekonomik neticeler doğuran çatışma ortamında yetim çocuklar meselesi, sadece Osmanlı'nın Müslüman tebaasının bir meselesi değil, Osmanlı'nın diğer milletlerinin de başlıca meselesi olmuştur. Bu noktada Halep, Şam, Hatay, Adana, Sivas vs. birçok vilayette yaşanan ölümler, hem yetim sayılarını arttırmış hem de bu yetimlere barınak, iye vs. yardım ve hizmetleri sunacak yetimhanelerin sayılarını arttırmıştır. Elbette bu süreçte sadece insani gerekçelerle kurulan yetimhanelerin sayısı çok olmakla birlikte siyasi, dini gerekçelerle hareket eden girişimlerin sayısı da azımsanmayacak boyuttaydı.

⁵²⁹ Söz konusu çalışma için bakınız: Anna Welles Brown, "Orphanages in Constantinople", **Constantinople To-Day Or The Pathfinder Survey Of Constantinople**, The Macmillan Company, New York, 1922: s. 227-259.

Öte yandan Müslüman yetimlere yönelik tesis edilen Darüleytam müesseselerine Müslümanlığı seçmiş, “mühtedi” Ermeni yetimlerin yanı sıra gayrimühtedi olan Ermeni yetimlerin de kabul edildiği görülmüştür⁵³⁰.

İstanbul’da 1920 yılında 3.800’ü aşkın Ermeni yetimin olduğu ve bunlara hizmet sunan yetimhanelerin sayısının da 25’ten az olmadığı görülmektedir. Mevcutları 3-20 yetim çocuk arasında değişen ve İngiliz Polis Gücü’ne bağlı olarak faaliyet sürdüren küçük çaplı evler, bu kurumlar arasındaki en küçük birimi teşkil etmekteydi. Bunun yanında Ermeni Kızılhaçı, Ermeni Merkez Komitesi, Yakındoğu Yardım Derneği (Near East Relief), Ermeni Rahibeler (Armenian Sisters) gibi kurumlarca tesis edilmiş olan ve mevcutları 25-250 arasında değişen yetimhaneler de mevcuttu. Çok küçük yaşlardan 18 yaşına kadar farklı yaşlardaki Ermeni kız ve erkek yetime yönelik yetimhaneler, Beşiktaş, Arnavutköy, Balat, Kuleli, Ortaköy, Kumkapı, Kadıköy, Üsküdar, Makriköy, Pera, Galata, Şişli, Hasköy semtlerinde tesis edilmişti⁵³¹.

İstanbul’da kurulmuş olan Ermeni yetimhaneleri arasında Kuleli mevkinde bulunan Çengelköy merkez yetimhanesi, 1.000’i aşkın yetim mevcudu ile en büyüğü durumundaydı. Öte yandan toplamı 25 kadar olan Ermeni yetimhaneleri arasında 2 şubede toplam 350 çocuğa sanayi eğitiminin verildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Beylerbey’indeki sanayi mektebinde 250 kadar Ermeni çocuk halıcılık, ayakkabıcılık, terzilik gibi mesleklerin eğitimlerini almaktaydı⁵³².

2.1.6.12.2. Rum/Greek Yetimhaneleri

İstanbul’da 1920 verileri ışığında 1.500 kadar Rum (Greek)⁵³³ yetimine yönelik hizmet sunmak adına tesis edilmiş olan toplam 4 müessesenin olduğu görülmektedir. Bunlardan Halki (Heybeliada) Adası’ndaki yetimhanede toplam 305

⁵³⁰ BOA.DH.KMS.38.03.

⁵³¹ Welles Brown, 1922: s. 229-232.

⁵³² A.e., s. 233-234, 253-254.

⁵³³ Osmanlı’nın 1914 yılı resmi nüfus rakamlarının işlendiği belgelere bakıldığında Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi, gibi ayrımlarla yapıldığı görülmektedir. Rum’ları ifade için Greek kelimesinin kullanıldığı da belgelerde görülmektedir (Nüfus Sayımı rakamları ile ilgili bilgi için bakınız: Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I (1914-1915)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005: s. 605-717).

yetim kız bulunmaktaydı. Buradaki Rum yetimlerin istihdam edildiği bir de giyim imalathanesi bulunmaktaydı. Büyükada'da (Prinkipo) bulunan yetimhanede de ağırlıklı olarak marangozluk ve terzilik eğitimleri sunulmakta olup, yaşları 5 ile 14 arasında değişen 733 erkek yetim⁵³⁴ bulunmaktaydı. Bir diğer yetimhane olan Pendik'teki yetimhanede 190 erkek ve 110 kız yetim yüksek standartta hizmet görmekteydi. Son olarak Ayaz Paşa mevkinde Dolmabahçe Sarayı'na yakın bir yerde kurulmuş olan yetimhane ise esasında bir hastahane görevi görmekteydi. 210 kadar kız yetimin bulunduğu bu yetimhanede çoğunlukla Trahom (trachoma) hastalığı gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanmış çocuklara hizmet sunulmaktaydı. Bu hastalığın bulaşıcı olması dolayısıyla ziyaretlerin yok denecek kadar az olduğu yetimhanede körlük tehlikesi ile karşı karşıya kalan kız çocuklarının tedavisine çalışılmaktaydı⁵³⁵.

1333 (1917) yılı meclis görüşmelerinde söz alan Rum vekillerden Haralambidis Efendi, Büyükada'daki manastır bünyesinde uzun yıllar faaliyet gösteren 300-400 çocuklu bir Rum yetimhanesinin olduğunu belirtmiştir. Yine devamında çocukların daha sonraları buradan çıkarılarak Heybeli Ada'daki Rum Ticaret Mektebine yerleştirildiğini ve son olarak bu mektebin de mühendis mektebine dönüştürülmesi üzerine oradan da tahliye edildiklerini ilave etmiştir. Bu bilgilere yer vermesindeki asıl maksat, son gelişmeler ile birlikte açıkta kalan büyük sayıdaki Rum yetimlerinin atıl kalan Büyükada'daki manastıra yerleştirilmesi için Maarif Nezareti'ni harekete geçirebilmektir. Maarif Nazırı'nın cevaben ifadesi ise, Haralambidis Efendi'nin aktardığı yönde bir bilginin kendisine ulaşmadığı ve söz konusu nakillerde Maarif Nezareti'nin veya Darüleytam Müdüriyeti'nin bir rolünün olmadığı şeklinde olmuştur⁵³⁶.

⁵³⁴ Burada ifade edilen rakamların toplam sayıyı ifade ettiğini anlamalıyız. Zira Rum cemaati tarafından açılmış olan okulların sayıldığı bir başka kaynakta Büyükada'da toplamda 187 erkek talebe mevcutlu bir yetimhane okulunun ve Heybeliada'da 68 kız talebe mevcutlu bir yetimhane okulunun olduğu bilgisi bulunmaktadır. Yetimhanede küçük yaşta çocukların da barınması dikkate alındığında yukarıda verilen rakamların genel toplamı işaret ettiğini söyleyebiliriz (Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922**, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009: s. 543-544).

⁵³⁵ Welles Brown, 1922: s. 238-239, 246.

⁵³⁶ MMZC, 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 203-204.

2.1.6.12.3. Yahudi Yetimhaneleri

İstanbul’da 1920 yılına ilişkin çalışmadan hareketle toplamda 280 kadar Yahudi yetimin olduğunu görmekteyiz. Yahudi milletinin yetimlerini barındıran ve onlara hizmet sunan yetimhaneler, kız ve erkeklerin bir arada bulunduğu karma yetimhaneler şeklindeydi. Kız çocuklarının yaşları 7 ila 16 aralığında iken erkek çocukların tümünün 12 yaşından küçük olduğu bu yetimhanelerde çocuklara yönelik aktiviteler yapma düşüncesi, fiziki şartların yetersizliği dolayısıyla ikinci planda kalmıştır. Öncelikli hedefin çocuklara barınabilecekleri bir yer tesis etmek olduğu ifade edilmektedir⁵³⁷.

2.1.6.12.4. Rus Yetimhaneleri

İstanbul’daki Rus yetim çocukların sayısı, 1920 yılı verilerine göre toplam 280 kadardı. Diğer yandan Rus yetimlere hizmet sunan iki yetimhane olup, bunlardan Beşiktaş semtinde 150 çocuğa hizmet sunan yetimhane, Russian Union’ın desteği altındaydı. Diğer yetimhane de “American Friends to Russian Children Orphanage” ismi ile anılmakta olup, Amerika’nın fikri ve mali desteği altındaydı. Bu yetimhanede de 2 haftalık bebekten 11 yaşına kadar farklı yaşlarda toplam 110 Rus yetim barınmaktaydı⁵³⁸.

⁵³⁷ Welles Brown, 1922: s. 239-240.

⁵³⁸ A.e., s. 240.

3. BÖLÜM

BİR SOSYAL HİZMET KURUMU OLARAK

“DARÜLEYTAM”

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde gerek yabancı devletlerle girişilen savaşlar ve gerekse iç karışıklıklar, bu gelişmelerin dolaylı-dolaysız bir neticesi olarak iç-dış göçler, dünya güç dengesindeki değişimler, dış dünyada meydana gelen siyasi ve ekonomik gelişmeler vs. birçok etken devletin ve halkın üzerinde çok derin sonuçlar doğurmuştur. Sosyal ve ekonomik anlamda büyük bir gerilemenin yaşanmasına yol açan söz konusu etkenler çalışmamızın önceki bölümlerinde daha geniş bir çerçevede ele alındığı için burada sadece kısa hatırlatmalar yapmakla yetineceğiz.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere çalışmamızın önceki bölümlerinde öncelikle Osmanlı Devleti’nin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısına genel bir bakış attıktan sonra bu başlıklar altında son yıllarındaki durum ele alınmıştı. Akabinde son dönemi itibari ile olumsuz şartlar altındaki Osmanlı Devleti’nde genelde sosyal gruplara ve özellikle de çocuklara ve yetim, kimsesiz çocuklara hizmet noktasında aktif rol üstlenmiş kurum ve kuruluşlara yer verilmişti. Bu bölümümüzde ise sosyal hizmet kurumu niteliği ile dönemin sosyal problemlerinin başında gelen yetim ve bakıma muhtaç çocuklar meselesi üzerine eğilen Darüleytam müessesesinin, geçirdiği tarihsel süreci, teşkilat yapısı, amaç-hedef ve faaliyetleri ile birlikte bir Devlet politikası aracı olarak oynadığı rolü üzerinde detaylı bir şekilde durulacaktır.

Çalışmamızın bu bölümünün temel öznesi olan darüleytamlar ve/veya Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin tarihsel süreci, dönem şartları çerçevesinde ve esas itibari ile sosyo-politik bir bakış açısı ile ele alınacaktır. Bu bağlamda öncelikle bu kısmın daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına kavramsal çerçeveye bakılacak, akabinde de söz konusu kurumun hayat bulmasına yol açan etkenler kısa bir şekilde ele alınacaktır. Ana konumuz olan Darüleytam müesseseleri, teşkilat yapıları, işleyişleri, faaliyet ve amaçları ele alındıktan sonra kurulmuş olan darüleytam şubelerinden verilerine ulaşabildiklerimize ilişkin bilgiler verilecektir.

Son olarak da darüleytamların kapatılmasına gidilen süreç, döneme ilişkin rapor ve değerlendirmelerle desteklenmek suretiyle ele alınacaktır.

3.1. Kavramsal Çerçeve

Osmanlı Devleti'nin son döneminde oldukça önemli bir rol üstlenen Darüleytam kurumunun ismi, kelime kökleri açısından ele alındığında, Arapça yetim (يتيم) kelimesinin çoğulu olan eytam (ايتام) kelimesi ile yine Arapça ev, hane, mekan, yurt vs. anlamlarına gelen dâr (دار) kelimelerinin birlikte kullanılması ile oluşturulmuştur. Yetimlere yönelik ev, barınak, hane anlamına gelen “Dar-ül Eytam (دار اليتام)” birleşik kelimesini çalışmamız içerisinde kullanım kolaylığı sağlamak adına “Darüleytam” şeklinde işlemekteyiz.

Darüleytamın değerlendirilmesi yetim kelimesinin anlamına da bakılmasını gerekli kılmaktadır. Öncelikle belirtmek icap eder ki, gerek akademik yazında ve gerekse halk arasında yetim ve öksüz kelimelerinin kullanımı konusunda ufak bir belirsizlik olduğu görülmektedir. Bir ferdin ebeveynlerinden birinden veya her ikisinden yoksunluğunu anlatmak için kullanılan bu iki kelimenin birbirlerinin yerine kullanılması ve birbirleri arasındaki geçişliliği, yaşanan bu karışıklığın temel nedenidir.

Sözlükte “tek kalmak, tek olmak, yegane, benzersiz, nadir”⁵³⁹ gibi anlamlarla ifade edilen yetim kelimesinin çalışmamız itibari ile önem arzeden kullanımı ise çoğunlukla babasını yitirmiş kişiler için kullanıldığı mânasıdır⁵⁴⁰. Buradaki anlamda olduğu gibi çocuğun geçiminin sağlanması, yetiştirilmesi ve haklarının muhafaza edilip geliştirilmesi noktasında daha çok babaya rol atfedildiği için yetim kelimesinin daha çok babasını kaybeden çocuklar için kullanıldığı görülmektedir. Diğer yandan “öksüz” kelimesinin genel olarak annesini veya her iki ebeveynini yitirmiş kişiler için kullanıldığına çalışmamız sırasında sıkça rastladık⁵⁴¹. Ancak uygulamada bu durumun oldukça geçişken olduğunu da tekrar etmek gerekir.

⁵³⁹ M. Bahaeddin, **Yeni Türkçe Lügat**, 2. Baskı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul: t.y., s. 799; Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995: s. 1019.

⁵⁴⁰ Rağıb el-İsfahani, **Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)**, 3. Baskı, Çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012: s. 1191.

⁵⁴¹ Abdüsselam Arı, “Yetim (اليتيم)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 43, 2013: s. 501.

Burada kavramsal çerçevede ele almamız gereken iki önemli unsura (çocuk ve dul kadın) ayrı birer parantez açmak yerinde olacaktır. Bu bağlamda genelde çocuk ve özelde de korunmaya muhtaç⁵⁴², kimsesiz, yetim çocukların ele alındığı bu çalışmamızın daha rahat anlaşılması ve amaç-çıktı bağlamında daha yerinde neticeler alınabilmesi adına öncelikle çocuk ve çocukluk ile ilgili kavramsal çerçevenin kısa bir şekilde ele alınması da yerinde olacaktır. Basit bir ifade ile “çocuk (child)”, doğan, gelişen ve ölen insanoğlunun bu yaşam döngüsünün ergenlik olarak tabir edilen belirli bir kısmına karşılık gelen “çocukluk (childhood)” döneminin öznesi şeklinde tanımlanabilir. Çocuk ve buna bağlı olarak çocukluk dönemi kavramları ele alındığında literatürde başta ergenlik tanımı dikkate alınmak suretiyle fizyolojik, sosyolojik, hukuki vb. birçok açıdan çeşitli tanımların var olduğu görülecektir. Tabii sahip olunan farklı düşünce, yaşayış, kültür norm ve değerleri, toplumların söz konusu kavramları algılamalarına etki etmekte, bu da yine tanımlama farklılıklarını beraberinde getirmektedir. Bir ülkenin, milletin geleceği olarak değerlendirilen çocuk kavramına ilişkin belli başlı tanımlamalara bakmak gerekirse: Birleşmiş Milletler ve Birleşmiş Milletler’in çocuklar üzerine uzmanlaşmış kuruluşu niteliğindeki UNICEF (The United Nations Children's Fund)’e göre çocuk tanımı; “Ulusal mevzuatlarda daha erken bir yaş belirlenmediği takdirde, 18 yaşın altındaki her insan” şeklinde yapılmıştır⁵⁴³. Çocuk tanımına temelde çalışma hayatı çerçevesinde bakan ILO (The International Labour Organization)’ya göre yine 18 yaşın altındakiler çocuk olarak kabul edilmekle birlikte; 15 yaşın altındaki çocukların çalışma hayatından çekilmesi ve eğitime yönlendirilmesi esas alınmış, ayrıca 15-18 yaş arası çocukların da fiziki, zihni, sosyal ve ahlaki açıdan tehlikeli olabilecek işlerde çalıştırılmaması gerekliliği kabul edilmiştir⁵⁴⁴.

Darüleytamların faaliyetleri anlamında ele alınması gereken bir diğer kesim de dul kadınlardır. Bu bağlamda kocasını yitirmiş dul kadın anlamında kullanılan

⁵⁴² 2828 sayılı (mülga) Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu’na göre bedeni ve ruhi güvenliklerinin yanı sıra ahlaki gelişimleri ile kişisel güvenlikleri tehlikede olan “korunmaya muhtaç çocuk” tanımının kapsamına yetim-öksüz ve kimsesi olmayan çocukların da dahil edildiği görülmektedir (Resmi Gazete, “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu”, **Resmi Gazete**, Sayı: 18059, Kanun No: 2828, 24.5.1983).

⁵⁴³ United Nations, Convention on the Rights of the Child-UNCRC.

⁵⁴⁴ ILO, Child Labour A Textbook for University Students, 2004, s. 8-22.

“eramil”in Osmanlı hukukunda uzun bir dönem yetim sınıfı içerisinde değerlendirildiği görülmektedir. Bunun temel örneklerinden birisi, bazı kamu kurumlarında çalışan memurların maaşlarından alınan belirli bir miktarın toplanması, idare edilmesi ve emeklilik sonrası memurun veya yetimlerinin emeklilik işlemlerini üstlenmek amacı ile teşkil edilmiş olan Tekaüd (Emekli) Sandığı’na⁵⁴⁵ ilişkin kanundaki düzenlemedir. Buna göre kanunun 48. maddesinde yetimlik maaşlarının tahsis edilmesinde memurun yetim çocuğu ile karısı birinci derece yetim sayılırken; bunların olmaması halinde dul anne, muhtaç veya malül eş ile baba ise ikinci derecede yetim sayılarak bu maaşa hak kazanacaklar arasında sayılmıştır⁵⁴⁶. Netice itibari ile evin geçimini üstlenmiş olan eşini kaybetmesi dolayısıyla önemli zorluklarla yüz yüze gelen eramilin, benzer bazı kanun, nizamname, talimatname vs. düzenlemelerde⁵⁴⁷ de yine yetimlerle birlikte zikredildikleri görülmektedir.

Tanımını yaptığımız kesimler olan yetim çocuklar, himayeden yoksunluk, kimsesizlik, maddi imkânlarla erişememe ve manevi bütünlüğü elde edememe gibi tehlikelerle görece daha fazla yüzleşmek ihtimalleri olduğu için⁵⁴⁸ toplumun desteği, yardımı bu noktada oldukça önem arz etmektedir. Darüleytamlar da bu anlamda özellikle kimsesiz yetim çocuklara ve genelde de muhtaç durumdaki çocuklara yönelik hizmet sunan bir sosyal hizmet kurumudur.

Sosyal hizmet kurumu olarak tanımladığımız Darüleytam müessesesinin yapısını ve işleyişini ele almadan önce meselenin daha iyi anlaşılabilmesi adına burada “sosyal hizmet” ve “sosyal hizmet kurumu” kullanımlarını da kısa birer cümle ile açıklamakta yarar görüyoruz. Sosyal hizmeti, insanların birer sosyal varlık olmalarının bir neticesi olarak çevresindeki yardım ve destek ihtiyacı olan kişilere

⁵⁴⁵ Türk Hukuk Kurumu, **Türk Hukuk Lügati**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991: s. 90, 331.

⁵⁴⁶ Resmî Gazete, “Askerî ve Mülkî Tekaüt Kanunu”, **Resmî Gazete**, 11 Haziran 1930, s. 9045.

⁵⁴⁷ Örneğin asker ve memurlardan görevlerini ifa sırasında hayatını kaybedenlerin yetimlerine bağlanan “Eytam Maaşı”ını düzenleyen bir nizamnamede, bu maaşa hak kazanma noktasında ölen kişinin eşinin veya birden fazla eşi ise tüm eşlerinin yetim hükmünde kabul edileceği belirtilmiştir (“Müşirden Mülazım-ı Saniye Kadar Erkan ve Ümera ve Zabitan-ı Askeriyeden İrtihal-i Dar-ı Beka Edenlerin Terk Eyleyecekleri Eytam ve Eramile İ’ta Olunacak Maaşların Suret-i Tahsisine Dair Nizamname”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937.

⁵⁴⁸ Ali Suad, “İkaz: İki Zayıfın Hakkı Size Haramdır: Yetim Ve Kadın”, **İslam Dünyası**, Yıl: 1, Sayı: 14, 2 Eylül 1329, s. 211.

yönelik hizmetler icra etmesi olarak özetlemek mümkündür. Bir başka ifade ile çeşitli nedenlerle belli başlı ihtiyaçlara erişmeden yoksun olan kesimlerin insana yakışır bir yaşam sürdürebilmeleri ve içinde bulundukları kötü şartların iyileştirilerek maddi ve manevi anlamda refahının yükseltilmesi⁵⁴⁹ adına gerek devlet ve gerekse sivil toplum kuruluşları eli ile yerine getirilen hizmetlerdir. Aynı şekilde sosyal hizmet kurumları ise bireysel olarak yapılacak bu çalışmaların belirli bir kurum çerçevesinde bir araya getirilerek örgütsel bir yapıda takibi şeklinde özetlenebilir.

3.2. İslam’da ve Osmanlı Devleti’nde “Yetim”e Bakış

Halkın büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğu ve farklı milletlerden (Osmanlı millet sisteminde kastedilen şey din temelli bir sınıflandırmadır) müteşekkil yapısı ile uzun yıllar boyunca müreffeh bir hayat yürüten Osmanlı Devleti’nde öksüzler ve yetimler, kimsesizler, bakıma muhtaç kişiler, üzerinde en çok durulan sosyal kesimler arasındaydı. Bunda dinin ve kültürel kodların etkisi yadsınamaz büyüklükteydi. Bu açıdan İslam’ın ve Osmanlı Devleti’nin söz konusu kesimlere yaklaşımını ayrıca bir başlık altında ele almanın yerinde olduğunu düşünmekteyiz.

İslam’ın temel kaynaklarından olan Kuran-ı Kerim ile Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hadislerinde birçok kez yetim ve yetimlik konusuna değinilmiş, bu konu üzerinde ciddiyetle durulmuştur. Bu ayet ve hadislerin bazılarında doğrudan yetimlere ilişkin hükümler yer alırken, bazılarında da yetimlerle ilgili konular, bir başka hükmün bir sebebi veya bir neticesi olarak ele alınmıştır.

Kuran’da bazı sureler⁵⁵⁰ içerisinde doğrudan ele alınan yetimlik, yetim hakkı, yetim malı, yetimin toplumdaki konumu vs. konular, İslam’ın yaklaşımını gösteren temel kaynaklardır. Bu açıdan bazı ayetlerde yetime yardım etmek, yetime kendi malından vermek, onu koruyup kollamak, onun malını muhafaza etmek ve yine onun malını iyiliğine yarayacak şekilde değerlendirmek gibi durumlar, bir insanın erdemli, hakkaniyetli ve iyi ahlaklı olmasının şartları arasında sayılmıştır.

⁵⁴⁹ Hasan Şenocak, “Korunmaya Muhtaç Çocuklar: İstanbul Yetiştirme Yurtları Üzerine Bir Alan Araştırması”, İstanbul Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005: s. 42.

⁵⁵⁰ Kuran-ı Kerim: Bakara Sûresi 83, 177, 215, 220. Ayetler; Nisa 2, 3, 6, 8, 10, 36, 127; En’am 152; Enfal 41; İsrâ 34; Haşr 7; İnsan 8; Fecr 17; Beled 14, 15, 16; Duha 9; Maun 2.

Bunlara aykırı davranılmasının ise hem kötü bir insan olmaya yol açacağına hem de Allah'ın şiddetle cezalandırmasına neden olacağına yer verilmiştir.

Asıl iyiliğin ne olduğunu işleyen Bakara Suresi'nin 177. ayeti ile hayır olarak yapılacak harcamaların sıralandığı 215 ve 220. ayetlerinde yetime yardımda, ikramda bulunmanın doğru bir insanın taşıması gereken vasıflar arasında zikredildiği görülmektedir. Yine Nisa Suresi'nin 36. Ayeti ile Beled suresi'nin 15. ayeti, İnsan Suresi'nin 8. ayeti de bu minvalde hükümler içermektedir.

İslam dini, yetim malının muhafazası ve yetimlerin reşit olana kadar mallarının iyi bir şekilde yönetilmesi üzerinde hassasiyetle durmuştur. Bu bağlamda Enam Suresi'nin 152. ayeti ile İsrâ Suresi'nin 34. ayetinde “*Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça yaklaşmayın...*” kısmında, yetime ait malın alınmasının men edilmesinden daha da öte söz konusu mala yaklaşılmasının dahi yasaklandığı görülmektedir. Yine yetim malına ilişkin ifadelerin yer aldığı Nisa Suresi'nin 6. ayetinde “*...yetim mallarını, yetimler büyüyecek ve ellerinden alacaklar diye o malları israf edip tez elden yemeyin...*” mealindeki kısım da yine ne denli önem verildiğini gösteren örneklerdendir⁵⁵¹. Nisa Suresi'nin 2. ayetinde “*Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahıdır*” ve ayrıca 10. ayetinde de “*...Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını dolduraya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir*” şeklindeki ifadeler de yetime ait malın kötü kullanılmasının karşılığının ne olduğunu göstermektedir.

Son olarak Bakara Suresi'nin 220. ayetinde yer alan “*Eğer onlara karışır (birlikte yaşar)sanız. (Onlar da) sizin kardeşlerinizdir...*” ifadesi ile Nisa Suresi'nin 8. ayetindeki “*Miras taksiminde (kendilerine pay düşmeyen) akrabalar, yetimler ve fakirler hazır bulunurlarsa, onlara da maldan bir şeyler verin ve onlara (gönüllerini alacak) güzel sözler söyleyin*” ifadeleri, İslam dininin yetimlerin toplum içindeki yerine ilişkin yaklaşımını gösteren en önemli delillerdir. Bir yandan kardeş olarak değerlendirildikleri, bir yandan da mirastan pay alabilme olanağına sahip olabilecekleri görülmektedir.

⁵⁵¹ Rağıb el-İsfahani, 2012: s. 836, 493.

İslam'ın bir diğer temel başvuru kaynağı olan ve Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu sözleri ifade eden hadislerde de yine yetim konusunun sıklıkla işlendiği görülmektedir. Bu noktada en çok bilinen iki hadisi ele aldığımızda bir Müslüman'ın yetime yaklaşımının nasıl olması gerektiği ve İslam dininin bu dezavantajlı kesime verdiği önem daha rahat anlaşılacaktır. Burada örnek olarak işleyeceğimiz iki hadisten biri olan Ebu-d Derda'dan rivayet edilen “*Kalbinin incelmesini, hacetinin bitmesini istiyor musun? O halde yetime acı, yetimin başını okşa (sığa), ona kendi yemeğinden yedir...*” hadisi (Taberani), yetime yardımın, yetim hakkına dikkat etmenin ne denli önem taşıdığını göstermektedir. Bir diğer örnek hadisimiz olan Sehl bin Said'den rivayet edilen “*Yetimi taht-ı kefalet himayesine alan kimse ile ben cennette (iki parmağını göstermek suretiyle) şöylece beraber bulunacağım*” şeklindeki hadis⁵⁵² de İslam'ın yetime verdiği önemi en güzel anlatan örneklerdendir⁵⁵³.

Osmanlı'da kurumsal anlamda sosyal hizmet uygulamalarının dayanakları arasında İslam'daki sadaka unsuru, önemli bir yere sahiptir. Zorunlu ve gönüllü olmak üzere iki çerçevede ele alınabilecek bu unsurun uygulamadaki örnekleri arasında zekat, fitre, karz-ı hasen⁵⁵⁴, i'sar⁵⁵⁵, hibe vs. sayabiliriz⁵⁵⁶. İslam'ın bu kurumları aracılığıyla inananların birbirlerine yardımda bulunmasını, dayanışma duygusu ile hareket etmelerini emreden hükümleri ile tavsiyelerinin, Osmanlı'nın toplumsal yaşamında önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Bu etkilerden birisi de sosyal yardımlaşma ve sosyal hizmet uygulamalarının ferdilikten kurumsallığa dönüşmesine aracılık etmesidir⁵⁵⁷.

⁵⁵² İmam Ahmed/Buhari/Ebu Davud/Tirmizi.

⁵⁵³ Hasan Basri (Çantay), 1341/1923: s. 31-33.

⁵⁵⁴ Cengizhan Salih, “Sosyal Politika Kurumu Olarak Karz-ı Hasen: Sosyal Bankacılık Modeli Önerisi”, İÜ, SBE, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul, 2014: s. 94.

⁵⁵⁵ İsar: Günümüzde batı literatüründe “altruizm” ve ülkemiz literatüründe de “diğergamlık” kelimesi ile ifade edilen bu kavram, diğerlerini düşünme, kişinin, kendis ihtiyaç sahibi olsa dahi, imkânlarını başkalarının muhtaçlık halinden kurtulması için kullanarak fedakarlıkta bulunmasına işaret etmektedir (Mustafa Çağrı, “İsar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 22, 2000: s. 490-491).

⁵⁵⁶ Faruk Taşcı, **Sosyal Politika Ahlakı**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2017: s. 156-166.

⁵⁵⁷ Sabahaddin Zaim, **Çalışma Ekonomisi**, 10. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999: s. 97.

Darüleytam müesseselerinin gerek tesisinde ve gerekse devamlılığının temininde İslam'ın önemli unsurlarından birisi olan “sadaka-i cariye”nin de önemli bir yeri vardır. Zira bir müslümanın ölümünden sonra dahi sevap kazanmasına aracılık edecek ve amelini kesintiye uğratmayacak üç unsurdan birisi sadaka-i cariyedir (diğer ikisi başkasının yararlanabileceği bir ilim, kendisine hayır duasında bulunacak evlat). İcra edeceği sadaka ile sevap kazanmanın sürekli bir hal alacağını ifade için kullanılan sadaka-i ceriyenin gerçekleşmesini sağlayacak şey ise kişinin tesis ettiği bir eserinden veya yerine getirmiş olduğu bir amelinden kendisinin ölümünden sonra dahi insanların faydalanabiliyor olmasıdır. Sadak-i cariye konusunda sıklıkla verilen ağaç dikme örneğinde olduğu gibi ağacı diken kişi, ölümünden sonra dahi insanlar bu ağacın gögesinden veyahut da meyvesinden yararlanıyor olmasından sevap kazanmaktadır. Bu bağlamda köprü, yol, çeşme, okul, kütüphane gibi eserler bırakmanın yanında yetimhane kurarak buradan çocukların istifade etmesinin sağlanması da sadaka-i cariye hükmündedir. Dolayısıyla darüleytam tesis etmek, tesis edilmesine katkı sağlamak veya en azından çeşitli masraflarına yardım etmek suretiyle sadaka-i cariyede bulunmak, yetim çocuklara yönelik hassasiyetin bir neticesi olarak gerek Osmanlı toprakları üzerindeki ve gerekse diğer ülkelerdeki Müslümanlar arasında rağbet görmekteydi.

3.3. Darüleytamların Teşkili Öncesine Genel Bir Bakış

3.3.1. Yetim Mallarının (Emval-i Eytam) İdaresi

Dünya tarihi boyunca üzerine hassasiyetle düşülen kesimlerin başında yetimlerin geldiğini ve ayrıca bu kesimlerin bakımı, korunması, yetiştirilip topluma kazandırılması vs. hususlarının da en önemli sosyal politika meselelerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede yetim çocuklara miras olarak bırakılmış nakdi veya ayni varlıkların, üzerinde tasarrufta bulunacak selahiyete gelecekleri zamana kadarki süre zarfında yetim adına muhafazası veyahut işletilmesi, yetim malları ile ilgili hukuki uyuşmazlıkların çözümü⁵⁵⁸ vs. meseleler önemli bir gündeme tekabül

⁵⁵⁸ *Yetim malları ile ilgili hukuki uyuşmazlıkların çözümü*: Osmanlı'da İstanbul ile birlikte bilad-ı selasedeki (Üsküdar, Galata ve Eyüp) tereke ve emvâl-i eytâm meselelerinin görüldüğü bir mahkeme olan **Kismet-i Belediye**, 1852 yılında İstanbul Mahkemesi'ne bağlı bir birim olarak kurulmuştur. 1860 yılına gelindiğinde ise İstanbul Mahkemesine bağlı **Bâb Mahkemesi**'ne ilhak edilmiştir. Bab mahkemesi, İstanbul, Şam, Bağdat, Kâhire, Selanik gibi belli başlı büyük

etmektedir. Bu konu, Osmanlı özelinde ele alındığında ise özellikle savaş ve yıkımların yoğun yaşandığı son dönemin en önemli gündemlerinden biri olmuştur.

Yetimlerin haklarının korunup geliştirilmesi, mallarının iyi idaresi, onların gelecek kaygılarının azaltılması bağlamında çeşitli kanun, nizamname, talimatname vs. düzenlenmiş, teşkil edilen nezaret, idare, sandık gibi kurumlar ile de sistematik bir şekilde takibi ve idaresine çalışılmıştır. Osmanlı son dönemi içerisinde yetim mallarının idaresine ilişkin yürürlüğe konulan düzenlemeler arasında 1851 yılında yürürlüğe konulan (Emval-i) Eytam Nizamnamesi’ni ve bu nizamnamede kurulması öngörülen Emval-i Eytam Nezareti’ni zikretmek gerekir.

Yine yetim mallarının korunması ve idare edilmesi noktasında Eytam Nizamnamesi ile Eytam Nezareti’nin dışında bazı çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında her ikisi de 21 Şaban 1291 (3 Ekim 1874) tarihinde çıkarılan ve birisi Emval-i Eytam İdare Meclisi’nin teşkilini ve görevlerini düzenleyen, diğeri de ilimle meşgul olanların sandıklarının⁵⁵⁹ idaresini düzenleyen nizamnamedir. Öte yandan bu başlık altında ele alacağımız diğer bazı düzenleme ve kurumlar arasında Eytam Sandıkları (1908 yılında Eytam İdanat Sandığı ismini almıştır), Emlak ve Eytam Bankası ve yine yetim mallarına ilişkin özellikle de para vakıfları ile ilişkisi bağlamında bazı görevler icra eden Evkaf Bankası da olacaktır.

3.3.1.1. Eytam Nizamnamesi ve Eytam Nezareti

Yetim mallarının korunmasını ve güzel idaresini sağlamak için 7 Rabiülevvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihinde Eytam Nizamnamesi düzenlenmiştir⁵⁶⁰.

şehirlerde de mevcut olduğu için daha geniş bir kapsama alanına sahipti. Özellikle İstanbul’daki şeriiye sicil kayıtları içerisinde Bab mahkemesince bağıtlanan ihtilaflar ele alındığında son dönem İstanbul’una dair değerli bilgilere ulaşılabilmektedir. Birer sulh mahkemesi niteliğine sahip olup ayrıca yukarıda bahsi geçen ilhak sonrası tereke ve Eytam mallarına ilişkin meselelerin de görüldüğü Bab Mahkemeleri, II. Meşrutiyet ile birlikte mahkemelerin birleştirilmesi üzerine kapanmıştır (Ahmet Eryüksel, “Osmanlı Devleti’nde Dul ve Yetimler”, **Şarkiyat Mecmuası**, Sayı: 8, 1998: s. 334, 338).

⁵⁵⁹ *Eytam ve Eramil-i İlmiye Sandığı*, ilim insanların vefatı sonrası yetimleri ile dul eşine bırakacağı malların muhafazası ve idaresi için teşkil edilen bir sandıktır. Sandığın yapısını ve işleyişini düzenleyen nizamname (“İnfāk-ı Muhtacın-i Eytam ve Eramil-i İlmiye Nizamnamesidir”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 3, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1296: s. 552-554) de Emval-i Eytam İdare Meclisi için düzenlenen nizamname ile aynı tarihe aittir. Yani her iki nizamnamenin tarihi de 21 Şaban 1291 günüdür.

⁵⁶⁰ “Eytam Nizamnamesidir”, **Düstur** 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 270-275.

Nizamnamede öncelikle yetim mallarının tespiti ve malların satılıp paraya dönüştürülmesine ilişkin işlerin, görevli bir mahalli memur tarafından İslam hukuku çerçevesinde yapılacağı düzenlenmektedir. Nizamnamenin yürürlüğünden öncesinde de takip edilmekte olan ve ayrıca yetimin malının az olması halinde başvuru bu yönetime, malın çok olması halinde nizamname ile birlikte bir ilave getirilmiştir. İlavede yetime ilişkin malın kayıt, taksim ve idaresi vs. işlerinin, teşkil edilecek Emval-i Eytam Nezaretî⁵⁶¹,nin görevlendirileceği katip memurlarına gördürülmesi düzenlenmiştir. Bu yetim mallarını kayıt altına alacak memurun hergün nezarete göndereceği malumat ile bu sürecin mümkün olduğunca kolay takibi amaçlanmıştır.

Yine nizamnamede ele alınan bir diğer husus da yetim mallarının muhafazası noktasında olmuştur. Şöyle ki, Osmanlı'da banka veya benzeri kurumların ortaya çıkmasından önceleri kıymetli eşya veya paraların muhafazası noktasında büyük çarşıların içerisinde bulunan "Betesten"lerden (Bezvezistan) yararlanılıyordu. Nizamname ile getirilen düzenleme ise bundan sonraki süreçte yetim mallarının konulduğu sandıkların bedestenlerden alınarak doğrudan nezarete götürülmesi ve artık burada muhafaza edilmesini öngörmektedir.

Nezarete bu görevlerin yanında yetimlerin menfaati için onların hesabında biriken akçenin/paranın belirli bir miktarı üzerinden borç verilmesi ve alınması tasarrufunda bulunması yetkisi de verilmekteydi. Buna göre Nezaret, yetime ait

⁵⁶¹ Eytam sandıklarının idaresi ile doğrudan yetkili müessese olan Eytam Nezaretî'nin ismi noktasında bazı farklı kullanımlar olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kurum işaret ediliyor olmasına rağmen bazı kaynaklarda "daire", "müdüriyet" ve hatta "nezaret" kelimelerinin birbirleri yerine kullanılmış olduğu görülmektedir (Örnek kullanımlar için bkz: SALT: ACIEVO00660; ACIEVO00408; ACNEVO00098; ACCEVO00629; ACCEVO00633; ACLEVP00330).

Aslında buna yol açan durum, bu kelimelerin o dönem için idari anlamda aynı birimi ifade etmesinden ileri gelmektedir. Özellikle nezaret kelimesine ayrı bir parantez açmak icap eder. Nezaret kelimesi, Devlet idari yapısındaki kullanımları açısından (Mehmet İpşirli, "Bab-ı Âli", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 4, 1991: s. 379) belirli bir dönem için bir idare, bir müdüriyet şeklinde değerlendirilmekteydi. Bir başka deyişle Nezaretler, günümüzdeki kullanımı ile birer Bakanlık anlamını taşımaktan ziyade bir müdürlük veya idare birimi şeklinde değerlendirilmekteydi. Bu bağlamda Eytam Nizamnamesinde "Emval-i Eytam Nezaretî" şeklinde düzenlenen müessese de bakanlık olarak değil de bir idare, müdüriyet veya daire olarak ele alınması icap eder. Zira eytam nizamnamesinde bu nezaretin Şeyhülislam kurumuna bağlı idari bir birim olduğu düzenlenmiştir.

25.000 akçenin üzerindeki meblağları belirli bir oranda faiz karşılığında⁵⁶² sarraflar ile güvenilir esnaf veya kişilere kefil veya rehin temin etmeleri şartıyla borç verebilmektedir. Eytam malının idaresi anlamında nezarete tanınan bir diğer görev de; yetimin hakkı olan miktarın herhangi bir kayba yol açmayacak özenle tespit edilmesi ve bu malın rüşdüne ermesi ile birlikte çocuğa verilmesidir. Bu görev çerçevesinde borç/alacak işlemlerinde bulunan malın geri toplanması işlemleri de yine nezaret eliyle yapılması düzenlenmiştir.

Eytam Nezareti'nin görevleri arasında son olarak malların mevcudunun satımından elde edilen bedel veya zaman içerisinde üzerine eklenen getirinin, tereke kayıt memurlarınca yetime teslim edileceği rüşdüne erdiği zamana kadar muhafaza edilmesidir. Bu görev kapsamında söz konusu mal, yetimin sandığına koyularak malın idaresinin ve takibinin daha güzel bir şekilde icrası hedeflenmiştir. Buradan hareketle Eytam Nizamnamesi'nde düzenlendiği şekli ile Şeyhülislam'lık'a (fetvapenahi, meşihatpenahi) bağlı bir idari birim olarak kurulan Emval-i Eytam Nezareti, yetimlerin mallarının korunması ve idaresinde sistemli ve güvenilir bir araç olma noktasında kritik bir rol üstlendiğini söyleyebiliriz.

Tam olarak kapanma tarihine ulaşamamakla birlikte Eytam Nezareti İdaresi'nin⁵⁶³, Darüleytam müessesesinin kuruluş yılı olan 1330 (1914) yılından önce kapanmış olduğunu, "*Mülga Eytam İdaresi Baş Kâtip Muavini*" imzası ile 14 Teşrin-i Evvel 1318 (1902) tarihinde kaleme alınan belge⁵⁶⁴ örneğinde olduğu gibi bazı kayıtlara dayanmak suretiyle söyleyebilmekteyiz.

3.3.1.2. Emval-i Eytam Sandıkları

Eytam Sandıkları, kişilerin tereke (bırakıt-miras, muhallel, metrûkat) olarak ailesine ve özellikle de çocuklarına bırakmış oldukları mallarının zayi olmasının önüne geçebilmek, yetimlerin mallar üzerinde tasarruf edebilecek rüşde geldiklerinde

⁵⁶² *Muamele-i şer'iyye* olarak isimlendirilen uygulama, bir malın veya paranın, güçlü bir kefil gösterilmek veya karşılığı olan bir rehin alınmak şartıyla nemalandırılması esasına dayanmaktadır (Tahsin Özcan, 2006: s. 109).

⁵⁶³ Eytam Nezareti'nin kuruluşundan çok kısa bir süre sonra 1269 (1853) yılı içerisinde Müdüriyet biçimine dönüştürüldüğü ve müdürlüğüne de Molla Mehmed Şem'i Efendi isimli bir kişinin getirildiği anlaşılmaktadır (BOA.A.MKT.NZD.63.91).

⁵⁶⁴ SALT, ACREVP00304.

malların onlara teslimini sağlamak, ayrıca bu malları yetim lehine olacak şekilde yönetmek ve üzerinde tasarrufta bulunarak değer kaybının önüne geçmek vs. amaçlarla oluşturulmuştur⁵⁶⁵. İlk başlarda sivil toplum tarafından icra edilen bir yapı iken daha sonrasında devletin de dahil olduğu bir kurumsal yapıya dönüşen Eytam Sandıkları, yukarıdaki amaçlar doğrultusunda tereke olarak sandığa aktarılan yetim hesabındaki gayrimenkullerin çoğunlukla kiraya verilmek ve menkul malların ise satılarak bedelinin daha çok yetimin veli ve/veya vasisine kredi olarak verilmek suretiyle işletildiği görülmektedir⁵⁶⁶.

Bu başlık altında ele almamız gereken ilk çalışmalardan birisi eytam sandıklarının idaresine ve korunmasına ilişkin düzenlemeler içeren 4 Cemaziyelahir 1283 (14 Ekim 1866) tarihli nizamnamedir⁵⁶⁷. Nizamnamenin ilk maddesinde Müslüman veya gayrimüslim tebaadan birisinin ölümü halinde, bu vefatın ve ayrıca vefat eden kişinin terekesinin (yetim çocuğu veya bakmakla yükümlü olduğu akli dengesi bozuk kişi ve bunamış kişinin olup olmadığı bilgisi de dahil olmak üzere) o yerdeki imam, muhtar ve papaz tarafından devlete bildirilmesi gerektiği düzenlenmiştir. İkinci, üçüncü ve dördüncü maddelerde özetle terekenin tespiti ile taksimi ve sonrası yetim hesabına işlenmesinde takip edilmesi gereken usule ilişkin hükümler yer almaktadır.

Nizamnamenin yedinci maddesinde, vefat eden kişinin terekesinden alacakları olan kişilerin hisselerinin muhafazası için her bir kaza merkezinde birer Eytam Sandığı'nın teşkil edileceği, ayrıca bu sandıkların da hazine sandıkları ile birlikte emniyetli yerlerde muhafaza edileceği düzenlenmiştir. Herbir çocuk için ayrı ayrı hazırlanan ve üzerine çocuğun künyesi ile terekeden ne miktarda hisse aldıkları yazılan sandıklardan borç almak isteyen kişilerin (vasi veya veli) belirli bir rehin ve güçlü kefil göstermek kaydı ile başvurmaları halinde durumun mahalde bulunan meclisce görüşülüp karara bağlanacağı da maddenin devamına işlenmiştir. Borç

⁵⁶⁵ Vehbi Ünal, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kurumları”, **CÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 36, Sayı: 2, Aralık 2012: s. 7.

⁵⁶⁶ Ünal, 2002: s. 15-17'den aktaran: Kenan Demirel, Emlak ve Eytam Bankası, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2014: s. 17.

⁵⁶⁷ “Memalik-i Mahsure-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, 1289: s.276-281.

alınan miktardan sonra geriye kalan bir meblağ olduğu taktirde yine sandığa konulmasında Emval-i Eytam müdürü ile azalarının yanı sıra hakimın onayları aranmaktadır. Borç alınan miktarda fazla ve faiz getirisi sağlandığı taktirde ise bu miktarın da, 6 ayda bir olmak üzere vasi tarafından sandığa getirileceği ve tereke kassamı tarafından sandık künyesindeki yere ilave edildikten sonra sandık naibi, Emval-i Eytam müdürü ve azadan birinin mührü ile muhafazaya devam edileceği sekizinci maddede düzenlenmiştir. Nizamnameden anlaşıldığı üzere vefat eden kişinin cami, okul, çeşme vs. hayır işlerinde kullanılması için bıraktığı terekesi de bu sandığa ilave edilmekteydi. Yetim sandığındaki miktarın rüşt yaşına eren yetime veya sağlığına kavuşan akli dengesi bozuk kişilere teslimini düzenleyen onüçüncü maddede bu durumun tespiti, vilayetlerde dava veya temyiz meclislerine ve eyaletlerde liva kadılarına bırakılmıştır. Ayrıca meclisin, rüşt yaşına ermiş olan yetimin malını zayi etmeyeceğine kani olmazsa malı teslim etmeyerek sandıkta muhafazasına devam edilmesine karar verilebileceği de belirtilmiştir. Nizamnamenin son maddesinde Emval-i Eytam Sandıkları'nın idaresi noktasında görevli memurların hiçbirisinin bu mallardan almaması gerektiği düzenlenmiş olup, idarenin teşkil usulüne yer verilmiştir.

Zaman içerisinde nizamnameye ilişkin yapılan müzakerelerde nizamname üzerinde değişiklikler yapılması ihtiyacı olduğu dile getirilmiş ve bazı değişiklikler⁵⁶⁸ yapılmıştır. Bunlardan birisi de malların işletilmesinde öngörülen faiz oranları ile ilgilidir. Müzakerelerde eytam sandıklarından yapılacak borçlanmalarda belirlenmiş olan faizin taşra idarelerinden yapılan borçlanmalarda belirlenen faizden fazla olmasının ticaret erbabına cazip gelmediği ve dolayısıyla da onların bu sandık kaynaklarına başvurarak borçlanmaya gitmediği dile getirilmiştir. Bu sebeple de kese başına altı kuruş on para şeklinde belirlenmiş olan faiz oranının beş para seviyesine çekilmesi yönünde değişiklik yapılması gerektiği belirtilmiştir⁵⁶⁹.

⁵⁶⁸ Nizamnamenin ilgili nüshasının üzerinde gösterildiği üzere 5 Zilhicce 1288 (15 Şubat 1872) tarihindeki zeyl ("Memalik-i Mahsure-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir", BOA.İ.MMS.32.1330, 19 CA 1283); ("2 Şubat 1287 ve 5 Zilhicce 1288 Tarihiyle Zeyl Olunan Fıkra-i Nizamiyedir", **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, 1289: s.277) ile nizamnamenin 6. ve 13. maddelerinde değişiklik yapılmıştır.

⁵⁶⁹; "Emval-i Eytam Hakkındaki Nizama ve Saireye Dair", BOA.İ.MMS.32.1330.

Eytam sandıklarının ve yetim mallarının idaresine ilişkin düzenlenen nizamname (Memalik-i Mahsure-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir), zamanla meydana gelen değişimlerin doğurduğu ihtiyaç üzerine ve ayrıca usule ilişkin detayların işlenmesi amacıyla yeniden ele alınarak 28 Nisan 1906 tarihinde 117 maddeden oluşan bir nizamname şeklinde yeniden düzenlenmiştir⁵⁷⁰.

Düzenlenen bu yeni nizamnamede yetim tanımının, vefat eden kişinin varisi olan 15 yaşını doldurmamış çocuğu için kullanıldığı görülmektedir. Oldukça tafsilatlı bir şekilde düzenlenen söz konusu nizamnamenin birinci faslı terekenin tespiti, hesaplanması, idaresi vs. konularında hükümler içermekte, ikinci faslı da Dersaadet Eytam Müdüriyeti ile yetim mallarının bir merkezden idaresi için teşkil edilen sandıkların işleyişine dair düzenlemeler içermektedir⁵⁷¹. Bu bağlamda Dersaadet'teki ve taşradaki eytam sandıklarının tek bir merkezden idaresi için Dersaadet merkezli bir Eytam Müdüriyeti'nin yanı sıra bir de Emvali Eytam İdare ve İdanat Sandığı⁵⁷² ismi ile bir sandığın kurulacağı hükme bağlanmış, kurulan bu birimlerin işleyişi de yine bu fasıl içerisindeki maddelerle detaylandırılmıştır.

Yetim mallarının borçlandırılması, nemalandırılması, vergilendirilmesi, maaş olarak tahsisinde takip edilmesi vs. konularda takip edilmesi gereken usule dair hükümler içeren nizamnamenin üçüncü faslında da faiz, kira geliri, rehin ve kefil vs. durumlarına yer verilmiştir. Nizamnamenin dördüncü faslı özetle yetimin zaruri ihtiyaçlarına hizmet edecek iaşesinin temin edilmesindeki usule ilişkin hükümleri ihtiva etmektedir. Beşinci fasıl ise vefat edenin yirmi yaşını tamamlamış olan yetim çocuğun malları ile ilgili takip edilecek yöntemi işlemektedir. Nizamnamenin

⁵⁷⁰ “Umum-u Emval-i Eytamın Sureti İdaresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamname” **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 8, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1943: s. 515-548.

⁵⁷¹ Nizamnamenin 2. faslında bulunan bazı maddelerinin ileri tarihte çıkarılan bir zeyl nizamnamesi ile değiştirildiği görülmektedir (“Umum Emval-i Eytamın Suret-i İdaresine Mütadair 4 Rabiülevvel 1324 Tarihli Nizamnamenin 2. Faslının serlevhasıyla 25, 26, 44, 45 ve 49. Maddelerini Muadil Mevad Nizamiye”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336, s. 758-760).

⁵⁷² Nizamnamenin Eytam İdanat Sandıklarına ilişkin maddeleri, ileri tarihte çıkarılan bir başka nizamname ile yeniden ele alınarak değişiklikler eklenmiştir (“Umum Emval-i Eytamın Suret-i İdaresine Mütadair 4 Rabiülevvel 1324 Tarihli Nizamnameye Müdeyyil Mevad Nizamiye”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336: s. 761-762).

sekizinci faslı Dersaadet İdare-i Emvali Eytam Meclisinin kuruluşu ve görevlerine ilişkin maddeler içerirken; dokuzuncu fasıl ise taşradaki eytam müdürlükleri ile eytam meclislerinin kuruluş ve görevlerine ilişkin maddeler içermektedir.

Genele uygulanmakta olan Eytam Sandıkları'nın yanında bazı özel durumlar ve gruplar için de yetim sandıklarının kurulduğu görülmektedir. Burada hem sahip olduğu özel durumu⁵⁷³ hem de bölgesel bir yetim sandığı örneği olarak Girit vilayetinde kurulan sandık önemli bir örnektir. Öte yandan ilmiye sınıfındakilerin yetim ve dul eşlerine yönelik kurulan İlmiye Sandığı⁵⁷⁴ ile posta ve telgraf memurları için kurulan sandıklar gibi belli bir kesime yönelik hizmet sağlayan eytam sandıkları da bu bağlamda değerlendirilebilir⁵⁷⁵.

İstanbul merkezli kurulan ve daha sonrasında da 1908 yılındaki nizamname ile Eytam İdanat Sandığı ismini alan bu sandıkların, taşralarda Emval-i Eytam İdare Meclisleri gibi faaliyet sürdüğü görülmektedir. Teşkilatlanma anlamında oldukça geniş bir çevreye ulaşma imkânı bulan eytam sandıkları ve idare meclislerinin durumu Balkan Savaşları ile 1. Dünya Savaşı'nın yaşandığı ve akabinde de Kurtuluş Savaşı'nın verildiği ilk yıllarda tersine dönmeye başlamıştır. İlk etapta 1920 yılında sandıklardan borç verilmesi işlemine son verilmiştir⁵⁷⁶. 1926 yılına gelindiğinde ise dağınık olarak bulunan Eytam Sandıkları, burada biriken yetim mallarının nemalandırılması gerekçesi ile 22.05.1926 tarih ve 844 numaralı kanun ile tesis olunmuş olan Emlak ve Eytam Bankası'na devredilerek kapanmışlardır. Sandıklardaki yetim mallarının bankaya aktarılmasına bir diğer gerekçe de yine bankanın kuruluş gerekçeleri arasında sayılan “yeni kurulacak Ankara şehri başta

⁵⁷³ Çalışmamızda daha önce de değinmiş olduğumuz üzere Balkan topraklarından birisi olan Yunanistan, 1830 yılında Osmanlı'dan ayrılmakla kalmamış bu tarihten sonrasında da topraklarını genişletmeye devam etmiştir. Bu genişlemenin bir ayağı da Girit adası özelinde gerçekleşmiştir. İlk etapta Girit adasının kötü idare edildiğine ilişkin ayaklanmalar meydana getirilmiş, bu ayaklanmalar üzerine Girit'in önce özerk bir yapıya dönüştürülmesi ve sonrasında da Yunanistan tarafından ilhakı gerçekleşmişti (Beydilli vd.,1994: s. 100).

⁵⁷⁴ “İnfâk-ı Muhtacın-i Eytam ve Eramil-i İlmiye Nizamnamesidir”, s. 552-554.

⁵⁷⁵ Çanlı, 2002: s. 66.

⁵⁷⁶ A.e., s. 67.

olmak üzere İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde halkın konut ihtiyacının karşılanması noktasında inşaat faaliyetlerine kredi temin edilmesi” gösterilmiştir⁵⁷⁷.

3.3.1.3. Emval-i Eytam İdare Meclisi

Yetim mallarının idaresine ilişkin kurulan Eytam Nezareti’nin, teşkilatlanma anlamında 1291 (1874) yılına gelindiğinde hızlı bir gelişim sağladığı görülmektedir. Buna aracılık eden gelişme ise 21 Şaban 1291 (3 Ekim 1874) tarihinde yürürlüğe konulan nizamnamedir⁵⁷⁸. Söz konusu nizamname, bir yandan meclisin teşkilat yapısını düzenlerken bir yandan da görevlerine ilişkin detaylar sunmuştur.

Bu tarihe kadar doğrudan Nezaret eliyle yürütülmekte olan işlemler, artık tesis edilen bu yeni birime, yani Emval-i Eytam İdare Meclisi’ne bırakılmıştır. Yine Eytam Sandıkları’nın taşra teşkilatlanması da Emval-i Eytam İdare Meclisleri’nin teşkil edilmesi ile gerçekleşmiştir⁵⁷⁹.

Meclisin teşkilat yapısına ilişkin düzenlemelerde merkezinin Dersaadet olduğu ve Şeyhülislamlık makamına bağlı bir birim olduğu belirtilmiştir. İdare heyetinin ise biri Emval-i Eytam Müdüriyeti’nden ve diğeri de Kassam-ı Askerî memurlarından olmak üzere iki daimi azası ile bir de meclis reisi olmak üzere toplam 3 kişiden oluştuğu düzenlenmiştir. Meclisin görevleri ise: kararların alınacağı birimin katipliği için kismet-i askeriyeden gerektiği kadar kişiyi istihdam etmek; taşralardaki yetim mallarının hesabını incelemek; Dersaadet ile birlikte Bilad-ı Selase’deki tasfiye edilemeyen⁵⁸⁰ terekeler (muhallefât)⁵⁸¹ konusunda çözüm üretmek; son olarak da meclis bünyesinde özel bir sandık olarak kurulmuş olan Eytam ve Eramil-i İlmiye Sandığı’nın nemalandırılmasına yardımcı olmak şeklinde sıralanmıştır.

⁵⁷⁷ TBMM, “Türkiye Kredi Fonsiye Bankası kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Maliye, Adalet ve Bütçe Komisyonları Raporları”.

⁵⁷⁸ “Bâ-irade-i Seniyye Teşkil eden Meclis İdare-i Emval-i Eytamın Suret-i Teşkilini ve Vezaifini Mebni Nizamnamedir”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 3, 1296, s. 551.

⁵⁷⁹ Çanlı, 2002: s. 62.

⁵⁸⁰ Hem İstanbul’un merkezi, hem de Üsküdar, Galata ve Eyüp gibi yoğun nüfusun yaşadığı yerlerde ikamet etmekte olanların tereke işlemlerinin üzerinde daha fazla mesai haranması gerektiği için olsa gerek, nizamnamede idare meclisine böyle bir görev verilmiştir.

⁵⁸¹ Tahsin Özcan, “Muhallefat (مخلفات)”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 30, 2005: s. 406-407.

3.3.1.4. Emlak ve Eytam Bankası

Osmanlı bankacılık sisteminin batılı anlamdaki ilk adımlarını teşkil eden İstanbul (Dersaadet) Bankası, Osmanlı Bankası gibi bankalar, daha çok darboğaz içerisinde bulunan devlete mali kaynak sağlama temel amacı ile tesis ettirilmişlerdir. Osmanlı Bankası'nı takiben 1855-1875 yılları arasında kurulan bankaların önemli bir kısmı, diğer devletlerden gelecek sermayeden borçlanma yoluyla faydalanmak amacıyla kurulmuştur. Devlet idaresinin borçları ödeyebilmesini müteakiben Osmanlı topraklarında kurulan yabancı bankaların artık ticari hayata yönelindikleri görülmektedir. Ancak bu yabancı bankalar, Osmanlı topraklarına çok az sermaye getirmiş olmakla birlikte bünyelerinde topladıkları paraları da yerli veya yabancı tüccara borç vermek suretiyle ağırlıklı olarak ticarete değerlendirmişlerdir. Bu halde ticaret temelli bankalar mevcut iken tarım, sanayi, kooperatifçilik, emlak vs. sahalarında faaliyet gösterecek banka ihtiyacını karşılayacak müesseseler Cumhuriyet sonrasında kurulan İşbankası, Sanayi-i Ticaret Bankası ve Sanayi-i Maadin Bankası'na kadar pek yoktu⁵⁸².

Bu bağlamda şehirlerde emlak ve inşaat işleri için kredi, borç sağlayacak bir bankanın olmaması, hem şehirleşmenin sıhhatli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi hem de bir sosyal politika uygulaması olarak düşük bütçeli ailelerin konut sahibi olmaları anlamında önemli bir boşluğu işaret etmekteydi. Mevcut şartlarda bu amaç doğrultusuna ağırlıklı olarak kişisel bazdaki girişimlerin yanı sıra Ziraat Bankası, Evkaf Sandığı ve Eytam Sandığı gibi müesseselerin az meblağlardaki borç ve kredi sağlaması söz konusuydu. Bu şartlarda yeterli destek bulamayan kişilerin bazen tefecilerden borçlanma yoluna gittikleri ve bundan dolayı da büyük zararlar gördükleri birçok kez tecrübe edilmekteydi. Ayrıca hem Eytam Sandıkları'nda dağınık bir şekilde muhafaza edilmekte olan yetimlerin hesaplarında bulunan paraların iyi bir şekilde değerlendirilmesi⁵⁸³ hem de devletin emlaklarının işletilmesi, kiraya verilmesi ve satılması gibi meseleler de özel ilgiye muhtaçtı.

⁵⁸² İbrahim Fazıl, "Bankacılığımızda Tekamül ve Emlak ve Eytam Bankası", **Hayat Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2 Aralık 1926: s. 7.

⁵⁸³ TBMM, "Türkiye Kredi Fonsiye Bankası kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Maliye, Adalet ve Bütçe Komisyonları Raporları".

Bu ihtiyaçlara hizmet etmek adına 22 Mayıs 1926 tarihinde kurulan Emlak ve Eytam Bankası'nın iki temel amaç üzerine inşa edildiği söylenebilir. Bunlar, inşaat işlerinde bina ve araziler üzerinden kredi temin etmek ve Eytam Sandıkları'nda bulunan veya daha sonrasında bu sandıklara ilave olunacak meblağları yönetip işletmektir⁵⁸⁴. Emlak ve Eytam Bankası'nın, yetimlere ait mal ve nakit miktarların yönetilmesi sorumluluğunu üstlenmiş olan Eytam İdaresi'nin yetersizliği dolayısıyla bir alternatif olarak rol üstlendiği de ifade edilmektedir. Bankanın yetim malları konusundaki girişimleri, yetimlerin hesabındaki parayı, üzerine yıllık %7,5 oranda faiz eklemek suretiyle borçlandırma işleminde kullanarak, hem yetimin rüşdüne erdiğinde ona teslim edilecek olan parası üzerinden getiri sağlamasına aracılık etmek hem de yetime bu ilişkide alacaklı vasfı kazandırmak şeklindeydi⁵⁸⁵.

Cumhuriyet döneminde başta Ankara olmak üzere çeşitli şehirlerdeki konut ve imar işlerine finans sağlayan Emlak ve Eytam Bankası, ilk olarak 1946 yılında Türkiye Emlak Kredi Bankası⁵⁸⁶ ismini almıştır. Banka, 1988 yılında önce Türkiye Emlak Bankası ismini aldıktan sonra 1992 yılında bir başka banka ile birleşerek 2000 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. 2001 yılında çıkarılan kanun ile Ziraat Bankası'na devri gerçekleştirilip tasfiye edilmiştir⁵⁸⁷.

3.3.1.5. Evkaf Nezareti ve Evkaf Bankası

Osmanlı son dönemi içerisindeki merkezileşme temayülünün kurulan nezaretlerle pekiştirilmesinin bir örneği de vakıf idarelerine ilişkin birimlerin kurulan Evkaf Nezareti çatısı altında toplanması olmuştur. Özellikle para vakıflarının idaresi açısından önem arzeden Evkaf Nezareti'nin kuruluş ve işleyişi, 7 Temmuz 1328 (20 Temmuz 1912) tarihli nizamname⁵⁸⁸ ile düzenlenmiştir. Toplamda 19 maddeden

⁵⁸⁴ “Emlâk ve Eytam Bankası Kanunu”, **Resmi Ceride**, Sayı: 389, Kanun No: 844, 1926: s. 707.

⁵⁸⁵ İbrahim Fazıl, 1926: s. 8, 13; “Emlak ve Eytam Bankası Türk Anonim Şirketi Kanunu ve Nizamname-i Esasisi”, **Resmi Ceride**, Sayı: 487, 1926: s. 2057-2060.

⁵⁸⁶ Resmi Gazete, “Türkiye Emlak Kredi Bankası Kanunu”, Kanun No: 4947, **Resmi Gazete**, Sayı: 6340, 22 Haziran 1946.

⁵⁸⁷ Resmi Gazete, “Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, Kanun No: 4684, **Resmi Gazete**, Sayı: 24451, 03/07/2001.

⁵⁸⁸ “Evkâf Nezâreti İdâre-i Merkeziyesi Teşkilât-ı Vezâifi Hakkında Nizamnâme”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 4, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1331: s. 569-579.

müteşekkil nizamnamede nezarete bağlı Muhasebat Müdürlüğü'nün idaresi altındaki iki birimden birisi olan Terekat ve Nukûd-u Mevkufe Müdürlüğü'nün terekelerin idaresi ile görevlendirildiği görülmektedir.

Bahsi geçen nizamname ile kurulan bu nezarete hâlihazırda faaliyette olan para vakıfları ile birlikte terekelerin tespit, taksim ve teslim işlerini yürütmek amaçlarıyla kurulmuş olan Terekat Müdürlüğü'nün “Terekat ve Nukud-u Mevkufe Kalemi” ismi altında birleşerek katılması da yine mevcut yapının merkezileşmesini arttıran bir diğer gelişmedir⁵⁸⁹.

Nezaret idaresi altındaki “Emlak ve Emval-i Vakfiye Müdüriyeti”nin görevleri de Evkaf Nezareti'nin etki alanının genişlemesinde önemli bir unsurdu. Bu görevler arasında nezaret adına hayır kurumlarınca tesis edilmiş olan binaların gelir kayıtlarını tutmak, gelirlerinin sürekliliğini sağlayacak gerekli çalışmaları yapmak, binaların teftişinin yapılması sonrası hazırlanacak raporlardan yola çıkarak çalışma yapmak, bağış yapılmış ve vakfedilmiş eşyaların kayıtlarını tutmak ve korumak bulunmaktadır⁵⁹⁰.

Evkaf Nezareti'nin bu kapsam ve yetki genişlemesine bir ilave de merkezi Dersaadet'te olan ve bilad-ı selasede de şubeler açabileceği öngörülen “Evkaf Bankası” adıyla bir bankanın kurulması olmuştur. Meclis tutanaklarından hareketle bankaları ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak değerlendiren bazı vekillerin bu bankanın kurulmasındaki beklentileri özellikle nezaretin hâlihazırda yürüttüğü paraların idaresi, tasarrufu ve nemalandırılması gibi görevlerini üzerine alarak yükün dağıtılması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu girişimle birlikte bir yandan görevlerin daha güzel bir şekilde yerine getirilmesi bir yandan da devletin sahip olduğu toplam servetin ülke geneline yayılması beklentisi de söz konusudur.

Meclis zabtından⁵⁹¹ hareketle bu bankanın kurulması için hazırlanan kanun tasarısının⁵⁹² mecliste görüşüldüğü ve gereği için yönlendirmenin yapıldığı

⁵⁸⁹ Tahsin Özcan, 2006: s. 110.

⁵⁹⁰ “Evkaf Nezareti İdare-i Merkeziyesi Teşkilatı ve Vezaiifi Hakkında Nizamname”, s. 574.

⁵⁹¹ BOA.MV.185.31.

⁵⁹² “Evkaf Bankası Kanun Layihası”, BOA.MV.234.47.

anlaşılmaktadır. Daha sonrasında Evkaf Bankası⁵⁹³, 17 Mart 1330 (30 Mart 1914) tarih ve 195 numaralı “Evkaf Bankası Hakkında Kanun-u Muvakkat” kanun⁵⁹⁴ ile resmen kurulmuştur⁵⁹⁵. Ancak söz konusu kanunla kurulması öngörülen Evkaf Bankası’nın içinde bulunulan savaş hali dolayısıyla fiili olarak hayata geçirilemediği değerlendirilmekte⁵⁹⁶, bundan dolayı eski usulün devam ettirildiği, yani çalışmaların Evkaf Nezareti bünyesindeki Nukud-u Mevkufe Müdürlüğü ile yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

3.3.2. Darüleytamlarla İlişkili Bazı Mevzuat Denemeleri

Darüleytam müesseseleri ile ilgili mevzuat anlamında zaman zaman karışıklıklara yol açan iki girişimden, diğer bir deyişle iki kanun tasarısından bahsetmek icap eder. Bu iki kanun tasarısından ilki 1331 (1915) tarihli “*Şüheda ve Malulini Guzat Evlatlarının Tahsil ve Terbiyesi İçin Konya ve Dersaadet’te Birer Müessesenin Açılması*” başlıklı tasarı olup, ikincisi de 1334 (1918) tarihli “*Şüheda ve Malülin-i Gazat Evladının Himayelerine Dair Kanun Layihası*” başlıklı tasarıydı. Her iki tasarı, önce görüşleri alınmak üzere maarif ve maliye encümenlerine gönderilmiş, daha sonrasında her iki encümenin mütalaaları da dikkate alınarak meclis oturumunda görüşülmüştür. Yapılan meclis oturumlarında tasarıların kanun niteliği kazanmadığı görülmektedir. Ancak iki kanun tasarısı, her ne kadar kanunlaşmamış olsa da, daha ileri tarihlerde önce her vilayette birer darüleytam kurulmasını öngören 1332 (1916) tarihli 6 maddeden oluşan talimatnamenin kabulüne ve ertesi sene de Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kurulmasını düzenleyen kanunun kabulüne zemin hazırlamıştır. Çalışmamızın bu başlığı altında kanunlaştırılamayan bu iki tasarımı ele almaya çalışacağız.

⁵⁹³ Evkaf Bankası’nın kurulması ile ilgili layihanın görüşüldüğü meclis oturumuna maliye encümeni tarafından sunulan kayıta bu girişimin gerekçesi, özetle “*Evkaf Nezareti elinde biriken paradan yararlanmak suretiyle toplam faydayı arttırmak ve ayrıca ticaret ve sanayi erbabına yardımcı olmak üzere kurulacak bankanın ülke ekonomik hayatına hizmet etmesi*” şeklinde ifade edilmiştir (MAZC, 25. İctima, 8 Temmuz 1330 (1914): s. 442).

⁵⁹⁴ “Evkaf Bankası Hakkında Kanun-u Muvakkat”, BOA.A.DVN.MKL.58.31-1.

⁵⁹⁵ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1334: s. 330-332.

⁵⁹⁶ Sadi Bayram, “Sultan Reşad Devrinde Evkaf Bankası Kurulma Çalışmaları”, **Vakıf Haftası Kitabı**, Sayı: 5, 1987: s. 215.

Antalya vekili Fuat Hulusi Bey ve arkadaşları tarafından sunulan 4 maddelik “Şüheda ve malulini guzat evlatlarının tahsil ve terbiyesi için Konya ve Dersaadet’te birer müessesenin açılması” başlıklı kanun tasarısı, 30 Teşrin-i Sani 1331 (13 Aralık 1915) tarihli meclis oturumunda değerlendirilmiştir. Söz konusu tasarı üzerinde çeşitli mütalaaların yapıldığı bu oturumda öncelikle İstanbul’da hâlihazırda bu amaca hizmet eden Darüleytam ve Darüşşafaka gibi kurumların var olduğu belirtilmiş, ikinci olarak da böyle bir çalışmanın sadece İstanbul ve Konya vilayetleri ile sınırlandırılmayıp uzak vilayetlere de şümul edilmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir. Bu noktada gereğine uygun bir çalışmanın yapılabilmesi için söz konusu tasarının, Muvazene-i Maarif Encümeni ile Muvazene-i Maliye Encümeni’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁹⁷. Encümenlerin değerlendirmelerine erişemediğimiz tasarının kanunlaşmadığı göz önünde bulundurulduğunda yukarıda öne sürülen hususların -mevcutta benzer nitelikte kurumların olması ve bu kurumların ülke genelinde faaliyette bulunuyor olmaları- dikkate alındığını söylemek mümkündür.

Bir diğer tasarı olan “Şüheda ve Malulin-i Guzat Evladının Himayeleri Hakkında Kanun Layihası”⁵⁹⁸, hükümetçe görüşlerine başvurulmak üzere 8 Teşrin-i Sani 1332 (21 Kasım 1916) tarihinde Maarif Encümeni’ne ve 9 Şubat 1332 (22 Şubat 1917) tarihinde de Maliye Encümeni’ne tevdi edilmiştir. Her iki encümen heyeti de kendilerine tevdi edilen tasarı metni üzerinde gerekli çalışmaları yaptıktan sonra görüşlerini bildiren yazıları⁵⁹⁹ hazırlayarak meclis görüşmelerine sunmuşlardır.

Tasarı metnini ilk olarak alan Maarif Encümeni hazırlamış olduğu görüş yazısında önce bu müesseselerin önemine değinmiş, ardından da tasarının çeşitli ilave ve değişikliklerle birlikte nezaretçe de uygun görüldüğünü belirtilmiştir. Buna göre tasarının Muvazene-i Maarif Encümeni tarafından değerlendirilmesi aşağıdaki gibi olmuştur;

⁵⁹⁷ MMZC, “Şüheda ve Malulini Guzat Evlatlarının Tahsil ve Terbiyesi İçin Dersaadet ve Konya’da iki Müessese Teşkiline Dair Layiha Encümeni Mazbatası”, 30 Teşrin-i Sani 1331 (1915), 8. İnikad: s. 147.

⁵⁹⁸ BOA.MF.MKT.1217.34.262.

⁵⁹⁹ A.e.

Din ve vatan müdafaası ne kadar önemli ise bu yolda şehit veya gazi olanların evlatlarının da maddi ve manevi destekten mahrum bırakılmamasının ve ayrıca bu çocukların millete emanet olduklarının unutulmaması gerektiğinin de aynı ölçüde önemli olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı da söz konusu çocukların haklarının ve mallarının korunması, talim ve terbiyelerinin temin edilmesi gerektiği ilave edilmiştir. Bu yolla bir yandan düşmanların amaçlarını boşa çıkarmak için cephelere koşan askerin geride bıraktıkları çocuklarının geleceklerine dair endişelerinin azaltılması, bir yandan da bu çocukların sefaletle mahkum olmalarının önüne geçilebilmesinin sağlanacağı ifade edilmiştir. Yine İslam'ın şehit ve gazi çocuklarının korunmasına yönelik emirlerinin de bir gereği olarak böyle bir girişimde bulunmanın gerekliliğine değerlendirme yazısında yer verilmiştir.

Görüş yazısının devamında ayrıca yukarıdaki gerekçeler göz önünde bulundurularak, bu amaca hizmet etmek üzere, Dersaadet'te bir genel idari birim ve vilayetler ile bir vilayete bağlı olmayan livalarda (elviye-i müstakileler) da birer tane şube kurulmasının encümenince uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Öte yandan açılacak bu merkezî birimin, çocukların talim ve terbiyesini sağlamak, gerektiğinde yeni müesseseler açmak, gerekli kişilere yardım ve destekler sağlamak vs. görevleri olacağından dolayı merkezi yönetimin teftişine tabi olması gerektiği de belirtilmiştir.

Maarif Encümeni'nin yukarıdaki mütalaasından sonra Maliye Encümeni'nin de bir mütalaa gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Maarif Encümeni'nin inceleme ve değerlendirme yazısını da göz önünde bulundurarak bir çalışma yapan Muvazene-i Maliye Encümeni, çalışmasının neticesinde tasarının bu hali ile red edilmesi yönünde bir görüş bildirmiştir. Tasarının aleyhine kaleme alınan bu mütalanın gerekçeleri ise aşağıdaki gibi özetlenebilir;

Muvazene-i Maliye Encümeni, şehit ve gazi çocuklarının talim ve terbiyelerini temin amacıyla Maarif Nezareti tarafından kurulmuş olan darüleytamların, Maarif Nezareti'ne bağlı ve mülhak bir bütçe ile tesis edilecek tek bir idare çatısı altında birleştirilmesini öngören bir çalışmanın zaten var olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Maliye Encümeni görüş yazısına, bu müessesenin kurulması için çeşitli çalışma ve raporların yanı sıra yetim çocukların eğitim ve öğretimleri ile ilgili mevcutta bazı kanun ve nizamnamelerin olması dolayısıyla bu noktada bir

başka kanunun kabul edilmesinin gerekmediği ifadeleri ile son vermiştir. Burada tesis edilmesi düşünülen müessese ile bir sonraki yıl kurulacak olan Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin işaret edildiği düşünülmektedir.

Encümen mütalaalarının görüşüleceği meclis toplantısının⁶⁰⁰, her iki nezaret encümenlerinin bir mütabakata varamadığı gerekçesi ile ertelendiği görülmektedir. Zira Maarif, kanunun kabul edilmesinden yana görüş bildirirken Maliye ise böyle bir kanunun kabul edilmesinin gereksiz olduğunu belirterek reddi yönünde görüş bildirmiştir. Son olarak 31 Teşrin-i Evvel 1334 (31 Ekim 1918) tarihli meclis toplantısında⁶⁰¹ Maarif Nezareti adına söz alan Muslihiddin Adil Bey, Maliye Encümeni'nin de işaret ettiği gerekçeleri öne sürerek ve ayrıca 2 Nisan 1333 (2 Nisan 1917) tarihli Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Kanunu ile 4 Nisan 1334 (4 Nisan 1918) tarihli kanunun kabul edilmiş olmasından dolayı yeni bir kanuna gerek olmadığını belirtmiştir.

Her iki encümen heyetince ve akabinde de meclis toplantılarında ele alınan “Şüheda ve Malûlin-i Gazat Evladının Himayeleri Kanun Layihası”⁶⁰² her ne kadar

⁶⁰⁰ MMZC, “Şüheda ve Malulini Guzat Evladının Himayelerine Dair Kanun Layihası”, 6. İnıkad, 24 Teşrin-i Evvel 1334 (1918): s. 52.

⁶⁰¹ MMZC, “Şüheda ve Malulini Guzat Evladının Himayelerine Dair Kanun Layihası”, 9. İnıkad, 31 Teşrin-i Evvel 1334 (1918): s. 78.

⁶⁰² Kanun tasarısının içeriğine kısa bir göz atmak yerinde olacaktır. Tasarının ilk üç maddesinde bu kanun kapsamındaki çocuklar, “Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen savaşa gerek Osmanlı topraklarından katılan gerekse Osmanlı toprakları dışından gelip de savaşa katılan müslümanların veya savaşa dahil olmasa da savaş dolayısıyla ölen veya malûl kalan asker ve halkın geride kalan çocukları” şeklinde tanımlanmıştır. Kanunun 4. maddesinde de kanun kapsamındaki çocukların talim ve terbiyelerini üstlenecek ve onlara gerekli yardımlarda bulunacak bir “Şüheda ve Malûlin-i Gazat Evladının Himaye İdaresi”nin kurulacağı işlenmiştir. 5. maddede bu idarenin görevleri; “bütçenin hazırlanması, şubelerin çalışma programlarını düzenleme, teftişlerde bulunma, gerektiğinde çeşitli müesseseler kurma” şeklinde sıralanmış, 6. maddede de kurulacak olan merkezi idarenin de sadrazamlığa bağlı bir müdür, muhasebe memuru ve yeterli sayıdaki katipten oluşacağı düzenlenmiştir. Kanunun 8. maddesinde vilayet ve bir vilayete bağlı olmayan livalardaki şubelerin görevleri “çocuklardan veli veya vasisi olmayanlara iyi bir vasi atamak, çocukların ve onlara atanan vasilerin maddi ve manevi açıdan şer-i hükümlere uygunluğunun yanı sıra Emval-i Eytam Nizamnamesi’ne uygun hareket edilip edilmediğinin denetlenmesi, son olarak da çocukların talim ve terbiyelerini yerine getirmesi ve gerektiğinde özel birimler kurarak iyi yönetilmeleri için gereken takibin yapılması” şeklinde sıralanmıştır. İdarenin gelirleri ise 9. maddede “merkezi bütçeden tahsis edilecek miktar, vilayetler veya livalar tarafından aktarılabilecek miktar ve çeşitli teberrüat (bağışlar)” şeklinde düzenlenmiştir. Kanunun 10-15 arasındaki maddelerinde Şüheda ve Malûlin-i Gazat Evladının Himaye İdaresi bünyesinde kurulacak olan ve idarenin bütçesini incelemek, inşaat-tamirat işleriyle ilgilenmek, ihtiyaç duyulacak kanun, nizamname-talimatnameler hazırlamak vs. görevler icra edecek “İdare Meclisi”nin yapısından ve işleyişinden bahsedilmektedir. Kanunun sonunda yer alan geçici

kanunlaşmamış olsa da darüleytamların hukuki anlamda sistemli bir şekilde faaliyet sürmesine yardımcı olacak katkıları olmuştur. Gerek Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kuruluşunu düzenleyen kanunda ve gerekse darüleytamların yapı ve faaliyetlerini düzenleyen çalışmalarda, bu tasarıda düzenlenen bazı hususların izlerini görmek mümkündür.

3.3.3. Şehit Çocukları İçin Kurulacak Müesseselerin Masraflarında Değerlendirilecek Vergi Kanunu

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulmasını düzenleyen kanun kabul edilmeden önce yürürlüğe konulmuş olan 16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarih ve 246 numaralı kanunda⁶⁰³ devletin şehit çocuklarının eğitim ve öğretimini temin etmek üzere müesseseler kuracağı düzenlenmişti. Yine aynı kanun ile bu müesseselerin kuruluş masraflarının karşılanması adına belirli bir süre ile geçerli olacak şekilde (yani 1332/1916 yılının sonuna kadar uygulanmak üzere) bir vergilendirmeye başvurulmuştur.

Kanun düzenlemesinde kurulacak müesseseler için gelir olarak kaydedilmek üzere vergilendirmenin yapılacağı tüketim kalemleri, *posta* ve *telgraf* ile *tütün*⁶⁰⁴ ve *müskirat* (alkollü içecekler)⁶⁰⁵ olmuştur. Kanunda müesseselerin kurulması masraflarının karşılanması adına bu tüketim malları üzerinden alınacak ilave vergiler⁶⁰⁶ ile elde edilecek miktarın, doğrudan bankaya yatırılması düzenlenmiştir. Bankada bulundurulacak bu paranın nasıl sarfedileceğine ilişkin kararın verilmesi de doğrudan meclis iradesine bırakılmıştır.

Bu kanunun çıkarılmasında bazı gerekçeler söz konusudur. Bu gerekçeler arasında ilk sırada yer alanı, yapılan çalışmaların kayıt altına alınması düşüncesidir.

maddeler içerisinde de kanunun yürütülmesinden Şeyhülislam ile beraber Harbiye, Maliye ve Maarif nazırlarının yetkili olduğu düzenlenmiştir.

⁶⁰³ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336, s. 610-611.

⁶⁰⁴ Tütün üzerinden alınacak verginin daha sonra 18 Mart 1338 (18 Mart 1922) tarihli kanun ile bir miktar daha arttırıldığı ve bu vergilendirmeden elde edilen gelirin de devlet hazinesine gelir olarak kayıt edildiği görülmektedir (**Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1336, s. 627).

⁶⁰⁵ Müskirat: Sarhoşluk veren şeyler, alkollü içecekler (Ş. Sami, **Kamus-i Türki**, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317: s. 1344; Türk Dil Kurumu-TDK).

⁶⁰⁶ Vergi olarak belirlenen miktarlar için bkz.: MAZC, Devre: 3, Cilt: 2, 51. İnıkad, 28 Mart 1333 (1917): s. 433-435).

Şöyle ki; kanunun kabul edilmesinden önceki tarihlerde devlet şehit yetimlerinin eğitim ve öğretimlerine hizmet etmek için bazı müesseseler kurmuş, ancak bunun için gereken maddi kaynak ise belirli sürelerle geçerli olacak hükümet kararlarıyla⁶⁰⁷ sağlanmıştır. Ancak hükümetin kaynak temini noktasında bazı vergileri öngören bu geçici kararları, mecliste görüşülmeden çıktığı için bu kanunun kabul edilmesi ile bir bakıma yapılan çalışmaların mevzuatta da görünür olması planlanmıştır⁶⁰⁸.

Bu kanun metninin, daha ileri tarihlerde tesis edilmiş olan Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçe görüşmeleri sırasında gündeme geldiğini görmekteyiz. Bu husus, çalışmamızın “Darüleytam’ın Gelirleri” başlıklı ilgili kısımlarda ele alındığı için burada kısaca hatırlatmakla yetineceğiz. Kanunun mecliste tartışmalara da yol açan boyutu, kanun ile elde edilmiş olan miktarın Darüleytam Müdüriyet-i Bütçesi kanunu düzenlenmesinde müessesenin gelirleri arasında sayılıp sayılmayacağıdır.

3.3.4. Her Vilayette Birer Darüleytam Kurulması

İlk etapta sadece Dersaadet’te (İstanbul) darüleytam kurulması fikri ile hareket edilmiş ancak Balkan Savaşları ile birlikte 1. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi üzerine bu müesseselerin ülkenin tüm topraklarına şümul edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bunun üzerine Sadaret, 18 Kanun-i Evvel 1329 (31 Aralık 1913) tarihinde nezaretlere bir emirname⁶⁰⁹ göndererek görüşlerine başvurmuştur. Sadaret, bu yazının ekine Çeşitli Sınıf Mektepleri Müfettişliği (Sınıf-ı Muhtelif Mekatibi Müfettişliği) tarafından “*Malûlin-i Guzât ve Şüheda-i Asakir-i Osmanînin Eytamının Terbiye ve Tedrisleri*” başlığı ile hazırlanan 6 maddelik talimatnameyi⁶¹⁰ ve Harbiye

⁶⁰⁷ Hükümet tarafından bu amaç doğrultusunda öncelikle 16 Mart 1331 (29 Mart 1915) tarihinde tütün ve müskirat vergisine ilişkin bir kararname yayınlamış, daha sonrasında da bu kararnamenin yerine geçmek üzere 25 Haziran 1331 (8 Temmuz 1915) tarihinde ikinci bir kararname yayınlanmıştır. Bu kararnamelerin düzenlediği vergi gelirlerinin de şehit yetimlerinin eğitim ve öğretimi için teşkil edilecek müesseselerin masraflarında kullanılması öngörülmüştür (MAZC, Devre: 3, Cilt: 2, 51. İnikad, 28 Mart 1333 (1917): s. 433-435).

⁶⁰⁸ MMZC, 56. İnikad, 17 Mart 1333 (1917): s. 246.

⁶⁰⁹ BOA.BEO.4246.318376-1; BOA.MF.MKT.1194.23.

⁶¹⁰ BOA.BEO.4246.318376-4.

Nezareti'nin bu mekteplerin açılması için müsaade istediği yazısını⁶¹¹ da ilave etmiştir.

Maarif Nezareti, yukarıdaki yazıya 21 Kanun-i Evvel 1329 (3 Ocak 1914) tarihinde verdiği cevapta⁶¹² her vilayette birer darüleytamın tesis edilmesinin nezaretçe de uygun görüldüğünü ve vilayetlerdeki maarif müdürlüklerine gereğinin yapılması için hazırlanan tamim ile birlikte gerekli tebligatların yapıldığını belirtmiştir.

Çeşitli Sınıf Mektepleri Müfettişliği tarafından hazırlanan ve toplam 6 maddeden oluşan nizamnamenin⁶¹³ ilk maddesi *Malûlin-i Guzât ve Şüheda-i Asakir-i Osmaniye Darüleytamı* ismiyle her vilayette birer darüleytam kurulacağını ve ayrıca Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye (Darüşşafaka) tarafından bu darüleytamlarda ibtidai ve rüşdiye derecesinde bir leyli (yatılı) sınıfın tesis edileceğini düzenlemektedir. Talimatnamede de belirtildiği üzere söz konusu darüleytamlar Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye tarafından kurulacağı için beşinci maddesi bu darüleytamların hem teşkilat yapısı ve işleyişi anlamında hem de okul ders programları anlamında Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'nin nizamnameleri esas alınmıştır. Öte yandan ikinci maddesinde de buradan mezun olacak yetimlerden yetenek ve zeka itibari ile askeriyeğe elverişli olanlarının askeri okullara kayıtları konusunda öncelikli davranılacağını düzenlendiği görülmektedir.

Düzenlenen talimatnamenin 3 ve 4. maddeleri, mali konulara ilişkindir. Buna göre 3. maddede kurulacak darüleytamların masraflarının tekaüd kanunun 36. ve 41. maddeleri bağlamında yetimlere tahsis edilen miktardan temin edilerek, bu kurumların teşkilini üstlenecek Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'ye verilmesi öngörülmüştür. Diğer yandan 4. madde ise yetimlere verilmesi düşünülen maaşların da her sene toplu olarak darüleytamlar müdürü tarafından Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye'ye verileceğini düzenlemiştir.

⁶¹¹ BOA.BEO.4246.318376-3.

⁶¹² BOA.BEO.4246.318376-2; Bakınız: EK-5.

⁶¹³ BOA.BEO.4246.318376-4.

3.3.5. Darüleytamlar ve Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey

Osmanlı'nın en sancılı dönemlerinde ve bir devlet için en önemli birimlerin başında gelen Maarifin (Eğitim) başında 5 yıllık bir süreyle bakanlık yapan, ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de önde gelen mensuplarından birisi olan Ahmed Şükrü Bey'in, Darüleytam müessesesinin incelendiği bu çalışmada ayrı bir başlık altında ele alınması uygun olacaktır. Çok detaya inilmemek üzere Ahmed Şükrü Bey'in hayatına, görevi süresince gerçekleştirdiği çalışmalarına ve nihayetinde de Darüleytam müessesesi tarihindeki yerine değinmeye çalışılacaktır.

1875 yılında Kastamonu vilayetinde doğan Ahmed Şükrü Bey, 1895 yılında Darülmuallim mektebinden mezun olmuş ve ertesi sene de ilk görev yeri olan Selanik İdadisi'nde öğretmenlik mesleğine başlangıç yapmıştır. Bu adım ile birlikte eğitim alanına giriş yapan Ahmed Şükrü Bey, 1901 yılında öğretmenlikten istifa ederek 1903 yılında tekrar eğitim alanına dönene kadar çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1901-1902 yılları arasında İskodra Valiliği özel kalemligi, 1902-1903 arasında Hicaz Demiryolu Nezareti Kâtipliği ve son olarak da 1903 yılı Eylül ayında II. Abdülhamid tarafından tesis edilen Darülhayr-ı Âli müessesesinde muhasebe memurluğu⁶¹⁴ görevini 2 ay gibi bir süre ile ifa etmiştir⁶¹⁵.

Ahmed Şükrü Bey, takip eden seneler içerisinde eğitim alanında çeşitli kurum ve kuruluşlarda görevler icra ederek ciddi bir tecrübe kazanmıştı. Nazırlık görevine ise 1912 yılındaki Bab-ı Âli Baskını sonrasında kurulan Mahmut Şevket Paşa hükümetinin bir üyesi olarak gelmiştir⁶¹⁶. Daha sonrasında Kastamonu vilayetinin bir vekili olarak 1914 yılında meclise girmiştir.

⁶¹⁴ Osmanlı'da devlet memurluğu görevlerinde bulunan kişilerin kayıtlarının ve bu memuriyetleri süresince durumlarında meydana gelen değişimlerin işlendiği kayıt defteri olan "sicill-i ahvâl" defterlerinde Ahmed Şükrü Bey'e de ait bir kayıt dosyası bulunmaktadır. Sözü geçen defterler, Dahiliye Nezareti idaresindeki komisyon tarafından tutulmuş olup, 1879-1909 yılları arasında görev yapan memurların kayıtlarını içermektedir (Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 37, 2009: s. 134). 179 dosya numaralı kayıta Ahmed Şükrü Bey'in bilgileri yer almaktadır (BOA.DH.SAİDd.179.433).

⁶¹⁵ TBMM II. Dönem Kocaeli Milletvekili Ahmed Şükrü Bey'in Tercüme-i Hâl Varakası, Kayıt Numarası:571, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d02/HT_571_1_2.pdf (Ayrıca bkz.: EK-11).

⁶¹⁶ Ersin Müezzinoğlu, "Bir İttihatçı Eğitimci Ahmed Şükrü Bey", Erciyes Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2012: s. 8.

Her şeyden önce Darüleytam müessesesinin resmi olarak kuruluşuna etki eden kişiler anlamında ilk sırada gelen Ahmed Şükrü Bey, Maarif Nazırı olarak göreve 1 Kanun-u Sani 1328 (14 Ocak 1913) tarihinde gelmiş ve bu görevi dolayısıyla Darüleytam müesseselerinin birincil derecede sorumlusu olarak yoğun bir nazırlık dönemi geçirerek 1333 (1917) yılının Aralık ayı başlarında bu görevinden istifa etmiştir⁶¹⁷.

1914 (1917) yılında hâlihazırda yürütmekte olduğu Maarif Nazırlığı'nın yanında vekâleten Posta, Telgraf ve Telefon Nazırlığı görevine de getirilen⁶¹⁸ Şükrü Bey, 9 Aralık 1917 tarihinde sağlık sorunlarını gerekçe göstererek bu görevlerinden istifa etmiştir⁶¹⁹. İstifasında İttihat ve Terakki mensuplarından Maliye Nazırı Cavid Bey'in de etkisi olduğu iddiası da söz konusudur. Şöyle ki, Maarif Nezaretine bağlı olan Darüleytam müessesesi ile Şükrü Bey'in vekaleten nazırlık yaptığı Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'nde malî yolsuzluk yapıldığı şüphesi ile Cavid Bey tarafından bir teftişat gerçekleştirilmiştir. Doğrudan kendisinin idaresi altında olan bu iki müessesenin böylesi bir gerekçe ile teftiş edilmesi üzerine istifaya karar veren Ahmed Şükrü Bey, bu kararından Talat Paşa ve Mithat Şükrü Bey tarafından caydırılır. Ancak bunun üzerine Cavid Bey'in özellikle “ya ben, ya o” şeklinde çıkışının⁶²⁰ ise Ahmed Şükrü Bey'in tüm görevlerinden çekilmesine yol açtığı iddia edilmiştir⁶²¹.

Görevlerinden istifa ettiği yılı takip eden 1918 yılı içerisinde meclis içerisinde teşkil edilen heyet tarafından devletin savaşa girmesinden sorumlu tutularak sorgulamalara tabi tutulmuştur. Meclis azalarından Fuad Bey'in Sait Halim Paşa ile Talat Paşa hükümetlerinin, savaşa girilmesine yol açılması da başta olmak üzere, bazı gerekçeler ile Divan-ı Âli'de sorgulanması için meclise sunmuş olduğu

⁶¹⁷ “Şuunu Maarif, Şükrü Bey Efendi”, **Tedrisat Mecmuası**, Cilt: 9, Sayı: 43, s. 1.

⁶¹⁸ BOA.İ.DUİT. 8.103; 1332.Z.16.

⁶¹⁹ BOA.İ.DUİT.9.17; 1336.S.23-Ahmed Şükrü Bey'in Tercüme-i Hal kağıdı.

⁶²⁰ Cavid Bey, Ahmed Şükrü Bey ile aralarında Darüleytam müessesesi üzerinden cereyan eden tartışmaları aktardığı hatıratında bu ifadeye de yer vermiştir (Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, III. Cilt, Haz.: Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015: s. 450-451).

⁶²¹ Bayur, 1983: s. 341.

önergesindeki⁶²² muhataplardan birisi de doğal olarak her iki kabinede de Maarif Nazırlığı görevinde bulunan Ahmed Şükrü Bey olmuştur.

Ahmed Şükrü Bey de “savaşa girilmesine yol açmak, savaşın kötü idare edilmesi, savaş sürerken halkın ve devletin refahına ve yararına aykırı hareket etmek, çeşitli kanun ve nizamnamelerle baskı ortamı doğurmak, görevleri sırasında yolsuzluklarla kişisel servet yapmak veya yapılmasına yol açmak” vs. sorular çerçevesinde 12 Teşrin-i Sani 1334 (12 Kasım 1918) tarihinde soruşturmadan⁶²³ geçmiştir. Yapılan meclis soruşturmasının bir neticeye bağlanması, Sultan Mehmed Vahdeddin’in 21 Aralık 1918 tarihinde meclisi feshetme kararının üzerine⁶²⁴ akim kalmıştır.

Ahmed Şükrü Bey’in daha sonrasında 1919 yılında kurulan Divan-ı Harb mahkemesinde tekrar sorgulandığı görülmektedir. Mahkemelerde özellikle Ermeni Tehciri Kanunu’nun yürürlüğe konulması gerekçesi ile sorgulanmak üzere 30 Ocak 1919 tarihinde sayıları 32’yi bulan İttihat ve Terakki mensubu ile birlikte Bekirağa birliğine konulmuştur. Daha sonrasında İstanbul’u işgal eden ülkelerden biri olan İngiliz Hükümeti, yargılanmaların kendi idaresi altında olan Malta’da devam ettirilmesi için toplam 67 kişiye bu adaya sürdürmüştür. Sorgulamaya muhatap olacak kişiler arasında Ahmed Şükrü Bey de dahil olmak üzere birçok eski nazır bulunduğundan dolayı, bu kişilerin dosyaları sonraya bırakılmıştı⁶²⁵.

⁶²² “Bir Vesika-i Tarihiye (Divaniye Mebusu Fuat Bey Tarafından Meclis-i Mebusan’a Sait Halim ve Talat Paşaların Divan-i Âli’de Muhakeme Olunmasını Talep Eden Tavrı)”, **İttihad Mecmuası**, Cilt: 15, Sayı: 129, 7 Teşrin-i Sani 1918, s. 2789.

⁶²³ Divaniye (Irak) vekili Fuad Bey tarafından meclise verilen önerge üzerine teşkil edilen heyet tarafından Said Halim Paşa ile Talat Paşa hükümetleri mensuplarına yönelik gerçekleştirilen Meclis-i Mebusan sorgulamaları için bakınız: (MMZC, “Said Halim ve Mehmed Tal’at Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âli’ye Sevkleri Hakkında Divaniye Meb’usu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Tavrı Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur’a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat Ve Zabtedilen İfadatı Muhtevidir”, Devre-i İntihabiye: 3, Numara: 521, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1334); (Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919): Beşinci Şube Tahkikatı, Teskilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehciri, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı**, Temel Yayınları, İstanbul, 1998); (Erol Şadi Erdinç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları; Birinci Dünya Savaşından İttihad ve Terakki Hükümetlerinin Sorumluluğuna Dair Meclis-i Mebusan Soruşturması**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018).

⁶²⁴ Osman Selim Kocahanoğlu, 1998: s. 29.

⁶²⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, **Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi; Tehcir Yargılamaları (1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007: s. xxxiii.

Malta'daki sürgün hayatının ikinci yılında memlekete dönmüş ve Kocaeli'ye yerleşmiştir. Nazırlık görevinden ayrıldıktan sonra bir süre bazı ticari işlerle uğraşmıştır. Son olarak Cumhuriyet döneminde 1339 (1923) yılı içerisinde iki ay gibi kısa bir süre ile Trabzon Valiliği görevini yürüttükten sonra bu görevinden ayrılmış ve aynı yıl Kocaeli'den milletvekili seçilerek II. Meclis'te milletvekili olarak göreve başlamıştır⁶²⁶.

Milletvekili Ahmed Şükrü Bey, 1924 yılında Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olarak kurulan ancak 1925 yılı Mart ayında çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun bir neticesi olarak Haziran ayında kapatılması dolayısıyla çok kısa bir siyasi hayatı olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın⁶²⁷ kurucuları arasında da yer almıştır. Bir yıl sonra yani 1926 yılında tespit edilen Atatürk'e suikast girişimi ile ilişkili olduğu gerekçesi ile yargılanarak idam cezasına çarptırılmıştır. Verilen idam cezasının infazı ise kararın verildiği 13 Temmuz gününü 14 Temmuz gününe bağlayan gecede⁶²⁸ gerçekleştirilmiştir⁶²⁹.

Ahmed Şükrü Bey, Darüleytam müesseselerinin tarihinde gerek bulunduğu idari konumu ve gerekse bu müesseselere yaklaşımı icabı çok önemli bir yere sahiptir. Osmanlı son döneminin önemli meselelerinden birisi olan yetim çocukların barındırılması, iâşe edilmesi ve onlara eğitim öğretim hizmetlerinin sunulması konusunda yapılan çalışmaların birçoğunda ilişkisi, müdahili söz konusudur. Bu

⁶²⁶ Müezzinoğlu, 2012: s. 9-10; TBMM II. Dönem Kocaeli Milletvekili Ahmed Şükrü Bey'in Tercüme-i Hâl Varakası.

⁶²⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, hem partinin kurucu üyelerinin (Ahmed Şükrü Bey de dahil) eski İttihad ve Terakki kadrolarından oluşması, hem de parti programı dayanak gösterilerek İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bir siyasi aracı olarak yorumlanmıştır. Ancak, partinin bu şekilde kısa bir ömre sahip olması, İttihat ve Terakki kadrolarının partiyi iktidarı ele geçirmek için bir araç olarak kurduğuna ilişkin savın da teyidini akim kılmıştır. (Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, Çev.: Ergün Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005: s. 251).

⁶²⁸ İlk kısım yargılamaları kapsamındaki idamlarına ilişkin haberler, bazı gazetelerin 14 Temmuz baskılarına yetiştirildiği görülmektedir. Örneğin, Cumhuriyet gazetesinin 14 Temmuz 1926 tarihli nüshasının ilk sayfasında mahkemenin idam kararı ile birlikte içlerinde Ahmed Şükrü Bey'in de olduğu idam edilenlerin resimlerine (Bkz.: EK-12) yer verilmiştir. Ayrıca bir gün sonraki baskıda da nasıl idam edildiklerine ilişkin tafsilat verilmiştir. Gazetenin verdiği bilgilerden birisi de "Ahmed Şükrü Bey'in idamı sırasında ipin kopması dolayısıyla bir diğer darağacına çıkarılarak idamının tamamlandığı" şeklinde olmuştur (**Cumhuriyet**, 14 Temmuz 1926: s.1 ve 15 Temmuz 1926: s. 1-3).

⁶²⁹ Vahdettin Engin, **Hesaplaşma, Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikastı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011: s. 171.

bağlamda 5 yıl gibi uzun bir süreyle yürüttüğü Maarif Nazırlığı süresince bu nezarete bağlı olarak faaliyet sürdüren darüleytamların bir anlamda en üst idarecisi konumundaydı. Öte yandan darüleytamlar henüz kurulmadan önceleri yine darüleytamlar ile benzer amaçlar çerçevesinde II. Abdülhamid tarafından kurulan Darülhayr-ı Âli mektebinde de 1319 (1904) yılında muhasebe memurluğu görevinde bulunmuştur⁶³⁰. Dolayısıyla darüleytam teşkilatlanması ve yetim çalışmaları ile ilgisinin sadece nazırlığı süresi ile sınırlanamamak icap eder.

Darüleytam müesseselerinin tesis edilmesinde ve etkinlik kazanmasındaki rolü itibari ile bu müessesenin tarihinde en önde gelen simalardan birisi olan Ahmed Şükrü Bey, darüleytamların kurulmasındaki temel gerekçeyi hem meclisteki konuşmasında⁶³¹ hem de dönemin gazetelerinden birisinin kendisi ile yapmış olduğu mülakatta⁶³² dile getirmiştir. Söz konusu gerekçeleri aktardığı sözlerini özetlemek gerekirse; “Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilanını müteakiben yabancı devletler, kendilerine ait sayıları 100’e yaklaşan mektep, yetimhane vs. gibi kurumlarını kapatmak durumunda kalmış, bunun neticesinde ise büyük bir kitle açıkta kalmıştır. Bunun üzerine açıkta kalan çocukların himayesi ve iâşelerinin yanı sıra talim ve terbiyeleri için kurulan darüleytamların daha sonra Balkan Savaşlarının neticesinde kaybedilen topraklardan gelen nüfusu da karşılanabilecek düzeyde her vilayette bir şube olacak şekilde sayıları arttırılmıştır” şeklindedir.

Devletin eğitim-öğretim sisteminin şekillendirilmesi ve nazırı bulunduğu Maarif’in yeniden teşkilatlanması anlamında birçok çalışma ortaya koyan Ahmed Şükrü Bey, mecliste Maarif bütçesine ilişkin vermiş olduğu mütalaasında Maarif’in öncelikli hedefinin memlekete “adam” yetiştirmek olduğunu belirtmiştir. Tam bir adamda olması gereken vasıfları ise “dinine bağlı, vatanını seven, milletini tanıyan, görev bilincine sahip” şeklinde sıralamıştır⁶³³. Yine kendi ifadeleri doğrultusunda

⁶³⁰ Bkz.. EK-11 Ahmed Şükrü Bey’in Tercüme-i Hâl Varakası.

⁶³¹ MMZC, “1333 Senesi Darüleytam Müdiriyyet-i Umumiyyesi Bütçesinin 1. Faslının 2. ve 4. Maddelerine İlave Olunacak Mebalîğ Hakkında Kanun Layihası”, 14. İnıkad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 194.

⁶³² “Maarif Nazırı Muhteremi ile Mülakat: Şükrü Bey Efendinin Beyanat-ı Mühimmesi, İbtida-i, Talî ve Âlî Tahsil İçin Neler Yapıldı, Darüleytamlar Teşkilatı”, s. 1.

⁶³³ “Meclis-i Mebusan ve Maarif: Maarif Nazırının Beyanatı”, s. 258.

darüleytamları, yetimlerin sadece iâşe ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması ile yetinilmeyip, onların iyi bir eğitim almalarına ve akabinde de geleceklerini temin edecek birer mesleki yeterliliğe sahip olmalarına da çalışan bir müessese olarak tanımlamıştır. Her iki izahatı çerçevesinde Ahmed Şükrü Bey'in memlekete yararlı adam yetiştirilmesi düşüncesinin bu şartlara erişimi güç olan yetim ve kimsesiz çocuklara da sağlanması ve bunun da darüleytamlar aracılığıyla yerine getirilmesi düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür.

3.4. Darüleytamların Kuruluşu

Osmanlı'nın son döneminde bağımsızlığı uğruna girişmiş olduğu savaşlarda cephede savaşıp hayatını kaybedenlerin başta yetim çocukları ve dul eşi olmak üzere geride bıraktıklarına bakılması, kollanması ve onların müreffeh bir yaşam sürdürebilmelerine yardımcı olunması⁶³⁴, memleketin en önemli meselelerinin başında gelmişti. Bu bağlamda da yetim çocukların mevcut ve gelecekteki durumlarının iyileştirilmesi, gelişimlerinin sağlanması, topluma kazandırılması vs. çabaların yerine getirilmesi görevini üstlenecek darüleytamlar tesis edilmiştir. Kelime anlamı olarak yetim evleri, yetimhaneler vs. anlamlar taşıyan bu müesseseler, Osmanlı son dönemi sosyal politika hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir.

Hükümet adına Maliye Nezareti Encümen Heyeti tarafından ilk kez 1333 (1917) yılı için hazırlanan rapor⁶³⁵, Darüleytam müessesesinin tarihçesi anlamında önemli bir başvuru kaynağıdır⁶³⁶. Bahsi geçen raporda darüleytamların, savaşlar

⁶³⁴ Bu amaç çerçevesinde çıkarılmış olan bir kanunda savaş esnasında hayatlarını kaybeden askerlerin temettü vergisi ile yol vergisi borçlarının affedildiği de görülmektedir (MAZC, "Esna-yı Harpte Vefat Eden Asakirin Tarik ve Temettü Bedelatından Dolayı Duyunun Terkin-i Kaydına Dair Kanun Layihası", Devre: 3, Cilt: 1, 6. İnikad, 21 Mayıs 1330 (1914): s. 67).

⁶³⁵ Meclis-i Mebusan, Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası (MEM), "1334 Senesi Darüleytam Müdiriyyet-i Umumiyyesi Bütçesi", Devre: 3, İcma: 4, Numara: 409, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1334 (1918).

⁶³⁶ Bir bakıma Darüleytam Müesseseleri için bir salname (yıllık) anlamı da taşıyan ve darüleytamların bir senelik icraatlarını geniş bir çerçevede ele alan bu çalışma, Darüleytam müessesesi ile ilgili detaylı bilgiler sunmaktadır. Her sene için tekrar hazırlanması öngörülen bu çalışma, 3 kısımdan müteşekkildi. Raporun *ilk kısmında* Darüleytam müessesesinin tarihçesi ve teşkilatına ilişkin bilgiler bulunmakta, *ikinci kısmında* Darüleytam müessesesinin mevcut durumu ile gerçekleştirmiş oldukları faaliyetleri, *üçüncü kısmında* ise gelecekte yapılması düşünülen iyileştirme ve teşkilatlanma hedefleri yer almaktaydı. Çalışmanın sonunda ise darüleytamların 1333 (1917) yılı bütçesi ile 1334 (1918) yılı tahmini bütçe cetvelleri yer almıştır (MEM, 1334: s. 2, 16).

dolayısıyla ortaya çıktığı ve devletin tesis etmiş olduğu faydalı bir müessese olduğu ifade edilmiştir. Raporda Darüleytam müessesesinin kurulmasını tetikleyen ilk etkenin, yabancı devletlere yönelik uygulanmakta olan Kapitülasoyonlar'ın 1911 yılında kaldırılmasını takip eden süreçte Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, Amerika vs. yabancı devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde yetimhaneler kurması ve buralara Osmanlı tebaasından çocukları yerleştirmesi olduğu ileri sürülmüştür⁶³⁷. Yukarıda da zikredildiği üzere savaflara girişilmesinin ardından bu devletlerin kurmuş oldukları yetimhanelerini kapatmaları üzerine açıkta kalan çocuklar, darüleytamlar bünyesinde himaye edilmiştir.

Darüleytamların teşkiline gerekçe olarak gösterilen ikinci bir etken de memleketteki kimsesiz çocukların himaye ve gelişimlerini sağlayacak mevcut bazı müesseselerin (Darüşşafaka, vilayet sanayi mektepleri, yatılı idadi mektepleri, mekteb-i sultani vs.) hem kapasitesinin az olması hem de eğitim temelli birer müessese olmaları dolayısıyla ihtiyaca tam olarak hizmet edememeleri gösterilmiştir. Üçüncü bir gerekçe olarak hâlihazırda bazı grup ve cemiyetlerce yetimhane olarak tesis edilen müesseseler var olmasına rağmen, bunların belli başlı amaçlara hasredilmiş olmaları gösterilmiştir.

Darüleytamların kuruluşuna temel teşkil eden bir diğer gerekçe ve bunlar arasında en önemlisi de özellikle Balkan Savaşı ile 1. Dünya Savaşı neticesine hayatını kaybedenlerin geride bıraktıkları ve gün geçtikçe sayıları artmakta olan yetimlerinin bakım, iâşe, eğitim-öğretim, gelişim vs. ihtiyaçlarının karşılanması düşüncesidir⁶³⁸. Bu gerekçe Maarif Nazırı'nın 12 Teşrin-i Sani 1330 (25 Kasım 1914) tarihindeki meclis oturumuna⁶³⁹ sunmuş olduğu "Esbab-ı Mucibe (Kuruluş Gerekçeleri)"⁶⁴⁰ belgesinde de dile getirilmiştir. Buna göre Ahmed Şükrü Bey, temel gerekçeyi, "Savaş dolayısıyla ilan edilen seferbelik sonrasında Osmanlı'da faaliyette

⁶³⁷ MMEM, 1334: s. 2.

⁶³⁸ A.e.

⁶³⁹ Darüleytamların kuruluşu müzakerelerinin yapıldığı gün, dönemin önemli diplomatlarından olan Hüseyin Ragıp tarafından "şehit çocuklarının mukadderatı tayin edilen o günde, cenk meydanlarında ömür tüketmiş kim bilir kaç şehit ruhu, meclisin balasında heyecanla titriyordu" sözleri ile tasvir edilmiştir (Hüseyin Ragıp, "Harbin Yetimleri-Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları", **Muallim**, Cilt: 1, Yıl: 2, Sayı: 9, 28 Temmuz 1916: s. 283-284).

⁶⁴⁰ BOA.MF.MKT.1217.34-8; Ayrıca Bkz.: EK-2.

bulunan yabancı devletlerin, kendilerine ait yetimhaneleri kapatmak durumunda kalması üzerine açıkta kalan çocukların sefaletle sürüklenmelerini önlemek” şeklinde ifade etmiştir⁶⁴¹. Yine darüleytamların kuruluş gerekçesini aktarırken yabancı devletlerin o zamana kadar Osmanlı toprakları üzerinde 100’den fazla sayıda yetimhane kurmuş olduğunu da dile getirmiştir.

Osmanlı’nın içinde bulunduğu kötü durum içerisinde en öncelikli meselelerden biri addedilen yetim çocuklarına yönelik kurulan darüleytamların işleyişini ve çocuklara sunulacak ders programlarının içeren bir talimatnamenin 27 Mart 1333 (27 Mart 1917) tarihinde yayımlandığı görülmektedir. “*Darüleytamlar İçin Muvakkat Talimatname*”⁶⁴² ismi ile düzenlenen toplam 20 maddeden müteşekkil talimatnamenin ilk iki maddesinde darüleytamların temel kuruluş amacı; “şehit çocukları ve yetimlerin talim ve terbiyelerini sağlamak ve onları vatan için nafi’ (faydalı) birer fert olarak yetiştirmek” ve ayrıca “çocukların dinî ve vatanî hislerinin büyütülmesine çalışılacağı ve her birinin isti’dat (yetenek/kabiliyet) ve ilgileri dikkate alınmak suretiyle memleketin ihtiyaç duyduğu teorik ve pratik sanayiye uygun şekilde donatılmalarına çalışmak” şeklinde düzenlenmiştir. Talimatname, mevcut darüleytamların işleyişleri ve buralardaki çocuklara sağlanacak eğitim programları konusunda çok kapsayıcı düzenlemeler⁶⁴³ öngörmese de darüleytam müessesesinin tarihi açısından önemli bir mevzuat boşluğunu doldurmaktaydı.

Darüleytamların tesis edilerek savaşlar ve sonraki şartlar neticesinde yetim kalan çocukların bakım, eğitim ve gelişimlerini üstlenme fikri, ilk etapta Harbiye Nezareti tarafından dile getirilmişti. Bahsi geçen nezaretçe Sadrazamlığa iletilen bu

⁶⁴¹ MMZC, 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 194.

⁶⁴² BOA.MF.EYT.6.517; BOA.MF.MKT.1217.34.169. Ayrıca Bakınız: EK-4a; EK-4b; EK-4c

⁶⁴³ Talimatname, darüleytamların yapabileceklerinin yanı sıra yapmaması gerekenleri; gelir ve giderlerinin nelerden müteşekkil olduğunu; öğretmen, memur, hizmetli, imam vs. çalışanları konularında esas ve usule ilişkin kısa bilgileri sunmaktadır. Ayrıca darüleytamların talebe mevcutları itibari ile 50, 100, 150, 200, 250, 300, 400 ve 500 şeklinde bir taksimata tabi olarak teşkil edileceklerini ve şubelere çocuk kabulünde esas alınacak yaşlar ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Darüleytamlarda sağlanacak eğitimler ile ilgili düzenlemeler de içeren talimatnamede bir yandan çocuklara ibtidai mektep eğitim programının sağlanacağı, bir yandan da el becerisine yönelik işler ile birlikte sinai ve zirai mesleklerle ilişkin programların sağlanacağı belirtilmiştir (çocukların yaşları dikkate alınarak tertib edilen günlük program cetvelleri, talimatnamenin 17-20 maddeleri içerisinde düzenlenmiştir). Öte yandan çocuklar arasında yetenekli ve eğilimleri olanların tespit edilerek yatılı darülmualim ve darülmualimatlar ile sultanilere gönderilebilecekleri de talimatta yer almıştır.

düşünce üzerine, Maarif'in bu konudaki görüşlerine başvurulmuştur. Maarif Nezareti ise kendilerine iletilen hususa cevaben hâlihazırda bazı yerlerde yatılı mektep statüsünde darüleytamlar tesis etme düşüncelerinin olduğunu ve bunun için tahsisat talebinde bulunulduğunu iletmiştir⁶⁴⁴. Öte yandan Darüleytam müessesesinin kurumsal anlamda teşkili yönündeki düşüncenin, ilk defa Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey tarafından ortaya atıldığı ifade edilmektedir. Dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın da ciddi desteğini alan bu düşüncenin tatbik aşamasına geçirilmesi için gereken çalışmaların yapılması görevi ise İstanbul İttihat ve Terakki mensubu Kemal Bey ile Kastamonu milletvekili ve Darülmuaallimat müdürü İsmail Mahir Efendi'ye⁶⁴⁵ bırakılmıştır⁶⁴⁶.

“Darüleytam” ismi ile resmi olarak ilk kez 12 Teşrin-i Sani 1330 (25 Kasım 1914) tarihinde açılmıştır. Ancak bu kuruluşu takip eden yıl Balkan ülkeleri ile girişilen savaşların bir neticesi olarak o bölgelerden göç eden nüfusun içerisinde ciddi rakamlara ulaşan miktarda çocuklar ve bu çocuklar arasında da yetim, kimsesiz, bakıma muhtaç olanlar da bulunmaktaydı. Bu noktada hem darüleytam sayılarının arttırılması hem de bu müessese için düşünülen bütçe tahsisatında⁶⁴⁷ artışlar yapılması zorunlu bir hal almıştır. Bunun üzerine devletin bizzat devreye girerek yoğun bir çalışmayla kısa sürede, memleketin neredeyse her köşesinde atıl durumda

⁶⁴⁴ BOA.MF.MKT.1186.40-9; BOA.MF.MKT.1186.40-11.

⁶⁴⁵ Darüleytamlarda zirai ve sınai üretimin öğretilmesi ve bu yolla buradaki çocukların istihdam edilebilirliklerinin arttırılması düşüncesinde o dönem Darülmuaallimat müdürlüğü görevi ifa eden Hoca İsmail Mahir Efendi'nin çok değerli çalışmaları olmuştur. Bunlar arasında, Galata rıhtımındaki fabrikada sanayi işleri gördürülmesi, Armeşe çiftliğinin kurularak burada zirai üretime ilişkin eğitim ve uygulamalar yapılması ön plana çıkan girişimlerdir (Cevad Rüşdi, “Ziraat Tedrisatı-Darüleytamlarımız”, **İkdam**, Sayı: 8924, 30 Kanun-u Sani 1922: s. 3). Ayrıca Darüleytam amaçları çerçevesinde kullanılabilecek yabancı devletlere ait bazı binaların tespit edilerek Darüleytamlar adına el konulması sürecinde de doğrudan etkisi olmuştur (Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, s. 1549).

⁶⁴⁶ “Darüleytam,” **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1); (Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, s. 1548).

⁶⁴⁷ Maarif Nezareti'nin 1331 (1915) yılı bütçesinin 17. faslında “Darüleytamlar Tahsisatı” başlığı altında 2.000.000 liralık bir tahsisat ayrılmıştır. Söz konusu tahsisatın gerekçesi olarak da Balkan Savaşları dolayısıyla şehit olan askerin çocuklarının bakımı ve eğitimini üstlenecek darüleytamların kurulması gerekliliği gösterilmiştir (MEM, 1334: s. 17).

olan binaları bu amaca koşarak 60'ı geçkin sayıda Darüleytam tesis ettiği görülmektedir⁶⁴⁸.

3.5. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi (Genel Müdürlüğü)

Resmi olarak ilk kez 1330 (1914) yılında kurulmuş olup 3 yıldır faaliyet sürdüren darüleytamların idaresini ve ayrıca faaliyetlerinde takip etmesi gereken usulleri belirleyecek talimatname, nizamname, tamim vs. düzenlemelerin henüz oluşturulamamış olması ve yapılan işlemlerin daha çok şube idarecilerinin kendi inisiyatifleri ile yapılıyor olması, önemli bir zaaf olarak durmaktaydı. Mevcut düzenlemeler ise (Darüleytamlar İçin Muvakkat Talimatname gibi) darüleytamların etkin bir teşkilatlanma gerçekleştirmeleri ve sağlıklı bir faaliyet hayatı sürdürmeleri anlamında ihtiyaca yeterli düzeyde cevap verememekteydi. Öte yandan mevcut darüleytamların idari anlamda farklı biçimlerde idare ediliyor olmaları da (askerî, mahalî idareler ve merkezî hükümet idaresinde olmaları) kapsayıcı bir çalışmanın yapılmasını güçleştirmektedir.

Bu ihtiyaca binaen yapılması düşünülen ilk çalışma, darüleytamların tek bir idare çatısı altında birleştirilmesi⁶⁴⁹ olmuştur. Meclis mütalaları neticesinde bu doğrultuda bir kanun çıkarılması kararlaştırılmış olup bunun için hazırlanan tasarı, 2 Nisan 1333 (2 Nisan 1917) tarihinde *Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı ve Müteferriatı Hakkında Kanun* ismi ile kabul edilerek kanunlaşmıştır⁶⁵⁰.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkilatını düzenleyen kanun, 9 maddeden müteşekkil olup, temelde kanunun kabulüne kadar Maarif Nezareti

⁶⁴⁸ “Darüleytamlar”, **Muallim**, Cilt: 2, Sayı: 17, 28 Temmuz 1916: s. 585-586.

⁶⁴⁹ Ancak darüleytamların, merkezi bir idare çatısı altında birleştirilerek yönetilmesi kapsamında yapılacak çalışmaların, 1333 (1917) yılı sonunda henüz çok yavaş şekilde ilerlediği de anlaşılmaktadır. Bu noktada, Maarif Nazırlığı'nı vekaleten yürütmekte olan Nafia Nazırı Ali Münif Bey bu duruma yol açan bazı güçlükleri; dağınık şekilde memleketin farklı yerlerinde kurulu bulunan şubelerin tek bir merkeze toplanarak çocuklara bu merkezde hizmet sunulmasını sağlayacak nakliye araçlarının olmaması, nakledilecek çocukların barınmasına müsait binaların henüz olmaması, mevsimin kış olması dolayısıyla nakliye işlemlerinin güç olması şeklinde sıralamaktadır (MMZC, “1333 Senesi Maliye Nezareti Bütçesinin Darüleytamlar Faslına Kırkikimilyonaltmışbindörtüyüzirmin Kuruş İlavesine Dair Kanun Lâvihası”, 12. İnikad, 17 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 148-150).

⁶⁵⁰ “Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı ve Müteferriatı Hakkında Kanun”, **Düstur**, 2. Tertib, 9. Cilt, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 575-576; Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Kanun Sureti; BOA.MF.MKT.1217.34-12; BOA.MF.EYT.6.785/786. Ayrıca Bakınız: EK-3a ve EK-3b.

tarafından⁶⁵¹ memleketin çeşitli yerlerinde tesis edilen darüleytamların tek elden yönetilmesini temin amacını taşımaktaydı. Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kurulacak bu Genel Müdürlük ile bu amacın gerçekleştirilmesi hedeflenmekteydi. Kanunda müdürlüğün hukuki kişiliğe sahip⁶⁵² olduğu ve mülhak (katma) bütçe⁶⁵³ ile yönetileceği düzenlenmiştir. Müessesenin kuruluş sermayesi (madde 2) ise “Maliye Nezareti’nden hibe edilen 500.000 dönümlük arazi ile Hazine’den bir defaya mahsus olmak kaydı ile müdüriyete aktarılacak 150.000 liralık (15.000.000 kuruş)⁶⁵⁴ naktin yanında hibe, bağış, suver-i saire⁶⁵⁵ aracılığıyla temin edeceği menkul ve gayrimenkuller” şeklinde sıralanmıştır. Müessesenin gelirlerini ise çalışmamızın ilerleyen kısımlarında tafsilatlı şekilde ele alacağımız için burada sadece kanun metninde (madde 3) düzenlendiği şekli ile değinmekle yetineceğiz. Buna göre gelirleri; genel bütçeden Müdüriyet’e her sene için ayrılan pay⁶⁵⁶; valilik ve belediye

⁶⁵¹ Osmanlı topraklarının her bir noktasında savaş, çatışma, ölüm ve göçler dolayısıyla sefilliğin, yoksulluğun etkileri görülmekteydi. Bu ortamda artan yetim çocukların barınma, iye ve yetiştirilmesi meselesine merkezi idarenin yanında askeri birimler, yerel idareler, sivil toplum kuruluşları, cemaatler, yabancı devletler eliyle darüleytamların tesis edilmiş olduğu görülmektedir. Her ne kadar tüm darüleytam yapılanmalarının tek merkezden idaresi istenmiş olsa da böylesi bir yapının mümkün olmaması dolayısıyla kanunda Maarif Nezareti tarafından tesis edilen ve Maarif bütçesi kapsamında değerlendirilen darüleytamların kapsam içine alındığı anlaşılmaktadır.

⁶⁵² Müdüriyetin hukuki kişiliğe sahip olduğu ifadesinden, darüleytamların Maarif Nezareti'ne bağlı bir kurum olmasının yanında, gerek idari ve eğitici kadrolarını oluşturmada ve gerekse müessesedeki çocuklara yönelik faaliyetlerinde serbest hareket edebilmesinin anlaşılması gerekir (Hüseyin Ragıp, “Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II”, **Muallim**, Cilt: 1, Yıl: 2, Sayı: 11, 1 Haziran 1333: s. 283).

⁶⁵³ *Mülhâk bütçeli kurumlar*: Kendisine ait teşkilat kanunu olan tüzel kişiliğe sahip idareleri, ayrıca yönetim anlamında da Devlet Genel Bütçesi dışında kalan kamu kurum ve kuruluşlarını ifade etmektedir. Bu kurumların mülhak bütçelerinin mecliste görüşülmesi esas olup, giderlerinin (harcamalarının) genel olarak kendi gelirleri ile finanse edilmesi söz konusudur. Bununla birlikte bu kurumların gelirlerinin önemli bir kısmını hazineden yapılan aktarımlar oluşturmuştur (Bkz.: (Mülga) Muhasebe-i Umumiye Kanunu, Kanun No: 1050, 26.05.1927). Darüleytam müessesesi de mülhak bir bütçe ile yönetilmekte olup, Hazineden müessese bütçesine aktarılan meblağ ise söz konusu bütçenin gelir kalemleri içerisinde en büyük kısmını oluşturmaktaydı (Örnek için bkz.:MMEM, 1333).

⁶⁵⁴ 100 kuruş = 1 lira şeklindeki eşiklikten hareketle: 15.000.000 kuruş = 150.000 liradır.

⁶⁵⁵ Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey, kanun metninde “suver-i saire” şeklinde geçen tabiri, müdüriyetin gelir getirici çeşitli işlemler icra etmesi olarak değerlendirmektedir (MAZC, 50. İnikad, 27 Mart 1333 (1917): s. 400). Bu bağlamda darüleytamların zaman zaman başvurduğu sergiler düzenlemek ve bunun yanında çeşitli üretim ve imalat birimleri tesis ederek ekonomik faaliyetlerde bulunmak, şirket kurmak veya kurulu şirketlere ortak olmak, zirai ürünler üretmek satmak vs. girişimleri bu bağlamda değerlendirilebilir.

⁶⁵⁶ Kanuna ilişkin görüşmelerin yapıldığı meclis oturumunda müessesenin gelirlerini düzenleyen 3. maddede yer alan “*muvaazene-i umûmiyyeye her sene konulacak mebâliğ*” ile neyin anlaşılması

bütçelerinden tahsis edilecek miktar; darüleytamlara ait kira, gelir ve kâr getirici emlak, mülk ve müesseseler; bağışlar ve çeşitli gelirler şeklinde sıralanmıştır.

Darüleytamların kuruluş gerekçelerinin (esbab-ı mucibe) ele alındığı belgede⁶⁵⁷ olduğu gibi Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Kanunu'nun 4. maddesinde ve ayrıca bu kanuna ilişkin görüşmelerin gerçekleştirildiği meclis toplantılarında da; darüleytamların gerektiğinde yetimler için sanayi, ticaret ve ziraat birimleri teşkil ederek eğitim ve uygulamalar yaptırabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte kanunun aynı maddesinde darüleytamların hem ellerinde bulunan emlak ve arazisini işleterek yararlanabilmek hem de talebelerinin işgücünden yararlanabilmek adına komandit veya anonim şirket ortaklığı kurabileceği⁶⁵⁸ de düzenlenmiştir.

Son olarak 2 Nisan 1333 (1917) tarihi itibarı ile yürürlüğe girdiği hükme bağlanmış olan teşkilat kanununda ayrıca Maarif Nezareti'nin her yıl için Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yıllık icraatları ile müessesenin bütçesini içeren bir rapor hazırlayacağı belirtilmiştir. Araştırmamız sırasında Maarif Nezareti tarafından hazırlanması öngörülen raporlara ulaşamadık. Ancak Maliye Nezareti bünyesindeki bütçe encümeninin (Muvazene-i Maliye Encümeni), Darüleytam Müdüriyeti'nin 1333 (1917) ve 1334 (1918) yıllarına ait icraatlarını ele aldığı raporları⁶⁵⁹ bu bağlamda değerli bilgiler sunmuştur.

gerektiği Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'e sorulmuştur. Bunun üzerine Nazır, genel bütçeden Darüleytam bütçesine her yıl için aktarılacak bu payın, evlad-ı şüheda vergisi olarak özetlenen ve posta, telgraf, tütün, alkollü içecek gibi tüketim kalemleri üzerinden alınan vergileri işaret ettiğini ifade etmiştir (MAZC, Devre: 3, Cilt: 2, 50. İnikad, 27 Mart 1333 (1917): s. 400).

⁶⁵⁷ BOA.MF.MKT.1217.34-8.

⁶⁵⁸ Darüleytamların iktisadi faaliyetler yürütmesi ile ilgili bu maddesi üzerinde iki farklı görüşün mecliste dile getirildiği görülmektedir. Özetle belirtmek gerekirse kimi vekiller, darüleytamların faaliyetlerinin sadece barındırdıkları yetimlere eğitim-öğretim hizmeti ile sınırlandırılması gerektiğini savunurken, buna karşın diğer bir grup vekil de yetim çocukların yetimhaneden ayrılmaları sonrasında daha müreffeh bir toplumsal hayat sürmelerine ve geçimlerini sağlayabilmelerine yardımcı olmak düşüncesi çerçevesinde onlara mesleki eğitimlerin verilmesi ve uygulamaların yaptırılması gerektiğini savunmuştur (Bu tartışmalara örnek meclis toplantı kaydı için bakınız: MAZC, “Darüleytamlar Müdüriyeti Umumiyesinin Teşkilatı Hakkındaki Kanuna Zeyl Kanun Layihası”, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 387-400).

⁶⁵⁹ Meclis-i Mebusan, Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası (MEM), “1333 Senesi Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesi”, Numara: 266, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1333 (1917); Meclis-i Mebusan, Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası (MEM), “1334 Senesi Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesi”, Devre: 3, İcma: 4, Numara: 409, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1334 (1918).

Darüleytamların teşkilat yapısını, amaç ve faaliyetlerini düzenlemeye yönelik diğer bazı çalışmaların da olduğu araştırmalarımız sırasında tespit edilmiştir. Bu açıdan iki önemli kaynağa değinmekte yarar vardır. Bunlardan birisi Müdüriyet-i Umumiye'nin kurulmasından önce (Hicri 8.09.1334/Rumi 6.7.1332) yapılan nizamname⁶⁶⁰ çalışmasıdır. Esasında oldukça kapsamlı düzenlemeler öngören ve Maarif Nezareti'nin 1332 (1916) yılına ait arşiv kayıtları arasında bulunan bu kanun tasarısının kanunlaşmış olduğuna ilişkin kayıtlara ulaşamadık. Dolayısıyla burada yukarıda ismini zikrettiğimiz 2 Nisan 1333 tarihli Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı ve Mütferriatı Hakkında Kanun bizim için müessese teşkilatı açısından temel kaynak olacaktır. Bir diğer düzenleme de müdürlüğün kurulmasından sonraki sene içerisinde yani 1334 (1918) yılında hazırlanmış olan “Darüleytam’ın Talimat-ı Esasiyesi”⁶⁶¹ başlıklı talimatnamedir.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nde genel müdürlük görevine getirilen kişilere baktığımızda, daha önce de değindiğimiz üzere müessesenin ilk genel müdürlüğünü İsmail Mahir Efendi⁶⁶² yapmıştır. İsmail Mahir Efendi’nin vefatı sonrasında 1917 yılında Servet Bey, bir yıl gibi bir süre bu görevi vekâleten ifa etmiştir⁶⁶³. Genel müdürlük görevini ifa eden bir diğer kişi de bu görevi 5.000 kuruş maaş ile icra eden Burhaneddin Bey olmuştur⁶⁶⁴. Osmanlı Devleti’nde düzenli bir şekilde her yıl hazırlanmakta olan devlet yillığı, 1. Dünya Savaşı’nın patlak verdiği yıllarda hazırlanamamıştır. Son olarak savaş yılları içerisinde 1912 yılındaki yillıktan

⁶⁶⁰ Söz konusu Kanun tasarısı; 6 fasıldan ve toplamda 33 maddeden ibarettir. İlk kısımda Darüleytamların kuruluş amaçları; ikinci kısımda çocuklarda kabul için aranan şartlar; üçüncü kısımda çocuklara sunulacak eğitim ve öğretim; dördüncü kısım genel müdürlüğün kadrosu ile maaşlarını düzenlemekte; beşinci kısım idare ve eğitim heyetlerini ve maaşlarını düzenlemekte; altıncı kısım da diğer maddeler şeklinde tertip edilmiştir (BOA.MF.MKT.1217.34.93).

⁶⁶¹ BOA.MF.EYT.4.172; BOA.MF.EYT.4.174; BOA.MF.EYT.4.175.

⁶⁶² Darüleytam Müessesesinin ilk genel müdürü olarak 1331 (1915) tarihinde göreve getirilen İsmail Mahir Efendi, buradaki görevini vefat ettiği tarih olan Haziran 1916’ya (Mehmet Saydur, **Köy Enstitülerinin Düşün Babası İsmail Mahir Efendi**, Kaynak Yayınları, 2018: s. 218) kadar devam ettirmiştir. İlk başta Bebek’de bulunan müdüriyet binasının bahçesine gömülmüş ancak daha sonra mezarı, İstanbul’un işgali sırasında binanın eski sahiplerince tahrip edilebileceği endişesi ile Bebek mezarlığına nakledilmiştir (İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yenigün Neşriyat, İstanbul, 1945: s. 232).

⁶⁶³ Yasemin Okur, “Darüleytamlar”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996: s. 25.

⁶⁶⁴ BOA.MF.MKT.1217.34-14.

uzun bir ara sonrasında ancak 1917-1918 yılları için hazırlanarak basılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde hazırlanan son yıllık olma özelliği taşıyan bu yıllıktan hareketle 1917-1918 yıllarında Darüleytam genel müdürlüğü görevini Faik Bey'in yaptığı anlaşılmaktadır⁶⁶⁵. Daha sonrasında 1920 yılı içerisinde o dönem için Mühendis Mektebi müdür vekilliği de yapmakta olan Selahaddin Bey (Öksüzcü)⁶⁶⁶ önce Darüleytam genel müdür vekili olarak bu görevi sürdürmüş daha sonra da genel müdür olarak göreve devam etmiştir⁶⁶⁷. Selahaddin Bey 1923 yılına kadar genel müdürlük görevini ifa etmiş olup, bu görevi sırasında başına buyruk davrandığı, faaliyetlerde israfa kaçtığı vs. bazı gerekçeler doğrultusunda genel müdürlük görevinden azledildiği anlaşılmaktadır⁶⁶⁸. Darüleytam genel müdürlüğü görevi icra eden kişilerden birisi de Erzurum mebusu olan Dr. Ahmet Fikri Bey (Tüzer)⁶⁶⁹'dir. 3 dönem vekillik yapan Dr. Ahmet Fikri Bey'in meclis mazbatası ve tercüme-i halleri ele alındığında 1340 (1924) yılında bu görevi yaptığı anlaşılmaktadır⁶⁷⁰. Son olarak, 1925-1926 yıllarına ait devlet yıllığından hareketle Öksüz Yurtları'nın genel müdürlüğü görevini Mehmet Tevfik Bey'in vekâleten yürüttüğü anlaşılmaktadır⁶⁷¹.

⁶⁶⁵ Salname-i Devlet-i Osmaniyye, 1333-1334/1917-1918: s. 317.

⁶⁶⁶ Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin genel müdürlerinden olan Selahaddin Bey, Osmanlı'nın 1. Dünya Savaşı'na dahil olması sonrasında Enver Paşa tarafından moral ve propaganda gerekçeleri ile Çanakkale cephesine götürülen yaklaşık 30 kişilik heyetin içerisinde de yer almıştır (Beşir Ayvazoğlu, **Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihanı: Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015). 11 Temmuz 1915 tarihinde başlanılan ziyaretin katılımcıları arasında; Ömer Seyfeddin, İbrahim Alaettin Gövsa, Enis Behiç, Ağaoğlu Ahmet, Ali Canip, Hakkı Süha, Orhan Seyfi, Hamdullah Suphi, Muhittin (Tanin gazetesi yazarlarından) ve Selahaddin Bey gibi önemli edebiyatçılar yer almıştı. Bu katılımcılardan cephedeki askerlere moral vermelerinin yanı sıra buradaki izlenimlerini halka aktarmaları da beklenmekteydi (Zeki Gürel, **İbrahim Alaettin Gövsa**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995: s. 118-119).

⁶⁶⁷ MAZC, "1336 Senesi Darüleytam Müdüriyet-i Umûmiyyesinin Mart ve Nisan Aylarına Ait Muvakkat Bütçe Kanunu Lâyihası" 18. İnikad, 11 Mart 1336 (1920): s. 190.

⁶⁶⁸ Selahaddin Bey'in azledilmesine değinilen meclis oturumu için bkz.: **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt: 1, 8. İctima, 08.09.1339 (1923).

⁶⁶⁹ Kâzım Öztürk vd., **Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem (1927-1931)**, Cilt: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No:10, Ankara, 1995: s.252-253.

⁶⁷⁰ **TBMM Albümü (1920-2010)**, 1. Cilt (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010: s. 324); Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) Tercüme-i Hal varakası, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d04/HT_690_1_4.pdf; https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d03/HT_690_1_3.pdf

⁶⁷¹ **Türkiye Cumhuriyeti Salnamesi (1925-1926)**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926: s. 184.

Yetim çocuklara hizmet adına kurulan darüleytamların İstanbul'da tek merkeze toplanarak idare edilmesi yönündeki kararın uygulanması önünde darüleytamlardan gelecek bu sayıdaki yetimin barındırılmasına yetecek bir binanın mevcut olmaması gibi önemli bir sorun bulunmaktaydı. Bu durum gerekçe gösterilerek⁶⁷² ilk etapta en önemli ihtiyaç olan bina, araç-gereç veya tesisat meseleleri, yabancı devletlerce kullanılmakta olan binalara el konulmak suretiyle aşmaya çalışılmıştır. Savaş halinde olunan devletlerin (İngiltere, Rusya, Fransa, İtalya) Osmanlı topraklarında kurmuş oldukları okul, yurt, manastır, yetimhane vs. müesseseleri⁶⁷³, kapitülasyonların da kaldırılmış olmasının getirdiği serbesti ile Kemal Bey ve İsmail Mahir Efendi tarafından el konularak darüleytam veya darüleytamlarca kullanılacak okul, sanayi atölyesi vs. birimlere dönüştürülmekteydi⁶⁷⁴. Bu şekilde çocukların barınma, iye, eğitim vs. ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli donanıma sahip hazır binalara ve depolarındaki çeşitli stoklara erişilmek suretiyle darüleytamların hem hızlı bir şekilde teşkilatlanması, hem de ilk dönemleri için müreffeh bir ortamda faaliyet yürütmeleri mümkün olmuştu.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ait şubelerin, özellikle de merkez şubelerinin kullanmakta oldukları ve çocukların barındırıldığı binaların büyük bir kısmı, yabancılara ait binalar ile bazı yabancı veya tebaadan kişilere ait binalardan müteşekkildi. Savaş nihayete erip de barış sağlandığı taktirde bu binaların ve buradaki çocukların durumunun ne olacağı konusu ise dönem içerisindeki tartışmalara konu olmuştur⁶⁷⁵.

Yabancı devletlerin, sevr anlaşmasını bahane ederek İstanbul'u işgale başlayarak darüleytamların kullandıkları binaları tekrar kendi kullanımlarına almaları üzerine çocukların barındırılması için sarayların ve kasırların kullanılmaya

⁶⁷² BOA.MF.MKT.1203.30.16.

⁶⁷³ Yabancı devletlerin İstanbul'un Galata, Kadıköy, Bebek, Yedikule, Beyoğlu, Küçükçekmece gibi semtlerinde Fransa İtalya ve İngiltere'ye ait binalarına el konulduğu görülmektedir (BOA.MF.MKT.1203.30-14- BOA.MF.MKT.01203.30.40). Öte yandan bu binaların bazılarının daha önce manastır veya okul olarak kullanılmış olması dolayısıyla Darüleytam haline getirilmesi ve ayrıca yetimlerin kullanımına uygun hale getirilmesi için bazı inşaat ve tadilat işlerine ihtiyaç duyulduğu da anlaşılmaktadır (BOA.MF.MKT.01203.30.14).

⁶⁷⁴ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, s. 1548.

⁶⁷⁵ MAZC, "1334 Senesi Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyyesi Bütçesi", Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 487.

başlandığı görülmüştür Tahliye edilen bu büyüklükteki nüfusu barındırabilecek nitelikte binaların hızlı bir şekilde temininde Darüleytam genel müdürü Selahaddin Bey'in doğrudan etkisi bulunmaktadır. Söz konusu etki ise ortaya çıkan ihtiyacın karşılanması adına Saltanata ait saray, kasır, köşk vs. binaların kullanılması için Sultan Vahdeddin'in olurlu alması şeklinde olmuştur.

Bu gelişme çerçevesinde mecliste bir toplantı yapıldığı ve bunun üzerine bir kararın alındığı görülmektedir. Toplantının neticesinin kaleme alındığı 12 Teşrin-i Evvel 1336 (12 Ekim 1920) tarihli karar metninde⁶⁷⁶, çeşitli yerlerde bulunan Darüleytam şubelerinin padişahın himayesinde, Maliye Nezareti ile Hazine Nezareti tarafından tayin olunacak birer müfettişin gözetiminde, mülhak bütçe ile tek bir merkezden yönetilmesi ve bu merkez için düşünülen Validebağ Kasrı Hümayunu'nun da müstemilatı ile birlikte 25 seneliğine Darüleytam Müdüriyeti'nin idaresine tahsis edilmesi düzenlenmiştir. Bu kararın alınması ile Sadarat kalemi de bu minvalde, Dahiliye ve Maliye nezaretlerine aynı düzenlemeyi içeren bir yazı göndermiştir⁶⁷⁷.

Meclis görüşmelerinde bu yeni oluşum kapsamında 1919 yılının ortalarından itibaren kullanılmaya başlanan ve saray, kasır, köşk vs. büyük yapılardan müteşekkil binaların esasında darüleytam yapısına uygun olmamakla birlikte nispeten yerleşim yerlerine de uzak olduğu dile getirilmiştir. Bu durumun ise binaların temizliklerinin ve bakımlarının yapılabilmesi, şube ihtiyaçları kapsamında getiri-götürü işlerinin yürütülmesi ve çocukların takibinin yapılabilmesi için daha fazla sayıda hizmetli istihdam edilmesini gerekli kıldığı da ilave etmiştir. Bunlarla birlikte müessesedeki çocukların, bazı nimetlerden mahrum, bakıma muhtaç, ciddi sorunlarla yüzleşmek durumunda kalmış çocuklardan müteşekkil olmaları dolayısıyla onlara sunulacak hizmetin hakkıyla yerine getirilebilmesi için de yine yeterli miktarda hizmetli istihdamına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir⁶⁷⁸.

⁶⁷⁶ BOA.MV.220.160-1.

⁶⁷⁷ BOA.BEO.4658.349344-1.

⁶⁷⁸ MMZC, "1336 senesi Darüleytam Müdüriyeti Umumiyesinin Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçesi", 21. İnikad, 10 Mart 1336 (1920): s. 400.

3.6. Darüleytam’a Kabul ve Devam Şartları

Darüleytamların ilk kuruluşu ve genel itibari ile belirli bir mevzuat düzenlemesinin takip edilemediği ve çoğunlukla da şube idarecilerinin inisiyatiflerine bırakıldığı dönemlerde müesseseye kabul edilmiş olanları⁶⁷⁹:

- Hem anne hem de babasını yitirmiş çocuklar,
 - Şehit çocukları,
 - Malûl kalmış gazilerin çocukları,
 - Anne ve onu himaye edecek kimsesi olmayıp, babası da askerde olan çocuklar,
 - Ebeveyninden birisi sağ olup, onun da sakat, hasta, akıl sağlığını yitirmiş, kötürüm, fakir gibi sorunu olanların çocukları
- şeklinde sıralayabilmek mümkündür.

Yine darüleytamların kimleri hedefleyeceğine ilişkin tartışmaların yaşandığı ve yoğunluk kazandığı zamanlarda maliye encümeninin hükümet adına hazırladığı rapordaki görüşünün de yukarıdaki ile benzer nitelikte olduğu görülmektedir. Encümenin 1333 (1917) yılı bütçesi için hazırlamış olduğu yıllık raporun nihayetinde darüleytamlara alınması gereken kesimler 4 grup şeklinde değerlendirilmiştir⁶⁸⁰:

- Savaşta hayatını kaybetmiş şehitlerin yetimleri,
- Savaş, hastalık, yoksulluk, sefalet vs. sebeplerle ebeveynini kaybetmiş, kimsesiz ve himyesiz kalmış çocuklar,
- Sağ olan ebeveynlerinin hastalık, sakatlık, fakirlik gibi sebeplerle himyesinden mahrum olan çocuklar,
- Engelli, hasta, yaralı çocuklar ile sokaklarda kalan çocuklar.

Öte yandan darüleytamların hizmet sunacağı çocukların öncelikle şehitlerin geride bıraktıkları yetim çocukları ile diğer yetimler olduğunu düzenleyen 27 Mart

⁶⁷⁹ MMEM, 1334: s. 3.

⁶⁸⁰ A.e., s.15.

1333 (27 Mart 1917) tarihli Darüleytamlar İçin Muvakkat Talimatname’de⁶⁸¹ ayrıca darüleytamlara kabul edilecek kız (inas) ve erkek (zükûr) çocuklarda kabul için aranan yaş şartları da ayrı ayrı maddeler şeklinde ele alınmıştır. Buna göre madde 9’da erkek şubelerine kabul edilecek çocuklar için “7 yaşından dîn (küçük) ve 17 yaşından efzun (büyük) çocuk alınamaz” denilerek, ilk defa alınacaklar için 7-17 yaşları belirlenmiştir. Maddenin devamında ayrıca “13 yaşını ikmal eden çocuklar, nezaretçe müsait olan müesseselere gönderilecektir” denilerek hâlihazırda darüleytamlarda bulunup 13 yaşını dolduran erkek çocukların uygun bir müesseseye gönderilmesi düzenlenmiştir.

Talimatnamenin 11. maddesinde de kız çocuklarına hizmet sunan şubelerdeki kabul yaşına ilişkin düzenlemenin olduğu görülmektedir. Madde metninde “2 yaşından 7 yaşına kadar kız ve erkek çocuklar ile 17 yaşına kadar kız çocukların kabul edileceği” belirtilmiştir⁶⁸². Kızlara yönelik açılan darüleytam şubelerinde maddede de görüldüğü üzere 7 yaşına kadar kız-erkek ayrımı olmaksızın⁶⁸³ çocuklar kabul edilmektedir. Buradaki düzenleme dolayısıyla darüleytamlardaki çocukların demografik özelliklerine ilişkin çalışma yapılacağı zaman bu hususun göz önünde bulundurulması icap eder. Diğer yandan her halükarda 17 yaşına kadar kız çocuklarını kabul ettiği de ayrıca ilave edilmektedir.

Darüleytamlardaki çocukların müesseseye devamları hususunda bazı vekillerin sormuş olduğu soruya, Tedrisat-ı İbtidai müdürü ve Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’ne vekaleten müdürlük yapan Faik Bey’in cevabı; çocukların tahsillerini tamamlamadan müesseseden ayrılmalarına müsaade

⁶⁸¹ BOA.MF.EYT.6.517; BOA.MF.MKT.1217.34.169.

⁶⁸² Maarif Nezareti tarafından polis merkezi idaresine iletilmek üzere kaleme alınan bir belgede bu yaştaki çocukların polis tarafından sokaklarda tesadüf edilerek darüleytamlara getirilmeleri halinde çocukların müesseseye kabul işlemlerinin yapılacağı belirtilmektedir. Getirilecek çocukların Fenerbahçe, Moda ve Kadıköy’de tesis edilmiş olan kız darüleytamlarına yerleştirileceği belirtilmiştir (BOA.MF.MKT.1205.14;).

⁶⁸³ Cumhuriyetin ilk yıllarında yazılmış ve darüleytamların kısa tarihini ele alan bir makalede Darüleytam müessesesindeki çocukların yaşlarına ilişkin farklı bilgiler de söz konusudur. Buna göre darüleytama “4 yaşından itibaren” “çocuk”ların kabul edildiği ve ayrıca yukarıdaki paragrafın aksine 10 yaşına kadar kız-erkek çocukların aynı sınıflarda ve aynı müessesede karma şekilde bulunduruldukları bilgisi verilmektedir. Çocukların 10 yaşından sonra ise kız ve erkek iki farklı müessese içerisinde değerlendirildikleri belirtilmektedir (Kazım Nâmi, “Yeni Darüleytamlar”, *Anadolu Terbiye Mecmuası*, Cilt: 2, Yıl: 1, Sayı: 9, 28 Şubat 1923: 67).

edilmediği, sadece anne veya babaları tarafından talep edildiği takdirde böyle bir girişime müsaade edildiği, öte yandan babası askerde olan çocukların annesinin bu yöndeki talebinin ise kabul edilmediği şeklinde olmuştur⁶⁸⁴.

Osmanlı'nın içinde bulunduğu savaş hali, imkânların kısıtlılığı gibi durumlar, darüleytamlara kabul edilen çocukların ve buraya devam eden çocukların durumlarına da tesir etmiştir. Zira 1918 yılı bütçe görüşmelerinin gerçekleştirildiği meclis oturumunda Nafia Nazırı ve Maarif Nazırı Vekili Ali Münif Bey'in izahatları bu durumu ortaya koymaktadır. Ali Münif Bey, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin hâlihazırda 440.000 liralık (44.000.000 kuruş) bir bütçesinin olduğunu ve bu müesseselerde sadece şehit çocuğu olarak 3-4 bin yetim ile birlikte diğer yetim ve kimsesiz çocuklara hizmet sunulduğunu belirtmiştir. Ancak bu bütçe rakamının, devam etmekte olan savaşlar dolayısıyla sürekli artan yetim çocuklar ile mülteci çocukların sayısını karşılamaya yetmediği için bazı yöntemlere başvurulduğunu eklemiştir. Bu yöntemlerden birisinin darüleytam mevcudunun kabul ve devam şartlarında değişiklikler yapılması suretiyle azaltılması olduğunu anlamaktayız. Zira yaşanan bu mali yetersizlik dolayısıyla müesseseye kabul edilen diğer yetim veya bakıma muhtaç çocukların buradan çıkarılarak yerlerine savaşta şehit düşmüş askerlerin çocuklarının konulması uygulamasına başvurulduğu görülmektedir⁶⁸⁵.

Bütçenin yeter düzeyde olmaması gerekçesi ile darüleytamların sadece şehit çocuklarına tahsis edilmesi ve geriye kalan diğer yetim, bîkes, mülteci ve muhacir çocuklarının ise İskan-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne veya özellikle bu alanda faaliyet yürüten diğer müesseselere bırakılması teklif edilmiştir⁶⁸⁶. Bu yönde düşünceye sahip vekillerin başında da hem Meclis-i Ayan hem de Meclis-i Mebusan⁶⁸⁷ başkanlığı yapan İstanbul vekili Ahmet Rıza Bey⁶⁸⁸ gelmekteydi.

⁶⁸⁴ BOA.MF.MKT.1217.34.78.

⁶⁸⁵ MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 486-487.

⁶⁸⁶ A.e.

⁶⁸⁷ Osmanlı'da Genel Meclis; Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan olmak üzere iki birime ayrılmaktaydı. Kanun-u Esasi'deki düzenlemeye göre Meclis-i Mebusan, sadrazamın başkanlığında ve halk tarafından seçilen vekillerden müteşekkil olup, iç ve dış işlerine ilişkin

Darüleytama çocuk kabul edilmesi konusunda müesseseye yöneltlen eleştirilerin önemli bir kısmı, darüleytamların sadece şehit çocuklarına yönelik olması gerektiği, ancak buraya diğer yetim veya bakıma, desteğe muhtaç çocukların da alındığı bu sebeple de müesseselerin suisitimale uğratılmış olduğu yönündedir. Hatta bazı vekillerin darüleytamlarda hizmet sunulacak çocuklardan, şehit yetimleri ile diğer yetimlerin ayrı ayrı sınıflarda eğitim-öğretime tabi tutulmasını dahi savunduğu vakidir⁶⁸⁹.

Darüleytama kabul edilen çocuklara ilişkin o dönem tartışılan bir husus da müesseseye kabul noktasında üst düzey şahısların evlatları için iltimas (kayıрма) uygulandığı düşüncesidir. Söz konusu tartışmalar, “zadegan” olarak tabir edilen ve esasında fakir olmayan askeri, siyasi, idari kadrolarda görevler icra eden şahısların çocuklarının müesseseye kabul edilmesi çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey’in cevabı ise müessesenin şehitlerin çocukları ile birlikte yetim çocukları da kabul eden bir kurum olması dolayısıyla söz konusu çocuklar var ise bu çocukların, zadegan evladı olarak değerlendirilmek yerine bu rütbelere sahip babalarının görevleri sırasında şehit olmuş olmaları dolayısıyla şehit evladı olarak değerlendirilmeleri gerektiği şeklinde olmuştur⁶⁹⁰.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kuruluşunu düzenleyen kanunun birinci maddesi, 14 Nisan 1334 (14 Nisan 1918) tarihinde kabul edilen ilave bir kanun⁶⁹¹ ile değiştirilmiş ve bu değişiklik ile müesseseye kabul edilecek çocuklar da madde metnine işlenmiştir. Bir başka deyişle daha önceki madde düzenlemesinde detay verilmeyen, hangi çocukların bu müesseseye kabul edileceği ve müessesenin

kararların görüşüldüğü bir meclistir. Meclis-i Ayan ise üyelerinin padişah tarafından Meclis-i Mebusan üyeleri içerisinde seçildiği ve Meclis-i Mebusanda görüşülüp karara varılan husuların onaylandığı bir meclistir. Meclis-i Mebusan üye sayısının 1/3’i miktarını aşmayacak kadar üyesi olup, üyeler ömür boyu göreve getirilmektedir (Bakınız: “Kanun-u Esasi”, **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 4, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299: s. 4-20).

⁶⁸⁸ Ahmed Rıza Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularından birisi olup cemiyet ismindeki “terakki” kelimesine de isim babalığı yapmıştır (Ziyad Ebüzziya, “Ahmed Rızâ (1858-1930); Jön Türk Hareketi Liderlerinden ve Türk Siyaset Adamı”. **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 02, 1989: s. 124-127). Ahmet Rıza Bey’in siyasî fikirleri için bkz: Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008:s. 177-192).

⁶⁸⁹ MMZC, “1332 Senesi Maarif Nezareti Bütçesi”, 26. İnikad, 28 Kanunusani 1331 (1915): s. 543.

⁶⁹⁰ A.e.: s. 541.

⁶⁹¹ Düstur, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 452; BOA.MF.MKT.1217.34-200.

kimlere mahsus olarak teşkil edildiği hususu, yapılan değişiklik ile birlikte madde metnine eklenmiştir. Bu değişiklik sonrası madde aşağıdaki şekli almıştır:

“Maarif Nezareti tarafından tesis ve birinci derecede silahaltında iken şehit olan ve vefat eden veya malûl olan küçük zabitan ve efrad-ı askeriyenin ve mülteci ve ve muhacirlerin esbab-ı maişetten mahrum kalan çocuklarına ve ikinci derecede bikes ve bîvaye muhtac-ı himaye eytam-ı saireye tahsis edilen bilumum darüleytamlar ve müessesatının bittevhid idaresi için Maarif Nezareti’ne bağlı bir müdüriyet-i umumiye teşkil olunmuştur. Bu müdüriyet, şahsiyet-i hukukiyeye haiz olup mülhak bir bütçe ile idare olunur”.

Son olarak 1338 (1922) yılında çıkarılan “Darüleytamlar Talimatnamesi”nde darüleytamlara kabul edilecek çocuklar için *“bilcümle muhacir ve mülteci eytamı ile şehit ve fakir evlatları”* ifadesine yer verilmiştir. Ayrıca darüleytamlarda ibtidai eğitimin yanı sıra mesleki eğitim verilmesi öngörülen çocukların mesleki bir hayat temin edene kadar burada kalabilecekleri ancak ibtidai eğitimini 14 yaşına gelmiş olmasına rağmen bitirememiş erkek çocukların dışarda bir mesleğe yerleştirilmeleri şartı ile okulla ilişkisinin kesileceği de ilave edilmiştir⁶⁹².

3.7. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin İdari Yapısı

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin idari yapısını düzenleyen nizamname tasarısında⁶⁹³ da müdüriyetin idari kadrosu: genel müdür ve yardımcısı, 3 müfettiş (tedrisat, idare, sağlık müfettişleri), muhasebeci, tahrirat başkâtibi, tedrisat memuru, sicil-kayıt memuru, levazım memuru, veznedar, dava vekili, memurin-i fenniye, istatistik kâtibi ve diğer başka memurlar şeklinde sıralanmıştır. Nizamnamenin ikinci maddesinde yukarıda zikredilen memurların maaşları işlenmiştir. Üçüncü maddede ise Darüleytam Müdüriyeti’ne bağlı olarak faaliyet gösterecek olan 3 alt birim sıralanmıştır. Bunlar: Heyet-i İdare⁶⁹⁴, Tedrisat Meclisi ve

⁶⁹² “Darüleytamlar Talimatnamesi”, **Düstur**, 3. Tertib, Cilt: 3, Talimatname Numarası: 2042, 5 Kanun-u Evvel 1338: s. 170-171.

⁶⁹³ “Darüleytam Müdüriyeti Umumiyesi Teşkili ve İdaresine Dair Nizamname Layihası”, BOA.MF.MKT.1217.34.067.

⁶⁹⁴ Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin işleyişinin ilerleyen zamanlarda doğan değişim ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmeye çalışılması sırasında Heyet-i İdare ile ilgili bir kanunun da kabul

Mübayaat (satınalma) Komisyonu şeklindedir. Nizamnamenin sonraki maddelerinde ise bu 3 birimin işleyişi ve görevleri ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin idaresi altında iki ayrı birim söz konusuydu. Diğer bir deyişle Darüleytam Müdüriyeti'nin esas itibarı ile biri talim ve terbiye birimi ve diğeri de ziraî ve sınaî birimi olmak üzere iki kolu bulunmaktaydı. İlmî birimi ele alındığında darüleytamlar, çocuklara mekteb-i ibtidai müfredatına ilişkin eğitimler sağlayan birer yatılı okul mahiyetindeydi. Diğer kolunu oluşturan zirai ve sınaî birimleri ise bir yandan darüleytamlara yeni gelirler temin edilmesi ve mevcut gelirlerin arttırılması amacını taşımakta, bir yandan da çocukların hem bir meslek ve sanat öğrenmelerinin hem de belirli miktarda kazanç elde etmelerinin sağlanması amacını taşımaktaydı⁶⁹⁵.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin mülhak bir bütçe ile yönetilmek üzere ve hukuki kişiliğe sahip bir müessese olarak 2 Nisan 1333 (2 Nisan 1917) tarihinde kurulmasından sonra merkez ve taşra şubelerinin bu merkez üzerinden yönetimi esasî çerçevesinde teşkilat yapısında bir takım değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden birisi de müessesenin muhasebe biriminde yaşanmıştır. Taşra şubelerinin çok büyük bir kısmında muhasebe işlerini takip edecek doğrudan bir muhasebe memuru olmamakla birlikte kendi personellerinin maaş ve ücretlerini de kendi özel bütçeleri ile karşılamaktaydılar. Merkezi yapıda Darüleytam Müdüriyeti'nin teşkili ile birlikte tüm taşra darüleytamlarının muhasebe kayıtları, söz konusu merkezi idarede oluşturulan muhasebe müdüriyetine/birimine alınmaya ve buradan takip edilmeye başlanmıştır⁶⁹⁶.

Bu değişiklikle Darüleytam müessesesinin herhangi bir biriminde herhangi bir ihtiyacın ortaya çıkması halinde, bu ihtiyacın tek bir yerden idaresi ve karşılanması hedeflenmiştir. Öte yandan müessesenin hukuki bir kişiliğe sahip olması ise müesseseyle ticari işlerle ilgilenme, sözleşme yapma ve ticaret şirket ortaklığında bulunabilme imkânı getirmiştir. Ancak müessese bünyesinde bu işlerle

edildiği ve daha kapsayıcı bir nitelik kazandırıldığı görülmektedir (MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 397-399).

⁶⁹⁵ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 393-394.

⁶⁹⁶ MEM, 1334: s. 5.

ilgilenecek bir birim oluşturulmadığı için söz konusu işler, daha çok Darüleytam genel müdürü veya Maarif Nezareti tarafından yerine getirilmeye çalışılmıştır⁶⁹⁷.

Bu ihtiyaca binaen Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi bünyesinde, müessesenin idaresi noktasında yapılması gereken sözleşmeleri takip edecek, gerekli müzakereleri, araştırmaları yürütecek ve kararları alacak bir İdare Meclisi'nin kurulması⁶⁹⁸ için 6 maddelik bir ilave (zeyl) kanun⁶⁹⁹ kabul edilmiştir⁷⁰⁰. Söz konusu kanunla kurulan bu İdare Meclisi'nin iki yıl süre ile seçilmesi öngörülen azaları ise sözü edilen kanunun 2. maddesinde: “*Şûra-yı Devlet'ten bir kişi; Darülfünun Heyeti'nden bir öğretmen; Ziraat Odası üyelerinden bir kişi; Ticaret Odası üyelerinden bir kişi; Meclis-i Vükela tarafından atanacak beş kişi; Darüleytam genel müdürü*” şeklinde düzenlenmiştir.

Merkez teşkilatını oluşturan birimler ise; Müdüriyet-İ Umumiye, Muhasebe Müdüriyeti, Tedrisat ve Teftişat Müdüriyeti⁷⁰¹, Levazım Müdüriyeti, Evrak Müdüriyeti, Tahrirat Müdüriyeti, Fabrikalar Müdüriyeti, Hukuk Müşavirliği şeklindedir. Darüleytamlara ait bir fabrika olmamasına rağmen teşkilat içerisinde Fabrika Müdürlüğü'nün olması eleştiriye maruz kalmıştır⁷⁰². Öte yandan Darüleytam Müdüriyeti'nin merkez ve taşra yapılanmalarındaki kız şubelerinde bazı personellerin görev tanımlarına ilişkin kayıtlar söz konusudur. Merkezdeki şubelerden biri olan ve yetim kızlar için kurulan Bebek Darüleytamı'nın idari ve

⁶⁹⁷ A.e., s. 19.

⁶⁹⁸ Darüleytam Meclis-i İdaresi'nin yerine getireceği görevler, ileri bir tarihte (28 Ağustos 1335) çıkarılan kararname ile Maarif Meclisi'ne devredilmiştir (**Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 359).

⁶⁹⁹ BOA.MF.MKT.1217.34.261; BOA.MF.MKT.1217.34.248; “2 Nisan 1333 Tarihli Darüleytamlar Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Teşkili Hakkındaki Kanuna Müzeyyel Kanun”, **Düstur**, 2. Tertib, 10. Cilt, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 106-107.

⁷⁰⁰ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnıkad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 397-399.

⁷⁰¹ Darüleytamların teftişi ile alakalı çıkarılan bir talimatnamede (BOA.MF.MKT.1217.34.125); Darüleytam müfettiş heyeti üyelerinden bir müfettişin, doğrudan doğruya Maarif Nezareti'ne bağlı ve yalnız onun emrine tabi bir şekilde hareket etmesi düzenlenmiştir. Bu müfettiş, gerek merkezi idarenin ve gerekse şube darüleytamlarının idareye ilişkin işlerini, muhasebelerini, harcamalarını, öğretmen ve çalışanlarının durumları ile görevlerini araştırmaya ve teftiş etmeye yetkili kılınmıştır. Bunlarla birlikte Darüleytam müfettiş heyetindeki diğer müfettişlerin raporlarını değerlendirebilme yetkisi de bulunmaktaydı.

⁷⁰² H. Nedim, “Darüleytamlarımız”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 18, 1 Teşrin-i Evvel 1337: s. 90.

eğitmen kadrolarının kimlerden oluştuğunu gösteren kayıtlara⁷⁰³ baktığımızda idari personelin bir müdire, bir hesap katibesi, bir depo memuresi, bir sa'ide (yardımcı olan), bir ser-hademe, üç hademe ve bir de kapıcıdan müteşekkil olduğu belirtilmiştir. Eğitim kadrosu ise ibtidai eğitim programını takip eden öğretmenler ile beyaz işler, ana-ata, dikiş-biçki, dokuma-örgü, tabahat ve çamaşır işleri vs. mesleki işlere ilişkin dersler veren öğretmen ve ustalar olmak üzere iki sınıfta toplanmıştır. Yine Bebek Darüleytamı için hazırlanmış olup diğer şubeleri de kapsayan bir diğer kayıta⁷⁰⁴ bazı idari kadroların görev tanımları ile bazı meslek derslerinin içeriklerine dair detay bilgi verilmiştir.

3.8. Toplam Şube Sayısı ve Barındırılan Çocuk Sayısı

Darüleytamların tek bir çatı altında idaresine imkan sağlayacak Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 2 Nisan 1333 (2 Nisan 1917)'de kuruluşuna kadarki süre zarfında taşralardaki mevcut Darüleytam şubesinin sayısı 49 olarak kaydedilmiştir. Bu şubelerde kalan çocukların toplam sayıları ise 5.575 olarak hesaplanmıştır. Söz konusu 49 şubede kalmakta olan çocukların tabi tutuldukları eğitim düzeyleri bağlamında baktığımızda, bu çocukların 57'si ana sınıflarında, 4.059'u erkek ibtidai sınıflarında, 564'ü kız ibtidai sınıflarında, 640'ı erkek sanayi 159'u ise kız sanayi sınıflarında ve son olarak 95'inin de ziraat sınıflarında eğitimler görmekteydi⁷⁰⁵. Darüleytam müessesesinin kuruluşunu takip eden süreçte 1332 (1916) yılında kaleme alınan bir yazıda darüleytamların bu yıl itibari ile kabul etmiş olduğu yetim çocuk sayısının 15.000'e kadar ulaştığı belirtilmiştir⁷⁰⁶.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1333 (1917) yılına ait bütçesinin ele alındığı meclis toplantısında bu yıl içerisinde Osmanlı toprakları üzerine dağılmış darüleytam şubelerinin toplamının 65⁷⁰⁷ olduğu ifade edilmiştir. Bu şubede kalan

⁷⁰³ BOA.MF.EYT.4.25; BOA.MF.EYT.4.27; BOA.MF.EYT.4.29.

⁷⁰⁴ BOA.MF.EYT.3.468; BOA.MF.EYT.3.470; BOA.MF.EYT.3.472; BOA.MF.EYT.3.474; BOA.MF.EYT.3.15; BOA.MF.EYT.3.17.

⁷⁰⁵ MMEM, 1334: s. 4.

⁷⁰⁶ "Darüleytamlara Dair", *İktisadiyat Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 29, 4 Ekim 1916, s. 6.

⁷⁰⁷ Darüleytam Müdüriyeti, daha önceki tarihlerde öksüz yurdu olarak kurulmuş olan ve faaliyetlerini yürütmekte güçlük çeken Sivas Darüleytamı zükûr şubesi, Merzifon Darüleytamı zükûr ve inas şubeleri, Amasya Darüleytamı zükûr şubelerinin idaresini üzerine aldıktan sonra toplam şube sayısı 65'e çıkmıştır. Söz konusu yeni şubelerdeki 2.830 çocuk ile birlikte Darüleytam

çocukların sayısının ise 11.680 olduğu ve bu sayının içinde de 1.748'i erkek ve 410'u kız olmak üzere toplam 2.158 şehit çocuğunun var olduğu bilgisine yer verilmiştir⁷⁰⁸. Yetim sayısı itibari ile bir yıl gibi kısa bir sürede 15.000 gibi bir sayıdan 11.680'e doğru yaşanan azalmanın sebebi olarak erzak kıtlığı gösterilmiştir. Bu kıtlık dolayısıyla şubelerin idare edilmesinde ve çocukların iâşesinin temininde güçlük yaşandığı için bazı şubelerin kapatıldığı bunun da bir neticesi olarak yetim mevcudunun azaldığı ifade edilmiştir⁷⁰⁹.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1334 (1918) yılı bütçesinin görüşüldüğü meclis görüşmelerinde de bu yıl itibari ile Osmanlı toprakları üzerinde toplamda 62 darüleytam şubesinin olduğu ve buralara kabul edilen yetim çocuk sayısının da 8.850⁷¹⁰ olarak gerçekleştiği belirtilmiştir⁷¹¹. Bu şubelerin 47'si erkek ve 14'ü ise kız ibtidai ve sanayi mektepleri şeklinde teşkilatlanmış, ayrıca bir tane de hususi olarak ana sınıfı olarak teşkil edilmiştir⁷¹². Şubelerin farklı yerlerde ve dağınık şekillerde olmasının ve ayrıca buradaki çocukların yaşlarının çok küçük olmasının yapısal anlamda bir etkisi ise müessesedeki memur sayısı üzerinde olmuştur. Darüleytam şubeleri personel anlamında en yalın hali ile bir müdür, bir memur, bir muallim ve gerektiği kadar hademedden müteşekkil olduğu görülmektedir. Ancak, yukarıda bahsi geçen iki etken dolayısıyla hademe sayılarının artması sonucu doğmuştur⁷¹³. Tabi kimi zaman şube büyüklüğüne binaen müdür muavini, muhasebeci, katip, anbar ve depo vs. farklı kadrolarda personel istihdam edildiği gibi

müessesindeki çocukların sayısı toplamda 11.680'e ulaşmıştır (MMEM, 1334: s. 12; BOA.MF.EYT.19.24).

⁷⁰⁸ MMZC, 12. İnikad, 17 Kânunuevvel 1333 (1917): s.148.

⁷⁰⁹ MMZC, Devre:3, Cilt:1, 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 197.

⁷¹⁰ Burada çocukların sayılarındaki azalmanın bazı sebepleri arasında Darüleytamda eğitim-öğretime tabi tutulan ve buraya devam yaşlarını dolduran çocukların Darülmualim, Darülemuallimat, Mekteb-i Sultani vs. gibi mekteplere gönderilmesi ile birlikte bazılarının Almanya'ya gönderilmesi de sayılmaktadır. Öte yandan darüleytamların tek bir merkezden idaresi adına taşra darüleytamlarının tedrici olarak Dersaadet/İstanbul'daki darüleytam şubelerine nakil edilmeleri ve buradaki çocukların kendi ailelerine veya belirli kriterleri sağlayan ailelere verilmesinin (BOA.MF.EYT.1.474; BOA.MF.EYT.1.475) de etkili olduğunu söylemek gerekir.

⁷¹¹ MAZC, "1334 Senesi Darüleytam Müdiriyyet-i Umumiyyesi Bütçesi", Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 481.

⁷¹² A.e.

⁷¹³ A.e., s. 492.

muallim ve muallimelerin sayılarında da farklılıklar olabildiği göz ardı edilmemelidir.

Maarif Nezareti, 1923-1924 (1339-1340) eğitim-öğretim dönemi verilerini içeren bir çalışmasına toplam 18 adet darüleytamda⁷¹⁴ 4.376'ı erkek ve 1.061'i kız çocuğu olmak üzere toplam 5.437 talebenin olduğunu işlenmiştir. Ayrıca bu talebelere eğitim vermekte olan öğretmen sayısı da farklı alanlardan toplam 41 kişi olarak hesaplanmıştır. Söz konusu istatistikî yıllıkta yer alan darüleytam şebeleri ile şubelerdeki kız ve erkek çocuk mevcutları aşağıdaki tabloda olduğu gibidir⁷¹⁵:

⁷¹⁴ 1339-1340 (1923-1924) yıllarındaki Darüleytam şubelerini gösterir Türkiye haritası için bakınız.: EK-6.

⁷¹⁵ Maarif Vekaleti, **Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası**, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1341, s. 82-83

Tablo 3.1:1923-1924 Yılı İtibari İle Faal Olan 18 Darüleytam ve Mevcutları

Darüleytamın Adı	Erkek	Kız	Toplam
Ortaköy Erkek Darüleytamı	678	-	678
Ortaköy Kız Darüleytamı	78	376	454
Balmumcu Erkek Darüleytamı	472	-	472
Beykoz Erkek Darüleytamı	389	172	561
Validebağ Kız Darüleytamı	25	214	239
Erzurum Erkek Darüleytamı	205	-	205
İzmir Erkek Darüleytamı	488	-	488
Isparta Erkek Darüleytamı	98	47	145
Adana Erkek Darüleytamı	316	29	340
Elaziz (Elazığ) Erkek Darüleytamı	189	55	244
Amasya Erkek Darüleytamı	23	-	23
Trilye Erkek Darüleytamı	307	-	307
Sivas Erkek Darüleytamı	40	86	126
Samsun Erkek Darüleytamı	159	17	176
Trabzon Erkek Darüleytamı	104	-	104
Gaziantep Erkek Darüleytamı	174	25	199
Kayseri Erkek Darüleytamı	509	40	549
Bigados Erkek Darüleytamı	82	-	82
Toplam	4.376	1.061	5.437

Kaynak: Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1341 (1925)

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 10.07.1926 tarihinde lağvedilmesi üzerine 1341 (1925) yılı için hazırlanan bütçe, müessesenin son bütçesi durumundaydı. Dolayısıyla 1341 (1925) yılı bütçesi görüşmelerinin gerçekleştirildiği meclis oturumlarında şube sayısı ve hizmet sunulan çocuk sayısı itibari ile sunulan bilgiler de müessese adına son veriler olarak alınabilir. Özellikle oturuma sunulan Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası, müessesenin nihai durumunun değerlendirilmesi noktasında önemli bir kayıttır. Mazbatada, darüleytamların 1340 (1924) yılı verileri ele alınmış ve bu yıl içerisinde biri Trakya'da, 5'i İstanbul'da ve 12'si de Anadolu'nun çeşitli illerinde olmak üzere toplam 18 şubeden müteşekkil olduğu bilgisine yer verilmiştir. Mevcutları 250, 500 ve 750 şeklinde değişen

miktarlarda olan darüleytamlarda toplam çocuk sayısının 7.250 ve memur, öğretmen ve hizmetli sayısının da 1.005 kişiden ibaret olduğu ilave edilmiştir⁷¹⁶.

3.8.1. Merkez Teşkilatı ve Merkez Darüleytamları

Darüleytam teşkilatlanmasında merkezi idare birimi, resmi olarak ilk kurulan darüleytam şubesi olan *Kadıköy Darüleytamu* binasındaydı. Darüleytam merkez teşkilatının idare merkezi, Kadıköy Darüleytamu'nun kuruluş yılı olan 1330 (1914) yılından 1331 yılı Kanun-i Evvel (Aralık 1915) ayına kadar Kadıköy'de iken, Hoca İsmail Mahir Efendi'nin Darüleytam genel müdürü olarak tayin edilmesi üzerine darüleytamlar idare merkezi, Galata'daki (bazı kaynaklarda ve belgelerde Beyoğlu olarak da anılan bölgede) bu amaçla teşkil edilmiş özel idareye taşınmıştır⁷¹⁷. Bu taşınma işleminden sonra müdüriyet bünyesinde boşa çıkan bazı personellerin, hem mağdur olmamaları hem de tecrübelerinden yararlanılmasının devamı için Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi'ne tavsiye edildikleri görülmektedir⁷¹⁸.

Galata'da bulunan merkez binasına, İngiliz işgalciler tarafından el konulunca 2 sene 3 aylık bir süre ile Said bin Cabbare Hanı'nın kiralanması suretiyle merkez birimi buraya taşınmıştır. Ancak 2 senenin sonunda han sahiplerinin burayı boşaltmalarını istemeleri üzerine yeni yer arayışına girilmiş ve Ortaköy Darüleytam şubesinin bahçesinde yer alan Kayıkhanе tamirden geçirilerek merkez binası haline getirilmiştir⁷¹⁹.

Darüleytamların, merkezî olarak tek elden yönetimi için İstanbul'da bir idare birimi teşkil edilmesi sonrasında ülke genelindeki mevcut darüleytamlar İstanbul'daki bu merkeze nakil edilerek tedricen kapatılmışlardı. İstanbul'daki darüleytam şubeleri, savaşın hüküm sürdüğü ortamda İngiltere, Fransa, İtalya gibi yabancı devletlere ait Kadıköy, Galata, Bebek, Yedikule, Beyoğlu ve

⁷¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, "Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 32.

⁷¹⁷ MMEM, 1334: s. 3.

⁷¹⁸ BOA.MF.EYT.17.444.

⁷¹⁹ BOA.MF.MKT.1240.103.

Küçükçekmece’de bulunan okul binalarını kullanmaktaydı⁷²⁰. Darüleytamların kendi müesseselerini teşkil etmesi gerektiğine ilişkin görüş⁷²¹ doğrultusunda mevcutta kullanılan binaların değiştirilmeye başlandığı görülmüştür.

1920 (1336) yılına gelindiğinde Darüleytam müessesesinin merkezi, 12 Teşrin-i Evvel 1336 (12 Ekim 1920) tarihli meclis toplantısında alınan karar⁷²² ile Validebağ’a taşınmıştır. Karar metninde çeşitli yerlerde bulunan darüleytam şubelerinin padişahın himayesinde, Maliye Nezareti ve Hazine Nezareti tarafından tayin olacak birer müfettişin gözetiminde, mülhak bir bütçe ile tek bir merkezden yönetilmesi ve bu merkez için düşünülen Validebağ Kasr-ı Hümayunu’nun da müstemilatı ile birlikte 25 seneliğine Darüleytam’ın idaresine tahsis edilmesi düzenlenmiştir.

Öte yandan Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte İstanbul’un işgali üzerine binaların eski sahipleri olan devletlerin bu binaları kullanan darüleytamları tahliye ederek yeniden bu binalara yerleşmeleri⁷²³, darüleytamların yeni binalara geçirilmesinde en önemli etkenlerdendi. Hızlı bir şekilde mevcut binaların boşaltılarak yeni binalara yerleşilmesi gerekmektedir. Bu ihtiyacı karşılayacak büyüklükteki binaların bulunması oldukça güç olduğu için bazı sarayların bu amaç doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir⁷²⁴.

Darüleytam merkez teşkilatı olarak değerlendirilebilecek İstanbul şubelerinde 1331 (1915) yılının sonunda 800’ü kız (bu sayının 700’ü Bebek İnas Darüleytamı’ndaydı) ve 1500’ü erkek olmak üzere toplam 2.400 çocuk bulunmaktaydı⁷²⁵. Bu rakama merkez teşkilatı içerisinde değerlendirilen İzmit vilayetindeki darüleytam şubeleri de dahil edildiğinde toplamı 13’ü bulan şubede

⁷²⁰ BOA.MF.MKT.1203.30.

⁷²¹ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 392, 395.

⁷²² BOA.MV.220.160-1.

⁷²³ Örneğin, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin Beyoğlu’ndaki merkez binasına 100 kadar İngiliz askeri yerleştirilmiştir. Yine aynı şekilde Bebek Darüleytamı’na da 10 Fransız askeri yerleştirilmiştir (Genelkurmay Başkanlığı, ATASE ve Denetleme Arşivi; Kutu No: 8, Belge No: 16, Gömlek No: 16-2,3’dan aktaran Hülya Toker, **Mütareke Döneminde İstanbul Rumları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006: s. 28).

⁷²⁴ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 3-4, s. 1548-1549.

⁷²⁵ MEM, 1334: s. 3.

3.275 kadar çocuk barınmaktaydı. Bu çocuklar, tabi tutuldukları eğitim açısından ele alındığında; 398'i ana sınıflarına, 1290'ı erkek ibtidai sınıflarına ve 692'si kız ibtidai sınıflarına, 530'u erkek sanayi sınıflarına, 183'ü kız sanayi sınıflarına ve son olarak da 182'si de ziraat sınıflarına devam etmekteydi⁷²⁶.

27 Mart 1337 (27 Mart 1921) tarihli bir belgede İstanbul'da bulunan darüleytamlar⁷²⁷, aşağıdaki tabloda da gösterildiği üzere bulundukları yerin ismi ile anılmaktaydı. Yani söz konusu şubeler, Bebek, Balmumcu, Beykoz, İmrahor (veya Kağıthane), Yedikule, Çağlayan, Validebağ ve Haydarpaşa Darüleytamı şeklindeydi⁷²⁸. İstanbul'da bulunan merkez şubeleri toplamda 9 darüleytamdan müteşekkil olup, barındırmakta oldukları yetimlerin ve istihdam ettikleri memurların mevcutları Tablo 3.2.'de gösterildiği gibiydi⁷²⁹:

⁷²⁶ MMEM, 1334: s. 4.

⁷²⁷ Bu belgenin tarihi olan 1921 yılının bir yıl öncesinde yapılan meclis görüşmesinde söz alan Trabzon vekili Ali Şefik Bey, yapmış olduğu araştırma üzerine Darüleytamların 1920 yılında toplam 11 şube ve bir hastaneden müteşekkil olduğunu ve ayrıca toplamda 3700 kadar kız ve erkek çocuğu barındırdığını ifade etmiştir (MMZC, 21. İnikad, 10 Mart 1336 (1920): s. 397).

⁷²⁸ DH/İ-UM.16-4/1-35.

⁷²⁹ H. Nedim, 1337: s. 89.

Tablo 3.2.: Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Merkez Teşkilatı Şubeleri

Darüleytam Şubesi	Yetim Sayısı	Memur ve Hizmetli Sayısı
Bebek	470 Erkek*	95
Balmumcu	300 Erkek	65
Ortaköy	320 Erkek	90
Beykoz	400 Erkek	60
İmrahor	250 Erkek	40
Yedikule	90 Erkek	20
Çağlayan	600 Kız	120
Validebağ	250 Kız	60
Validebağ Ziraat Mektebi	30 Erkek	-
Haydarpaşa Hastahanesi	-	30
Merkez	-	30
Anbar ve Depo	-	20
Toplam	2810	630

Kaynak: H. Nedim, “Darüleytamlarımız”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 18, 1 Teşrin-i Evvel 1337: s. 89.

*Bebek Darüleytamı daha evvel kız darüleytamı olarak hizmet etmekte iken daha sonrasında bu şubenin duvarcılık, marangozluk ve kundura eğitimlerinin verildiği bir erkek şubesine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu dönüşümde, Hoca İsmail Mahir Efendi Darüleytamı ismi ile faaliyet sürdüren şubeyle birleşmenin payı olduğunu düşünmekteyiz. Zira 1332 (1916) tarihinde yazılmış bir müfettiş raporunda bu yönde bir girişimin olduğu anlaşılmaktadır (BOA.MF.EYT.5.609).

Diğer yandan tablodan hareketle 4-5 yetime bir memurun düşüyor olması ve ayrıca bu memurların aileleri ile birlikte Darüleytam müesseselerinde ikamet edip, imkanlarından yararlanıyor olması, müessesenin temelini teşkil eden unsurdan, yani yetim çocuklara hizmet sunma hedefinden uzaklaşıldığı yönünde eleştirilere konu olmaktadır.

Son yıllara gelindiğinde darüleytamların, önce Öksüz Yurtları şekline dönüştürüldüğü, daha sonra kısa bir süre için Yatılı Mektepler halinde faaliyet sürdürüp son olarak da 1926 yılında tümü ile kapatıldıkları görülmektedir. Kapatılmalarından hemen öncesinde İstanbul’daki merkez şubelerin sayısı 5 kadar olup burada barınmakta olan çocukların sayıları da yaklaşık 2.500-2.700 kadardır. Bu şubelerin isimleri; Çağlayan, Validebağ, Beykoz, Balmumcu ve Halıcıoğlu (bu şube,

Ortaköy'e taşınması planlandığı için Ortaköy şubesi şeklinde de anıldığı görülmektedir) Darüleytamları şeklindedir. Çağlayan ve Ortaköy şubeleri 750'şer kapasiteli iken; Balmumcu ve Beykoz şubeleri 500'er; Validebağı şubesi de 250 kapasitelidir⁷³⁰.

3.8.1.1. Kadıköy Darüleytamı

Darüleytam müessesesinin resmi olarak ilk kurulan şubesi Kadıköy Darüleytamı olup, kuruluş tarihi ise 24 Teşrin-i Sani 1330 (7 Aralık 1914) şeklinde kaydedilmiştir. Şubeye 7 yaşına kadar erkek ve 12 yaşına kadar kız çocuklarından anne-babasını yitirmiş olanlar kabul edilmiştir. Kuruluşundan altı ay sonrasında ise bu şubeye 7 yaşından büyük 18 yaşından küçük erkek çocukların da kabul edildiği görülmektedir⁷³¹. Kuruluşunu takip eden ilk senesinde 26 çocuk bulunan şubesinin ilk müdürlüğünü Hoca İsmail Mahir Efendi yapmıştır.

Kadıköy Darüleytamı'nın zükûr ve inas şubesi olmak üzere iki birimi bulunmaktaydı. Erkek çocuklar için kurulmuş olan birimde yaşları 7-12 arası toplam 1.000 civarında erkek çocuk bulunmakta ve bu çocuklar sadece temel ibtidai eğitim almaktaydılar. Kızlar için olan birimde ise toplam 300 civarında kız bulunmaktaydı. İnâs biriminin içerisinde bir de 2-6 yaş arasındaki erkek ve kız çocukları için ana mektebi bulunmaktaydı⁷³².

Kadıköy Darüleytam şubesine bağlı olarak faaliyet sürdüren ve çocuklara ayakkabı yapımı ve tamiri vs. işleri öğreten ve uygulamalar yaptıran bir de Kunduracı Mektebi bulunmaktaydı. Buradaki kundura üretimi, ilk başlarda Kadıköy şubesindeki yetim çocuklara yönelik olarak gerçekleşirken⁷³³, daha sonra tüm şubelere yönelik bir hale gelmiştir⁷³⁴. 1332 (1916) yılı verilerinde 50 yetim kapasitesi

⁷³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, "Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 32; TBMM Zabıt Ceridesi, "Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçesi Hakkında Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 8, 21. İctima, 25.03.1340.

⁷³¹ MEM, 1334: s. 17.

⁷³² Okur, 1996: s. 53.

⁷³³ "Darüleytamlara Dair", s. 6.

⁷³⁴ "Darüleytam Şubâtı", **İkdam**, Sayı: 7200, 12 Şubat 1332: s. 1.

olan Kunduracı mektebindeki çocukların sayısının 1 yıl sonra 200'e çıktığı görülmektedir⁷³⁵.

Kadıköy Darüleytamı zükûr şubesinde 1332 (1916) yılında gerçekleştirilen bir teftişin nihayetinde kaleme alınan bir raporda⁷³⁶; sınıf sıralarının eksikliği dolayısıyla çoğu çocuğun ayakta durmak veya pencerede oturmak suretiyle dersleri takip ettiği belirtilmiştir. Ayrıca eğitimler her ne kadar 8 sınıfa taksim edilmiş olsa da çocukların daha fazla sayıda sınıfa ve ayrıca iki öğretmene daha ihtiyacı olduğu ilave edilmiştir. Yine aynı yılın sonlarına doğru gerçekleştirilen bir diğer teftişte⁷³⁷ de zükûr şubesinin toplam 12 sınıfa ayrıldığı ve ayrıca 12 öğretmenin de istihdam edildiği belirtilmiştir.

3.8.1.2. Haydarpaşa Darüleytamı

Haydarpaşa Darüleytamı, 200 çocuk kapasiteli⁷³⁸ olarak tasarlanmıştır. Öte yandan Haydarpaşa Darüleytam şubesine bağlı 100 yetim kapasiteli bir Yapıcı Mektebi de 1331 yılı Teşrin-i Evvel ayında (Ekim 1915) kurulmuştur⁷³⁹. İki katlı bir yapı⁷⁴⁰ olarak tesis edilen ve çocuklara mühendisliğe ilişkin donanımlar kazandırmaya çalışılan bu mektepte verilen eğitimler ile çocukların bu alanlarda istihdam edilebilmeleri umulmaktaydı⁷⁴¹.

Haydarpaşa Darüleytamı'nın daha sonra Darüleytam müessesesindeki çocuklara mahsus sağlık hizmetleri sunan bir hastahane haline getirildiği görülmektedir⁷⁴². Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi idaresi altında resmen 1919 yılında açılmış olan ve faaliyetlerini 1923 yılına kadar sürdüren Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi'ne gerek merkez darüleytam şubelerinden ve gerekse taşra

⁷³⁵ Hüseyin Ragıp, "Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II", s. 344.

⁷³⁶ BOA.MF.EYT.5.619.

⁷³⁷ BOA.MF.EYT.6.53.

⁷³⁸ "Darüleytam Şubati", s. 1.

⁷³⁹ MMEM, 1334: s. 3.

⁷⁴⁰ Haydarpaşa Darüleytamı Yapıcı Mektebi binasının yapı planı için bakınız: BOA.MF.EYT.2.423; BOA.MF.EYT.2.424; BOA.MF.EYT.2.425; BOA.MF.EYT.2.426. Ayrıca Bkz.: EK-13.

⁷⁴¹ "Darüleytamlara Dair", 1916: s. 6.

⁷⁴² BOA.MF.EYT.10.806.

darüleytam şubelerinden yetim çocuklar getirilerek burada tedavi edilmekteydi⁷⁴³. Buna bir örnek olarak, Mardin ve Diyarbekir Darüleytam şubelerinden toplam 29 erkek çocuğun tedavi edilmek üzere Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi'ne gönderilmesini düzenleyen 1334 (1918) yılına ait belgeye bakılabilir⁷⁴⁴. Bazı kayıtlarda çocukların tedavi sonrası dinlenip, sağlığına kavuşmaları adına Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi'ne bağlı bir nekahathanenin de Kavacık'ta tesis edildiği anlaşılmaktadır.

3.8.1.3. Bebek (Hoca İsmail Mahir Efendi) Darüleytamı⁷⁴⁵

Merkez Teşkilatı bünyesinde ilk şube olan Kadıköy şubesinden sonra ikinci kurulan şube Bebek İnas Darüleytamı olmuştur. 1331 (1915) yılının Mayıs ayında kurulan bu şubede aynı yılın sonu itibari ile anne-babasının her ikisini de yitirmiş çocuklar ile şehit çocuklarından müteşekkil 700 kız çocuğu bulunmaktaydı⁷⁴⁶. Bir sonraki yıl içerisinde yazılan bir makalede bu rakamın 800 olarak zikredildiği görülmektedir⁷⁴⁷.

Bir diğer merkez darüleytamlarından olan ve 13 yaşından büyük olan kız çocuklarına mahsus olarak tesis edilen bu şubede ayrıca 300 talebe kapasiteli Bebek İnas Darüleytamı Sanayi şubesi bulunmaktaydı. Bu şubede kız yetimlere normal eğitim-öğretim müfredatına ait derslerin yanında çorap örme, dikiş, biçki, örgü, dantela, resim, fanila vs. eğitimleri de verilmekteydi⁷⁴⁸. Ayrıca bazı muallimler ve

⁷⁴³ BOA.MF.EYT.12.169; BOA.MF.EYT.12.171; BOA.MF.EYT.13.591.

⁷⁴⁴ BOA.MF.EYT.10.75; BOA.MF.EYT.10.79.

⁷⁴⁵ Bazı belgelerde bu şubenin ismi Hoca İsmail Mahir Efendi Darüleytamı olarak zikredilmektedir. Yine bazı belgelerde de hem Bebek Darüleytamı (örnek belgeler için bkz.: BOA.MF.EYT.5.141; BOA.MF.EYT.5.142; BOA.MF.EYT.5.148) hem de Hoca İsmail Mahir Efendi Darüleytamı (örnek belge için bkz.: BOA.MF.EYT.6.159) şeklinde iki ayrı şubenin aynı dönem içerisinde faal olduğunu gösteren belgeler de mevcuttur. Maarif müfettişlerinden birinin 1332 (1916) yılında kaleme aldığı rapordan hareketle daha sonrasında iki şubenin birleştirilmiş olduğunu düşünmekteyiz. Zira söz konusu raporda, Bebek Darüleytamı'nın mevcut talebe sayısının artacağı beklentisi ile İsmail Mahir Efendi şubesini devralmak suretiyle müstakil bir şube oluşturma yönünde girişimde bulunduğu zikredilmektedir (BOA.MF.EYT.5.609). Bu girişimi destekler mahiyette bazı belgelerde Bebek Darüleytamı'nın antetli kağıdına İsmail Mahir Efendi Darüleytamı müdürü imzası ile yazılan belgeler de bulunmaktadır (örnek için bkz.: BOA.MF.EYT.4.407).

⁷⁴⁶ MMEM, 1334: s. 3.

⁷⁴⁷ "Darüleytam Şubatı", s. 1.

⁷⁴⁸ Hüseyin Ragıp, "Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II", s. 344.

ustaların yanı sıra atölyelerde destek birimleri olarak bazı hizmetli ve memurlarla⁷⁴⁹ çocuklara belirli bir program çizelgesi⁷⁵⁰ dahilinde ana-ata, beyaz işleri, hesap işleri, dikiş-biçki, dokuma-örgü derslerinin verildiği ve bunlara ilişkin uygulamaların yaptırıldığı da görülmektedir.

Bebek Darüleytamı'ndaki yetimlerin mevcudu, dersliklerin durumu, inşaat için gerekenler ve bir günlük yemek verilen kişilerin sayısının yer aldığı 1332 (1916) yılına ait bir kayıta⁷⁵¹ şubede toplam 933 kız çocuğunun olduğu ve ayrıca idarenin yanı sıra çeşitli görevleri ifa eden memur ve hizmetliler ile öğretmenden müteşekkil 136 kişilik bir çalışan kadrosunun olduğu görülmektedir. Toplam talebenin yaklaşık 370'inin ana sınıfı seviyesindeki çocuklardan oluştuğu, bunlara yönelik bir dersane olmaması dolayısıyla 4 muallimenin idaresi altında, her bir muallime başına 40'ar çocuktan olmak üzere sadece 160 talebenin eğitim almakta olduğu bilgisine söz konusu kayıta yer verilmiştir. Bununla birlikte ibtidai eğitime tabi tutulan 7-16 yaşındaki toplam 563 kız için 3 ayrı derecede ikişer sınıf olmak üzere toplamda 6 sınıfın olduğu da eklenmiştir.

Bebek Darüleytamı'nda kalan tüm çocuklara yönelik olarak 20'si ibtidai eğitim ve 3'ü de sanayi eğitimi vermek üzere belirli kriterlere göre ayrılmış toplamda 23 sınıf bulunmaktaydı. Eğitim kadrosu ele alındığında şubede çocuklara verilmekte olan derslerden bir kısmı: Kuran-ı Kerim, Türkçe, tarih, coğrafya, riyaziyyat, resim, hüsn-ü hat, nakış, kına, terbiye-i bedeniyye, eşya şeklindedir. Eğitim kadrosunda ayrıca ana sınıf öğretmenleri de bulunmaktaydı⁷⁵².

Bir müfettiş, şubeye dair yazmış olduğu raporunda⁷⁵³ ilk derecede devam eden çocukların sayısının 84 olduğu ve bu çocukların da henüz okumaya başlamamış olduğu bilgisini vermiştir. Ayrıca çocukların fiziki şartlar anlamında eksiklerinin (tahtanın olmaması, sıraların yetersiz olması, yatak takımlarının yıpranmış olması vs.) oldukça fazla olduğunu da raporuna eklemiştir.

⁷⁴⁹ BOA.MF.EYT.3.476.

⁷⁵⁰ BOA.MF.EYT.3.392.

⁷⁵¹ BOA.MF.EYT.3.108; BOA.MF.EYT.3.110; BOA.MF.EYT.3.112; BOA.MF.EYT.3.114.

⁷⁵² BOA.MF.EYT.4.10; BOA.MF.EYT.4.12.

⁷⁵³ BOA.MF.EYT.6.49.

Şubedeki çocuklar, şube bahçesinde çeşitli ziraî işler de yapmışlardır. Örneğin bahçeye ekilen yaklaşık 300 kiloluk soğan tohumundan 2.523 kiloluk kuru soğan elde edilmiştir. Bu miktardaki soğanın yaklaşık $\frac{1}{4}$ 'i satılmış ve elde edilen getiri ise şubenin ihracat kaydına dahil edilmiştir⁷⁵⁴. Buradan hareketle Bebek Darüleytamı örneğinde olduğu gibi darüleytamlar üretim faaliyetlerinde bulunarak hem kendi ihtiyaçlarının teminine hem de malları piyasaya sunarak gelir elde etmeye çalıştıklarını söyleyebilmekteyiz.

Aynı şekilde Bebek Darüleytamı sanayi şubesinde hem şubenin hem de diğer darüleytam şubelerinin giyim-kuşam ihtiyaçlarına yönelik üretimler de gerçekleştirilmekteydi. Şubeden Darüleytam Müdüriyeti'ne gönderilen bir yazıda⁷⁵⁵ şubenin mevcudundaki malzemenin satılarak nakde çevrilmek istediği belirtilmiş, ancak henüz belirlenmiş bir fiyat cetvelinin olmamasından dolayı Müdüriyet'ten bu yönde bir girişimde bulunulması, yani bir fiyat cetvelinin hazırlanması talep edilmiştir.

1332 (1916) yılında bir müfettiş, söz konusu şubeyi ziyareti sonrası tutmuş olduğu kısa raporunda şubedeki kız talebelerin kendilerine öğretilen sanatlardaki (beyaz işi, ana-ata, hesap, nakış-dikiş, dokuma-örgü, musiki-resim, çamaşır-ütü vs.) gelişimlerini, takdire şayan olarak nitelendirmiştir. Öte yandan çocukların bu hususta iyi yetişmelerini sağlamak ve ayrıca eğitimleri sonrası işsizlik sorunu ile yüzleşmemeleri için şubenin ihtiyaç duyduğu alet ve edevatın da tedarik edilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi 300 kişilik bir kapasiteye sahip şubenin mevcudu için 250 kişilik bir rakamdan söz edilmekle birlikte sayının artacağı beklentisi dolayısıyla İsmail Mahir Efendi Darüleytamı ile irtibat kurularak müstakil bir mektep oluşturulmasına çalışıldığı da belirtilmiştir⁷⁵⁶.

Darüleytamlardaki çocukların sayılarının azaltılması düşüncesinin ilerleyen süreçte tatbik edilmiş olduğunun önemli göstergelerinden birisi de Bebek şubesine ilişkin 25 Temmuz 1335 (25 Temmuz 1919) tarihinde yazılan pusuladır⁷⁵⁷. Şube

⁷⁵⁴ BOA.MF.EYT.3.51.

⁷⁵⁵ BOA.MF.EYT.4.126; BOA.MF.EYT.4.128.

⁷⁵⁶ BOA.MF.EYT.5.609.

⁷⁵⁷ BOA.MF.EYT.13.276.

tarafından genel müdürlüğe gönderilen ve şube mektepleri için muallim tayin edilmesinin talep edildiği bu pusulada şubedeki çocukların toplam sayısı 510 olarak bildirilmiştir.

3.8.1.4. Beyoğlu Darüleytamı (Zükûr Sanayi Şubesi)

Darüleytam müessesesinin İstanbul merkez şubelerinden biri olan Beyoğlu Darüleytamı, erkek yetimler için kurulmuştu. Bir sanayi darüleytamı niteliğine haiz şubedeki çocukların sayısı 1.000’i aşındı⁷⁵⁸. Beyoğlu şubesi bazı kaynaklarda Galata olarak da değerlendirilmiştir⁷⁵⁹. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin idare merkezinin de bulunduğu yer olan Beyoğlu şubesi, Kuledibi, Yedikule, Bank-ı Osmanî karşısındaki birim, Dişçi Mektebi, Büyükdere, Armeşe’den müteşekkil 6 sanayi biriminin idaresini de yürütmekeydi⁷⁶⁰.

Galata’da 1331 (1915) yılında 12 yaşından büyük erkek çocuklarına yönelik olmak üzere marangozluk, demircilik ve tornacılık eğitimi verecek bir Sanayi Mektebi kurulmuştur⁷⁶¹. Ayrıca yine aynı yerde bulunan ve Beyoğlu Darüleytam şubesine bağlı olarak faaliyet sürdüren “Kuledibi terzi ve dokumacı çırak mektebi”nin tamir ve tadilatı için 1332 (1916) yılı Nisan ayında 2.365 kuruşluk bir harcama yapılmıştır⁷⁶².

Beyoğlu Darüleytamı sanayi şubesinde tornacılık, tesviyecilik, demircilik, tenekeçilik, lehimcilik dersleri verilmekteydi. 150 kadar talebe, bir yandan marangozluk fabrikasında çalışırken bir yandan da şubelerin marangoz işleri ile alakalı tamirlerini yapmaktaydılar. Yine 50 talebe de matbaa-i amirede çalışmaktaydı⁷⁶³. Şişli’de bulunan ekmek fabrikasında da yaklaşık 50 çocuk, ekmekçilik, pastacılık işlerinde çalışmaktaydılar⁷⁶⁴. Bunların yanında çocuklar, Darüleytam müessesesi dışında elektrik şirketinin fabrikaları, posta ve telgraf

⁷⁵⁸ “Darüleytam Şubâtı”, s. 1.

⁷⁵⁹ BOA.MF.EYT.1.475.

⁷⁶⁰ “Darüleytamlara Dair”, s. 6.

⁷⁶¹ MEM, 1334: s. 6.

⁷⁶² BOA.MF.EYT.2.614; BOA.MF.EYT.2.616; BOA.MF.EYT.2.618; BOA.MF.EYT.2.619.

⁷⁶³ “Darüleytam Şubâtı,” s. 1.

⁷⁶⁴ Hüseyin Ragıp, “Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II”, s. 344.

fabrikaları, demiryolları fabrikaları vs. müessese ve şirketlerde de istihdam edilmekteydiler⁷⁶⁵.

3.8.1.5. Büyükdere Darüleytamı

Büyükdere Darüleytam şubesi, 1331 yılının Kanun-i Sani ayında (Ocak 1915) tuğla ve kiremitçi yetiştirilmek üzere tesis edilmiştir⁷⁶⁶. Erkek yetim çocukları için kurulmuş olan şubeye ilişkin bir kayıta bu şubede toplamda 250'yi aşkın yetimin bulunduğu belirtilmiştir. Şubede çocuklara bir yandan ibtidai mektepler müfredatı doğrultusunda temel eğitim verilirken bir yandan da çocuklara hem tuğla imalatı mesleği öğretilmekte hem de tuğla üretimi yaptırılmaktaydı⁷⁶⁷.

Diğer yandan 1333 yılı Teşrin-i Sani ayında (Kasım 1917) ortaya konan bir cetveldен⁷⁶⁸ hareketle şubede 7 ila 16 yaşında toplam 139 erkek yetimin olduğu görülmektedir. Tümü ibtidai derecede eğitime tabi olan bu çocukların anne-babalarının durumları, aşağıdaki gibi listelenmiştir:

- Çocuklardan 48'i, hem anne hem de babasız
- 19'u, annesi sağ olup babası şehit olan
- 13'ü, annesi olmayıp babası askerde olan
- 5'i, anası olup babası askerde olan
- 41'i, anası olup babası olmayan

İbtidai eğitim verildikten sonra çocukların, sanayi ve mesleki eğitim veren birimlere sahip bazı darüleytam şubelerine gönderildiği görülmektedir. Örneğin bir belgede 13-14 yaşlarına erişen bazı çocukların Kadıköy'deki Kunduracı Mektebi'ne ve bazılarının da terzi şubesine nakledildikleri görülmektedir⁷⁶⁹. Öte yandan darüleytam talebelerinden bazılarının da Almanya'ya sanayi ve madencilik öğrenimi için gönderildiği de görülmektedir. Almanya'ya talebe gönderme programı

⁷⁶⁵ "Darüleytam," **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1.

⁷⁶⁶ MEM, 1334: s. 3.

⁷⁶⁷ "Darüleytam Şubası", s. 1.

⁷⁶⁸ BOA.MF.EYT.9.23.

⁷⁶⁹ BOA.MF.EYT.9.310.

kapsamında Büyükdere şubesi de gönderilebilecek talebe mevcutlarını Darüleytam Genel Müdürlüğü'ne bildirmiştir. Bu bağlamda Büyükdere şubesi de 14 yaşını doldurmuş 12 talebesi ile 14 yaşından küçük olmasına karşın sanata elverişli olduklarını düşündükleri 3 talebe olmak üzere toplam 15 çocuğun isimlerini, yaşlarını ve devam etmekte oldukları sınıflarını belirten bir cetveli merkeze ulaştırmıştır⁷⁷⁰.

Darüleytamların idare edilmesinde ve ayrıca buralarda barındırmakta olan çocukların iâşelerinin temininde yaşanan güçlükler, merkez şubelerinden biri olan Büyükdere Darüleytamı'nı da derinden etkilemiştir. Bu durumun vehametini, şube tabibi tarafından hazırlanan ve talebelere verilen ekmek ve aldıkları günlük kalori değerleri ile ilgili durumu ortaya koyan kısa raporundan⁷⁷¹ çıkarmak mümkündür. Raporda talebelerin elbiseleri⁷⁷² henüz bitmemiş olduğu için üşüdükleri, bunun bir miktar telafi edilebilmesi için en azından verilecek ekmek gramajının eski haline getirilmesi, bunun mümkün olmaması halinde ise kalori açısından yakın nitelikte olan bulgur, patates, fasulye, makarna gibi gıda maddelerinin miktarının artırılması gerektiğini belirtmiştir. Yine durumun vehametini gösteren bir başka raporda⁷⁷³ da çocukların bazılarının çorap veya ayakkabısız olduğu ve hatta bazılarının şubedeki duvar inşaatında çalışırken bu şekilde çalışmakta olduğu belirtilmiştir.

Bir maarif müfettişinin şubeyi teftişinden sonra kaleme aldığı raporunda⁷⁷⁴ ise esasında şubedeki ibtidai eğitim öngören her bir sınıf için birer tane muallime atanması gerekirken iki tane muallimin eksikliği dolayısıyla toplamı 6 olan sınıfın iki tanesinde ders işlenemediği ifade edilmiştir. Bu sebeple de vakitlerinin boşa

⁷⁷⁰ BOA.MF.EYT.7.87 (Bkz.: EK-9: Büyükdere Darüleytamından Almanya'ya Tahsil İçin Gönderilen Çocuklara ait Cetveli); BOA.MF.EYT.7.89.

⁷⁷¹ BOA.MF.EYT.3.71; BOA.MF.EYT.3.73.

⁷⁷² Şubedeki 200 talebenin giyim ihtiyacı ile ilgili olarak hazırlanan bir cetvelde (BOA.MF.EYT.3.493/495) çocuklara verilen giysilerin nelerden oluştuğu, bir başka deyişle melbusat kalemi içinde nelerin olduğu görülmektedir. Cetveldən hareketle çocuklara yazlık elbise, iç-dış elbise, gecelik, don, atlet, pelerin, yazlık-kışlık nemitin, havlu, kabalak (şapkaya benzeyen bir başlık, bkz. TDK) ve başlık, yazlık-kışlık çorap, mendil, fırça, tarak, ayakkabı, terlik gibi giyim eşyalarının temin edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

⁷⁷³ BOA.MF.EYT.7.680.

⁷⁷⁴ BOA.MF.EYT.5.621.

geçtiğine işaret edilmiştir. Diğer bir raporda⁷⁷⁵ da şubedeki bazı çocukların, eğitimlerinin aksamasına yol açacak şekilde, mutfakta, bahçe kapısında, kayıt-kabul veya resepsiyonda istihdam edilmekte oldukları belirtilmiştir.

3.8.1.6. İmrahor-Kağıthane Darüleytâmı

İmrahor Darüleytâmı, esasında Mondros'un bahane edilmesi ile İstanbul'a giriş yapan devletlerin mevcut darüleytâm binalarına yerleşmesi ve buradaki çocukların da tahliye edilerek başka binalara yerleştirilmesi zorunluluğu üzerine kurulmuştur. Hatırlanacağı üzere bu sayıdaki nüfusu karşılayabilecek büyüklükteki birimler, ancak bazı saray, kasır veya köşklerin tahsisi ile mümkün olmuştu. Bunlardan birisi de padişaha ait Kağıthane mevkisindeki bina olup, söz konusu bina darüleytâm şubesi haline dönüştürülmüş ve buraya yaşları 7-16 arasında değişen toplam 250 kadar erkek yetim yerleştirilmişti⁷⁷⁶.

3.8.1.7. Çağlayan Darüleytâmı

Çağlayan Darüleytâmı da yabancı devletlerin tahliye ettiği mevcut darüleytâm binalarından çıkarılan çocuklara hızlı bir şekilde bina temin edilmesi ihtiyacı üzerine oluşturulmuştur. Söz konusu şube, yetim kız çocuklarına yönelik hizmet sunmak üzere padişaha ait Çağlayan'daki binada teşkil edilmişti. Bu darüleytâma 600'ü aşkın sayıda çocuk yerleştirilmiştir. Şubede 510 kız yetimin yanında 7 yaşından küçük toplam 132 kadar küçük yaştaki erkek yetime de hizmet sunulmuştur⁷⁷⁷.

3.8.1.8. Beykoz Darüleytâmı

1332 (1916) yılı verilerine göre 400 erkek yetimin barınmakta olduğu 60 memur ve hizmetlisi olan⁷⁷⁸ bu şubede, bir de Türk ve Avrupa müziğini icra eden çocuk bandosu teşkil edilmiştir⁷⁷⁹.

⁷⁷⁵ BOA.MF.EYT.6.35.

⁷⁷⁶ H. Nedim, 1337: s. 89; Anna Welles Brown, "Orphanages in Constantinople", **Constantinople To-Day Or The Pathfinder Survey Of Constantinople**, The Macmillan Company, New York, 1922: s. 245.

⁷⁷⁷ Okur, 1996: s. 55; Welles Brown, 1922: s. 246.

⁷⁷⁸ H. Nedim, 1337: s. 89.

⁷⁷⁹ Okur, 1996: s. 54; Welles Brown, 1922: s. 245.

3.8.1.9. Ortaköy Darüleytamı

Ortaköy Darüleytamı'nda 320-400 civarında erkek yetim bulunmaktaydı⁷⁸⁰. Şubenin birisi sahilde diğeri de tepede olmak üzere iki birimi bulunmaktaydı⁷⁸¹.

3.8.1.10. Balmumcu Darüleytamı

Balmumcu Darüleytamı, yetim erkek çocukları için Yıldız semtinde tesis edilmiş 300 kapasiteli bir şubeydi. Şubedeki çocukların yaşları 4 ile 16 arasında değişmekteydi⁷⁸². Bununla birlikte şubede toplam çalışan sayısı da 65 kadardı.

3.8.1.11. Validebağ Darüleytamı

Validebağ Darüleytamı, 12 Teşrin-i Evvel 1336 (12 Ekim 1920) tarihli meclis kararı⁷⁸³ gereği Darüleytam müessesesi merkez biriminin burada bulunan kasra taşınması üzerine resmi olarak 9 Teşrin-i Sani 1336 (9 Kasım 1920) tarihinde⁷⁸⁴ 25 sene süre ile teşkil edilmiştir. Toplam 250 kız çocuğuna hizmet sunan⁷⁸⁵ Validebağ Darüleytam şubesinin idaresinde ayrıca 30 erkek çocuğun bulunduğu bir de ziraat mektebi bulunmaktaydı.

Bazı çevrelerce darüleytamların kapatılmasının yoğun olarak konuşulduğu, devlete bir yük olarak değerlendirildiği böylesi bir dönem içerisinde teşkil edilen bu şubenin önemli bir özelliği, etrafındaki arazide zirai üretimlerin yapılması ve bahçevanlık mesleği gibi mesleklerin öğretilmesiydi. Bu şube, darüleytamların sadece barınak hizmeti sağlayan bir yer olma görünümünden uzaklaşıp üretici bir müessese olarak da faaliyet sürdürme düşüncesinin önemli bir ayağını teşkil etmekteydi. Bu şekilde bir yandan yetim çocukların birer zanaat öğrenerek işlerini temin etmeleri, bir yandan da müessesenin maliyetlerinin azaltılması mümkün kılınmaktaydı.

⁷⁸⁰ H. Nedim, 1337: s. 89.

⁷⁸¹ Okur, 1996: s. 55.

⁷⁸² Okur, 1996: s. 54; Welles Brown, 1922: s. 245.

⁷⁸³ MV .220.160-1; BOA.BEO.4658.349344-1.

⁷⁸⁴ BOA.DUİT 62.2-19.

⁷⁸⁵ Welles Brown, 1922: s. 245.

Şubenin kuruluşunu takip eden sene bir yazar yapmış olduğu ziyareti sonrası izlenimlerini aktardığı makalesinde, iyi şartlara sahip bir darüleytam ile karşılaştığını belirtmiştir. Buna yardımcı etkenlerin başında ise şubedeki kız çocukların el emeklerinin satılması ile hem çocuklara hem de şubeye gelir sağlanmasını göstermiştir. Ayrıca hizmetli kadrosunun tümünün kadınlardan oluşuyor olmasının da şubenin düzen ve temizliğine katkı sağladığını ifade etmiştir⁷⁸⁶.

Şube bünyesinde takip edilmekte olan ziraatin yanı sıra bahçevanlık işlerinin daha profesyonel bir şekilde icra edilebilmesi adına Macaristan'da zirai üretim alanında eğitim görmüş olan bir gazeteciye bu düşünce çerçevesinde bir rapor hazırlatılmıştır. Rapor her ne kadar belli başlı eksiklikler taşıyor olsa da şubenin ziraat üretimine ilişkin politikasına önemli katkılar sağlamıştır⁷⁸⁷.

3.8.1.12.Yedikule Darüleytamı

Kapitülasyonların kaldırılması sonrası yabancı devletlere ait okulların kapatılması kararı üzerine İtalyan Dominiken Rahipleri'nin kullandığı mektep binasına el konularak Yedikule Darüleytam şubesinin kullanımına tahsis edilmiştir⁷⁸⁸.

1333 (1917) yılı verileri ışığında toplamda 700 talebenin olduğu Yedikule Darüleytamı zükûr şubesindeki çocuklar için darüleytam idaresinde bir de sanayi şubesi teşkil edilmiştir. Bu darüleytamdaki çocukların bir kısmı tabakhane de bir kısmı da şimendifer fabrikasında (Doğu Demiryolları atölyelerinde) çalışmaktaydı⁷⁸⁹.

Yedikule Darüleytamı zükûr şubesinin mevcudunun daha sonraki yıllarda darüleytam mevcutlarının azaltılması girişimleri ile de doğru orantılı şekilde giderek azaldığını 1337 (1921) tarihli bir makaleden anlayabilmekteyiz. Makalede, şubede toplam 156 talebenin olduğu ve bu toplam içerisindeki 131 talebenin daimi, geri kalan kısmının ise misafir statüsünde ikamet ettiği bilgisi yer almıştır. Bu

⁷⁸⁶ Yakup Kadri, “Darüleytamlarımız”, **İkdam**, Sayı: 7612, 3 Mart 1337: s. 2.

⁷⁸⁷ Hulki, “Darüleytamlara Dair: Validebağı ve Bağçevanlık”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 22, 1 Şubat 1338: s. 175.

⁷⁸⁸ BOA.MF.MKT.1207.70.

⁷⁸⁹ Hüseyin Ragıp, “Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II”, s. 344; MEM, 1334: s. 3.

öğrencilerin sadece 96'sının günlük 20-50 kuruş ücret⁷⁹⁰ mukabilinde derslere devam edebildikleri, geri kalanının ise bu imkândan yararlanamayarak sefalet içerisinde olduğu ifade edilmiştir. Darüleytam talebelerinin gıdalarının da oldukça az miktarda olduğu ve öte yandan şubeye sebze-meyve alımı için ayrılan paranın da şubeye gereken bazı eşyaların nakliyesinde kullanıldığı için alınması gereken gıdadan mahrum olunduğu da eklenmiştir. Netice itibari ile bu şube ile ilgili olarak şubenin kötü bir şekilde yönetildiği, bir pansiyon görünümü arzettiği ve eğitici vasfını kaybettiği yönünde görüş bildirilmiştir⁷⁹¹.

3.8.1.13. İzmit Darüleytamları

İstanbul sınırları dışında İzmit vilayetinde olup da idari anlamda merkez şubelerden kabul edilen Armeşe⁷⁹² ve Bahçecik Darüleytam şubeleri, hem sahip oldukları geniş arazileri dolayısıyla ağırlıklı olarak zirai üretimlerin ve zirai sanayinin icra edildiği şubelerdi, hem de sayısal olarak da oldukça fazla sayıda yetim çocuğa ev sahipliği yapmaktaydı. İzmit sınırları içerisinde bulunan ve İzmit Maarif Müdüriyeti'ne bağlı olan bu iki darüleytam şubesinden Armeşe Darüleytamı, Reşadiye, Çiftlik, Talatiye ve Saidiye şubesi olmak üzere 4 alt şubeye ayrılmıştı⁷⁹³.

3.8.1.13.1. Armeşe (İzmit İttihat ve Terakki) Darüleytamı

1332 (1916) yılının başında esas itibari ile merkez teşkilatı içerisinde değerlendiriliyor olsa da İstanbul sınırları dışında olan bir şube kurulmuştur. 8.000-10.000 kapasiteli olarak düşünülen İzmit livasına bağlı Armeşe nahiyesinde kurulan Armeşe Darüleytamı ziraat şubesinde 13 yaşını geçmiş çocuklara, hem ziraata, çiftçiliğe, bahçevanlığa ilişkin eğitimler verilmekte hem de onların bu alanlarda üretim yapmaları sağlanmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda 400 dönümlük bir

⁷⁹⁰ Bu yevmiyenin %20'si talebeye harçlık olarak verilmekte, %40'ı dersane ücreti olarak şubede kalmakta, ve %40'ının da talebenin ileride sermaye olarak kullanması amacıyla kendisine mahsus emniyet sandığına konulmaktaydı.

⁷⁹¹ Yakup Kadri, "Darüleytamlarımız", s. 2.

⁷⁹² Başta Osmanlı arşiv belgelerinde olmak üzere bazı kaynaklarda bu şubenin isminin Armeşe (Armişe) Darüleytamı veya İzmit İttihat ve Terakki Darüleytamı şeklinde işlendiği görülmektedir (Örnek belge için bkz.: BOA.MF.EYT.17.258; BOA.MF.EYT.7.608). Yani her ikisi de aynı şubeye refere etmektedir. Çalışmamızda dil birlikteliği sağlamak adına bu şubeyi "*Armeşe Darüleytamı*" şeklinde işleyeceğiz.

⁷⁹³ BOA.MF.EYT.7.608.

arazinin yanı sıra Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinden 400.000 kuruşluk bir tahsisat da ayrılmıştı⁷⁹⁴.

Ziraat ve sanayi üretimine ilişkin dersler vermek üzere oluşturulmuş 4 alt şubeden (Reşadiye, Çiftlik, Talatiye, Saidiye)⁷⁹⁵ oluşan Armeşe Darüleytamı, toplamda 400 erkek talebeden müteşekkildi⁷⁹⁶. Öte yandan Şubenin 1332 (1916) yılı mevcuduna ilişkin bir belgede bu sayının 616 (bu rakama 4 şubedeki sayıları yaklaşık 200 kadar olan hizmetli, memur ve öğretmenler dahildir)⁷⁹⁷ olarak zikredildiği ve 1333 (1917) yılı mevcuduna ilişkin bir başka kaynaktan da 600 talebeye zirai makinaların kullanımı derslerinin verildiği bilgisi verilmiştir⁷⁹⁸.

Ancak, Armeşe Darüleytamı'nda sadece ibtidai okul derecesinde eğitim verilebildiği, buna karşın kuruluş amacı anlamında ikincil boyutu oluşturan sınaî ve zirai eğitime ilişkin teorik derslerin ise pek verilemediği rapor edilmiştir. Bu durumun gerekçesi olarak darüleytamların yaşamakta olduğu iâşe sorunu gösterilmiştir. Bir başka deyişle iâşe teminindeki noksanlıkların diğer alanlara yönelinmesini güçleştirdiği gerekçesi öne sürülmüştür. Öte yandan zirai ve sınaî derslerin verileceği talebelerin seçiminde, çocukların geldikleri yer, hangi mesleğe eğilim ve istekleri olduğu, fitri ve bedeni uyumu vs. kriterler konusunda nasıl bir yol takip edildiğine ilişkin bilgi bulunamadığı da rapora işlenmiştir⁷⁹⁹.

Darüleytam müessesesinin ziraat üretimi gerçekleştiren şubelerinden biri olup aynı zamanda bu alanda başı çeken Armeşe Darüleytamı, her ne kadar sahip olduğu 400 dönümlük arazide 1333 (1917) yılında 30 ton buğday, 31 ton arpa, 10 ton yulaf ve ayrıca kilosu tespit edilmemiş miktarda mısır üretimi gerçekleştirmiş olsa da⁸⁰⁰ 1334 (1918) tarihli raporda istenilen kapasitede üretime ulaşamadığı ifade edilmiştir. Ayrıca buraya kabul edilmesi öngörülen 10.000'e kadar çocuğun iâşesinin

⁷⁹⁴ MMEM, 1334: s. 3, 30.

⁷⁹⁵ BOA.MF.EYT.7.608.

⁷⁹⁶ MMEM, 1334: s. 18.

⁷⁹⁷ BOA.MF.EYT.3.452.

⁷⁹⁸ Hüseyin Ragıp, "Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II", s. 344.

⁷⁹⁹ MMEM, 1334: s. 18.

⁸⁰⁰ A.e., s. 8.

yine kendi ürettikleri ürünler ile temin edilmesi düşüncesinin de yine pek mümkün olmadığını görmüştür⁸⁰¹.

Armeşe Darüleytamı, merkez şubelerinden biri olarak addedilmekle birlikte bütçe tahsisatı anlamında diğer şubelerde de olduğu gibi merkezden önemli destekler almaktaydı. Bunu da şubenin 1332 (1916) yılı ilk 6 aylık tahsisatının yetersizliği gerekçesi ile Müdüriyet-i Umumiye'ye yazmış olduğu yazıdan anlayabilmekteyiz. Tahsisatın yetmemesi gerekçelerinin sıralandığı yazıdan hareketle şubedeki çocukların yiyecek, giyim, yakacak gibi temel harcama kalemlerinin merkezi idarece temin edildiği anlaşılmaktadır⁸⁰².

3.8.1.13.2. Bahçecik Darüleytamı

İzmit sınırlarındaki bir diğer darüleytam şubesi olan Bahçecik Darüleytamı, kız çocuklarına yönelik bir şube olup burada 200'ü aşkın kız çocuğuna ipek böcekçiliği, hayvancılık ve sütçülük, tavuk yetiştiriciliği vs. zirai eğitimler verilmekte ve çocuklar üretimlere dahil edilmekteydi. Şubede bu amaç doğrultusunda bir Kız Ziraat Sanayi biriminin olduğu görülmektedir⁸⁰³. Bahçecik şubesindeki çocukların sayısı 1917 yılında 240 kadardır⁸⁰⁴. Aynı yıl kapatılan Halep Darüleytamı'ndaki kız ve erkek yetimlerin bazılarının İstanbul ve çevresindeki şubelere gönderilmesi uygulaması kapsamında Bahçecik şubesine de gönderilen kız çocuklarının bu toplam sayının içinde olması muhtemeldir.

3.8.2. Taşra Teşkilatı ve Taşra Darüleytamları

İdari anlamda kolaylık sağlamak ve ayrıca tahsisatların tek bir elden yürütülmesi gibi temel gerekçelerle 1333 (1917) yılında İstanbul'da bir Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulmasından önce Osmanlı toprakları üzerinde faaliyet sürdüren birçok darüleytam bulunmaktaydı. 1333 (1917) yılında İstanbul başta olmak üzere devletin sınırları içinde dağınık bir şekilde toplam 11.680 çocuğun

⁸⁰¹ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnıkad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 392.

⁸⁰² BOA.MF.EYT.3.452; BOA.MF.EYT.3.453.

⁸⁰³ "Darüleytam," **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1; Hüseyin Ragıp, "Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II", s. 344.

⁸⁰⁴ "Darüleytam Şubatı", s. 1.

barındığı 65 darüleytam şubesi bulunmakta iken⁸⁰⁵ 1334 (1918) yılında bu sayının 85'e ulaştığı⁸⁰⁶ bilgisine yer verilmektedir.

Darüleytamların önemli bir kısmı, Maarif Nezareti desteği ile faaliyet sürdürmekteydi. Bu darüleytamların tümünün İstanbul'da kurulacak bir Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ilk etapta taşra yapılanması şeklinde bağlanması ve sonrasında da çocukların bu merkeze toplanarak taşralardaki tüm şubelerin tedrici bir şekilde kapatılması öngörülmekteydi. Ancak uygulamada bir yandan müdüriyetin kuruluşundan sonra tesis edilen veya bu müdüriyetin çatısı altına alınarak kapatılmaları tasarlanırken çeşitli nedenlerle varlıklarını devam ettiren yahut da gerek mahalli idarelerce ve gerekse askeri birimlerce tesis edilip faaliyet gösteren darüleytamların da var olduğu bir yapı söz konusudur. Bu bakımdan doğrudan *Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin taşra teşkilatlanması* şeklinde bir tabirin kullanılabilmesinin güçlüğü dolayısıyla burada "Taşra Darüleytamları" şeklinde bir başlık kullanmak daha yerinde olacaktır.

Darüleytam taşra şubelerinin 1333 (1917) yılında İstanbul'da kurulan Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi çatısı altında biraraya getirilmesi düşüncesinin tatbiki aşamasında nasıl bir usulün takip edileceği hazırlanan bir talimatnamede⁸⁰⁷ detaylı şekilde düzenlenmiştir. Talimatnamede öncelikle taşra darüleytamlarının bulundukları yerler ile ilişkilerinin kesilmesi ve Dersaadete bağlanması işlemlerini yürütecek 5 kişilik heyetin kimlerden oluşacağı düzenlenmiştir. Heyeti oluşturan kişiler; Müdüriyet-i Umumiye tarafından atanacak bir memur, hesap memuru, taşra darüleytamı müdürü, bir meclis idare azası ve bir de belediye meclisi azasından oluşmaktadır. Talimatnamede ayrıca taşra darüleytamlarının eşyaları ve barındırdıkları çocukları ile birlikte İstanbul'a nakledilmeleri sırasında şubelerden alacağı olan kişilerin veya şubeden çocuğunu almak isteyenlerin nasıl bir yol izleyeceği de düzenlenmiştir. Düzenlenen bir diğer önemli husus da şubelerin,

⁸⁰⁵ MMEM, 1334: s. 12.

⁸⁰⁶ Nadir Özbek, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, Tarih Vakfı, İstanbul 2006: s. 43.

⁸⁰⁷ BOA.MF.EYT.1.474; BOA.MF.EYT.1.475; BOA.MF.EYT.10.117; BOA.MF.EYT.10.119; BOA.MF.EYT.10.121.

mevcut gelirlerini veya varsa alacaklarını tahsil ettikten sonra elde edilen miktarı Ziraat Bankası'na yatırmaları gerekliliğini belirten hükümdür.

Darüleytam Heyet-i İdaresi'nin taşra darüleytamlarının İstanbul'a nakline ilişkin kararına bağlı olarak gönderdiği görevlileri, bir yandan yetimleri peyderpey İstanbul'a gönderirken bir yandan da şubelerin mallarını ya satarak bedellerini merkeze kaydetmiş ya da mahalli idarelere devretmişlerdir. Bu kapsamda ilk etapta Trilye, Bolu, Kastamonu, Yozgat, Ankara, Karahisar Sahib, Adana Darüleytam şubelerinin kapatılarak talebelerinin nakil işlemleri tamamlanmıştır. Öte yandan Konya, Edirne ve Bursa Darüleytam şubelerinin ise nakli yapılmamasına karar verilmiş olup, idareleri valiliklere bırakılmıştır⁸⁰⁸.

Yine taşra darüleytamları anlamında Kazım Karabekir Paşa'nın girişimlerine de değinmekte yarar vardır. Daha önce 14. Kolordu komutanı olarak Tekirdağ'da bulunan Kazım Karabekir, darüleytama ilişkin icraatlarını ilk olarak burada gerçekleştirmiştir. Komutası altındaki kolordu bünyesine aldığı yetimhanelerle buradaki çocukların barınma, eğitim, iaşe ihtiyaçlarının karşılanmasına aracılık etmiştir. Daha sonra 1335 (1919) yılının başlarında 15. Kolordu komutanı olarak gittiği doğu bölgesindeki Erzurum, Bayburt ve Erzincan şehirlerinde de benzer nitelikte çalışmalar gerçekleştirmiştir. Çalışmalarını, bu illerde mevcutta var olan ancak yetersiz ve kötü şartlar altında faaliyet sürdüren darüleytamları ilk olarak Kolordu bünyesine alması, akabinde de bu şubelerde kalmakta olan yaklaşık 600 kadar yetim çocuğu kolordu bünyesindeki çeşitli sanayi işlerinde istihdam etmesi⁸⁰⁹ şeklinde özetleyebiliriz. Bu şekilde himaye altına alınan yetimler, hem ölüme terk edilmekten kurtulmuş, hem de belli başlı sanayi işlerini öğrenip icra etme fırsatı bulmuşlardır.

Taşra darüleytamlarındaki çocuklar ve eşyaların merkez darüleytamlarına nakilleri sonrası şubelerde boşa çıkan çalışanların bazılarının Haydarpaşa

⁸⁰⁸ “Darüleytamların İstanbul'a Nakli”, **Muallim**, Cilt: 2, Sayı: 24, 15 Ağustos 1334: s. 842.

⁸⁰⁹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960: s. 397, 1033.

Darüleytam Hastahanesi'ne kendilerine uygun birer işte istihdam edilmeleri düşüncesi ile gönderildikleri görülmektedir⁸¹⁰.

1917 yılı içerisinde gerçekleşen bir meclis toplantısında “bu tarihe kadar memlekette kaç tane darüleytam şubesinin kurulduğu” şeklindeki soruya cevap veren Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey, her bir vilayet ve livada en az bir tane darüleytam şubesinin açılmış olduğunu belirtmiştir. Bunlar arasında en çok şubenin 20 tane ile Sivas'ta olduğu, bununla birlikte birden fazla şubeye sahip vilayetlerden biri olan Adana'da 6 şubenin ve İzmit'te de 2 şubenin olduğu bilgisini vermiştir⁸¹¹.

Darüleytam müessesesi tümüyle kapatılmadan önce toplam şube sayısı, 1341 (1925) yılı verileri doğrultusunda, 5 tanesi İstanbul'da (Çağlayan, Validebağ, Beykoz, Balmumcu, Halıcıoğlu); 1 tanesi Trakya'da (Bigados-Silivri) ve 12 tanesi (Adana, Kayseri, Sivas, Trilye, Gaziantep, Amasya, Samsun, Erzurum, Elaziz, Trabzon, İzmir, Isparta) de diğer illerde olmak üzere toplam 18 taneydi. Öksüz Yurtları ismini alan bu müessesenin 250, 500 ve 750 kişilik şubeler olacak şekilde 3 sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Buna göre Birinci Sınıf müessese olarak adlandırılan şubeler, her birinde 750 çocuk bulunan Çağlayan, Ortaköy ve Kayseri Öksüz yurtlarından müteşekkildir. 500 kişi kapasiteli İkinci Sınıf müesseseler ise Balmumcu, Beykoz, Bigados, İzmir ve Adana şubeleridir. Geri kalan şubeler de 250 mevcutlu olarak düzenlenmiş ve Üçüncü Sınıf müessese kapsamında değerlendirilmişlerdir⁸¹².

3.8.2.1. Adana Darüleytamları

Darüleytam müessesinin taşra teşkilatlanmasında Adana vilayeti oldukça önemli bir role sahipti. Adana'daki darüleytamlar, yetim sayısı bakımından en fazla çocuğu barındıran şubelerin başında gelmekteydi. Bunda elbette Mersin'den Kars'a uzanan geniş bir coğrafi alanı kapsıyor olmasının etkisi büyüktür. Bununla birlikte gerek özellikle Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren Osmanlı'nın son yıllarında yoğun

⁸¹⁰ BOA.MF.EYT.10.77.

⁸¹¹ MAZC, Devre: 3, Cilt: 2, 50. İnıkad, 27 Mart 1333 (1917): s. 397.

⁸¹² TBMM Zabıt Ceridesi, “Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 32; TBMM Zabıt Ceridesi, “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçesi Hakkında Kanun Lâyihası Ve Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 8, 21. İctima, 25.03.1340.

bir şekilde sorunların, çatışmaların yaşandığı bir bölgede olması, gerekse Ermeni meselesinin de merkezlerinden biri durumunda olması bu darüleytamları önemli kılmaktaydı. Bu vilayette kurulan darüleytamlarda da şehit çocukları ile birlikte çok sayıda yetim, öksüz ve korunmaya muhtaç çocuk barındırılıp iâşe edilmekteydi. Öte yandan sadece müslüman yetimlere yönelik olmamakla birlikte gayrimüslim tebaanın yetimlerine yönelik darüleytamlar da faaliyet sürdürmekteydi. Hatta bazı zamanlarda tek bir çatı altında barındırılarak iâşe edildikleri ve eğitim ve öğretim hizmetleri aldıkları da görülmüştür. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus da çalışmamızda yer verdiğimiz taşra darüleytam şubeleri arasında Adana darüleytamlarına ilişkin bilgi ve belge anlamında diğer şubelere nazaran daha fazla kaynağa erişilebiliyor olmasıdır.

Tarihe 1909 Adana Olayları⁸¹³ olarak ve ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde sıkça kullanıldığı gibi “Adana Tağşişi (karışıklık)” şeklinde geçen, Adana ve yakınlarında meydana gelen olayların akabinde hükümet tarafından bu vilayette bir darüleytam kurulmuştur. Adana merkezli olarak başlayıp hızla yayılan ve çok sayıda Müslüman ve Ermeni’nin hayatını kaybetmesine yol açan olaylar sonrasında hükümetin çatışmaları sonlandırmak için bölgeye ciddi sayıda asker sevkettiği, çatışmaların sebeplerini tespit için teftiş heyetleri gönderdiği görülmektedir. Ayrıca kurulan harp mahkemelerinin de idam dahil birçok cezaya hükmettiği görülmektedir. Yaşanan tüm bu olayların ve ölümlerin doğal bir neticesi olarak da geride birçok

⁸¹³ Bu olayların yaşanmasındaki birçok etken arasında Osmanlı-Rus savaşının yeri büyük önem arz etmektedir. Zira Rusya’nın savaş sırasında işgal ettiği topraklardaki Ermenileri bağımsızlık adına kıskırtması ile Osmanlı topraklarında bu tarihten itibaren bir Ermeni sorunu baş gösterip Osmanlı’nın yıkılışına kadar devam etmiştir. Yine savaş halinden çıkış arayan Osmanlı’nın imzalamak durumunda kaldığı Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları ile İngiltere’nin de dahil olduğu bir süreç başlamıştır. Bu gelişmelerin yanında Ermeni sorununun büyümesine yol açan diğer etkenler arasında Hristiyanlık dinine mensup Ermeni milletinin bu yönünün öne sürülerek yürütülen himayeci politikaların yanı sıra yabancı okullar eliyle yürütülmekte olan misyonerlik faaliyetleri de gösterilmektedir (bu bağlamda Fransa, Amerika, İtalya gibi ülkelerin gerek yürüttükleri politikalarla ve gerekse tesis ettikleri kurumlarla bu soruna dahil oldukları görülmektedir). Bu durumun temelinde de yine esas itibarı ile 3 farklı mezhebe (çoğunluk sırasına göre Gregoryan, Katolik, Protestan) mensup olan Ermenileri misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde yanına çekmeye çalışan devletler bulunmaktaydı (daha fazla bilgi için bakınız: Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, 8. Cilt (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri: 1876-1907), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yayın No: 16, Ankara, 2007: s. 126-145). (Ayrıca dönemin yazışmalarının ve belgelerinin transkribe edilerek yayınlandığı bu kaynağa da bakılabilir; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları**, Cilt: 1-2, Başbakanlık Basımevi, Yayın No: 112-113, Ankara, 2010).

bakıma muhtaç, kimsesiz, yetim çocuk kalmıştır. Bu yetim çocukların bakım ve iâşesinin teminini sağlamak adına bir müessesenin kurulması elzem olmuştur.

Bunun üzerine Adana valiliğinden kaleme alınarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıdan⁸¹⁴ hareketle Adana'da 1326 (1910) yılı içerisinde doğrudan hükümet idaresinde bir darüleytam müessesesinin kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Yazıda ayrıca bu darüleytamın kurulmasının amacının da çıkan olaylar neticesinde yetim kalan çocukların kabul edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yazının devamında bu amacın dışında başka yetimlerin de müesseseye kabul edilmeye başlandığı için bu noktada nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği sorulmaktadır. Adana Darüleytam-ı Osmanî Nizamnamesi, bu soruya her iki grup yetimin müesseseye kabul edileceği minvalinde düzenlemesi ile açıklık getirmiştir.

Adana'da bir darüleytamın tesis edilmesini öngören 18 Teşrin-i Sani 1327 (1 Aralık 1911) tarihinde kabul edilen 24 maddelik *Adana Darüleytam-ı Osmanî Nizamnamesi*⁸¹⁵, söz konusu darüleytamın teşkilatlanmasını ve idaresine ilişkin usulü detaylı bir şekilde ele almıştır. Nizamnamede darüleytamın, Adana'da çıkan olaylar neticesinde yetim kalan çocuklar ile Adana vilayetindeki yetimleri muhafaza etmek ve onların eğitimlerini üstlenmek üzere tesis edildiği ifade edilmiştir. Darüleytamın, doğrudan doğruya valiliğe bağlı olduğu ve burada oluşturulacak encümene⁸¹⁶ bağlı bir müdürlük olarak faaliyet göstereceği düzenlenmiştir. Ayrıca biri erkek yetimlere, diğeri de kız yetimlere mahsus olacak şekilde zükûr ve inas şubelerinin de olacağı düzenlenmiştir.

Kız ve erkek şubelerin her birinde 4 yıllık ibtidai eğitimin yanı sıra 2 yıllık rüşdiye eğitimi öngörülmüş olup, verilecek eğitimlerde resmi dil ile birlikte yetimlerin ana dillerinin de dikkate alınması gerektiği madde metnine işlenmiştir. Nizamnamenin 21. maddesinde çocukların kabul edilmesinde hiçbir cins, mezhep

⁸¹⁴ BOA.DH.ID.166.8-23.

⁸¹⁵ “Adana'da Müessis Darüleytam-ı Osmanî Nizamname-i Esasisi”, **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 4, Dersaadet Matbaası, 1331, s. 15-19.

⁸¹⁶ Nizamnamenin 13. maddesinde sayılan encümen azaları; reis olarak Adana valisi, reis vekili olarak da Adana Darüleytam şubesinin kuruluşu için gereken parayı yardımlarla temin eden Adana eski valisi Cemal Bey, Adana defterdarı, vilayet ile belediye idarelerinden birer kişi, Adana Ermeni Murahhaslığı meclis reisi, vilayetin dışarıdan tayin edeceği bir kişi ile saygın eşraftan bir kişi şeklinde sıralanmıştır.

ayrımı olmaksızın tüm Osmanlı yetimlerinin kabul edileceği belirtilmiştir. Bu esasa uygun olarak nizamnamenin ilgili maddesinde şubenin idaresi ile yetkilendirilen encümeni oluşturan heyet içerisinde Ermeni Murahhaslığı reisinin de zikredildiği görülmektedir. Bu durum ise darüleytama farklı milletlerden çocukların kabul edilmesi amacına hizmet etmiştir. Zaten Adana valisinin şubeye dair kaleme aldığı yazı⁸¹⁷, bu durumun uygulamada da bu şekilde olduğunu ortaya koymaktadır. Vali, bu tarihe kadar Hristiyan yetim çocuklardan müteşekkil şubeye daha sonrasında müracat eden Müslüman halkın yetimlerinin de yerleştirilerek iâşe edildikleri ve eğitim-öğretime tabi tutulduklarını ifade etmiştir.

Adana Darüleytam-ı Osmanî'nin belirli bir süre boşta kaldığı anlaşılmaktadır. Bu duruma yol açan durum ise müessesenin müdürlüğünü yapan Vahakın Efendi'nin⁸¹⁸ kötü idaresi gösterilmektedir. Bu idari noksanlık dolayısıyla boşta kalınan sürelerde ise darüleytamın Ermeni Patrikhanesi tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır⁸¹⁹. Adana ve Halep'te yetimhaneler tesis eden Patrikhane'nin bu darüleytam mevcudunun tümünün Ermenilerden oluştuğunu, bu sebeple de hükümetçe idaresine gerek kalmadığını öne sürerek idaresinin kendilerine verilmesini ve ayrıca idaresi için hükümetçe verilmesi öngörülen tahsisatın da yine kendi hesaplarına gönderilmesini talep ettiği görülmektedir⁸²⁰.

⁸¹⁷ BOA.DH.İD.166.8-1.

⁸¹⁸ Adana Darüleytam-ı Osmanî müdürlüğünü yapmakta olan Vahakın (Davtyan) Efendi ile ilgili arşiv kayıtlarında, görevini layıkıyla yapmadığı, görevini kötüye kullandığı, Ermeni komitacılarla hareket ettiği yönünde belgelere rastlamaktayız. Bu kayıtlardan birisi de Adana valisinin, Vahakın Efendi'nin evinde yapılan aramada Ermeni Taşnak Örgütü tarafından bastırılmış olan "Müdafa-i Nefs" isimli kitaptan 8 adet bulunduğunu bildiren yazısıdır (BOA.DH.UMVM.132.17). Bu şikayetler ve tahkikatlar üzerine Adana Darüleytamı müdürlüğünden belediye bünyesinde bir başka memuriyete tayin edilmiş olan Vahakın Efendi'nin bunu kabul etmeyip istifa ettiği (BOA.DH.İD.166.8-40) anlaşılmaktadır.

Daha sonrasında da 12 Eylül 1331 (H. 16 Zilkade 1333) tarihinde "ayrılıkçı Ermeni komitacılarına mensup olduğunun ve bu karışıklıklara dahil olduğunun kesinleştiği" gerekçesi ile suçlu bulunmuş ve hakkında idam kararı verilmiştir (BOA.İHB.4376.328131); (BOA.İHB.174.9-1). NOT: Verilen bu idam kararın infaz edilip edilmediğine ilişkin kayda rastlayamadık.

Öte yandan Vahakın (Davtyan) Efendi'nin kendisine yönelik şikayetlere ve kendi durumuna yer verdiği 15 Eylül 1328 tarihli yazısına da bakılabilir (BOA.DH.İD.166.8-75).

⁸¹⁹ BOA.DH.İD.166.8.105.

⁸²⁰ BOA.DH.İD.166.8.50; BOA.DH.İD.166.8.103.

Bunun üzerine Adana valisi, bu hususların incelenmesi adına bir tahkikat gerçekleştirmiştir. Tahkikatın neticesini bir yazı ile Dahiliye Nezareti'ne gönderen Vali, darüleytamdaki yetimlerin tümünün Ermeni olmayıp aralarında Müslüman yetimler de dahil diğer milletten yetimlerin de olduğunu belirtmiştir. Öte yandan Vahakın Efendi'ye ilişkin incelemede ise bu kişinin hem kötü idaresinin hem de bu görev için liyakatsiz olduğunun, Ermeni milleti içerisindeki iki gruptan birisine mensup olması dolayısıyla diğer grup tarafından da sürekli şikayet edildiğinin⁸²¹ tespit edildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla darüleytamı güzel bir şekilde idare edemeyeceğine kanaat getirdiğini, bunun için de yerine Dersaadet'ten gönderilecek uygun birisinin tayin edilmesinin uygun olacağını yazmıştır⁸²².

Adana valisinin Adana Darüleytamı ile bu şubeye bağlı sanayi birimlerine ilişkin 22 Nisan 1330 (5 Mayıs 1914) tarihli tafsilatlı yazısı⁸²³ da bölgedeki darüleytam çalışmaları noktasında önem arz etmektedir. Yazıdan şubeye ilk etapta Hristiyan yetimlerin yerleştirildiği, daha sonrasında Müslüman yetimlerin de kabul edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan nizamnamenin 23. maddesi gereğince 16 yaşını doldurduktan sonra buradan ayrılmak durumunda kalan çocuklara hayatlarını idame etmelerine aracılık edecek bir mesleğin öğretilmesi için şube bünyesinde sanayi birimlerinin kurulması gerektiği belirtilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Adana Sanayi Mektebi ile Adana Darüleytamı'nın birleştirilmesinin uygun olacağı, bunun için de 250.000 kuruşluk tahsisatın temin edilmesi halinde sanayi mektebinin darüleytama taşınmasının mümkün olacağı belirtilmiştir. Son olarak yapılacak bu girişim aracılığıyla, Adana Darüleytamı ve binasının yabancılar tarafından Adana olaylarının kötü bir sonucu olarak gösterilmesinin de önüne geçilebileceği değerlendirilmesinde bulunmuştur.

Geniş bir coğrafi alana yayılı olarak kurulmuş olan Adana Darüleytamı ve alt şubeleri, idari anlamda Adana vilayetindeki maarif müdürlüğüne bağlı olarak

⁸²¹ Bu şikayet örneklerinden birisi de 13 Ağustos 1328 tarihinde 10 Ermeni şahsın imzası ile Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve şikayetlere rağmen Vahakın Efendi'nin görevinde tutulması ısrarının nedenini sordukları telgrafnamedir (BOA.DH.İD.166.8-71).

⁸²² BOA.DH.İD.166.8-40.

⁸²³ BOA.DH.İD.166.8-1.

faaliyet sürdürmekteydi⁸²⁴. Adana maarif müdürlüğünün idaresinde olan söz konusu darüleytam şubelerinin isimleri⁸²⁵: “Adana Zükûr Darüleytamı, Adana İnas Darüleytamı, Şeyhli Zükûr Darüleytamı, Akbez Zükûr Darüleytamı, Kozan Zükûr Darüleytamı, Tarsus İnas Darüleytamı, Dört Yol Kazası Zükûr Darüleytamı, Enver Paşa Zükûr Darüleytamı, Mersin Zükûr Darüleytamı, Kars Zükûr Darüleytamı” şeklindedir.

Adana’daki darüleytamlara ilişkin özet bazı bilgilere yer verilen 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli belgede⁸²⁶ Adana’daki darüleytamlarda bu tarihlerde 200 şehit çocuğu ve 1.350 yetim çocuk olmak üzere toplam 1.550 talebenin bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca buradaki halk içerisinde dezavantajlı bir diğer grup olan ve özellikle de savaş sebebiyle eşini kaybetmiş kadınlara yönelik tesis edilen eramilhanelerde (dul evleri) de 150 kadar dul kadının bulunduğu belirtilmiştir. Bu darüleytamlarda terzilik, marangozluk, kunduracılık, çorapçılık, yağcılık, ipek böcekçiliği vs. mesleklerde eğitimler verilmekteydi.

Adana vilayetine bağlı olarak teşkil edilmiş olan Adana darüleytamlarına, taşra darüleytamlarının İstanbul’da kurulacak merkezi idareye nakli ile tek bir elden idareleri yönünde çıkarılan meclis kararının uygulanamayacağı ifade edilmiştir. Bu doğrultuda Adana’da bulunan darüleytamların İstanbul’daki merkeze nakledilmek suretiyle idare edilmeleri mümkün görülmemiş, bunun yerine yerinden idarelerinin daha uygun olacağı bildirilmiştir⁸²⁷. Bu değerlendirmenin temelinde hem sayı olarak çok fazla çocuğu barındırıyor olmaları hem de bölgesel farklılıklar dolayısıyla yerinde yönetilmelerinin daha uygun olacağı düşüncesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

3.8.2.1.1. Adana Darüleytam-ı Osmanî Zükûr ve İnas Şubeleri

Mahalli idarelerce tesis edilip idare olunan zükûr ve inas şubelerinin tamamlanması için 262.400 kuruş tahsisat ayrılması talep edildiği anlaşılmaktadır⁸²⁸.

⁸²⁴ BOA.MF.EYT.4.186.

⁸²⁵ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸²⁶ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸²⁷ BOA.MF.EYT.10.46.

⁸²⁸ BOA.DH.İD.166.8.29.

Bu talep üzerine yapılan değerlendirmelerde bu talebin yerine getirilmesinin an itibari ile mümkün olmadığı, ancak vilayet kanunun 78. maddesine⁸²⁹ dayanılarak⁸³⁰ 1329 (1913) yılı vilayet bütçesi kapsamında değerlendirilmesi tavsiye edilmiştir⁸³¹. 1331 (1915) yılına gelindiğinde söz konusu talebin olumlu cevaplandığı ve tahsisatın alındığı görölmektedir. Farklı olarak darüleytamların bu tarih itibari ile Maarif Nezareti'ne bağlı olmaları dolayısıyla tahsisatın Maarif bütçesi çerçevesinde değerlendirildiğı ve bu bağlamda Maarif Nezareti bütçesinin 17. faslı çerçevesinde 1331 (1915) yılı için 262.400 kuruş tahsisat verildiğı görölmektedir⁸³².

Adana Darüleytamı zükûr şubesinin kurucusu dönemin Bahriye Nazırı ve 4. Ordu-yu Hümayun Kumandanı Cemal Paşa'dır. Maarif Nezareti tarafından Adana Maarif Müdürlüğü'ne yöneltilen iki soru, şube konusunda değerli bilgiler sunmaktadır. Nezaretin "şubenin Ermenilere mahsus kurulmuş olup olmadığı"na ilişkin sorusuna müdürlüğün cevabı, "Darüleytamın vakti ile Ermeni çocuklar için kurulduğı" şeklinde olmuştur. İkinci soru olan "şubede halen Ermeni çocuk olup olmadığı" şeklindeki soruya verilen cevap ise "şubenin Ermeni çocuklarından tamamen temizlendiğı, sonra Kayseri Amerikan Eytamhanesi'ndeki 48 çocuğun buraya nakledildiğı, bu çocukların şimdiye kadar 42 tanesinin Müslümanlığı kabul ettiğı, diğer ikisinin terbiye-i milliye çerçevesinde yetiştirildiğı ifade edilmiştir⁸³³.

Adana Darüleytamı zükûr şubesinde toplam 200 çocuğun olduğunu, şube müdürü Osman Bey için kaleme alınan ve müdürün bu görevini ifada yetersiz

⁸²⁹ Söz konusu kanunun "Vilayata Ait Hidamat-ı Mahalliye" başlıklı 78. maddesi, vilayetlerde kurulacak olan Darüleytam, Hastahane, Bimarhane, Darülaceze vs. birimlerin tesis ve idaresini Vilayet idarelerine terkin düzenlemektedir ("İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu", **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 5, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 186-217). Bu madde uygulamasına özellikle darüleytamların kaynak sıkıntısı yaşadığı ve bütçe kanunlarında doğrudan özel ilaveler ile darüleytamlara para yardımının güç olduğu durumlarda başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu yöntemde, yeni tesis edilecek Darüleytamların masrafları için bütçe kanunu hazırlanması yerine darüleytamın bulunduğu vilayetin bütçesine genel bütçeden ihtiyaç duyulan miktar kadarlık aktarımda bulunarak çözüm üretilmesi söz konusudur (TBMM Zabıt Ceridesi, "Muaveneti İçtimaiye Müdüriyeti Umumiyesi Bütçesi", Cilt: 24, 126. İctima, 25.10.1338: s. 181)

⁸³⁰ BOA.DH.İD.166.8.27.

⁸³¹ BOA.DH.İD.166.8.54.

⁸³² BOA.MF.EYT.19.20.

⁸³³ BOA.MF.EYT.2.755.

olduğunu belirten yazıdan⁸³⁴ anlamaktayız. Toplam 60 kişilik kapasiteye sahip inas şubesinin ise tam kapasite ile hizmet verdiği görülmektedir⁸³⁵. Öte yandan zükûr şubesinde görev yapan memur ve eğitimci sayısı 13 ve hizmetli sayısı ise 23 iken inas şubesinde ise bu rakamlar sırasıyla 12 ve 23 şeklindedir⁸³⁶.

Ayrıca 1331 yılı Teşrin-i Evvel ayının (Ekim 1915) sonu itibari ile zükûr ve inas şubelerinde toplam 227 çocuğun bulunduğu, bununla birlikte vilayet merkezinde bulunan şubelere 600 çocuğun daha kabul edilebileceği Maarif Nezaretî'ne bildirilmiştir⁸³⁷. Adana'daki darüleytam şubelerinden biri olan ve 20 talebeyi barındıran Enver Paşa Darüleytamı zükûr şubesinin 1333 (1917) yılında Adana Darüleytamı'nın zükûr şubesine katılması ile toplam sayıda ufak bir artış yaşanmıştır.

3.8.2.1.2. Şeyhli Zükûr ve Akbez Zükûr Darüleytamları

Adana Maarif Müdürlüğü'ne bağlı olan ve her ikisi de erkek çocukları için kurulmuş olan Şeyhli Darüleytamı ve Akbez Darüleytamı'nın toplam talebe kapasitesi, 200'ü Şeyhli 50'si de Akbez Darüleytam şubesinde olmak üzere 250 kadardı. Maarif Müdürlüğü, hem şube kontenjanının bu rakama çıkarılması için Maarif bütçesinden iki defa 100.000 kuruşluk tahsisat verildiğini⁸³⁸, hem de bu kontenjanın tam doldurulamamış olması dolayısıyla 1331 (1915) yılı içerisinde bu iki şubeye toplamda 100 şehit çocuğun daha kabul edileceğini belirtmiştir⁸³⁹.

3.8.2.1.3. Enver Paşa Zükûr Darüleytamı

Toplamda 70 erkek çocuk alabilecek kapasitede tasarlanmış olmasına rağmen sadece 20 erkek çocuk bulunmaktaydı. Hem idari hem de mali tasarruf adına Enver Paşa Darüleytamı'nın 1333 (1917) yılında Adana Darüleytam-ı Osmanî zükûr şubesine katılarak kapatıldığı anlaşılmaktadır.

⁸³⁴ BOA.MF.EYT.7.947.

⁸³⁵ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸³⁶ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸³⁷ BOA.MF.EYT.19.20.

⁸³⁸ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸³⁹ BOA.MF.EYT.19.20.

3.8.2.1.4. Kozan Zükûr Darüleytamı

Kozan kazası yerel idaresince erkek yetimlere yönelik olarak tesis edilen şubenin 1331 (1915) yılı verileri ışığında toplam kapasitesi ve mevcudunun 150 olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan şubenin yeniden tesis edilmesi gerektiği ifade edilerek bunun için Maarif Nezareti'nden tahsisat talep edilmiştir⁸⁴⁰.

3.8.2.1.5. Mersin Zükûr Darüleytamı

Adana Maarif müdürü, 1331 (1915) yılında hazırladığı bir cetvelde bu şehirde 100 yetimi barındıracak büyüklükte bir binanın hazırlandığını belirtmiştir. Bu tespiti takip eden çok kısa bir sürede bu rakama ulaşılmıştır⁸⁴¹. Bu bağlamda Mersin'de bulunan ve idari anlamda Adana Maarif Müdürlüğü'ne bağlı olarak faaliyet sürdüren darüleytam şubesinde 1333 (1917) yılında da yine toplam 100 erkek çocuk bulunmaktaydı⁸⁴².

3.8.2.1.6. Tarsus İnas Darüleytamı

Adana Maarif Müdürlüğü'ne bağlı olarak hizmet sunan ve kız çocukları için kurulan bu şube, sadece 19 kişilik idari ve eğitmen kadrosuyla⁸⁴³ ufak bir şube durumundaydı. Çalışan sayısı dikkate alındığında ve ayrıca diğer şubelerdeki sayılar da göz önünde bulundurulduğunda Tarsus İnas Darüleytamı'nın 100 çocuk kapasiteli bir şube olduğu yönünde tahmin yürütülebilir.

3.8.2.1.7. Kars Zükûr Darüleytamı

Adana'daki darüleytam şubelerinden biri olarak kabul edilen ve idari anlamda Adana Maarif Müdürlüğü'ne bağlı olarak faaliyet sürdüren Kars Zükûr Darüleytamı, bu vilayetin geniş kapsama alanının önemli bir örneği durumundadır. Kars Darüleytam şubesinin de Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kuruluşundan önce tesis edilmiş olduğunu anlamaktayız⁸⁴⁴.

⁸⁴⁰ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁴¹ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁴² BOA.MF.EYT.8.173.

⁸⁴³ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁴⁴ BOA.MF.EYT.8.660.

3.8.2.1.8. Dörtüyl Zükûr Darüleytamı

Dörtüyl kazası sınırlarında kurularak toplamda 100 zükûr çocuğa hizmet sunulması öngörülen bu şubenin tesis edilmesi için 1331 (1915) yılında 50.000 kuruşluk bir tahsisat ayrılmıştır⁸⁴⁵. Şubede kaç çocuğun kaldığına ilişkin bilgiye ulaşamadık, ancak 1333 (1917) yılında şubenin sadece 14 memur, öğretmen ve hizmetli kadrosu ile faaliyet sürdürdüğü görülmektedir⁸⁴⁶.

3.8.2.2. Edirne Darüleytamları

Bu vilayet sınırlarında darüleytam kurulmasında önemli katkılar sunan kişi ve ayrıca Edirne Darüleytam'ının kurucusu dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa'dır⁸⁴⁷. Edirne Darüleytamı'nın ilk zamanlarına ait kayıtlarda bu şubede toplam 93 çocuğun yer aldığı ve bu çocukların da tümünün şehit çocuklarından müteşekkil olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu şubenin esas itibarı ile darülmuallimine talebe yetiştirmek amacı ile teşkil edildiği, bunun için de buradaki çocuklara yönelik sanayi dersleri ve sanat derslerinin yerine sadece ibtidai eğitimin verildiği ifade edilmektedir⁸⁴⁸. Daha sonraki kayıtlar ele alındığında Edirne vilayetinde birden fazla darüleytam şubesinin kurulu olduğu görülmektedir. Bunlar; Edirne İttihat ve Terakki Darüleytamı zükûr şubesi, Edirne Asım Bey Darüleytamı zekûr ve inas şubeleri, Kırkkilise⁸⁴⁹ Ömer Naci Bey Darüleytamı zükûr şubesi, Tekfurdağı Gazi Fazıl Bey Darüleytamı zükûr ve inas şubeleri şeklindedir⁸⁵⁰.

Adı geçen darüleytam şubeleri Edirne vilayetindeki Edirne Maarif Müdürlüğü'ne bağlı oldukları için şubelerin tahsisatları, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından ilk etapta bu idareye havale edilmekte ve sonrasında da buradan şubelere iletilmekteydi⁸⁵¹. Edirne Maarif Müdürlüğü'ne bağlı olarak faaliyet

⁸⁴⁵ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁴⁶ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁴⁷ "Edirne'nin Yaraları Nasıl İltiyam Bulacak?" **Şehbal Mecmuası**, Sayı: 94, 1 Nisan 1329: s. 428.

⁸⁴⁸ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁴⁹ Kırkkilise ilinin ismi, 20.12.1924 tarihinde çıkarılan kanun ile Kırklareli şeklinde değiştirilmiştir (Resmî Ceride, "Kırkkilise" İsminin "Kırklareli"ne Tahvili Hakkında Kanun, Kanun No: 537, 20 kânunuevvel 1340).

⁸⁵⁰ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁵¹ BOA.MF.EYT.4.186.

sürdüren darüleytamlardaki çalışanlar ile bu şubelerdeki çocukların sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir⁸⁵².

Tablo.3.3. Edirne’deki Darüleytamlar ile Bu Darüleytamlardaki Toplam Öğretmen, Memur, Hizmetli ve Çocuk Sayıları

Darüleytam şubesinin adı	Öğretmen	Memur	Hizmetli	Toplam çocuk sayısı
Edirne Asım Bey Zükûr	5	5	19	200
Edirne Asım Bey İnas	5	4	7	50
Edirne İttihat ve Terakki Zükûr	6	5	17	200
Tekfurdağı Gazi Fazıl Bey Zükûr	4	4	13	150
Tekfurdağı Gazi Fazıl Bey İnas	2	2	8	50
Kırkkilise Ömer Naci Bey Zükûr	4	4	13	150

Kaynak: BOA.MF.EYT.3.343

3.8.2.3. Hüdavendigâr Darüleytamları

Hüdavendigâr Vilayeti’nin kapsama alanı içerisinde kurulmuş darüleytam şubeleri Bursa İdadi Zükûr; Bursa Sanayi İnas; Söğüt Zükûr ve Trilye İnas şeklindedir.

3.8.2.3.1. Bursa Darüleytamları İdadî Zükûr Şubesi

Bursa’daki bu şube, sadece erkek yetimlere ortaokul düzeyinde eğitimler sağlamak için tesis edilmiştir⁸⁵³. Bu şube, 1331 (1915) yılında henüz kurulmamış olup 100 zükûr kapasiteli bir şube olarak tesisi planlanmaktaydı⁸⁵⁴. Bir sonraki yıl kurulduğunda ise şubede 10 eğitmen eşliğinde verilen eğitimlere tabi tutulan çocuk sayısının 150 olarak gerçekleştiği görülmektedir⁸⁵⁵.

⁸⁵² BOA.MF.EYT.3.343.

⁸⁵³ “Darüleytam Şubası”, s. 1.

⁸⁵⁴ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁵⁵ BOA.MF.EYT.3.343; BOA.MF.EYT.7.608.

3.8.2.3.2. Bursa Darüleytamı Kız Sanayi Mektebi

İlk etapta 1331 (1915) yılında 100 inas kapasiteli bir idadi mektebi olarak tasarlanan⁸⁵⁶ şube, 1332 (1916) yılında çeşitli mesleklerin öğretilmesi üzerine 13 eğitmenin istihdam edildiği bir kız sanayi şubesi haline dönüştürülmüş ve burada toplam 100 kız yetime hizmet sunulmuştur⁸⁵⁷.

Şube kadrosu ile aldıkları maaşlarını gösterir 1333 (1917) yılına ait cetvellerden hareketle⁸⁵⁸ şubedeki kız çocuklarına verilmekte olan derslerin “tabii ilimler, ulum-u diniye, hıfz-ı sıhha, çocuk bakım, nakış çamaşır takımları, resim, müzik, tabahat (dericilik)” şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

3.8.2.3.3. Söğüt Zükûr Darüleytamı

Erkek yetimlere yönelik olarak 1331 (1915) yılında kurulan bu şubede ilk etapta 100 kişilik bir kapasite bulunmaktaydı⁸⁵⁹. 93’ü şehit çocuğu 7’si yetim olmak üzere 100 yetimi⁸⁶⁰ barındıran şubedeki çocuk sayısı, 1332 (1916) yılında 200’e ulaşmıştır.

Maarif Nezareti’nin Heyet-i Teftişîye İdaresi müfettişlerinden biri tarafından 6 Ağustos 1333 (6 Ağustos 1917) tarihinde gerçekleştirilen bir soruşturmada⁸⁶¹ şubedeki idari ve eğitici kadroların önemli bir kısmının görevlerini kötüye kullandıkları tespit edilmiş ve bir özelge hazırlanarak bu kişilere uygulanacak yaptırımlar şubeye bildirilmiştir. Soruşturmada tespit edilen suçlar ile faillerine uygun görülen yaptırımlar özetle aşağıdaki gibidir:

- Şube müdürü, şubenin düzenini muhafaza konusunda gösterdiği başarısızlık ve bununla birlikte yaşananları engelleyememesi dolayısıyla müdür muavinliği derecesine düşürülmüş,

⁸⁵⁶ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁵⁷ BOA.MF.EYT.3.343; BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁵⁸ BOA.MF.EYT.7.186; BOA.MF.EYT.7.188; BOA.MF.EYT.7.190.

⁸⁵⁹ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁶⁰ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁶¹ BOA.MF.EYT.7.674.

- Şubeye alınan erzakları ve etleri kendi evine götürdüğü tespit edilen müdür muavini, görevinden azledilmiş,
- Mektep hademelerinden bir kız ile birlikte mektebin içerisinde özel münasebette bulunduğu tespit edilen bir muallim Çanakkale'ye havale edilmiş, olayın diğer tarafı olan hademe azledilmiş,
- Talebeyi gerekli veya gereksiz bir şekilde darp eden bir muallimin maaşının yarısı kesilmiş,
- Katip ve ambar memuru, mektep anbarından malzeme alarak evine götürmesi dolayısıyla azledilmiştir.

3.8.2.3.4. Trilye İnas Darüleytamı

Hüdavendigâr vilayeti Mudanya kazasına bağlı bir şube olan Trilye İnas Darüleytamı'na toplam 60 kız çocuğu alınmış olup, bunların 14'ü şehit çocuğu, 14'ü de yetim çocuk ve geri kalanı ise yetim olmayıp bakıma muhtaç kız çocuklarından oluşmaktaydı. İki ustanın tayin edildiği bu şube için tahsis edilen bütçe 50.000 kuruştur⁸⁶². 1331 (1915) yılında ilk etapta 100 inas kapasiteli olarak tasarlanmış olmasına rağmen bu yıl için ayrılan 661.000 kuruşluk tahsisatın yetmemesi üzerine sayı 50-60 bandında kalmıştır⁸⁶³. Ancak 1332 (1916) yılı⁸⁶⁴ dikkate alındığında şubedeki kız çocuklarının sayısı 100'e ulaşmış ve tam kapasite ile faaliyet göstermiştir. Öte yandan 1340 (1924) yılı istatistiklerinden hareketle bu şubenin erkek darüleytamına dönüştürülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 1340 yılı istatistiklerinde bu şubenin sadece erkek yetim olmak üzere mevcudunun 307 kadar olduğu görülmektedir⁸⁶⁵.

Trilye İnas Darüleytamı'nda kız çocuklarının çeşitli mesleki nitelikler kazanmaları adına bazı ustaların istihdam edildiğini, şube müdürünün sanayi ustalarına ilişkin değerlendirmelerini kaleme almış olduğu ve Darüleytam

⁸⁶² BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁶³ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁶⁴ BOA.MF.EYT.3.343.

⁸⁶⁵ Maarif Vekaleti, **Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası**, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1341, s. 82.

Müdüriyeti'ne gönderdiği yazıdan⁸⁶⁶ anlamaktayız. Yazıda özetle iki ustanın eliş grubu ismi ile sınıflandırılan dersleri verdiği, bu derslerin verilmesinin ise hem kızların temel dikiş-nakış bilgisi edinmelerine hem de mektep elbiselerini dikmelerine aracılık ettiği ifade edilmiştir.

3.8.2.4. Kayseri Darüleytamları

Taşra şubelerinden biri olan Kayseri Darüleytamı'na bağlı üç şube bulunmaktaydı. Bunlar Kayseri merkezinde kurulu bulunan inas ve zükûr şubeleri ile Efkere zükûr şubesi idi.

3.8.2.4.1. Kayseri Darüleytamı Zükûr ve İnas Şubeleri

Kayseri Darüleytamı zükûr şubesinde bulunan toplam 140 yetim çocuğun 70'inin şehit çocuğu olduğu bilgisine yer verilen 25 Şubat 1331 (5 Mart 1916) tarihine ait belgede, 200 kişilik olarak tasarlanan şubedeki boş kontenjanın peyderpey şehit çocukları ile doldurulacağı belirtilmiştir. Ayrıca 50 yataklık olarak tasarlanan kız şubesinin öğretmenlerinin gelmemesi dolayısıyla henüz açılmadığı da belgede yer almıştır⁸⁶⁷. Öte yandan Kayseri maarif müdürlüğü tarafından hazırlanan 1331 (1915) yılına ait bir çizelgede⁸⁶⁸ ise Kayseri merkezinde ilk etapta 100 kişilik bir zükûr ve 50 kişilik bir de inas darüleytam şubesinin açılmış olduğu, bunların kapasitesinin ise zükûr için 200 ve inas için 100'e çıkarılabileceği belirtilmiştir.

Kayseri Darüleytamı müdürlerinden biri olan Dr. İsmail Ferit Bey'in gerçekleştirmiş olduğu girişime de yer vermek icap eder. Müdür, hem şubenin masraflarının karşılanması hem de devlete yük olmanın önlenmesi adına arazi bularak çocuklara zirai üretim yaptırma teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak bu girişim, müdürün buradan ayrılması üzerine takip edilememiştir⁸⁶⁹.

⁸⁶⁶ BOA.MF.EYT.8.566.

⁸⁶⁷ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁶⁸ BOA.MF.EYT.19.18.

⁸⁶⁹ M. Rauf İnan, "Sosyal Bahisler: Türkiye'de Sahipsiz Çocuklar Meselesi", **Ulus Gazetesi**, 13.09.1948, s. 4.

3.8.2.4.2. Efkere Zükûr Darüleytamı

Kayseri’de 200 talebelik kontenjanı olan Efkere Darüleytamı’nın 1331 (1915) yılı şubat ayında mevcudu 185 olup, bunlardan 92’sinin şehit çocuğu 93’ünün ise kimsesiz yetim çocuklarından müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan mevcut talebenin 108’inin ibtidai (ilkokul) sınıfına, 77’sinin ise sanayi sınıfına devam ettiği görülmektedir⁸⁷⁰. Aynı yıl Maarif Müdürlüğü’ne ulaştırılan telgrafta şubenin yerel idarece 500 kişi kapasitesine yükseltilebileceği ifade edilmiş olsa da gerekli tahsisatın bulunamaması dolayısıyla yine 200 kişilik bir darüleytam olarak devam etmiştir⁸⁷¹.

3.8.2.5. Konya Darüleytamı

Konya’da kurulmuş olan bu darüleytam şubesinde 1331 (1915) yılı verilerine göre 35’i şehit çocuğu, 40’ı da yetim olmak üzere toplam 70 yetim bulunmakta olup, bu kontenjanının 100’e çıkarılması düşünüldüğü ifade edilmiştir. Mevcut çocuklardan yaşları müsait olan 32 çocuk, kunduracılık, terzilik, marangozluk, demircilik sınıflarında eğitim almışlardır⁸⁷². 1333 (1917) yılında hazırlanan bir çizelgede⁸⁷³ yer alan bilgilerle Konya Darüleytamı’nın hem bir zükûr şubesi olduğu hem de şubedeki çocukların sayılarının 350’ye çıktığı anlaşılmaktadır.

Halep Darüleytamı’nın 1332 (1916) yılı içerisinde kapatılması üzerine Halep şubesinde kalmakta olan çocukların ilk etapta İstanbul’daki darüleytamlara gönderilmesi düşünülmüştür⁸⁷⁴. Ancak bunun mümkün olmadığının tespiti sonrasında taşralardaki diğer darüleytamlara gönderilmesi gündeme gelmiş ve bu şubelerden birisi de Konya Darüleytamı olmuştur. Konya Darüleytamı, yeni binalar temin ederek yaşları 7-17 arasında değişen toplam 50 çocuğu daha kabul edebilecekleri bir durum meydana getirmiştir⁸⁷⁵.

⁸⁷⁰ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁷¹ BOA.MF.EYT.19.20.

⁸⁷² BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁷³ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁷⁴ BOA.MF.MKT.1221.81.31.

⁸⁷⁵ BOA.MF.MKT.1221.81.27.

Öte yandan 30 Teşrin-i Sani 1331 (13 Aralık 1915) tarihli meclis oturumuna “Şüheda ve Malulini Guzat Evlatlarının Tahsil ve Terbiyesi İçin Konya ve Dersaadet’te Birer Müessesenin Açılması” ismi ile bir kanun tasarısı getirilmiştir. Kanunun kabulü halinde Konya ve İstanbul’da birer özel darüleytamın kurulması öngörülmüş ve bu darüleytamların mevcut darüleytamlardan idari anlamda da ayrılması düşünülmüştür. Yapılan müzakerelerde bir yandan İstanbul ve taşralarda hâlihazırda Darüleytam ve Darülaceze gibi kurumların mevcut olduğu dile getirilmiş, bir yandan da darüleytam tesisinin sadece Konya ve İstanbul ile sınırlandırılmayıp tüm taşralara da yayılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu görüşler doğrultusunda tasarı, uygunluğun değerlendirilmesi için Muvazene-i Maarif ve Maliye Encümenlerine havale edilerek görüşlerine⁸⁷⁶ başvurulmuştur⁸⁷⁷. Sonuç olarak yapılan değerlendirmelerden olumlu bir netice alınamamış ve bu yönde bir çalışmanın yapılmasına gerek olmadığı kanaatine varılmıştır.

Taşra darüleytamlarının kapatılarak malları ve barındırmakta oldukları çocuklar ile birlikte İstanbul’da bulunan merkez darüleytamlarına nakillerini öngören 1334 (1918) tarihli kararın Konya açısından uygulanmadığı bilgisi bulunmaktadır. Söz konusu nakil işlemi, Konya, Edirne ve Bursa Darüleytam şubeleri için uygulanmamıştır. Bunun yerine söz konusu şubeler idari anlamda bulundukları illerdeki valiliklere bağlanmışlardır⁸⁷⁸.

Zaten Konya’da tesis olan darüleytam şubesinin Cumhuriyet’in ilanından sonra da varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 1338 (1922) yılında çıkarılan ilave bir kanunla Sıhhiye ve Muavenet-i İhtimaiye Vekaleti bütçesine Konya Darüleytamı için 10.000.000 kuruşluk bir ilavenin yapıldığı görülmektedir⁸⁷⁹.

⁸⁷⁶ BOA.MF.MKT.1217.34.262.

⁸⁷⁷ MMZC, 8. İnikad, 30 Teşrin-i Sani 1331 (1915): s. 147.

⁸⁷⁸ “Darüleytamların İstanbul’a Nakli”, s. 842.

⁸⁷⁹ “Konya Darüleytamı İçin 1337 Sıhhiye ve Muaveneti İhtimaiye Bütçesine Zamaim İcrasına Dair Kanun”, Kanun No: 187, 28 Kaun-i Sani 1338.

3.8.2.6. Aydın Darüleytamları

Maarif Nezareti tarafından taşra darüleytamlarının durumuna ilişkin hazırlanan 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli çizelgede⁸⁸⁰ Aydın'da darüleytamların henüz tesis edilmediği ve bu konuda çalışmaların devam ettiği ifade edilmiştir. Daha sonraki yıllarda ulaşılmış olduğumuz 1333 (1917) tarihli çizelgede⁸⁸¹ ise Aydın Maarif Müdürlüğü'ne bağlı olarak faaliyet sürdüren 3 şubenin olduğu görülmektedir. Bu şubelerinin ismi, şubedeki çalışan sayısı ile yetimlerin sayısı aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.4. Aydın'daki Darüleytamlar ile Bu Darüleytamlardaki Toplam Öğretmen, Memur, Hizmetli ve Çocuk Sayıları

Darüleytam şubesinin adı	Öğretmen	Memur	Hizmetli	Toplam yetim sayısı
Aydın Zükûr	3	4	11	100
Manisa Zükûr	4	3	15	150
Alaçatı Zükûr	4	4	13	150

Kaynak: BOA.MF.EYT..3.343; BOA.MF.EYT.7.608

3.8.2.7. Ankara Zükûr Darüleytamı ve Yozgat Zükûr Darüleytamı

Ankara vilayetine bağlı iki darüleytam şubesi bulunmaktaydı. Bunlar Ankara Darüleytamı zükûr şubesi ile Yozgat Darüleytamı zükûr şubesidir⁸⁸².

Bazı taşra şubelerine ilişkin bilgilerin yer aldığı 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli belgeye⁸⁸³ göre Ankara Darüleytamı'nda 13'ü şehit çocuğu ve 61'i de yetim olmak üzere toplam 74 çocuk bulunmaktaydı. Yine belgede şubenin çocuklara terzilik ve kunduracılık eğitimleri verdiği ve bu alanlarda uygulamalar yaptırdığı bilgisine de yer verilmiştir.

⁸⁸⁰ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁸¹ BOA.MF.EYT..3.343; BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁸² BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁸³ BOA.MF.EYT.6.521.

25 Temmuz 1333 (25 Temmuz 1917) tarihinde yayınlanan bir kayıta talebe sayısının 150'ye çıktığı görülen Ankara Darüleytamı zekûr şubesinde toplam 5 muallim, 5 memur ve 15 tane de hizmetli istihdam edildiği görülmektedir. Yine aynı kayıta 200 talebenin bulunduğu Yozgat Darüleytamı zükûr şubesinde ise 5 muallim ve 3 memur ile 15 hizmetlinin istihdam edilmekte olduğu görülmektedir⁸⁸⁴.

Ankara Darüleytam şubesi binasında 1925 yılının Mart ayında gerçekleştirilmiş olan sergide darüleytam şubelerindeki çocukların el emekleri sergilenmiş ve bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler de Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'ne aktarılmıştır. Sergide darüleytam talebelerinin bizzat kendi emekleri ile ortaya çıkardıkları kunduracılığa, dokumacılığa, terziliğe, demirciliğe, marangozluğa, halıcılığa ve beyaz işlere ilişkin ürünler vs. sergilenmiştir. Sergideki ürünlerin tertibinde iki kısım dikkate alınmıştır. Buna göre sergi, talebelere “sadece eğitim hizmeti sunan” şubelerin ürünleri bir kısım ve “hem eğitim hem de sanat eğitimi hizmeti sunan” şubelerin ürünleri ikinci bir kısım olacak şekilde tertip edilmiştir⁸⁸⁵.

3.8.2.8. Diyarbakır ve Bitlis Darüleytamı

Muhacirlerin devletin doğu sınırlarından biri olan Diyarbakır vilayetine yoğun bir şekilde gelişi, yetim, muhtaç ve sefalet içerisindeki nüfusun sayısında artışı doğurmuştur. Maarif Nazırı, bu artan nüfusu karşılama ve durumlarını iyileştirme noktasında 1.000 kişi kapasiteli bir darüleytamın açılması için bir miktar paranın nezaret bütçesi kapsamında talep edildiğini belirtmiştir. Paranın maliyeden temini halinde 1332 (1916) yılı içerisinde bu amaç doğrultusunda kullanılacağını da ilave etmiştir⁸⁸⁶.

Diyarbakır gibi büyük ve önemli bir vilayette şehitlerin geride bıraktığı öksüz ve yetim çocukları konusunda halkın dikkatlerini yönlendirecek bir kişi veya müessesenin olmaması, dönem için çok ciddi bir problemdi. Bu sorunun aşılması, bir başka deyişle söz konusu çocukların sokaklarda kalmasını, dilenmelerini engelleyici

⁸⁸⁴ BOA.MF.EYT.7.608; BOA.MF.EYT.3.343.

⁸⁸⁵ Mehmet Mesih, “Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları”, **Milli Mecmua**, Yıl: 2, Sayı: 34, 1 Nisan 1925: s. 562.

⁸⁸⁶ MMZC, “1332 Senesi Maarif Nezareti Bütçesi”, 26. İnikad, 28 Kanunusani 1331 (1915): s. 544.

ve ayrıca halkın bu yöndeki ilgilerinin de bir hedefe yönlendirilebilmesi ise burada bir darüleytamın kurulması ile mümkün olmuştur. Eski rüşdiye askeri binasının tamir edildikten sonra darüleytamın kullanımına tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Sözü edilen binada kurulan darüleytam şubesi, bir yandan çocuklara düzenli ve temiz yatakları ve lezzetli yemekleri ile güzel bir barınma bir yandan da verilen çeşitli dersler ile gelişimlerini sağlama imkânı sunmuştur⁸⁸⁷.

Taşra darüleytam şubelerine ilişkin bilgilerin olduğu 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli belgede, Bitlis Darüleytam şubesinin, Diyarbakır Darüleytam şubesine ilave edilmek suretiyle Diyarbakır ve Bitlis Darüleytamı şeklinde açıldığı görülmektedir⁸⁸⁸. Bundan dolayı da iki şehrin bir şube çatısı altında idare edilmesi söz konusudur. Zaten resmi yazışmalarda da şubenin tek bir müdür idaresinde ve “Diyarbakır ve Bitlis Darüleytamı” ismi ile anıldığı görülmektedir⁸⁸⁹.

Hem kız hem de erkek çocuklarına yönelik okuma-yazma dersleri ile çeşitli sanatların öğretildiği erkek ve kız şubesi olan⁸⁹⁰ Diyarbakır ve Bitlis Darüleytamı’nın, 4-5 binadan müteşekkil küçük bir şube olmasına rağmen 300-400 çocuklu bir yatılı okul özelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şubenin iç işlerinin takibini sağlamak üzere bir müdür muavini veya bir hesap memuru ile kayıt ve karar işleri için bir de katip tayin edilmesinin talep edildiği şube müdürü imzası ile yazılmış bir dilekçede, söz konusu şubenin Darüleytam Müdüriyeti’nin kurulduğu tarihten itibaren kendi imkan ve çabaları ile idare edildiği belirtilmiştir⁸⁹¹.

Darüleytam taşra şubelerinin 1333 (1917) yılındaki mevcutlarının listelendiği bir belgede Diyarbakır ve Bitlis Darüleytamı’nın inas şubesinde toplam 150 kız çocuğunun ve zükûr şubesinde de 300 erkek çocuğun olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan inas şubesinin 3 öğretmen, 2 memur ve 13 hizmetlisinin

⁸⁸⁷ Ziya Gökalp, “Terakki Eserleri: Darüleytam”, **Küçük Mecmua**, Yıl: 1, Sayı: 13, 28 Ağustos 1922: s. 15-16.

⁸⁸⁸ BOA.MF.EYT.6.521.

⁸⁸⁹ BOA.MF.EYT.7.945.

⁸⁹⁰ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁹¹ BOA.MF.EYT.7.945.

olduğu; zükûr şubesinin ise 6 öğretmen, 4 memur ve 22 hizmetlisinin olduğu görülmektedir⁸⁹².

3.8.2.9. Isparta Darüleytâmı

Darüleytamlar arasında kuruluş tarihi itibari ile daha geç zamanlarda tesis edilmiş olan bu şubedeki yetim çocuklara, sırf halıcılık eğitimi verilmekle birlikte çocuklar halı üretim sürecine de dahil edilmekteydiler⁸⁹³. Isparta Darüleytâmı'nda 1340 (1924) yılında 98'i erkek ve 47'si kız olmak üzere toplam 145 yetimin olduğu görülmektedir⁸⁹⁴.

3.8.2.10. Kudüs-ü Şerif Darüleytâmı

Taşra darüleytamlarını listeleyen 1331 (1915) yılına ait çizelgeden⁸⁹⁵ hareketle Kudüs'de henüz bir inas şubesi açılmamış olduğu, öte yandan hâlihazırda 100 çocukluk bir zükûr şubesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kudüs Maarif Müdürlüğü tarafından iletilen tegrifta burada darüleytam olarak kullanılabilecek 100'er talebe kapasiteli 4 binanın mevcut olduğu, ancak sadece birisinin açılması için tahsisat talep edildiği bilgisi verilmiştir. Bu talep üzerine Maarif bütçesinden 60.000 kuruşun temin edildiği ifade edilmiştir. Öte yandan söz konusu bu 4 binanın darüleytam olarak kullanılıp kullanılamayacağına ilişkin soruya Kudüs-ü Şerif Maarif Müdürlüğü'nün cevabı, 100'ü zükûr ve 50'si inas için olmak üzere iki binanın açılacağı şeklinde olmuştur⁸⁹⁶. Ayrıca şubenin idari heyeti ile öğretmen kadroları için talep edilen 50 kişilik kontenjanın temin edilmiş olduğu da 1333 (1917) tarihli belgeden⁸⁹⁷ anlaşılmaktadır. Belgede zükûr şubesinde toplam 24 ve inas şubesinde de 27 kişinin istihdam edildiği görülmektedir.

⁸⁹² BOA.MF.EYT.3.343.

⁸⁹³ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁸⁹⁴ Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, s. 82.

⁸⁹⁵ BOA.MF.EYT.19.18

⁸⁹⁶ BOA.MF.EYT.19.20.

⁸⁹⁷ BOA.MF.EYT.7.608.

3.8.2.11.Mardin Darüleytamı

Mardin Maarif Müdürlüğü idaresinde zükûr ve inas olmak üzere iki şubeli bir darüleytam bulunmaktaydı. Mardin Darüleytamı'nın zükûr şubesi 250 yetim erkek çocuğu barındırırken, inas şubesi ise bünyesinde 200 yetim kız çocuğunu barındırmaktaydı⁸⁹⁸.

3.8.2.12.Urfa Darüleytamı

1331 (1915) yılı içerisinde tesis edilmiş olan Urfa Darüleytamı, hem kız hem de erkek Ermeni çocuklarına mahsus bir şube idi. Şubede toplam 103 Ermeni yetim bulunmaktaydı ve şubenin bu mevcuduna yıl içinde 100 şehit çocuğunun ilave edilmesi suretiyle sayının 203'e çıkarılması planlanmıştır. Bu çocukların iâşe, giyim masraflarının yanı sıra eğitici ve idari kadrolarının maaşlarının da Maarif Nezareti bütçesinden temin edileceği bildirilmiştir. Yine şubeye ilişkin yapılması planlanan girişimlerden birisi de buradaki çocuklara halıcılık mesleğinin öğretilmesi ve halı üretiminde bulunmalarını temin edecek bir sanayi şubesinin açılmasıydı⁸⁹⁹.

Bu seneyi takip eden 2 sene sonrasına ait bir belgede Urfa'da sadece bir zükûr şubesinin olduğu ve buradaki yetim çocukların sayılarının 200 kadar olduğu bilgisine ulaşmaktayız⁹⁰⁰. Belgede Ermeni çocuklarına ilişkin bir bilgiye yer verilmemiş olmakla birlikte şubedeki çocukların tümünün müslüman yetimlerden oluştuğunu tahmin etmekteyiz

3.8.2.13.Niğde Darüleytamı

Esasında 200 kişilik bir kontenjana sahip olan Niğde Darüleytamı'nda 1331 (1915) yılında 14 şehit çocuğu ve 36 yetim olmak üzere 50 yetim çocuk bulunmaktaydı. Açıkta kalan kontenjanın peyderpey dolmakta olduğu ifade edilen darüleytamda bu yıl içerisinde marangozluk, kunduracılık, terzilik şubeleri açılmıştır⁹⁰¹.

⁸⁹⁸ BOA.MF.EYT.7.608.

⁸⁹⁹ BOA.MF.EYT.6.521.

⁹⁰⁰ BOA.MF.EYT.3.343.

⁹⁰¹ BOA.MF.EYT.6.521.

5 Haziran 1333 (5 Haziran 1917) tarihli bir pusulada⁹⁰² Niğde Darüleytamı zükûr ve inas şubelerinin 1 Nisan 1333 (1 Nisan 1917) tarihi itibari ile talebe mevcutlarının yanı sıra idari ve eğitici kadroları ile bunlara takdir edilen maaşlar gösterilmiştir. Söz konusu pusulada 3 dershaneli Niğde zükûr şubesinin toplam 100 erkek talebe mevcudu olduğu bilgisi ile birlikte 2 dershaneli inas şubesinin de 50 kız talebe mevcutlu olduğu bilgisine yer verilmiştir. Aynı yıl içinde hazırlanan bir diğer belgede⁹⁰³ de zükûr şubesinin idari ve eğitici kadrosu toplamda 17, inas şubesinin ise 11 olarak hesaplanmıştır.

3.8.2.14.Bolu Zükûr Darüleytamı

Bu darüleytam şubesinin 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916) tarihinde kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda teşkil ettirilen kurucu komisyon, bu yıl içinde toplam 40 yetimi kabul edebilecekleri bir bina satın almaya ve bununla birlikte buradaki çocuklara doğramacılık mesleğinin öğretileceği bir şube açmaya çalışmıştır. Darüleytamın kurulması ve bahsi geçen binanın satın alınması için; Maarif Nezareti'nin 1331 (1915) yılı bütçesinin “tesis ve inşaat” başlıklı kaleminden tahsis edilen 40.000 kuruşa başvurulmayıp, bunun yerine 50.000 kuruş Müdafai Milliye bütçesinden, 20.000 kuruş belediye bütçesinden ve 20.000 de bağışlardan olmak üzere toplam 90.000 kuruş nakit temin edildiği bildirilmiştir⁹⁰⁴.

Bolu Darüleytamı'na ilişkin bazı bilgilere yer verilen 1333 (1917) yılına ait bir belgede⁹⁰⁵ şubenin zükûr darüleytamı olarak faaliyet gösterdiği ve burada toplam 100 erkek çocuğun barınmakta olduğu belirtilmiştir. Ayrıca idareciler, öğretmenler ve hizmetlilerden müteşekkil toplam 17 kişilik bir kadrosunun da olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁰² BOA.MF.EYT.8.195.

⁹⁰³ BOA.MF.EYT.7.608.

⁹⁰⁴ BOA.MF.EYT.6.521.

⁹⁰⁵ BOA.MF.EYT.3.343.

Cumhuriyet dönemi içerisinde Bolu vilayetinde halkın girişimleri ile tesis edilen bir darüleytamın olduğu ve burada yaklaşık 70-80 çocuğa bakıldığı anlaşılmaktadır⁹⁰⁶.

3.8.2.15.Kal’a-i Sultani Darüleytamı Zükûr ve İnas Şubeleri

Taşra darüleytamlarının hangi maarif müdürlüğüne bağlı olarak faaliyet sürmekte olduğunu düzenleyen bir belgeden hareketle⁹⁰⁷ bu darüleytamın biri erkek yetimlere ve biri de kız yetimlere mahsus olmak üzere iki şubesinin olduğu anlaşılmaktadır. İnas şubesine dair bilgiye ulaşamadık, ancak erkek yetimlere mahsus şubeye ilişkin bazı belgelerde⁹⁰⁸ şubede toplam 100 çocuğun olduğu görülmektedir. Ayrıca yine aynı belgelerde şubenin idaresinden sorumlu memurların yanı sıra öğretmen ve hizmetlilerinden oluşan 18 kişilik çalışan kadrosu ile birlikte şubede toplam 118 kişilik bir nüfusun olduğu görülmektedir.

3.8.2.16.Kilis Zükûr Darüleytamı

1333 (1917) yılının Temmuz ayında hazırlanan bir çizelge Kilis’te bir zükûr şubesinin kurulu olduğuna ve çocukların sayısının da 100 kadar olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca memur, hizmetli ve öğretmenden müteşekkil çalışan sayısının da 19 olarak işlendiği görülmektedir⁹⁰⁹.

Kilis Darüleytamı, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kurulduğu yıl olan 1333 (1917) yılından önce kurulmuş olup⁹¹⁰ Maarif Nezareti’ne bağlı bir birim olarak faaliyet sürdürmekteydi. Ancak taşra darüleytamlarının tedricen kapatılması uygulaması kapsamında bu şubenin de 1335 (1919) yılından itibaren Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bağlandığı anlaşılmaktadır⁹¹¹.

⁹⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, “Muaveneti İçtimaiye Müdüriyeti Umumiyesi Bütçesi”, Cilt: 24, 126. İctima, 25.10.1338: s. 181.

⁹⁰⁷ BOA.MF.EYT.4.186.

⁹⁰⁸ BOA.MF.EYT.7.608; BOA.MF.EYT.3.343.

⁹⁰⁹ BOA.MF.EYT.7.608; BOA.MF.EYT.3.343.

⁹¹⁰ BOA.MF.EYT.8.660.

⁹¹¹ BOA.MF.MKT.1226.104.

3.8.2.17.Karahisar Sahib / Afyonkarahisar Darüleytamı

Bazı darüleytam şubelerine ilişkin kısa bilgilere yer verilen 1331 (1915) yılına ait cetveldен⁹¹² hareketle şubenin bu yıl içerisinde henüz kurulmamış olduğu ancak kurulması için talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar 1331 (1915) yılı içerisinde kurulmamış görünse de bir başka belgede⁹¹³ bu şubenin Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulduğu yıl olan 1333 (1917)'te tesis edildiği anlaşılmaktadır. Afyon Maarif Müdüriyeti idaresi altında erkek çocuklarına yönelik hizmet sunan Karahisar Sahib Zükûr Darüleytamı'nda 1333 (1917) yılı içerisinde toplam 50 yetimin bulunduğu, bununla birlikte şubenin toplam 14 çalışan ile yürütüldüğü görülmektedir⁹¹⁴.

3.8.2.18.Kastamonu Darüleytamı

Kastamonu vilayetindeki darüleytamın kuruluş tarihini, dönemin gazetelerinden birinin aktarımına dayanarak 22 Teşrin-i Sani 1331 (5 Aralık 1915) olarak alabilmekteyiz⁹¹⁵. Öte yandan söz konusu şube, ilk etapta 300 çocuk kapasiteli olması planlanmıştır. Ancak 75.600 kuruşluk mevcut tahsisatın yetmemesi dolayısıyla şubeye bu yıl içinde sadece 100 çocuğun kabul edildiği rapor edilmiştir⁹¹⁶. Bir başka belgede 1332 (1916) yılı itibari ile mevcudu 102 olup, bu çocukların 64'ünün şehit çocuğu, 20'sinin yetim çocuk, 18'i de babası askerde olan çocuktan müteşekkil olduğu rapor edilmiştir⁹¹⁷. Söz konusu şubedeki çocuklara sunulan eğitim hizmeti, gündüz iki sınıflı eğitim şeklindeydi. 1333 (1917) yılına ait bir belgede⁹¹⁸, Kastamonu'da biri erkek yetimlere ve diğeri de kız yetimlere yönelik olmak üzere iki şubenin faaliyette olduğu görülmektedir.

⁹¹² BOA.MF.EYT.19.018.

⁹¹³ BOA.MF.EYT.8.660.

⁹¹⁴ BOA.MF.EYT.7.608; BOA.MF.EYT.3.343.

⁹¹⁵ "Darüleytamın Resmi Küşadı", **Köroğlu Mecmuası**, 10 Kanun-u Evvel 1331'den aktaran; Safiye Kesgin, "Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması-Kastamonu Örneği", **Dini Araştırmalar**, Temmuz-Aralık 2016, Cilt: 19, Sayı: 50, s. 135-158.

⁹¹⁶ BOA.MF.EYT.19.18.

⁹¹⁷ BOA.MF.EYT.6.521.

⁹¹⁸ BOA.MF.EYT.4.186.

3.8.2.19.Balıkesir Zükûr Darüleytamı

Balıkesir’de sadece erkek çocuklarına yönelik hizmet sunmak adına tesis edilmiş olan bu darüleytama ilişkin pek bir bilgiye ulaşılamamış olmakla beraber memur, öğretmen ve hizmetli sayısının 21 olduğu⁹¹⁹ şubede bakılacak çocuk kapasitesinin, diğer şube örneklerindeki durumlar da göz önünde bulundurularak, 100 kadar olduğu tahmin edilmektedir.

3.8.2.20.Teke (Antalya) Zükûr Darüleytamı

Teke’de bir darüleytamın 1332 (1916) yılı Mart ayında tesis edileceği ve bu darüleytamın 90 şehit çocuğu ve 10 yetim çocuk olmak üzere toplam 100 mevcutlu bir şube olmasının planlandığı rapor edilmiştir. Yine aynı rapordan hareketle Teke Darüleytamı’ndaki çocuklar için ilk etapta marangozluk, terzilik ve demircilik mesleklerinin öğretilceği bir şubenin de açılmasının planlandığı anlaşılmaktadır⁹²⁰. 25 Temmuz 1333 (25 Temmuz 1917) tarihli cetvel⁹²¹ ele alındığında bu yıl içerisinde bir zükûr darüleytamının faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Darüleytam Müdüriyeti ile gerçekleştirilen yazışmalardan birinde⁹²² Antalya Darüleytamı isminin zikredildiği, bir diğer belgede de Teke Darüleytamı için parantez içerisinde “Antalya Darüleytamı” yazıldığı görülmektedir⁹²³. Dolayısıyla bazı belgelerde Antalya ve bazı belgelerde de Teke Darüleytamı olarak zikrediliyor olsa da her ikisinin aynı şubeyi işaret ettiği anlaşılmaktadır.

3.8.2.21.Halep Darüleytamı

21 Kanun-i Evvel 1332 (3 Ocak 1917) tarihinde çıkarılan bir tezkire ile Halep’teki yetim çocukların Ermeni idaresinde kalmaması adına buradaki 1500 Ermeni yetim çocuğun İstanbul’daki veya Bahçecik, Adapazarı, Konya, Karesi (Balıkesir) gibi diğer yerlerdeki darüleytamlara nakledilmesi yönünde bir karar

⁹¹⁹ BOA.MF.EYT.7.608.

⁹²⁰ BOA.MF.EYT.6.521.

⁹²¹ BOA.MF.EYT.7.608.

⁹²² BOA.MF.EYT.8.660.

⁹²³ BOA.MF.EYT.4.186.

alınmıştır. Bu tezkire sonrasında yapılan çalışmalar çerçevesinde bazı yazışmalar söz konusudur.

Halep Maarif Müdürlüğü tarafından yazılmış olan bir yazıda⁹²⁴ Halep'te 3 yetimhanenin olduğu ve ayrıca bu yetimhanelerde 484'i kız ve 1002'si erkek olmak üzere toplam 1486 Ermeni yetim çocuğun⁹²⁵ bulunduğu bildirilmiştir. Bu üç yetimhanedeki çocukların dağılımının yanı sıra yetimhanelerin hamileri ise aşağıdaki gibidir:

- İlk şube, 666 erkek ve 188 kız yetimden müteşekkil olup, Alman misyonerlerden birinin idaresi altındadır.
- İkinci şube, 246 erkek ve 180 kız yetimden müteşekkil olup, Protestan ruhbanlarından birinin idaresi altındadır.
- Üçüncü şube⁹²⁶ ise 90 erkek ve 116 kız yetimden müteşekkil olup, Ermeni bir şahsın idaresi altındadır.

4. Ordu komutanı tarafından hazırlanan 18 Haziran 1917 tarihli yazıdan hareketle Halep'te bulunan 1.000 kadar yetimin İstanbul'a nakledileceği anlaşılmaktadır. Yazıda bu nakil işlemlerinin birincil sorumlusunun 2. Ordu Komutanlığı'nın olduğu ve bununla birlikte yetimlerin sağlıklı bir şekilde nakilleri noktasında hem iâşe hem de sağlık durumları ile ilgili olarak 4. ve 6. Ordu Komutanlıklarının yanı sıra Adana ve Halep vilayetlerindeki lojistik destek müdürlüklerinin de dahil olduğu anlaşılmaktadır⁹²⁷.

⁹²⁴ BOA.MF.MKT.1221.81.033.

⁹²⁵ BOA.MF.MKT.1221.81.031.

⁹²⁶ Burada zikredilen darüleytamın Halep'in Meskene bölgesinde kurulan ve Ermeni bir şahsın idaresi altında olan şube olduğunu düşünmekteyiz. Zira Halep'te Ermeni olaylarının incelenmesi adına gerçekleştirilen Divan-i Harp soruşturmalardan birinde Halep sınırları içerisinde yer alan Meskene'de 160'ı aşkın yetimin barındırıldığı bir darüleytamın kurulduğu anlaşılmaktadır. Yine soruşturma kaydında bu darüleytamın, Kaymakam Galip bey'in yanı sıra Asadoryan İstefan isimli bir şahsın idaresi altında olduğu ve müessesesinin kurulması emrinin doğrudan Başkumandan tarafından verildiği anlaşılmaktadır (Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VII (1914-1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007: s. 613-673).

⁹²⁷ Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VIII (1914-1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008: s. 582.

Yukarıdaki emir doğrultusunda nakil işlemlerinin başladığı anlaşılmaktadır. İlk etapta 12 yaşını bitirmiş olanlar ile 17 yaşına kadar olan çocuklardan 70 erkek çocuğun Büyükdere ile Yedikule'deki darüleytamların sanayi şubelerine ve 150 çocuğun da Adapazarı'nda bulunan Armeşe (İttihat ve Terakki) Darüleytamı'nın sanayi şubesine nakli planlanmıştır. Öte yandan 2-7 yaşları arasındaki 70 kız ve erkek çocuğun ana mektebine ve 7-12 yaşındaki 100 kız ve erkek çocuğun da Bahçecik Darüleytamı'na nakli planlanmıştır⁹²⁸. Ancak yetimhanelerde kalan çocukların İstanbul'a naklinin mümkün olamayacağı yönünde görüş⁹²⁹ bildirilmesi üzerine İzmit, Konya, Balıkesir vs. diğer vilayetlere yönelinmiş ve uygunluğuna yönelik çalışmalar yürütülmüştür.

Konya Darüleytamı, şubelerine gönderilecek çocukların sayısını karşılayabilmek adına yeni binalar temin ederek 7-17 yaşlarında 50 tane çocuğun daha kabul edilebileceği bir durum oluşturmuştur. Ayrıca 3 ev ile birlikte hastahane olarak kullanılmakta olan bir binanın da şubeye devredilmesi halinde 300 kız ve 300 erkek çocuğun daha kabul edileceği veya tümünün sadece kızlara hizmet sunacak bir şube haline dönüştürülebileceği ifade edilmiştir⁹³⁰. Yine çocukların yerleştirilebilmesi için Karesi (Balıkesir)'de bir darüleytam şubesinin tesis edilerek 150 çocuğun buraya yerleştirilebileceği ifade edilmiş, ancak tahsisat yetersizliği dolayısıyla vazgeçilerek bu çocukların Bahçecik Darüleytamı'na gönderilmesi uygun görülmüştür⁹³¹. Bir diğer belgede de Konya, Karesi, Bahçecik darüleytamlarında çocukların kabul şartlarının henüz olgunlaştırılmadığı, bu sebeplede bir mağduriyetin yaşanmaması adına nakiller için belirli bir süre beklenilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁹³².

Halep vilayetinde 1917 yılı ortalarında gerçekleştirilen bir nüfus sayımında şehirdeki yetim sayısına da yer verilmiştir. Halep Emniyet Müdürlüğü tarafından 4 Haziran 1917 tarihinde yayınlanan nüfus sayımı verilerinde Halep'teki askerî, özel

⁹²⁸ BOA.MF.MKT.1221.81.031.

⁹²⁹ BOA.MF.MKT.1221.81.035.

⁹³⁰ BOA.MF.MKT.1221.81.027.

⁹³¹ BOA.MF.MKT.1221.81.023.

⁹³² BOA.MF.MKT.1221.81.019.

kurumların yanı sıra yetimhanelerin sayıları ile bu kurumların mevcutlarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Buna göre yapılan sayımda yetimhanedeki nüfus 795 olarak tespit edilmiştir⁹³³.

3.8.2.22.Elazığ (Elaziz/Mamuretülaziz) Darüleytamı

Elazığ'da kurulmuş olan darüleytamda hem erkek hem de kız yetimlerin kabul edildiği görülmektedir. Şubede 189 erkek ve 55 kız olmak üzere toplam 244 yetimin bulunduğu 1340 (1924) yılı kayıtlarına işlenmiştir⁹³⁴. Elazığ Darüleytamı'ndaki çocuklara kunduracılık, demircilik ve dokumacılık meslekleri öğretilmekteydi. Bunların yanında marangozluk mesleği de yüzeysel bir şekilde öğretilmekteydi⁹³⁵.

3.8.2.23.İzmir Darüleytamı

İzmir'de tesis edilmiş olan ve erkek yetimlere mahsus bu darüleytamda 1340 (1924) yılında toplam 488 yetim çocuğun bulunduğu görülmektedir⁹³⁶. Şubede kalan çocuklara, burada marangozluk ve kunduracılık mesleklerine ilişkin dersler verilmekteydi⁹³⁷.

3.8.2.24.Gaziantep (Ayntab) Darüleytamı

25 Temmuz 1333 (25 Temmuz 1917) tarihli veriler ele alındığında 100 erkek çocuğun bulunduğu, ayrıca 3 muallim, 7 memur ve 13 tane de hizmetlinin istihdam edildiği⁹³⁸ Ayntap Darüleytamı zükûr şubesinde çocuklara marangozluk ve demircilik meslekleri öğretilmekteydi⁹³⁹.

Öte yandan Gaziantep'te yukarıda bahsi geçen darüleytam şubesinden önce de bazı darüleytamların olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1327 (1911) yılında bir gazetede çıkan makale bu durumu doğrular niteliktedir. Makale ifadesinden Ayntap

⁹³³ Genelkurmay Başkanlığı, 2008: s. 130.

⁹³⁴ Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, s. 82.

⁹³⁵ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹³⁶ Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, s. 82.

⁹³⁷ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹³⁸ BOA.MF.EYT.7.608; BOA.MF.EYT.3.343.

⁹³⁹ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

vilayetinde Himaye-i Eytam Cemiyeti'nin idaresi altında bir darüleytamın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu darüleytamın kuruluşunda ihtiyaç duyulan mali kaynak ise Cuma namazı için camide bulunan halk tarafından toplanan paralardan sağlanmıştır⁹⁴⁰.

3.8.2.25.Trabzon Darüleytamı

Her bir vilayette bir darüleytam kurulması kararı çerçevesinde Trabzon'da da 120 yetim çocuk kapasiteli bir şube açılmasına karar verildiği 12 Kanun-i Evvel 1331 (25 Aralık 1915) tarihli belgeden anlaşılmaktadır⁹⁴¹. İleri bir tarihte kurularak faaliyetlere başladığı anlaşılan Trabzon Darüleytamı'ndaki çocuklara kunduracılık mesleği öğretilmekteydi⁹⁴². Trabzon'da kurulmuş olan bu darüleytam şubesinde 1924 yılı itibarı ile toplamda 104 erkek yetimin bulunduğu kayıtlarda yer almıştır⁹⁴³.

Öte yandan Ermenilerin terk etmiş oldukları çocukları için de bu vilayette bir darüleytamın tesis edildiğine dair 21 Haziran 1331 (4 Temmuz 1915) tarihli bir yazı bulunmaktadır. Ancak bu darüleytam ile ilgili daha fazla bilgiye yer verilmemiştir⁹⁴⁴.

3.8.2.26.Sivas Darüleytamları

Osmanlı Devleti'nin her bir vilayetinde ve livasında en az birer tane darüleytam şubesi olduğunu daha önce Maarif Nazırı'nın kendi beyanı üzerine öğrenmiştik. Bununla birlikte aynı beyanata dayanarak en fazla darüleytam şubesinin olduğu vilayetin de Sivas olduğunu görmekteyiz. 13 Mayıs 1333 (13 Mayıs 1917) tarihli belgeye⁹⁴⁵ baktığımızda Sivas'ta bu tarih itibarı ile toplamda 28 darüleytamın olduğu anlaşılmaktadır. Bu şubelerin 14'ünün doğrudan Maarif Nezareti idaresi altına alındığı ve masraflarının da devlet merkez bütçesinden karşılandığı belirtilmiştir.

⁹⁴⁰ Ali Rıza, "Ayntab'da İntibahı İslam ve Darüleytam", **Hikmet**, Numara: 64, 23 Haziran 1327, s. 4-5

⁹⁴¹ BOA.MF.EYT.19.18.

⁹⁴² Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹⁴³ Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, s. 82.

⁹⁴⁴ BOA.DH.ŞFR.478.89.

⁹⁴⁵ BOA.MF.MKT.1217.34.115.

Osmanlı Devleti'nin geçiş g zerg hları üzerinde yer alan ve bu özelliği dolayısıyla da jeo-politik anlamda önemli bir vilayeti olan Sivas vilayetinde darüleytam sayısının neden bu kadar çok olduğuna dair net bir açıklama sunmak güçtür. Ancak dönemin gelişmeleri çerçevesinde bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bunlar arasında devam etmekte olan savaşlar ve ayrıca o bölgedeki çetelerin saldırıları neticesinde Sivas'taki şehit ve yetim sayısının fazla olması⁹⁴⁶, Sivas'a başka yerlerden muhacirlerin ve yetimlerin getirilerek buralara yerleřtirilmesi⁹⁴⁷, mevcut yetimhanelerin veya  ks z yurtlarının darüleytam müessesesi çatısı altında değerlendirilmesi vs. durumlar sıralanabilir.

Bunlara bir örnek olarak göstermek gerekirse; Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi, Sivas'ta yerel halkın girişimleri ile 1333 (1917) yılında tesis edilmiş olan 3 şubeden müteşekkil *Sivas  ks z Yurdu'nu*, içine düştüğü g  durumdan kurtarabilmek adına aynı yılın Ağustos ayından itibaren kendi bünyesine katarak devamlılığına katkı sağlamaya  alıřmıřtır⁹⁴⁸.

Sivas'taki  ks z Yurdu'nun yaşadığı sıkıntıların sebepleri arasında ise  ks z yurtlarında, heyet-i idare ile heyet-i muhasebe olmak üzere iki farklı idari birimin varlığının olduğu öne sürülmektedir. şöyle ki özelde Sivas  ks z Yurdu örneğinden hareketle, burada kalan çocukların eğitim ve öğretimlerine ilişkin programlar hazırlanırken veya uygulamaya sokulurken bu iki idarenin farklı yaklaşımları söz konusu olabilmekteydi. Yani idari anlamda bir çakışmanın varlığı söz konusuydu. Örneğin Heyet-i İdare, “mademki yurdun varidatını (gelirlerini) biz temin ediyoruz,  yleyse eğitim- ğretim programını da biz idare edeceğiz” şeklinde yaklaşarak daha çok sanayi eğitimi ağırlıklı bir program hazırlayabilmekteydi⁹⁴⁹. Bunun da bir neticesi olarak değerlendirebileceğimiz şekilde Sivas

⁹⁴⁶ Recep  elik, “Savaş, G  ve Sürgünün Mağdurları Yetim  ocuklar: Sivas Darüleytamı / Yetimhanesi”, **Kırım G  ve Sürgün**, Ed. Ahmet Koçak, Hamza Ateş, Akılfikir Yayınları, İstanbul, 2019: s. 219.

⁹⁴⁷ Okur, 1996: s. 51.

⁹⁴⁸ MEM, 1334: s. 11.

⁹⁴⁹ Ali Ulvi, “Yurtlarda İdari Tecdid”, ** ks z Yurtları Mecmuası**, No:10, 30 Teşrin-i Sani 1333: s. 73-74.

Darüleytamı'ndaki çocuklar, ağırlıklı olarak beyaz işleri ve dokumacılık işlerini öğrenmekteydi⁹⁵⁰.

3.8.2.27. Amasya Darüleytamı

Amasya Darüleytamı'nın 1331 (1915) yılına ait veriler dikkate alındığında henüz kurulmamış olduğu, ancak 100 yetim kapasiteli bir şube olarak tesis edilmesi planlandığı görülmektedir. Ayrıca bu il sınırları içerisindeki kazalarda o yıl faal olan 5 Öksüz Yurdu'nun söz konusu darüleytam teşkilatlanması içerisinde değerlendirileceği de belirtilmiştir⁹⁵¹. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi, sürdürülebilirlik anlamında güçlük yaşayan bu öksüz yurtlarını Amasya Darüleytamı zükûr şubesi teşkilatlanması içerisinde değerlendirdikten sonra 1333 (1917) yılında kendi bünyesine katarak bir taşra darüleytamı olmasını sağlamıştır⁹⁵². Bu şubedeki yetimlere, marangozluk ve demircilik işlerine ilişkin meslekî eğitimler verilmekteydi⁹⁵³.

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'nin bütçesine 1337 (1921) yılında çıkarılan bir kanun ile Amasya'da Şefkat-i İslamiye Cemiyeti tarafından kurulmuş olan darüleytamın (Şefkat-i İslâmiye Yurdu) hesabına olmak üzere 5.000.000 kuruşluk bir ilave yapılması düzenlenmiştir⁹⁵⁴. Bu kanundan hareketle bu vilayetteki darüleytamın Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürdüğünü söyleyebilmekteyiz. Bir sivil toplum kuruluşu tarafından tesis edilmiş olan bu darüleytamda 1337 (1921) yılı itibarı ile 260'ı aşkın çocuk olup, bunların 140'ının yaşları 6-11 yaşları arasında değişmekteydi. Ayrıca toplamı 20 kadar olan yaşlı ve acizin de bu şubede barındırılıp iaselerinin temin edildiği anlaşılmaktadır. Bu şubeye ilişkin aktarılabilecek bir başka bilgi de burada barındırılan çocukların çok büyük bir

⁹⁵⁰ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹⁵¹ BOA.MF.EYT.19.20.

⁹⁵² MMEM, 1334: s. 12.

⁹⁵³ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹⁵⁴ "Amasya'daki Şefkati İslâmiye Yurdu İçin Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Bütçesine Beşbin Lira Tahsisat Kabulüne Dair Kanun", Kanun No: 15, 15 Teşrin-i Evvel 1337.

oranın doğu cephelerinde şehit düşen askerlerin yetimlerinden müteşekkil olmasıdır⁹⁵⁵.

3.8.2.28.Maraş Darüleytamu

Taşra darüleytamlarının durumuna ilişkin hazırlanan 16 Kanun-i Evvel 1331 (29 Aralık 1915) tarihli belgeden hareketle Maraş'ta 200 erkek ve 200 kız çocuk kapasiteli 4 şubeden oluşacak bir darüleytam şubesinin hazırlanmış olduğu görülmektedir. Aynı kayıta 400 olarak belirlenen toplam kapasitenin tam doldurulamamış olduğu görülmektedir. Buna göre bu tarihte şubede kayıtlı 66 erkek ve 55 kız yetim bulunmaktadır⁹⁵⁶. Ayrıca bu darüleytamin dışında Maraş'ta mevcut iki yetimhanenin de dahil edilmesi ile birlikte bu kapasitenin 250 kız ve 250 erkek olmak üzere 500'e çıkarılabileceği de bir başka belgede⁹⁵⁷ rapor edilmiştir.

3.8.2.29.Erzurum Darüleytamu

Erzurum Darüleytamu'nun binası, 1331 (1915) yılında 200 yetim kapasiteli olarak tesis edilmiş olup⁹⁵⁸, daha sonraki yıllarda bu darüleytamdaki çocuklara marangozluk, demircilik ve kunduracılık meslekleri öğretilmiştir⁹⁵⁹. 1340 (1924) yılı verilerinde şubenin sadece erkek yetimlere mahsus bir darüleytam olduğu anlaşılmakla birlikte mevcudunun da 205 olduğu görülmektedir⁹⁶⁰.

3.8.2.30.Erzincan Darüleytamu

Erzincan, 1. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda ciddi bir Rus saldırısının ve ayrıca bölgenin önemli meselelerinden biri olan Ermeni olaylarının yoğun olarak yaşandığı bir yer olmuştur. Başta Rusya'nın ulus devlet kapsamındaki kışkırtma ve cesaretlendirmeleri ve ayrıca Ermenilerin de bu minvaldeki ayrılıkçı girişimleri neticesinde ortaya çıkan çatışma ve ölümler, Erzincan'da sayıları her geçen gün artan yetim ve korunmaya muhtaç çocuk sorununun yaşanmasına yol açmıştır. Şehirde

⁹⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, "Muaveneti İçtimaiye Müdüriyeti Umumiyesi Bütçesi", Cilt: 24, 126. İctima, 25.10.1338: s. 179.

⁹⁵⁶ BOA.MF.EYT.19.18.

⁹⁵⁷ BOA.MF.EYT.19.20.

⁹⁵⁸ BOA.MF.EYT.19.18.

⁹⁵⁹ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹⁶⁰ Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, s. 82.

yaklaşık 500 kadar yetimin olduğu yönündeki ifadenin teyidi için Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Erzincan sancağına yazılan 1336 (1920) yılına ait belge⁹⁶¹, durumun vehametini gözler önüne sermektedir. Söz konusu durumun teyidi üzerine 23 Mayıs 1334 (23 Mayıs 1918) tarihinde Erzincan'da 500 çocuk kapasiteli bir yetimhanenin kurulması⁹⁶² ve yine tesisat masraflarının da seferberlik tahsisatından karşılanmasını öngören bir kararın⁹⁶³ alındığı görülmektedir.

Erzincan Darüleytamı için bir binanın inşa edilmesine yetecek tahsisatın olmaması dolayısıyla ilk etapta mevcut binalar arasında uygun bir binanın bu amaca hasredilmesine çalışılmıştır. Bu arayışlar çerçevesinde daha önce Erzincan Askeri İdadî Mektebi olarak kullanılan ve bu mektebin Sivas'a taşınmış olması dolayısıyla hâlihazırda boşta kalan binanın kullanılması istenmiştir. Ancak Harbiye Nezareti'nin bu binanın geçici süre ile tahliye edilmiş olduğu yönündeki ifadesi⁹⁶⁴ üzerine darüleytamın bu binada faaliyet göstermesi mümkün olmamıştır⁹⁶⁵.

Şubenin kuruluş tarihine ilişkin bilgiye ulaşamamış olmakla birlikte Kazım Karabekir'in Erzincan'a ilişkin hatıralarına da dayanarak vilayetteki ihtiyacın karşılanması adına bir darüleytam şubesinin kurulmuş olduğunu söyleyebilmekteyiz. Şöyle ki Kazım Karabekir hatıralarında Erzincan'daki toplam 200 erkek yetim mevcutlu darüleytamı, idari yetersizlik ve kötü şartlar altında bulunması dolayısıyla 1335 (1919) yılı içerisinde komutanlığını yaptığı Kolordu Komutanlığı bünyesine aldığı şeklindeki ifadesi söz konusudur⁹⁶⁶.

3.8.2.31.Samsun Darüleytamı

Darüleytamların ilk dönemlerine ait bir belgede mevcut Samsun Darüleytamı zükûr şubesinde kaç çocuğun olduğunun tespiti için bir komisyon teşkil edildiği ancak henüz bir neticeye varılamadığı için mevcudun belirlenemediği ifade

⁹⁶¹ BOA.DH.ŞFR.86.154.

⁹⁶² BOA.MF.MKT.1234.107.14.

⁹⁶³ BOA.MF.MKT.1234.107.52.

⁹⁶⁴ BOA.MF.MKT.1234.107.47.

⁹⁶⁵ Galip Eken, "Erzincan Darüleytamına Dair Bazı Bilgiler", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14-1, Haziran 2013: s. 126.

⁹⁶⁶ Kazım Karabekir, 1960: s. 397.

edilmiştir. Öte yandan şubenin tahsisatının Maarif Nezareti tarafından temin edileceği ve 100 erkek çocuğa mahsus planlanmış bir şube olacağı bilgisine de yer verilmiştir⁹⁶⁷. 1333 (1917) yılı ortalarına ait bir kayıta şubede toplam 11 hizmetli ile birlikte 6 muallim ve memurun istihdam edildiği bilgisine de ulaşılmaktadır⁹⁶⁸. Samsun Darüleytamı'nda çocuklara öğretilen meslekler ise kunduracılık, dokumacılık ve marangozluk şeklindeydi⁹⁶⁹.

3.8.2.32.Merzifon Darüleytamı

Merzifon Darüleytamı'nın zükûr ve inas şubeleri ile birlikte Darüleytam Müdüriyeti'nin taşra teşkilatlanmasına dahil olması da yine 1333 (1917) yılı tarihine tekabül etmektedir⁹⁷⁰. Bu tarihten önce kurulmuş olsa da sürdürülebilirlik anlamında sorun yaşamakta olan bu şube, Darüleytam Müdüriyeti tarafından destek çıkılmak adına müesseseye katılarak taşra teşkilatını oluşturan şubelerden biri olmuştur.

3.8.2.33.Bigados Darüleytamı

Cumhuriyet sonrasına ait 1924 yılında kaleme alınan bazı belgeler ele alındığında Silivri'nin Bigados karyesinde yer alan bir köyünde darüleytamın tesis edildiği anlaşılmaktadır. 750 kişilik bir darüleytam olarak tasarlanan bu şube, öncesinde Rum ve Ermenilere ait olan bina ve arazilerin işgal edilmesi suretiyle tesis edilmiştir. Ayrıca bu darüleytama öncelikle mübadele kapsamında Balkanlardan gelecek muhacir kimsesiz çocukların yerleştirilmesi de öngörülmüştür⁹⁷¹.

1340 (1924) yılı içerisinde ülke genelinde toplam 18 şubesi olan Darüleytam müessesesinin Bigados'taki bu şubesinin idame ettirilmesinin kolay olmayacağı düşüncesi ile kapatılması ve burada barındırılan yetimlerin de diğer şubelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu temel gerekçe ile diğer şubelere gönderilen çocukların sağlık muayenelerinin yapılması adına özellikle İstanbul'da bir

⁹⁶⁷ BOA.MF.EYT.6.521.

⁹⁶⁸ BOA.MF.EYT.7.608.

⁹⁶⁹ Mehmet Mesih, "Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları", s. 562.

⁹⁷⁰ MMEM, 1334: s. 12.

⁹⁷¹ M. Taner Koltuk, S. Atilla Sağlamçubukcu, **Milli Mücadeleden Cumhuriyete Belgelerle Silivri: Bir Şehir Monografisi-3**, Mercek Yayınları, İstanbul, 2013.

preventoryumun (karşılıyıcı hastahane) kurulması da tavsiye edilmiştir⁹⁷². Nihai olarak 1340 (1924) yılı itibari ile şubede sadece 82 kadar erkek yetimin kaldığı görülmektedir⁹⁷³.

3.8.2.34.Şam Darüleytamı

Osmanlı'nın Arap nüfusunun yoğun olarak yaşadığı topraklarındaki vilayetlerinden biri olan Şam'da 1331 (1915) yılında bir darüleytam şubesinin tesisine başlandığı görülmektedir. Bu şubenin kurulmasının temel gerekçesi ise o dönem yoğun bir şekilde gayrimüslimlerce yürütülen misyonerlik faaliyetlerinden Şam'da bulunan Müslüman yetim çocukları koruyabilmek ve bu şekilde dinlerini ve mezheplerini muhafaza etmelerine yardımcı olmak şeklinde belirtilmiştir⁹⁷⁴.

Öte yandan Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın bölgedeki icraatlarının ele alındığı 1333 (1917) tarihli bir raporda tehcir kapsamında Şam'da muhacir Ermenilerin yetimlerine mahsus bir darüleytamın da kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır⁹⁷⁵.

3.8.2.35.Cebel-i Lübnan (Aynitura) Darüleytamı

Cemal Paşa'nın komutanlığını yaptığı ve daha sonra lağvedilen 4. Ordu Komutanlığı, tehcir kapsamında Erzurum bölgesinden getirilen muhacirlerin yetimleri ile birlikte Ermeni muhacirlerinin yetimlerine mahsus olmak üzere Şam, Beyrut ve Lübnan gibi yerlerde darüleytamlar kurmuştur. Komutanlığın kurmuş olduğu darüleytamlar arasında Lübnan'da bulunan ve bir dönem için Halide Edip Adıvar'ın denetmen⁹⁷⁶ olarak bulunduğu Aynitura Darüleytamı'nın görece daha önemli olduğu ifade edilmektedir⁹⁷⁷. Cemal Paşa hatıratında söz konusu darüleytamı,

⁹⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, "Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 3.

⁹⁷³ Maarif Vekaleti, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası, s. 82.

⁹⁷⁴ BOA.Y.PRK.UM.46.63.

⁹⁷⁵ Genelkurmay Başkanlığı, 2007: s. 698.

⁹⁷⁶ Halide Edip Adıvar, meclis kayıtlarında Aynitura Darüleytam şubesinin kurucusu olarak işlenmiştir (TBMM Albümü (1920-2010), 2. Cilt (1950-1980), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010: s. 570) .

⁹⁷⁷ Genelkurmay Başkanlığı, 2007: s. 698.

sadece Ermeni çocuklara mahsus olarak faaliyette bulunmak üzere kurduğunu ve burada 1.000 kadar Ermeni çocuğun barındırılıp iâşe edildiğini ifade etmiştir⁹⁷⁸.

3.8.2.36. Diğer Darüleytamlar

Osmanlı topraklarında dağınık bir şekilde her bir vilayette veya livada bir veya birden fazla darüleytam şubesinin tesis edilmiş olduğu ve toplam sayıları ile ilgili olarak farklı kayıtlar olmakla birlikte 65 olarak ele aldığımızda yukarıdaki sayılanların dışında şubelerin de olduğu pek tabidir. Ancak verilerine ulaşamadığımız için bu noktada bu başlık altında sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Bu bağlamda darüleytam şubelerinin sıralandığı 27 Haziran 1332 (10 Temmuz 1916) tarihine ait bir belgede⁹⁷⁹ yukarıda ismini zikrettiğimiz darüleytam şubelerinin dışında; Girit, Ladik, Tunus, Gümrük, Aziziye, Hafik, Divriği, Havza, Bağdat, Zara, Zile, Beyrut, Kütahya, Menteşe, Sinop, Eskişehir Darüleytam şubelerinin isimlerine de yer verilmiştir. Ayrıca vekillik yapmış olanların kısa künyelerinin işlendiği bir kaynakta Kırşehir’de de bir darüleytamın olduğunu anlamaktayız⁹⁸⁰. Darüleytam şubelerinin 1331 (1915) yılına ait bir belgede⁹⁸¹ bazı makamlarca Eskişehir’de bir darüleytam olup olmadığına ilişkin bir sorunun sorulduğu, ancak henüz buna ilişkin bir cevabın alınmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte bir başka belgeden⁹⁸² de anlaşıldığı üzere 1333 (1917) yılında bu ilde henüz bir darüleytam açılmamıştır.

3.9. Darüleytam Müessesesinin Mali Durumu

Darüleytamlar, bir sosyal hizmet kurumu olarak başta yetim ve öksüz çocuklar olmak üzere bakıma muhtaç, kimsesiz, fakir çocuklara hizmet sunma temel amacı ile kurulmuşlardır. Bu bağlamda hem Osmanlı Devleti’nin son yıllarının hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarının önemli bir sosyal hizmet kurumuydu.

⁹⁷⁸ Behçet Cemal (haz.), **Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa: Hatıralar**, Selek Yayınları, 1959: s.329.

⁹⁷⁹ BOA.MF.MKT.1216.14.

⁹⁸⁰ **TBMM Albümü (1920-2010)**, 1. Cilt (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010: s. 210.

⁹⁸¹ BOA.MF.EYT.19.18.

⁹⁸² BOA.DH.UMVM.151.10.

Ayrıca yerine getirdikleri hizmetler dolayısıyla gerek halk ve gerekse devlet nazarında büyük bir öneme sahipti. Bu müessesenin faaliyetlerde bulunma noktasında masraflarını karşılayacak bağış, hibe, kira gelirleri, çeşitli işlerden getiriler, devletin destekleri vs. bir takım gelir kalemleri bulunmaktaydı. Diğer yandan tesisat-inşaat, tamirat, kira, personellerinin maaş ve ücretleri, ısınma, aydınlatma, su, nakliye vs. müessesesevi ve yönetime ilişkin giderlerinin yanında sorumluluğu altına alınmış oldukları çocukların eğitim-öğretim, iâşe, barınma, giyim, sağlık vs. faaliyetlerinden kaynaklanan giderleri söz konusuydu.

Kuruluşunun ilk yıllarında özellikle yabancı devletlerce ve gayrimüslim cemaatlerce kullanılan binaların malzemeleri ile birlikte devralınmasının önemli bir etkisi ile mali anlamda görece bir rahatlık söz konusu olmuştur. Ancak ilerleyen yıllarda bir yandan sürekli kayıplar, borçlanma ve mali darboğazların etkisi ile devlet bütçesinde giderek büyüyen bir açık meydana gelmekte, bir yandan da halk her geçen gün daha da fakirleşmekteydi. Giderek ağırlaşan bu şartlar ise darüleytamların sürdürülebilirlikleri üzerinde olumsuz yönde etkiler doğurmuştur. Zaten varlığını sürdürme ve faaliyetlerini devam ettirme noktasında ihtiyaç duyulan mali kaynağın büyük bir kısmının devlet desteği ile temin ediliyor olması da bu durumu kaçınılmaz kılmıştı.

Darüleytamların mali durumunu ele alacağımız bu başlık altında öncelikle ne gibi gelirleri ve giderlerinin olduğu ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Akabinde de Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kuruluşunu takip eden yıl için düzenlenen ilk bütçesi ile müessesenin kapatılması öncesinde düzenlenen son yıl bütçesi de dahil olmak tüm bütçeleri ele alınacaktır.

3.9.1. Darüleytamın Gelirleri

Mülhak bir bütçe ile idare edileceği düzenlenen Darüleytam Müdüriyeti'nin geliri noktasında ilk etapta kuruluş sermayesi olarak tahsis edilen 500.000 dönümlük arazi ile birlikte genel bütçeden bir defaya mahsus olarak verilmesi hükme bağlanmış olan 150.000.000 kuruşu zikretmek gerekir. Bunun yanında nizamnamenin 3. maddesinde de müessesenin faaliyette bulunduğu süre zarfında ne gibi gelir kalemlerinin olduğu düzenlenmiştir. Bunlar; genel bütçeden her sene için

darüleytamlar adına ayrılacak miktar, valilik özel bütçesi ile belediye bütçelerinden yapılması öngörülen aktarımlar, darüleytamlara ait gayrimenkulleri üzerinden elde edilecek kira veya faiz gelirleri, bağış ve hibeler ve son olarak da çeşitli gelirler şeklinde sıralanmıştır⁹⁸³.

Yukarıda sayılan gelir kalemleri arasında valilik ve belediye bütçelerinden temin edilmesi öngörülen aktarımlarda süreklilik sağlanamadığı için darüleytamlar bu gelir kaleminden gerektiği gibi yararlanamamıştır⁹⁸⁴.

Darüleytamlara bazen diğer müesseselerden de yardım ve destek sağlandığı görülmüştür. Bu bağlamda bir gazetede Adana vilayeti gibi kritik bir şehirde zor şartlar altında faaliyet sürdüren Adana Darüleytam'ına, Hilal-i Ahmer tarafından 1340 (1924) senesinin Eylül ayına kadar toplamda 258.000 kuruşluk bir yardımda bulunulduğu haberine yer verilmiştir⁹⁸⁵.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin, müesseseye gelir sağlamak adına sergiler gerçekleştirdiği de görülmektedir. 1922 (1338) yılında Ramazan ayı içerisinde Divanyolu'nda küçük bir evde gerçekleştirilen sergi aracılığıyla müesseseye bağış ve yardım temin edilmeye çalışılmıştır. Sergide darüleytam talebelerinin 1 yıl süresi içerisinde yapmış oldukları ürünler sergilenmiş ve bunların satışından sağlanan meblağ ise müessese hesabına gelir olarak kaydedilmiştir. Ancak söz konusu sergi sonunda darüleytamlara sadece 249.600 kuruşluk bir gelir sağlanabilmiştir. Bu gelirin mevcut 23.000.000 kuruşluk açığın kapatılmasında oldukça yetersiz kalması ise darüleytamların birer üretim birimleri haline getirilmek suretiyle sadece bağış ve yardımlara bağımlı bir yapıdan kurtarılması düşüncesini gündeme getirmiştir⁹⁸⁶.

Yine müesseseye gelir sağlamak ve bu müesseselerdeki çocukların emeklerinin sergilenmesi amacı ile Ankara Darüleytamı binasında gerçekleştirilen

⁹⁸³ **Düstur**, 2. Tertib, 9. Cilt, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 575.

⁹⁸⁴ “Darüleytamlar”, **Muallim**, s. 586.

⁹⁸⁵ “Adana Darüleytamına Muavenet”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, Yıl: 5, Sayı: 49, 15 Eylül 1925: s. 173.

⁹⁸⁶ Ahmed Tevfik, “Yine Darüleytamlarımıza Dair”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 28, 1 Ağustos 1338: s. 52.

sergiye de bakmak gerekir. Söz konusu sergiye getirilen talebelerin kendi emekleri ile ortaya çıkarmış oldukları ürünlerin toplam satış değerinin 900.000 kuruş civarında olduğu bilgisine yer verilmiştir. Buna ilave olarak söz konusu sergi aracılığıyla yaklaşık 600.000 kuruşluk bir satış geliri elde edildiği bilgisi de eklenmiştir. Sergi izlenimlerini aktaran yazar, kuruma gelir sağlanması için bu gibi sergilerin sayısının arttırılması ve ayrıca bu sergilere getirilecek ürünlerin seçiminde de mahalli ihtiyaçların göz önünde bulundurulması tavsiyesinde bulunmuştur⁹⁸⁷.

Darüleytam gelirlerini ele aldığımız bu başlık altında müessesenin bütçe görüşmelerinin yapıldığı meclis toplantılarında⁹⁸⁸ bazı karışıklıklara yol açan bir tartışmaya da değinmek gerekmektedir. Bu tartışmanın temelinde 1331 (1915) yılında kabul edilen ve “evlad-ı şuheda vergisi”⁹⁸⁹ ismi ile anılan kanundur. Söz konusu kanun, şehit çocuklarına yönelik çeşitli eğitim ve sanat birimlerinin teşkili noktasında ihtiyaç duyulacak parasal kaynağın temini için posta ve mektup pullarından ve ayrıca tütün⁹⁹⁰, sigara gibi bazı tüketim maddeleri üzerinden vergi alınmasını⁹⁹¹ düzenlenmekteydi. Sadece 1332 (1916) yılına kadar geçerli olacak şekilde kısa süreli olarak uygulanan bu vergi kanununun karışıklığa yol açan boyutu; bu verginin her ne kadar darüleytam şubelerinin kuruluşu ile alakası olmasa da bu amaçla düzenlendiği şeklinde algılanmasıdır. Bir başka deyişle darüleytamalar resmen ilk olarak 1330 (1914) yılında kurulmuş ve bir sene sonrasında da yani 1331 (1915) yılında da şehit çocuklarına yönelik birimler kurulmasına kaynak oluşturmak adına Evlad-ı Şuheda Vergisi kabul edilmiştir. Ancak, bu vergiden elde edilen gelirler, Maliye Encümeni tarafından darüleytamaların kuruluş gelirleri arasında

⁹⁸⁷ Mehmet Mesih, “Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları”, s. 563.

⁹⁸⁸ İlgili meclis görüşme tutanakları için bkz.: MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 387-400; MMZC, Devre: 3, Cilt: 1, 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 193-204.

⁹⁸⁹ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336, s. 610-611.

⁹⁹⁰ Tütün tüketimi üzerinden yapılan vergilendirmenin 18 Mart 1338 tarihli kanunla yeniden ele alınarak bir miktar artışa gidildiği ve bu vergilendirmeden elde edilen gelirin de devlet hazinesine gelir olarak kayıt edildiği görülmektedir (**Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1336, s. 627).

⁹⁹¹ Maarif Nazırı Ali Münif Bey, konulan bu vergiler aracılığıyla darüleytamalara yıllık 150.000 liralık bir gelir sağlandığı bilgisini vermektedir (MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 481).

olduğu sanılmıştır. Bunun böyle olmadığı ise Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey tarafından kesin bir dille ifade edilmiştir.⁹⁹².

Öte yandan her ne kadar söz konusu kanun ile darüleytamların kurulması arasında bir alaka olmadığı ifade edilmiş olsa da gerek meclis görüşmeleri ve gerek maliye encümeninin değerlendirmeleri göz önünde bulundurulduğunda bu vergi gelirinin daha sonrasında Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesi ile ilişkili bir hale geldiği anlaşılmaktadır. Yani söz konusu vergi gelirleri, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Kanunu'nda müdüriyetin gelirleri arasında sayılan “*muvaazene-i umûmiyyeye her sene konulacak mebâliğ*” ile ilişkili bir duruma gelmiştir. Zira Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in de ifade ettiği üzere muvaazene-i umumiyeden (devlet genel bütçesi) aktarılması öngörülen meblağ, söz konusu vergi kanunuyla toplanmış olan ve devlet genel bütçesine giren miktardan her sene için Darüleytam müessesesine gelir olarak aktarılması öngörülen kısmına karşılık gelmektedir. Ahmed Şükrü Bey, ayrıca genel bütçeye aktarılmış olan meblağın tasarruf yetkisinin Hükümete ait olduğunu hatırlatarak bu meblağdan Darüleytam Müdüriyeti'nin payına düşeninin verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Son olarak bu vergi gelirinin 1331 (1915) ve 1332 (1916) yılları toplamının 40.000.000 kuruşluk bir miktara ulaştığını da aktarmıştır⁹⁹³.

Çocukların bakımı, iaşesi, eğitim-öğretimi, geliştirilmesi vs. hizmetlerin icra edilmesi, içinde bulunulan şartlar çerçevesinde giderek daha maliyetli bir hal almıştır. Bu noktada mevcut gelirlerin yetersiz olduğu bunun için de ilave bazı gelir kalemlerinin tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunların arasında memur maaşlarından belirli bir oranda pay ayrılması, milletvekillerinin kendi maaşlarından belirli bir miktarı bu amaca hasretmesi vs. gibi önerilerle gelir teminine ve artırılmasına ilişkin yolların arandığı görülmektedir⁹⁹⁴.

⁹⁹² Ahmed Şükrü Bey, kanun ile darüleytamların kuruluşu arasında bir ilişki olmadığı yönündeki söylemini evlad-ı şuheda vergisi kanununun 3. madde düzenlemesine dayandırmaktadır. Zira maddede, elde edilen gelirin doğrudan doğruya bankaya konulacağı ve nasıl bir tasarrufta bulunacağının ise meclise bırakıldığı düzenlemiştir. Buradan hareketle, elde edilecek vergi gelirlerinin sırf şehit çocuklarına mahsus olduğunun anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir (MMZC, Devre: 3, Cilt: 1, 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 193-194).

⁹⁹³ MAZC, Devre: 3, Cilt: 2, 50. İnikad, 27 Mart 1333 (1917): s. 400.

⁹⁹⁴ MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 488-489.

Yine iaşe için kaynak üretmek adına Maliye Encümeni'nin tavsiye ettiği bir yöntem de Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin ticari faaliyetlerde bulunması şeklinde olmuştur. Öneride özellikle müdüriyetin teşkilat kanunundaki “hukuki kişiliğe sahip” bir müessese olması yönüne vurgu yapılmış ve teşkil edilecek bir heyet ile ticari işlerle ilgilenme, sözleşme yapmak ve ticari şirket ortaklığında bulunabilme faaliyetleri yürütebileceği ve bu yolla da müesseseye gelir sağlamaya çalışabileceği ifade edilmiştir⁹⁹⁵. Darüleytamların sanayi birimlerinin 1333 (1917) yılına kadarki süre zarfında meydana getirdiği ürünlerin satışından toplam 574.826 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir⁹⁹⁶.

Darüleytamların gelir anlamında büyük problemler yaşadığı süreçte, bunun çözülebilmesi veya en azından hafifletilmesi adına Maarif Nazırı vekili Ali Münif Bey, savaştan büyük servet edinen bazı eşhastan⁹⁹⁷ savaş gelirleri ismi ile belirli oranda vergi alınarak müessese hesabına katkı sağlanması önerisinde bulunduğu da görülür⁹⁹⁸. 4 Nisan 1334 (4 Nisan 1918) tarih, 126 numara ve “Harp Kazançları Vergisi'nin Temin-i Tahsili İçin Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun” ismi ile yürürlüğe giren kanun, esas itibari ile verginin temini için alınacak tedbirleri ve takip edilmesi gereken usulü düzenlemiştir⁹⁹⁹. Daha sonra savaş sırasında aşırı, olağan dışı düzeyde kâr elde eden ticaret ehline uygulanmak üzere 14 Kanun-u Evvel 1335 (14 Aralık 1919) tarihinde 308 numaralı “Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname”¹⁰⁰⁰ ile bir defaya mahsus vergi alınması kabul edilmiştir¹⁰⁰¹. Ancak

⁹⁹⁵ MEMEM, 1334: s. 19; MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918).

⁹⁹⁶ MEMEM, 1334: s. 6-7.

⁹⁹⁷ Harp Kazançları vergisine ilişkin gerçekleştirilen meclis görüşmesinde söz alan İstanbul milletvekili Hacı Şefik Bey, bu kişilerden alınacak vergiyi dünyanın en adilane vergisi olarak tanımladıktan sonra vergi alınması gereken kişilerin de alelade ticaretle uğraşan ticaret erbabından ziyade savaşları fırsat bilip yaptıkları ticaretle büyük kazançlar elde edenlerin olması gerektiğini ifade etmiştir. İlaveten, savaşı memnuniyetle karşılayan ve hatta insanların açlıktan ölmelerine yol açacak bir zihniyetle ticaret yapan ve bu şekilde servetlerini katlayan insanlardan bu gasbının söz konusu vergi ile geri alınmasının mümkün olacağını dile getirmiştir (MMZC, “Harp Kazançları Vergisinin Temini İstifası İçin Tedabiri Evveliyeyi Muhtevi Kanun Lâyihası”, 25. İnikad, 25 Mart 1334 (1918): s. 350).

⁹⁹⁸ MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 486).

⁹⁹⁹ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 422-423.

¹⁰⁰⁰ İlk defa yasal olarak 1919 yılında gerçekleştirilen bu vergi düzenlemesi, daha sonraki yıllarda aynı yıllara atıfla (yani savaşların yaşandığı 1914-1916 yılları arası) aşırı kazanç elde edenlerden

vergiye dair kapsamlı düzenlemeler içeren kararnamede toplanacak vergilerden darüleytama gelir sağlanacağına dair bir madde yer almamıştır.

Darüleytamların gelirleri başlığı altında dönemin Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in de sıklıkla muhatap olduğu ve üzerinde hararetli tartışmaların yaşandığı "koli" meselesine de değinmek gerekir. Maarif Nazırlığı'nın yanında vekâleten Posta, Telgraf ve Telefon Nazırlığı görevini de yürütmekte olan Ahmed Şükrü Bey'in, bu idarenin ihracat ve ithalat işlemleri sırasındaki nakliyyede kullanılan kolilerin satışı ve koli nakliyesi vs. uygulamaları vasıtasıyla Darüleytam müessesesi için bazı kazanımlar sağladığı ileri sürülmüştür. Kendi ifadeleri ile de varid olan bu getiri meselesi, hem meclis görüşmelerinde hem de Divan-ı Âli sorgulamalarında "yolsuzluk yapıldığı" gerekçesi ile Ahmed Şükrü Bey'in karşısına tekrar çıkmıştır.

Meclis görüşmelerinde Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatasına atfen Darüleytam Müdüriyeti'nin gelirleri arasında sayılan teberruat¹⁰⁰² kısmında "bazı hayır sahiplerinin aynî ve nakdî bağışları" şeklinde ifade edilen kısım ile ilgili detay bilgi sorulmuştur. Karesi azası Hüseyin Kadri Bey tarafından yöneltilen soruda Darüleytam bütçesine gelir olarak kaydedilen ve kimin ne miktarda bir bağışta bulunduğu detayları ile yazıldığı ifade edilen bu miktarların mal ve eşya gönderimi için hazırlanan kolilerle ilgili olup olmadığı sorulmaktadır. Maliye Encümeni reisi Sason Bey, koli uygulaması ile bazı tüccarlara Maarif Nazırlığı tarafından öncelik sağlandığını duyduklarını ancak bu konuda bir gelirin Darüleytam hesabına girdiğine ilişkin kayda rastlamadıklarını ifade etmiştir. Ahmed Şükrü Bey de bu hususu teyit ederek söz konusu ticari işler üzerinden elde edilen koli gelirlerinin Darüleytam bütçesindeki teberruat kalemi ile alakası olmadığını ifade etmiştir¹⁰⁰³.

Bu meselenin darüleytam ile alakası olmadığını, belirten Ahmed Şükrü Bey'in Divan-ı Âli'ye sevk edilerek sorgulamalara tabi tutulduğu dönemde bu mesele, "*hariçten buraya, buradan harice, yani Memalik-i Osmaniyyeye sevk edilen*

alınmak üzere temin edilen vergiler, önce 1922 yılı daha sonrasında da 1923, 1924 ve 1925 bütçe gelir kalemleri arasında sayılmıştır (Ali Rıza Gönüllü, "I. Dünya Savaşı Sonundan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar Harp Kazançları Vergisi (1919-1925)", **SUTAD**, Sayı: 42, 2017: s. 451-485).

¹⁰⁰¹ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 495-511.

¹⁰⁰² **MMEM**, 1334: s. 25.

¹⁰⁰³ **MMZC**, 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 193.

kolilerde suistimal olduğu rivayet ediliyor” şeklindeki soru ile tekraren gündeme gelmiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki’nin önde gelen simalarından ve keskin dili ile bilinen Ahmed Şükrü Bey’in bu konuya yaklaşımı da yine aynı sertlikte olup, söz konusu iddianın (nazırlık görevlerinden istifasında etkili olan Maliye Nazırı Cavid Bey’i ima etmek suretiyle) garazane (kin güdülerek) bir amaçla ileri sürüldüğünü ifade etmiştir¹⁰⁰⁴.

Kendisine yöneltilen koli meselesine ilişkin soruya cevaben; koli işlemleri aracılığıyla darüleytamlar adına para alınmadığı, bunun yerine tüccarların örneğin “ticari kolilerinin nakli noktasında kolaylık sağlanması halinde, piyasada 50 kuruşa satılan zeytinyağını darüleytamlara 7 kuruştan verebilirim” şeklindeki bazı tekliflerini değerlendirmeye almak suretiyle bir getiri sağlandığını ifade etmiştir. Ayrıca açıklamasına, müessesenin yapacağı satınalmalarda bu indirimli teklifle gelen tüccarın mallarının tercih edilmesi için Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’ne yazı yazdığını, bunun karşılığında da gönderilecek tren vagonlarından eğer 3 tane varsa 1 vagonunun bu tüccara tahsis edilerek kolaylık sağlandığını ilave etmiştir¹⁰⁰⁵.

Koli meselesinin Maarif Nazırlığı’ndan istifa ettiği ve ticaret işi ile meşgul olduğu zamanlarda da karşısına çıkmasına yol açan durumlardan birisi de ortağı olduğu şirketin Almanya’dan getirmiş olduğu şekerlerin tutulduğu 14 adet vagonudur. Sirkeci garındaki gümrükte beklemekte olan vagonlar, Ahmed Şükrü Bey ve şirket ortaklarının ihtikar¹⁰⁰⁶ gerekçesi ile sorgulanmasına yol açmıştır. Bu sorgulamadan beraat etmelerine karşın sıklıkla kendisini eleştiren kesimlerce dile getirilmiştir¹⁰⁰⁷.

¹⁰⁰⁴ “Said Halim ve Mehmed Tal’at Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âli’ye Sevkleri Hakkında Divaniye Meb’usu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur’a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zabtedilen İfadatı Muhtevidir”, s. 117, 121.

¹⁰⁰⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919): Beşinci Şube Tahkikatı, Teskilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehciri, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı**, Temel Yayınları, İstanbul, 1998: s. 204.

¹⁰⁰⁶ İhtikar kelimesi, ticari hayatta vurgunculuk, spekülasyon, stokçuluk gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

¹⁰⁰⁷ Müezzinoğlu, 2012: s. 9-10.

3.9.2. Darüleytamın Giderleri

Darüleytamların sabit ve önemli gider kalemlerinden biri olan müessesedeki çocukların ve müessese çalışanlarının temel yeme-içme giderleriydi. Bu gider kalemi için belirlenen miktar, taşra ve merkez şubeleri için ayrı ayrı düzenlenmekteydi. Buna göre merkez şubelerindeki her bir çocuk başına ayrılan yiyecek masrafı aylık olarak 150 kuruş ve taşra için ise 100 kuruş şeklinde uygulanmıştır. Çocukların günlük gıda ihtiyacı anlamında merkez müdüriyet tarafından ilk etapta günlük 2 öğün yemek tahsisatı yapılmış, ancak daha sonrasında Darüleytam müessesesinin gelirlerinin yetersizliği dolayısıyla bu merkez tahsisatı 1 öğüne düşürülmüştür. Yiyecek ihtiyacı dışında giyim, aydınlatma, yakacak, kırtasiye, temizlik, harçlık vs. ihtiyaçları için de farklı farklı miktarlar tespit edilmişti. Ancak hem devletin içinde bulunduğu kötü koşulların doğurduğu fiyat artışları, hem de söz konusu kalemler için tayin edilen miktarların iyi bir şekilde belirlenememiş olması, bir ihtiyaç için belirlenen miktarın diğer ihtiyaç için kullanılması gibi uygulamalara yol açmıştı¹⁰⁰⁸.

Çocukların yemek, giyecek, yakacak gibi en temel ihtiyaçlarının karşılanamaması dolayısıyla müessese Maliye Nezareti'nden 420.000 kuruşluk ek bir ödenek talep etmiştir. Çocukların yemek ihtiyacında kullanılmak için talep edilen söz konusu miktar, her bir çocuk başına günlük 15 kuruş hesabıyla değerlendirilmiştir. Öte yandan bir askerin aylık yemek masrafının 100 kuruş olduğu yerde bir çocuk için istenen yemek masrafı için neden günlük 15 kuruş gibi bir miktar istendiği şeklindeki soruya cevaben "İaşe Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'nin darüleytamların ihtiyacı olan erzakı, askere verdiği fiyattan vermediği" şeklinde olmuştur. Ayrıca söz konusu idarenin darüleytamlara ekmekten başka hiçbir şey vermediği de ilave edilmiştir¹⁰⁰⁹. Buradan hareketle 1333 (1917) yılında bir çocuğun iaşe, giyim ve eğitim masrafları 65-70 liraya mal edildiği için gelecek senelerin bütçe gelir rakamlarında artış yapılması gerekli görülmüştür¹⁰¹⁰. Bu noktada 1334 (1918) yılı bütçesine ilişkin Maliye Encümeni'nin sunduğu raporda ve bütçe cetvellerinde, 1333 (1917) yılındaki

¹⁰⁰⁸ MEM, 1334: s. 5-6.

¹⁰⁰⁹ MMZC, 12. İnikad, 17 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 149.

¹⁰¹⁰ MEM, 1334: s. 14.

gerçekleşen rakamlar da dikkate alınarak gelir ve gider kalmelerinde artışlar yapıldığı göze çarpmaktadır¹⁰¹¹.

1333 (1917) yılı içerisinde toplamda 11.680 çocuğun barındığı 65 şubeye ulaşan Darüleytam müessesesinde personel sayısı ve bu personelin maaş giderleri, her 5 çocuk başına 1 hizmetlinin düştüğü gerekçesi ile mecliste uzun eleştirilere maruz kalmıştır. Müessese bünyesinde çalışmakta olan hizmetlilerin 1.966 kişiden oluştuğu ve bunlara verilecek maaşın da çocukların iâşeleri için tahsis edilen miktarın yarısına yakın olduğu ifade edilmiştir. Bu meseleye çözüm olarak ise şubelerin birleştirilmesi ve bu suretle de personel sayılarında azalmaya gidilmesi tavsiye edilmiştir¹⁰¹².

Darüleytam müessesesinin gider kalemleri arasında önemli bir kısmını inşaat ve tamirat oluşturmaktaydı. Zira hem şubeler kurulmasına duyulan ihtiyaç hem de darüleytamların mevcut binaların çoğunun, hâlihazırda yetimlerin barınmasına veya buradaki çocuklara temel ve nesleki derslerin verilmesine elverişli olarak tasarlanmamış olması, inşaat masraflarını artıran temel gerekçeydi¹⁰¹³. Bu doğrultuda meclisin 9 Haziran 1334 (9 Haziran 1918) tarihli tezkiresinde çeşitli vilayetlerde tesis edilecek darüleytamlar için gereken paranın darüleytamlar bütçesinde bir tahsisat olmadığı için seferberlik bütçesinden temin edilmesi karara bağlanmıştır¹⁰¹⁴.

Öte yandan inşaat-tesisat-tamirat işlerinin yapılabilmesi için büyük meblağlar gerekirken, yiyecek, giyim vs. en temel ihtiyaçların dahi karşılanmasında yetersizlikler yaşanması, inşaat konusunda da büyük girişimlerin yapılabilmesini güçleştirmekteydi. Bazı şubelerde mevcut binalarındaki ufak tamiratların yanı sıra hamam-banyo, yemekhane, merdiven inşası veya tamirâtı, ayrıca su kuyusu ve tulumba açılması gibi işler de yapılmıştır. Konya Darüleytamı bünyesinde bir sanayi mektebi tesis edilmesi için merkez idare bütçesinden 215.000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Bununla da yetinilmeyip yıl içerisinde farklı zamanlarda hem maddi ilaveler yapılmış hem de Karahisar Darüleytamı'ndan bir iplik makinasının Konya

¹⁰¹¹ A.e., 29-30.

¹⁰¹² A.e., 19-20.

¹⁰¹³ "Darüleytam," **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1.

¹⁰¹⁴ BOA.MV.212.55-1.

şubesine gönderilmesi gibi araç-gereç yardımları da sağlanmıştır. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi, Balıkesir Darüleytam şubesinin kurulması için de 150.000 kuruş ayırmıştır. Bu tahsisatlar arasında öne çıkanlardan birisi de Armeşe Darüleytam şubesine tahsis edilen 400.000 kuruştur. Yukarıdaki tahsisatların dışında Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinden diğer şubelerin sanayi mektepleri için tahsis edilen 1333 (1917) yılına ait toplam rakam 283.982 kuruş kadar olmuştur¹⁰¹⁵.

Darüleytam müessesinin Osmanlı'nın son yıllarında içinde bulunduğu zor şartlardan derin bir şekilde etkilendiğini müşahade etmekteyiz. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1333 (1917) yılı bütçesi ile ilgili gerçekleştirilen meclis müzakerelerinde söz alan Maarif Nazırı vekili Ali Münif Bey, bu durumu *"1333 bütçesiyle melbusata ve sair levazımata tahsis edilen mebalîğ dahi iâşeye sarfolunduğu halde, yine bütün tahsisat sarfedildi... Şimdi ise, Darüleytamların üç, dört aylık idaresi için on para bile kalmamıştır. Hatta memurin maaşâtı bile iâşe umuruna sarfedilmiş, memurlar maaşsız kalmıştır"* şeklinde sözleri ile dile getirmiştir. Tahsisatın yetmemesi noktasında eleştirilere maruz kalan hususlardan biri olan müessesedeki personel sayısının fazlalığını ise dağınık şekildeki şube telkilatlanmasına ve ayrıca çocukların çoğunun bakım gerektiren küçük yaşlarda olmasına bağlamıştır¹⁰¹⁶.

3.9.3. Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Bütçeleri

3.9.3.1. 1331 (1915) Yılı Bütçesi

Darüleytamlar, resmi olarak ilk kez 1330 (1914) yılında kurulmuş olsa da dağınık birimler halinde oldukları için (Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kuruluş yılı olan 1333 (1917) yılına kadar) hepsine uygulanacak bir bütçeden bahsedilmesi söz konusu değildir. Bunun yerine mevcut darüleytamlardaki çalışanların maaş ve ücretlerinin yanı sıra masraflarının karşılanması adına Maarif Nezareti bütçesinin içerisinde bir madde şeklinde değerlendirilmekteydi. Bu bağlamda Maarif Nezareti'nin 1331 yılı bütçesinin görüşüldüğü meclis toplantısında

¹⁰¹⁵ MMEM, 1334: s. 6-7.

¹⁰¹⁶ MMZC, 12. İnikad, 17 Kânunuevvel 1333 (1917): s.149.

nezaret bütçe kanununun 17. faslına Darüleytam “maaş ve masrafları” için 2.807.000 kuruşluk bir tahsisat ayrıldığı görülmektedir¹⁰¹⁷.

3.9.3.2. 1332 (1916) Yılı Bütçesi

Maarif Nezareti’ne bağlı bir müessese olarak henüz mülhak, müstakil bir bütçe ile yönetilmeyen Darüleytam müessesesi için tahsis edilecek bütçe, yine bir önceki yıl gibi bu yıl için de Maarif Nezareti’nin bütçesinde bir başlık altında ele alınmıştır. Maarif Nezareti bütçesinin görüşüldüğü meclis toplantısında darüleytamlara 1332 (1916) yılı için 25.530.600 kuruşluk bir tahsisatın yapılması karara bağlanmış ve Maarif Bütçe Kanunu’nun 17. faslına işlenmiştir¹⁰¹⁸. Ayrıca yine aynı fasıl içerisinde değerlendirilmek üzere taşra darüleytamları için 2.500.000 kuruşluk bir ilave de yapılmıştır¹⁰¹⁹.

3.9.3.3. 1333 (1917) Yılı Bütçesi

1333 (1917) yılında kurulan Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi’nin ilk bütçesini düzenleyen 1333 yılı Bütçe Kanunu’nda¹⁰²⁰ müessesenin gelir toplamı 37.000.000 kuruş¹⁰²¹ olarak hesaplanmıştır. Bu rakamı oluşturan kalemler ise aşağıdaki gibidir:

- Genel bütçeden/hazineden aktarılacak meblağ: 32.000.000 kuruş
- Müessesenin kendi gelirleri: 4.000.000 kuruş
- Bağış ve yardımlar: 200.000 kuruş
- Belediye ve vilayetlerden sağlanacak aktarımlar: 800.000 kuruş.

¹⁰¹⁷ MMZC, “1331 Senesi Maarif Nezareti Bütçesi”, 11. İnikad, 29 Kânunuevvel 1330/1914: s. 155.

¹⁰¹⁸ MMZC, “1332 Senesi Maarif Nezareti Bütçesi”, 26. İnikad, 28 Kanunusani 1331 (1915): s. 543.

¹⁰¹⁹ MMZC, “1332 Senesi Maarif Nezareti Bütçesinin Muhtelif Fusul ve Mevadına Cem’an 13.450.000 Kuruş İlavesine Dair Kanun Lâyihası”, 15. İnikad, 8 Kânunuevvel 1332 (1916): s.196.

¹⁰²⁰ **Düstur**, 2. Tertib, 9. Cilt, Evkaf Matbaası, 1928: s. 601-602.

¹⁰²¹ Osmanlı Devleti’nde kuruş, lira karşılığı: 100 kuruş = 1 Lira şeklindedir. Dolayısıyla burada gelir toplamı olarak ifade edilen 37.000.000 kuruşluk tutarın 370.000 lira olarak alınması da aynı anlamı taşıyacaktır.

Bütçe kanununda müessesenin masraflarının tanzim edildiği B cetvelinde ise masraf kalemleri toplamının 35.257.800 kuruş olarak tahmin edildiği görülmektedir. Bu rakamı teşkil eden kalemlere ayrı ayrı bakmak gerekirse¹⁰²²:

- Dersaadet (İstanbul) ile İzmit Darüleytam şubelerinin maaş ödemeleri: 2.576.100 kuruş,
- İstanbul ile İzmit Darüleytam şubelerinin müessese genel masrafları: 22.460.000 kuruş,
- Darüleytam memurlarının harcırah giderleri: 184.000 kuruş,
- Vilayetlerde bulunan darüleytam şubeleri için ayrılan masraf giderleri: 9.716.700 kuruş.

Darüleytam müessesesinin 1333 (1917) yılı bütçesi* hazırlanırken ülkedeki durumun ne derece kötüleşebileceği konusunda iyi bir tahmin tutturulamamış olması dolayısıyla, belirlenen bütçe rakamları yetersiz kalmış ve zaman zaman bütçede artış yapılması ihtiyacı hissedilmiştir. Tahsisatın az olması ihtiyaçların teminini güçleştirmiş ve ayrıca düzenli bir şekilde takip edilememesine neden olmuştur. Örneğin 1333 yılı için bütçesinde müessesenin elde edeceği gelir toplamı olarak tahmin edilen 4.000.000 kuruşun (40.000 liranın) sadece 574.826 kuruşu müessese hesabına girmiştir. Toplam gelir rakamı alt maddelerini oluşturan bağış ve hibeler tümüyle elde edilebilmişken, vilayet ve belediye bütçelerinden gelmesi beklenen 800.000 kuruşluk yardım ise hiç alınmamıştır. Belediye ve vilayet bütçesinden yardım gelmemesinin ise bu iki idare ile Darüleytam müessesesi arasında bir ilişki, bir bağın kurulamamasından ileri geldiği iddia edilmiştir¹⁰²³. Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey, yetim çocukların bakımını üstlenen farklı vilayetlerdeki toplam 65 darüleytam şubesindeki çocuklara hizmet sunmanın yerel idarelerin de sorumluluğunda olduğundan bahisle belediye ve valiliklerin de yardımda bulunmak suretiyle katkıda bulunmalarının onların da yararına olacağını öne sürmüştür. Öte yandan bu miktar, esasında bir yardım mahiyetinde olduğu için tüm belediyeleri

¹⁰²² **Düstur**, 2. Tertib, 9. Cilt, Evkaf Matbaası, 1928: s. 601-602.

* Bkz.: EK-7

¹⁰²³ **MMEM**, 1334: s. 12, 22.

bağlayıcı olmaktan ziyade Darüleytam müessesesinin yazarak göndereceği yazıya olumlu dönen belediye ve vilayet idarelerinden alınacağı belirtilmiştir¹⁰²⁴.

Müessese gelirlerinin en büyük payını teşkil eden hazineden aktarılması beklenen 32.000.000 kuruşun 28.500.000 kuruşu tahsil edilmiştir. Bu bütçe kalemi, Maliye Nezareti tarafından 15 taksit halinde farklı taksit miktarlarında müesseseye ödenmiştir. Buna göre taksitler aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir¹⁰²⁵;

- İki taksidi Nisan ayı içerisinde toplam 3.000.000 kuruş,
- İki taksidi Mayıs ayında toplam 3.000.000 kuruş,
- İki taksidi Haziran ayında toplam 6.000.000 kuruş,
- Bir taksidi Temmuz ayında 3.000.000 kuruş,
- Bir taksidi Ağustos ayında 2.000.000 kuruş,
- İki taksidi Eylül ayında toplam 3.000.000 kuruş,
- Üç taksidi Teşrin-i Evvel ayında toplam 3.500.000 kuruş,
- İki Taksidi Teşrin-i Sani ayında toplam 5.000.000 kuruş.

Bütçede böylesi büyük bir payın taksitler halinde alınmış olması birçok mahsuru da beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce darüleytamlar, şubelerin ihtiyaçları olan şeyleri toptan satın alarak depolamak ve kışa hazırlık yapabilmek için çalışmalara girişmek imkânını elde edememiştir. Müessese, kasasında hazır bir paranın olmaması dolayısıyla; borç alma, borçların zamanında ödenememesi, tüccarların peşin para ile çalışmak istemeleri dolayısıyla çocukların erzaklarını temin edememe vs. problemlerle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Öte yandan, yukarıdaki taksitlendirmeler noktasında özellikle satınalma ihtiyacının en fazla olduğu ve ayrıca piyasa fiyatları anlamında da görece düşük fiyatların olabileceği bazı aylarda çok ciddi düzeylerin altına düşmesi de taksit ödemelerinden iyi bir şekilde yararlanılamaması sonucunu doğurmuştur¹⁰²⁶. Örneğin 3.000.000 kuruş taksit isabet

¹⁰²⁴ MMZC, “1333 Senesi Darüleytam Müdüriyyet-i Umumiyyesi Mülhak Bütçesi”, 53. İnikad, 11 Mart 1333 (1917): s. 164.

¹⁰²⁵ MEMM, 1334: s. 12-13.

¹⁰²⁶ A.e., s. 13.

eden Eylül ayında hem malların piyasa fiyatları görece daha az olmakta hem de müessesenin özellikle yakacak odun-kömür almak için paraya daha fazla ihtiyacı olmaktaydı. Ancak temin edilen taksidin yetersizliği dolayısıyla ya diğer masraf kalmelerine ayrılan bütçeden para aktarılmakta ya da dışarıdan borç alma yoluna gidilmekteydi.

1333 (1917) senesi için Maarif Nezareti bütçesinin görüşüldüğü meclis oturumunda Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in bu konu üzerine yapmış olduğu konuşmalarının önemle ele alınması icap eder. Basra vekili Hilmi Bey'in, Maarif Nezaretinin yaklaşık 50.000.000 kuruşluk bütçesinin 3 yıl gibi bir süre zarfında iki katına çıkmasının nedenlerini sormak suretiyle gündeme getirdiği bütçe meselesi, mecliste bazı vekillerin de değerlendirme yapmasından sonra Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey tarafından cevaplandırılmıştır. Konuşmasına öncelikle maarif meselesinin, eğitim-öğretimin bir memleket açısından ne denli önemli bir konu olduğunu ifade ile başlayan Ahmed Şükrü Bey, bu bütçe genişlemesini ise özetle maarif alanında yapılmış olan geniş çaplı yenilikler ve iyileştirmelerle birlikte müfredat ilavelerine bağlamaktadır. Bu konuşmaların darüleytamlar açısından önemi ise söz konusu Maarif Nezareti bütçesinin önemli bir kalemini de Darüleytam müessesesinin teşkil ediyor olmasıdır¹⁰²⁷.

Mali açıdan içinde bulunulan zor şartlar dolayısıyla 1333 (1917) yılı nihayete ermeden Maliye Nezareti bütçesinin 39. maddesine darüleytamlar için 42.060.420 kuruşluk bir ilave yapılması hükümetçe meclise teklif olarak sunulmuştur. Yapılan görüşmeler sırasında neden böylesi bir ilaveye ihtiyaç duyulduğu, darüleytamların idaresinde bir suistimalin olup olmadığı, darüleytamlarda kalan çocukların kimlerden oluşması gerektiği (sadece şehit çocukları veya diğer kimsesiz, yardıma muhtaç çocuklar), teşkilatlanmasının geleceği vs. konularında müzakereler gerçekleşmiştir.

Müzakerelerde darüleytamlar adına konuşan kişi Maarif Nezaretine vekaleten bakmakta olan dönemin Nafia Nazırı Ali Münif Bey'dir. Ali Münif Bey, hizmet sunulan çocukların temel ihtiyaçlarının dahi temininde güçlük çekilmesi

¹⁰²⁷ “Meclis-i Mebusan ve Maarif: Maarif Nazırının Beyanâtı”, s. 257-263.

dolayısıyla memur maaşlarının bile bu masraflar için harcanmış olduğundan, teşkilatın iyi ve düzenli bir şekilde idaresine yardımcı olacak mevzuat düzenlemelerinin henüz tamamlanamamış olduğundan ve ayrıca darüleytamların dağınık şekilde memleketin farklı yerlerinde kurulmuş olmasının da doğurduğu güçlükten yakındığı görülmektedir. Temin edilecek bu ilave miktarın bir kısmının kişi başı günlük 15 kuruş hesabıyla müessesedeki çocukların iâşe ihtiyacında, geri kalanının ise yine çocukların giyim, yakacak vs. ihtiyaçlarında kullanılacağını ifade etmiştir¹⁰²⁸. Söz konusu görüşmelerin neticesinde teklif edilen miktarın Maliye Nezareti bütçesinin 39. faslına ilavesini düzenleyen kanun kabul edilmiştir. Kanunda bu miktarın Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1333 (1917) yılı bütçesinde hangi kalemlere ne miktarda verileceği de düzenlenmiştir. Buna göre toplam miktarın 15.388.400 kuruş'u İstanbul ve İzmit Şubelerinin masrafları için ve geri kalan 26.672.020 kuruş ise vilayetlerdeki şube masrafları için verilmiştir¹⁰²⁹.

Darüleytamların 1333 (1917) yılı bütçe rakamının, yıl içerisinde gerçekleştirilen ilavelerle birlikte, 44.500.000 kuruş olarak gerçekleştiği görülmektedir. Söz konusu artışın müesseseye kabul edilen çocukların sayılarındaki artışla ilgili olduğu düşüncesine karşılık Maarif Nazırı vekili Ali Münif Bey, aksine çocukların sayılarında azaltılmaya gidildiğini belirtmiştir. Ayrıca kabul edilen bir kanun ile müesseselerin tek bir idare çatısı altında birleştirilerek tedricen kapatılacağını ve bütçe rakamındaki bu artışın temel gerekçesinin de müessesenin iyi bir şekilde idaresini temin olduğunu dile getirmiştir¹⁰³⁰.

3.9.3.4. 1334 (1918) Yılı Bütçesi

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1334 yılı bütçesinin görüşüldüğü ve Darüleytamlar Genel Müdürü Servet Bey'in de hazır bulunduğu meclis oturumunda, müessesenin 1333 (1917) yılı gelirlerinin toplamının 37.000.000 kuruş olarak gerçekleştiği bilgisi verilmiştir. Bu rakamın yaklaşık 15.500.000 kuruş ilave

¹⁰²⁸ MMZC, 12. İnikad, 17 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 148-149.

¹⁰²⁹ **Düstur**, 2. Tertib, 10. Cilt, Evkaf Matbaası, 1928: s. 38.

¹⁰³⁰ MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 485.

edilmek suretiyle artırılmasına ilişkin layiha yine mecliste görüşülerek kabul edilmiştir¹⁰³¹.

Son ilave de dikkate alınmak suretiyle 3 Mart 1334 (3 Mart 1918) tarih ve 80 numaralı kanun ile kabul edilen 1334 yılı bütçesinde¹⁰³² gelir rakamının 52.700.000 kuruş olarak tahmin edildiği görülmektedir. Tahmin edilen bu rakamı oluşturan gelir kalemleri aşağıdaki gibi tasnif edilmiştir:

- Devlet genel bütçesinden Darüleytam Müdüriyeti bütçesine yapılan aktarım 44.500.000 kuruş,
- Müessesenin gelirleri: 4.200.000 kuruş,
- Bağış ve Hibeler: 2.500.000 kuruş,
- Valilik ve belediye yardımları: 1.000 000 kuruş,
- Çeşitli gelirler: 500.000 kuruş.

Kanunda bütçenin B cetvelinde yer alan masraf tahsisatının ise toplamda 52.600.680 kuruş olarak tahmin edildiği görülmektedir. Bu toplamı teşkil eden masraf kalemleri ise 5 alt başlık altında ele alınmıştır. Bunlar:

- İlk kısımda ele alınan ve genel olarak Darüleytam merkez teşkilatında istihdam edilen idareciler ile memur ve hizmetlilerin maaş ve ücretleri için tahsis edilen 916.200 kuruş,
- İkinci kısımda darüleytamların kırtasiye, harcırah, mefruşat vs. gider kalemleri için tahsis edilen 1.520.000 kuruş,
- Üçüncü kısımda diğer darüleytam şubelerindeki memur ve öğretmenlerin maaşları ile hademelerin ücretleri için tahsis edilen 8.796.000 kuruş,
- Darüleytam müessesesinin giyim, yiyecek, araştırma-geliştirme, inşaat-tamirat, tesis kurma, kira vs. giderlerinin yanı sıra eğitim ve

¹⁰³¹ MMZC, “1333 Senesi Darüleytam Müdüriyeti Umumiyyesinin Tahsisatı Fevkalade-i Şehriyyesi Faslına 155.500 Kuruş İlavesine Dair Kanun Layihası”, 16. İnıkad, 10 Kanun-u Evvel 1333 (1917): s. 235.

¹⁰³² **Düstur**, 2. Tertib, 10. Cilt, Evkaf Matbaası, 1928: s. 137-139; Ayrıca bkz.: EK-8a; EK-8b.

öğretim için yapılan masraflar ile ziraat ve sanayihaneler için yapılan masraflardan müteşekkil dördüncü kısım için tahsis edilen meblağ: 40.298.900 kuruş¹⁰³³,

- Son olarak memur ve hizmetlilerin olağanüstü giderleri için tahsis edilen 1.136.400 kuruş şeklinde işlenmiştir¹⁰³⁴.

Maliye Encümeni, bütçe rakamındaki bu artışın gerekçelerini, hükümetin senelik raporuna da dayandırarak, “darüleytamların darüssinai, fabrika, imalathane vs. kurma girişimleri, bu amaçlara hizmet edecek arazi alımları ve darüleytamların farklı mahallerde, dağınık şekilde tesis edilmelerinin masraflarda artış yaratması” şeklinde sıralamıştır¹⁰³⁵.

1334 (1918) yılı bütçe görüşmeleri esnasında dile getirilen bir husus önem arz etmektedir. Gelir sıkıntısı yaşayan müessesenin bu sorununa çözüm olması veya en azından müesseseye bir miktar ilave getiri sağlanabilmesi adına 1. Dünya Savaşı’ndan ciddi kazanımlar elde eden ve sayıları nüfusun binde birine karşılık gelen bazı azınlıkların (akalli kalil) bu servetleri üzerine “harp kazançları” mahiyetinde bir miktar vergi konulması tavsiye edilmiştir¹⁰³⁶.

Darüleytam Müdüriyeti’nin bütçesine ilişkin görüşmelerde vekiller tarafından yapılan eleştirilerden birisi de söz konusu bütçenin hızlı bir şekilde

¹⁰³³ Bütçenin bu kısmı içerisinde belirlenen rakama, dönemin zor şartları altında özellikle de satınalma gücündeki değişim ve fiyatlardaki düzensiz artışlar dolayısıyla yetersiz kalması üzerine 8 Kanun-u Sani 1335 (8 Ocak 1919) tarihli kararname ile belli miktarda ilaveler yapılmıştır. Buna göre; yemek için belirlenen miktara 73.500.000 kuruş; yakacak, aydınlatma giderleri için 20.000.000 kuruş ve çeşitli giderleri için de 15.000.000 kuruş ilave edilmiştir (Düstur, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 94). Burada çeşitli giderler başlığı altında değerlendirilen 15.000.000 kuruşluk ilavenin, “ekmek kararnamesinin” 3. maddesinden hareketle darüleytamlardaki memur, öğretmen ve hizmetlilerin ekmek bedelleri kapsamında verildiği anlaşılmaktadır (Düstur, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 334).

¹⁰³⁴ Memur ve hizmetlilerin olağanüstü masrafları için öngörülen bu miktarın yetersiz olması dolayısıyla ilk olarak bu miktara Sultan Mehmed Vahdeddin tarafından çıkarılan irade (**Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 580) ile 34.093.000 kuruş ilave edilmiş, daha sonra da 8 Ocak 1335 (8 Ocak 1919) tarihli kararname (**Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 94) ile de 10.000.000 kuruş ilave edilmiştir.

¹⁰³⁵ MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 481.

¹⁰³⁶ A.e., s. 486.

geçtiği¹⁰³⁷, bütçenin meclis görüşmelerinin sonlarına bırakıldığı ve bu sebeple de maddeler üzerinde müzakerelerin yeter düzeyde yapılamadığı şeklindeydi. Bu eleştirilerde bulunan vekillerden biri olan Ahmet Rıza Bey de bu minvalde bir soruyu dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey'e sormuştur. Cavid Bey, öncelikle Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin mülhak bir bütçe ile idare edildiğini ve dolayısıyla söz konusu müessesenin doğrudan Maliye Nezareti'ne bağlı olmadığını söyleyerek söze başlamıştır. Daha sonrasında da darüleytam bütçe görüşmelerinin son 3-4 gün kala meclise geldiği iddiasına, hükümetin görüşmelere 3-4 ay kala bütçeyi meclise taktim ettiğini ifade ile karşı çıkmıştır¹⁰³⁸.

Darüleytam bütçe kanunlarının hazırlanması konusunda her ne kadar hızlı ve üzerinde iyi bir şekilde değerlendirme yapılamadan kabul edilmek durumunda kalındığına dair yukarıdaki gibi bir eleştiri yöneltiliyor olsa da bu yıldan itibaren devletin tafsilatlı bir bütçe çalışması yapamadığı görülmektedir. Bu da Darüleytam bütçelerine de yansımıştır. Zira bu yıldan sonraki yıllara ait Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi bütçeleri için 1334 (1918) yılı bütçesinin aynen uygulanması yönünde bütçe kanunları çıkmıştır.

3.9.3.5. 1335 (1919) Yılı Bütçesi

Sultan Mehmed Vahdeddin'in iradesi ile 1334 (1918) tarihinde çıkarılan bir karanamede Darüleytam Müdüriyet-i Umumiye'sinin 1334 yılı bütçesinin 1335 (1919) yılı bütçesi için de aynı şekilde tatbik edilmesi düzenlenmiştir. Bu kararın arka planında meclisin daha önce 21 Kanun-u Evvel 1334 (21 Aralık 1918) tarihinde feshedilmiş olması yatmaktadır. Şöyle ki, söz konusu yıl içerisinde meclisin lağvedilmiş olması dolayısıyla bütçe görüşmeleri neticelenememiş ve bu sebeple de bütçe tahsisatları da yapılamamıştır¹⁰³⁹. Bu durum ise Darüleytam müessesesi bütçesinin tahsisi üzerinde de etki doğurmuştur. Meclisin lağvedilmiş olması ile oluşan boşluğun doldurulması amacıyla çıkarılan bu kararnamede, her ne kadar 1334

¹⁰³⁷ MMZC, "Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey'in, Devairin Tahsisat-ı Munzammaları ile Darüleytamın Tahsisatı Hakkındaki Kanun Lâyihasının Ruznameye İthaline Dair Teklifi", 17 Kânunuevvel 1333 (1917): s. 138.

¹⁰³⁸ MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 482-483.

¹⁰³⁹ MAZC, 18. İnikad, 11 Mart 1336 (1920): s. 190.

(1918) yılı bütçesi şubat ayında nihayete ermiş olsa da meclisin yeniden toplanmasına kadar 1335 yılı bütçesi için de aynen uygulanması düzenlenmiştir¹⁰⁴⁰.

Darüleytam Müdüriyeti'nin 1335 (1919) yılı bütçesinin gider cetvelinde “memur ve öğretmenlerin olağanüstü giderleri” şeklindeki beşinci kısmı için belirlenen miktarların yetersiz kalması üzerine 10 Haziran 1335 (10 Haziran 1919) tarihinde çıkarılan kararname¹⁰⁴¹ ile 70.000.000 kuruşluk bir ilave¹⁰⁴² yapılması düzenlenmiştir.

Yine bütçe için belirlenen miktarların yetersizliği dolayısıyla toplamda 100.000.000 kuruşluk bir ilaveyi öngören bir kararnamenin¹⁰⁴³ daha kabul edildiği görülmektedir. Kararname ile ilave edilen bu miktarın dağılımı ise “yemek masrafları için 60.000.000 kuruş; giyim masrafları için 10.000.000 kuruş; yakacak, aydınlatma masrafları için 10.000.000 kuruş; inşaat, tamirat, tesisat masrafları için 5.000.000 kuruş ve son olarak da ziraat ve sanayihanelerin masrafları için 5.000.000 kuruş” şeklinde olmuştur.

3.9.3.6. 1336 (1920) Yılı Bütçesi

Ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zorluklar ve ayrıca meclisin 1334 (1918) yılında feshedilmiş olmasının da yol açtığı boşluk dolayısıyla bütçe kanunlarının teşkilinde güçlük çekilmektedir. Aynı gerekçelerin darüleytam müessesesinin bütçe düzenlemelerinde de etki doğurduğunu görmekteyiz. Bu çerçevede müessesenin 1334 (1918) yılı bütçesi için kabul edilmiş olan kanununun 1335 (1919) yılı için de aynen uygulanmasını öngören kararnameye gerekçe olarak sunulan durumlar¹⁰⁴⁴, 1336 (1920) yılı içerisinde de varlıklarını sürdürmektedir.

¹⁰⁴⁰ Düstur, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 137.

¹⁰⁴¹ A.e., s. 291.

¹⁰⁴² Bu ilavenin dayanağı ise daha öncesinde 16 Mart 1335 (16 Mart 1919) tarihinde çıkarılan ve devlet memurlarının maaşlarına “pahalık zammı” adı altında 1335 yılından itibaren verilecek iyileştirilmeyi öngören 3499 numaralı kararnamedir (bkz.: Düstur, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 149-151). Ayrıca pahalık zammını, Darüleytam müessesesinin memurları ve öğretmenleri ile hizmetlilerini de kapsayacak şekilde teşmil eden kararnameler de (bkz.: Düstur, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 174 ve s. 225) yine bu ilaveye dayanaktır.

¹⁰⁴³ Düstur, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 448.

¹⁰⁴⁴ MAZC, 18. İnikad, 11 Mart 1336 (1920): s. 190.

Dolayısıyla meclisin bütçe görüşmesi için toplanması zamanına kadar bütçe düzenlemelerinin çoğunlukla kararnameler aracılığıyla ve kısa süreli dönemler için yapılması girişimlerine 1336 (1920) yılı içerisinde de sıklıkla başvurulmuştur. Bir başka ifade ile Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1336 (1920) yılına ilişkin bütçesinde de bu usule, yani kararnamelerle bütçe tahsisatına başvurulduğu görülmektedir.

1336 (1920) yılı bütçesi için 18 Mart 1336 (18 Mart 1920) tarih ve 3808 numara ile çıkarılan ancak sadece Mart¹⁰⁴⁵ ve Nisan aylarını kapsayan kanunda¹⁰⁴⁶ söz konusu aylar için tahsis edilen toplam miktar 121.000.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Kanunda bu miktarın hangi harcama kalemlerine ne miktarda dağıtılacağı hususu ise Maarif Nazırı'nın tasarrufuna bırakılmıştır. Bütçenin gelir kalemleri ile ilgili ise yine bir önceki yıldaki uygulamanın aynen devam edilmesi öngörülmüştür. Daha sonra Sultan Mehmed Vahdeddin tarafından çıkarılan 28 Nisan 1336 (28 Nisan 1920) tarihli kararname¹⁰⁴⁷ ile mevcut Mart-Nisan aylarına ilişkin bütçenin ayrıca Mayıs-Haziran-Temmuz ve Ağustos ayları için de uygulanması ve bütçe toplam miktarına da 242.000.000 kuruşun ilave edilmesi düzenlenmiştir.

Ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar dolayısıyla birçok problemle başa çıkmak durumunda kalan başta padişah olmak üzere devlet idaresinin, bütçe gibi önemli bir mesele üzerine gerektiği gibi eğilemedikleri ve tafsilatlı bir şekilde ele alınamadan kanun ve kararnameler ile geçici çözümler bulmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda son olarak 28 Ağustos 1336 (28 Ağustos 1920) tarihinde çıkarılan kararname¹⁰⁴⁸ ile daha önce Mart-Nisan ayları için düzenlenmiş olan bütçe kanunu, mali yılın geri kalan 6 aylık kısmı için (yani Eylül ayı başından

¹⁰⁴⁵ Osmanlı'da bir mali yılın başlangıcı, 1874 tarihli Bütçe Nizamnamesi'nin ("Devlet-i Âlinin Bütçe Nizamnamesidir", **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 3, 1296: s. 226-231) dördüncü maddesinde de belirtildiği üzere Mart ayıdır. Dolayısıyla 1336 (1920) yılı Darüleytam bütçesini düzenlemek adına çıkarılan kararnamenin Mart ayından başlatılması da bu esas üzerinedir.

¹⁰⁴⁶ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 1.

¹⁰⁴⁷ A.e., s. 55.

¹⁰⁴⁸ A.e., s. 186.

Şubat ayı sonuna kadar) de uygulanması düzenlenmiştir. kararnamenin devamında bu altı aylık süre için 363.000.000 kuruşluk bir ilave öngörülmüştür.

Meclis görüşmeleri sırasında darüleytamların 1336 (1920) yılı mevcut durumları göz önünde bulundurularak tahsis edilen miktarların oldukça az olduğu dile getirilmiştir. Bu bağlamda tahsis edilen miktarların, toplam 11 şube ile bir hastahaneden müteşekkil darüleytamlarda kalan 3.700 kadar kız ve erkek çocuğun günlük iâşesine dahi yetmeyecek düzeyde olduğu, yapılan kişi başı hesapla gözler önüne serilmiştir¹⁰⁴⁹.

3.9.3.7. Milli Mücadele Yıllarındaki Bütçeler: 1337-1339 (1921-1923)

Milli mücadelenin yaşandığı, Kurtuluş Savaşı'nın verildiği yıllar içerisinde meclisin toplanarak uzun bütçe görüşmeleri yapabilmesinin olanaksızlığı dolayısıyla daha çok muvakkat (geçici, belirli süreli) ve genel itibari ile avans ödemeleri niteliğine benzer bütçe kanunlarının veya kararlarının kabul edildiği görülmektedir. Bir başka deyişle ülkenin içinde bulunduğu savaş hali, olağanüstü hal ve seferberlik durumunun¹⁰⁵⁰ yanı sıra meclisin toplanamıyor olması gibi gerekçelerle bütçe görüşmeleri yapılamamakta, bu boşluk ise kararnameler ile doldurulmaya çalışılmaktadır. Bu durumlardaki bütçe çalışmalarına dayanak olan bir diğer nokta da Kanun-i Esasî'nin 102. maddesidir¹⁰⁵¹. Bu madde, özetle memleketin bu gibi durumlar içerisinde olması halinde bir önceki yılın bütçe kanununun cari yıl için de aynen uygulanmasını sağlayacak kararnamelerin çıkarılmasına imkân tanımaktaydı.

¹⁰⁴⁹ MMZC, 21. İnikad, 10 Mart 1336 (1920): s. 397

¹⁰⁵⁰ Seferberliğin ilan edildiği tarih ile ilgili literatürde tam bir mütabakat olmamakla birlikte çalışmamızda bu tarihi, “Şüheda ve Malûlin-i Gazat Evladının Himayeleri Hakkında Layiha-yı Kanuniye”nin 19. maddesinden hareketle 21 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) olarak alacağız (BOA.MF.MKT.1217.34.262). Zaten seferberliğin ilanından bir gün öncesinde, yani 20 Temmuz 1330 tarihinde, hem Meclis-i Ayan hem de Meclis-i Mebusan oturumlarında Sultan Mehmet Reşat'ın, Avusturya, Macaristan ve Sırbistan arasında başlayan savaşın genel bir savaş halini aldığı gereksesi ile meclisi tatil ettiğine ilişkin kararı okunarak meclisler tatil edilmiştir (MMZC, 47. İnikad, 20 Temmuz 1330 (1914): s. 662; MAZC, 30. İnikad, 20 Temmuz 1330 (1914): s. 514).

¹⁰⁵¹ Milli Mücadele yıllarındaki bütçe kanunlarının kararnameler ile düzenlenmesine dayanak oluşturan Kanun-u Esasinin 102. maddesi şu şekildedir: “*Muvazene kanununun hükmü bir seneye mahsustur. O senenin haricinde hükmü cari olamaz. Ancak bazı ahval-ı fevkaladeden dolayı Meclis-i Mebusan, muvazeneyi kararlaştırmaksızın fesih olduğu halde lükmü bir seneyi tecavüz etmemek üzere bir kararname ile vükela-yı devlet ba iradei seniyye sene-yi sabıka muvazenesinin cereyan-ı ahkâmını Meclis-i Mebusan'ın gelecek ictimaina kadar temdit ederler*” (“Kanun-u Esasî”, **Düstur**, s. 17).

Dolayısıyla söz konusu durumlar 1922 ve 1923 yıllarında da geçerliliğini koruduğu için bu yıllara ait bütçeler de kararnameler ile tertip edilmiştir.

Devlet bütçesinin bu durumda olduğu bir yerde, kurum bütçelerinin de hazırlanamaması gayet doğaldır. Öte yandan, devlet bütçesinden doğrudan aktarım yapılan bir kurumun bütçesinin de bu gelişmelerden bağımsız olması düşünülemez. Dolayısıyla Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçe kanunlarının da milli mücadele yılları süresince çıkarılamadığı ve bu boşluğun hazırlanan muvakkat bütçe ve avans kanunları aracılığıyla doldurulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1336 (1920) yılının Mart ve Nisan ayları için kabul edilen bütçe kanunu hükümlerinin, ilk önce 2 Mart 1337 (2 Mart 1921) tarihinde çıkarılan kararname¹⁰⁵² ile 1337 (1921) yılı Mart ve Nisan ayları için aynen uygulanması kabul edilmiştir. Bir başka deyişle bu aylar için tahsis edilen miktar da 121.000.000 kuruş olmuştur. Daha sonra 3 Mayıs 1337 (3 Mayıs 1921) tarihinde çıkarılan bir başka kararname¹⁰⁵³ ile yine 1336 (1920) yılı Mart-Nisan aylarına mahsus kabul edilen bütçe kanununun, 1337 (1921) yılı Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları için de uygulanması kabul edilmiştir. Ayrıca kararnamede zikredilen aylar için geçerli olmak üzere 242.000.000 kuruşun daha ilave edilmesi düzenlenmiştir. Yıl içerisinde tekrar bir kararname düzenlemesine başvurulmuş olup, bu kararname ile 1336 (1920) yılı Mart-Nisan aylarına mahsus bütçe kanunu hükümlerinin 1337 (1921) mali yılının geri kalan 6 ayna da (Eylül, Ekim, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat) uygulanması karara bağlanmıştır¹⁰⁵⁴. Bu kararnamede de zikredilen aylar için tahsis edilen miktar ise 363.000.000 kuruş olmuştur.

Bu kararnameler ile getirilen önemli bir değişiklik ise hem ilk etapta tahsis edilen 121.000.000 kuruş hem de sonraki iki kararname ile getirilen sırasıyla 242.000.000 ve 363.000.000 kuruşluk ilave miktarların bütçenin hangi kalemlerinde kullanılacağına ilişkin tasarrufun, Maarif Nezareti'nden alınıp Dâhiliye Nezareti'ne bırakılması olmuştur.

¹⁰⁵² Düstur, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 396.

¹⁰⁵³ A.e., s. 426.

¹⁰⁵⁴ A.e., s. 480.

1338 (1922) yılı bütçesi de yine aynı şartların var olması dolayısıyla bir kararname ile düzenlenmiştir. İlk etapta 6 aylık bir dönem için düzenlenen bütçede bu altı aylık süre için 344.000.000 kuruşluk bir meblağ tahsis edilmiştir¹⁰⁵⁵. Daha sonrasında söz konusu bu miktarın müessesenin idaresini mümkün kılacak düzeyde olduğu gerekçeli kararı¹⁰⁵⁶ ile yılın geri kalan altı aylık bütçesi için de aynen uygulanması yönünde karar alınmıştır.

3.9.3.8. 1340 (1924) Yılı Bütçesi

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1340 (1924) yılına ait bütçe görüşmelerinin yapılacağı meclis oturumunda henüz yeterli hazırlıklar yapılamamış olması dolayısıyla müessese idaresinin sekteye uğramaması adına ilk etapta Mart ayı için bir süreli bütçe kanunu hazırlanmıştır. Hazırlanan bu kanunda Mart ayında geçerli olmak üzere tahsis edilen miktar 108.900.000 kuruş olarak hesaplanmıştır¹⁰⁵⁷.

Daha sonraki tarihlerde Muvazene-i Maliye Mazbatası'nın meclise sunulması ile birlikte 1340 yılı bütçesi görüşmelerinin yapıldığı görülmektedir. Mecliste gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde Öksüz Yurtları gelirlerini gösteren A cetveli için 1.110.000.000 kuruş ve B cetvelini teşkil eden gider kalemleri için ise 1.312.093.000 kuruş olarak tayin edilmiştir. Bütçe dengesinin sağlanması adına aradaki farkın ise yeni bir kaynak temin edilebilmesine kadar avanslar aracılığıyla kapatılmaya çalışılacağı düzenlenmiştir¹⁰⁵⁸.

1340 (1924) yılına ait bütçenin hazırlanmasında dikkat çeken bir husus bu müessesenin isminin artık Öksüz Yurdu olarak anılmış olmasıdır. Mecliste bu ismin “Darüleytam”ın Türkçe karşılığı olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca bazı vekiller, bu ismin “millet yuvası”, “millet kucağı” vs. gibi isimlerle yeniden değiştirilmesi

¹⁰⁵⁵ BOA.İ.DUİT.99.18-1.

¹⁰⁵⁶ BOA.İ.DUİT.116.12-1.

¹⁰⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, “Darüleytamlar Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Mart Ayına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu”, Cilt: 7, 8. İctima, 10.03.1340:s. 294-295.

¹⁰⁵⁸ “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçe Kanunu”, Kanun No: 454, 26 Mart 1340.

teklifinde bulunmuştur. Gerekçe olarak da bu müesseselerde kalacak çocuklara onların öksüzlüğünü ve yetimliğini hatırlatmaktan kaçınılması gösterilmiştir¹⁰⁵⁹.

3.9.3.9. 1341 (1925) Yılı Bütçesi

Darüleytam müessesesi açısından 1341 (1925) yılı, müessesenin önce Öksüz Yurtları olarak dönüştürülmesine ve sonrasında da leyl-i mektepler haline getirilmesine ve son olarak da kapatılmasına kadar giden yolun son adımı olma özelliği taşımaktaydı. 1925 yılı bütçesi, müessesenin son bütçesi olmuştur. Bu yıl itibari ile artık Öksüz Yurtları olarak isimlendirilen darüleytamlar, 10 Temmuz 1926 tarihinde çıkarılan bir kanun¹⁰⁶⁰ ile ilga edilmiştir. Bu müessesenin son bütçesini düzenleyen 22 Nisan 1341 (22 Nisan 1925) tarihli kanunda¹⁰⁶¹ gelirlerin işlendiği A cetveli toplamda 133.720.500 kuruş olarak hesaplanmıştır. Gelir detaylarına baktığımızda;

• Müessese gelirleri	5.000.000 kuruş,
• Teberruat	5.000.000 kuruş,
• Vilayetlerden ve belediyelerden yardım	500.000 kuruş,
• Çeşitli gelirler	2.000.000 kuruş,
• Devlet bütçesinden aktarılan	93.000.000 kuruş,
• Özel Tahsisatla verilecek Miktar ¹⁰⁶²	32.220.500 kuruş

şeklinde düzenlenmiştir. Gider kalemlerinin işlendiği B cetveli ise özetle aşağıdaki gibidir;

¹⁰⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçesi Hakkında Kanun Lâyihası Ve Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 8, 21. İctima, 25.03.1340: s. 11-13.

¹⁰⁶⁰ “Öksüz Yurtları Teşkilatı Hakkındaki 02.04.1333 (1917) Tarihli Kanunun İlga ve Mezkûr Yurtlar Hesabâtının Tasfiyesine Dair kanun”, Kanun No: 931, 10.07.1926.

¹⁰⁶¹ “Öksüz Yurtları Müdüriyet-i Umumiyesinin 1341 Senesi Bütçe Kanunu”, Kanun No: 653, 22.04.1341: s. 31-45.

¹⁰⁶² Burada öngörülen tahsisat, esas itibari ile bütçedeki açığın kapatılması adına teşkil edilmiştir. Bir başka deyişle Darüleytam müessesesinin bütçesinde gelir-gider dengesinin sağlanmasını amaçlayan bu miktar, “tütün ve sigara paketlerine konulan 20 para vergi” ile elde edilecek miktara karşılık gelmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, “1341 Öksüz Yurtları Bütçe Kanunu: Öksüz Yurtları Bütçesi Esbabı Mucibe Mazbatasıdır”, Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s 39-40).

- Yemek, giyim, yakacak-aydınlatma-ısınma, tedavi-bakım, kırtasiye, eğitim-öğretim masrafları, su-telefon ödemeleri, inşaat-tamirat giderleri, kira bedelleri, mahkeme giderleri 93.535.000 kuruş,
- Maaş ve ücretler 19.722.000 kuruş,
- Olağanüstü giderler 14.113.500 kuruş,
- Görevden alınmış memurların maaşları 400.000 kuruş,
- Sanayihanelerin giderleri 2.000.000 kuruş,
- Sermaye giderleri 4.000.000 kuruş,
- Memur ve eğitimcilerin harcırahları 1.100.000 kuruş,
- Telgraf ödemesi 350.000 kuruş,
- Özel Öksüz Yurları'na yapılacak yardımlar 2.500.000 kuruş

şeklinde düzenlenmiştir.

1341 (1925) yılı bütçesinin B cetvelinde gösterilen yiyecek maddesinin, çocuk başına 20 kuruş hesabıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak gerek fiyatların orantısız bir şekilde artması ve gerekse ülkenin içinde bulunduğu genel iâşe krizi gibi sebeplerle bu tahsisat, çocukların ancak ekmek parası ile 1 kap çorbasını temine yetecek düzeydedir. Bununla birlikte ekmeğin fiyatının da artmış olması dolayısıyla ilk hesaplama değiştirilerek çocuk başına günlük 30 kuruş hesabıyla tahsisat yapılmıştır¹⁰⁶³. Aynı zorlayıcı şartlar, birinci fasıl içerisinde sayılan; giyecek, tedavi, kırtasiye, yakacak vs. diğer gider kalemleri için de geçerli olmuştur. Ancak bu kalemlere ayrılan tahsisatların hesaplanmasında mecburi olarak bir değişiklik yapılamamış veya çok az miktarda ilaveler yapmakla yetinilmiştir.

Son olarak darüleytamların ilgası ile mali hesaplarının nihai durumunu düzenleyen 1421 numaralı ve 17 Nisan 1929 tarihli kanuna baktığımızda 1341 (1925) yılı gelirleri için tahmin edilen 1.377.205.000 kuruşluk gelirin 1.299.662.530 kuruşu tahsil edilmiştir. Öte yandan gider kalemlerini teşkil eden B cetveli için

¹⁰⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, “Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 31-34.

ayrılan tahsisat toplamı 1.880.316.180 kuruş iken, müessesenin kapanması ile birlikte ödemesi yapılan gider toplamı 430.565.750 kuruş olarak gerçekleşmiştir¹⁰⁶⁴.

3.10. Darüleytam Müessesesinin Kuruluş Amaçları ve Gerçekleştirdiği Faaliyetleri

Bir çocuğun, vatanına, milletine ve çevresine yararlı hizmetler sunan, iyi eğitilmiş, güzel ahlaklı bir adam olarak yetiştirilmesini sağlayacak temel amillerin başında ailesi gelmektedir. Böylesi bir araçtan mahrum olan çocukların bu boşluklarını doldurmak ve ayrıca zararlı yollara yönelmelerinin önlenmesi için Osmanlı'da gerek halk ve gerekse devlet özveri ile hareket etmiştir¹⁰⁶⁵. Bu bağlamda tesis edilen darüleytamlar da bunun temel aracı durumundaydı. Önceleri sivil halkın çeşitli girişimleri ile teşkil edilen ve yetim-kimsesiz çocuklara hizmet için meydana getirilen bu kurumlar zamanla devletin genelde çocuk meselesine ve özelde de bakıma muhtaç, kimsesiz ve yetim çocuklar meselesine eğilmesi ile birlikte daha sistematik bir yapıya dönüştürülmüştür. Çalışmamızın bu kısmında tesis edilen bu müesseselerin amaç, hedef ve faaliyetlerini kısa bir şekilde ele almaya çalışacağız.

3.10.1. İbate (Barındırma) ve İaşe (Giyim, Gıda, Isınma vs.) İhtiyacının Temini

Darüleytam müessesesinin amaçları arasında ilk başta geleni, kuruma kabul edilen çocuklara başlarını sokabilecekleri bir barınak sağlanması ve ayrıca onların günlük ihtiyaçlarının, yani iaşelerinin temin edilmesi suretiyle açlık ve sefalet dolayısıyla hayatlarını kaybetmelerinin önüne geçilmesidir¹⁰⁶⁶.

Darüleytamlar, yetim çocukların dinlenme, yemek, giyim, temizlik vs. ihtiyaçların temine çalışmayı ve ayrıca birer anne ve baba şefkati ile yaklaşarak onları kendilerini evlerinde hissetmelerini sağlayacak şekilde özen ve dikkatle barındırmayı amaçlamıştır. Bu müesseselerin üstlenmiş oldukları bu vazife

¹⁰⁶⁴ “Mülga Öksüz Yurtları Umum Müdürlüğünün 1341/1925 Mali Senesi Hesab-ı Kati Kanunu”, Kanun No: 1421, 17.04.1929.

¹⁰⁶⁵ İnan, 1948: s. 4.

¹⁰⁶⁶ MAZC, “Darüleytamlar Müdüriyeti Umumiyesinin Teşkilatı Hakkındaki Kanuna Zeyl Kanun Layihası”, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 396.

dolayısıyla darüleytamlara “ana-baba kucağı” şeklinde bir yakıştırmanın yapıldığı görülmüştür¹⁰⁶⁷.

Vatanını savunmak için savaşılan halkın şehit olmaları halinde geride bıraktıklarının belirli bir güvence altında olduğunu bilmelerinin, onların fedakârlıkla savaşmalarına yardımcı olacağı, öte yandan böylesi bir kurumun varlığının halk üzerinde de gelecekte meydana gelmesi muhtemel savaşlarda yine aynı fedakârlıkla canını ortaya koymaları noktasında motive edici bir güç olacağı ileri sürülmüştür¹⁰⁶⁸.

Darüleytam müessesesi, oldukça zor şartlar altında doğmuş ve yine faaliyetlerini de giderek daha da kötüye giden bir ortamda sürdürmeye çalışmıştır. Zira Osmanlı’nın son döneminde sürekli bir savaş ve çatışma hali mevcut olup, gerek Osmanlı Devleti ve gerekse toplumu ölüm, hastalık, sefalet, yoksunluk, toprak kayıpları, göçler vs. birçok problemle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Böylesi bir ortamda çocukların barınması için gerekli binaların yurtların ve okulların tesis ve tamiri de oldukça güç olmuştur. Darüleytamlarda çocukların barınma, iâşe, eğitim-öğretim ihtiyaçlarına yönelik yeni yapıların inşası veya mevcut binaların bu amaca yönelik yeniden düzenlenmesi gibi zaman ve masraf gerektiren çözümlerin yerine daha hızlı ve etkin çözümlerin takip edilmesi gerekmektedir. Bu noktada darüleytamların çoğunlukla yabancı devletlerce veya azınlıklarca kullanılmakta olan binaları, yapıları veya evleri kullandıkları ifade edilmiştir. Ancak savaş halinde kullanımı mümkün hale gelen bu yerlerin akıbetinin ne olacağı, savaş bittikten sonra belli olacağı için darüleytamların bu süre zarfında kendi müesseselerini teşkil etmesi gerektiği¹⁰⁶⁹ de ayrıca tavsiye edilmiştir.

Fransa’da benzer mahiyette yetimhane kurulması girişiminin ilk olarak 1915 yılında gerçekleştiği belirtilmektedir. Böylesi bir müessesenin kurulmasının gerekçeleri arasında “savaşta yetim kalan çocukların, aile düşüncelerinde meydana gelen zayıflamanın azaltılması ve aileye ilişkin düşüncelerinin güçlendirilmesi” sayılmıştır. Ayrıca bunun sağlanabilmesi için de çocuğun kendi aile bireyleri içerisinde veya yakın çevresi içerisinde tutulması gerektiği savunulmuştur. Ancak

¹⁰⁶⁷ Ahmed Cevdet, “Darüleytamlar”, **İkdam**, Sayı: 8924, 18 Kanun-u Sani 1922: s. 1.

¹⁰⁶⁸ Mehmet Mesih, “Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları”, s. 562.

¹⁰⁶⁹ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 392, 395.

Osmanlı'da yetimlerin aileleri veya yakın çevreleri gibi küçük birimlerde iâşe ve hayatlarının idamesine olanak pek fazla olmadığı için¹⁰⁷⁰ çocukların toplu şekilde ve kalabalık sayıları karşılayabilecek büyüklükteki birimlerde bir arada bulundurulmaları zorunlu olduğu dile getirilmiştir. Öte yandan darüleytamların ufak birimler halinde teşkilatlandırılması ile çocukların daha sağlıklı bir eğitim-öğretim alması ve ayrıca aile mefhumuna yabancılaşmaması anlamında önemli olduğu da ifade edilmiştir¹⁰⁷¹.

Darüleytam müessesesinin bütçesinin Osmanlı topraklarındaki şehit, muhacir çocuklarının yanı sıra muhtaç çocuklara yeter düzeyde olmaması dolayısıyla bu ihtiyacın giderilmesi adına mecliste gündeme gelen bir mesele de söz konusu çocukların bakımını üstlenebilecek kişiler nezdine verilmesi olmuştur. Müşir Osman Paşa, çocukların bir kısmının bakım, eğitim ve gelişimlerinin, onları kendi aileleri içerisinde alarak yerine getirilmesi teklifinde bulunmuştur. Daha sonrasında halkın da dahil edilmesi ile taşralara da şümul edilecek böylesi bir uygulama ile hem devletin yükünün hafifletilmesine hem de daha fazla sayıda çocuğa ulaşılmasına yardımcı olunacağı düşünülmekteydi¹⁰⁷².

3.10.2. Eğitim Faaliyetleri

Darüleytamlar, çocukların barınma, beslenme giyim vs. gibi temel ihtiyaçlarını karşılamakla yetinmeyip, onların hayata hazırlanmasını da kendisine görev edinmiştir. Bu temel düşünce çerçevesinde çocuklara sunulan hizmetlerden birisi de onların eğitim-öğretime tabi tutulmasıydı. Darüleytamlar tarafından yerine getirilen eğitim-öğretim hizmeti, esas itibari ile ibtidai (ilköğretim), sınaî ve ziraî eğitim olmak üzere 3 ana başlık altında ele alınmaktaydı. Bu bağlamda öncelikle belirtmek gerekirse darüleytamlarda, ibtidai mekteplerce takip edilen müfredatın yanı

¹⁰⁷⁰ Çocukların ailelerinin yanında veya yakın çevresinde görece daha küçük birimlerde bakım ve gelişimlerine yönelik girişimlerin Osmanlı özelinde zor olmasının birden fazla nedeni olmakla birlikte en öne çıkan nedenlerden birisinin ailelerin içinde bulundukları imkansızlık halleri olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte çocuklara belirli bir düzeyde eğitim-öğretimin yanı sıra mesleki bilgi kazandırılması arzulandığından ailelerin hâlihazırda böyle bir alt yapıya sahip müesseselere çocuklarını göndermek istemeleri de böylesi büyük birimlerin oluşmasına etki eden durumlar arasında sayılabilir.

¹⁰⁷¹ Hüseyin Ragıp, "Harbin Yetimleri-Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları", s. 284.

¹⁰⁷² MAZC, Devre:3, Cilt:1, 30. İnikad, 27 Şubat 1334 (1918): s. 491.

sıra bu okullar için düzenlenen şartlar esas alınmaktaydı. Sanayi ve ziraat eğitimleri verilmesi amacı çerçevesinde 1333 (1917) yılı içerisinde darüleytamlardaki eğitim müfredatında, okul programlarında, kitaplarda ve araç-gereçlerde yenileme ve iyileştirme yapılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede sanayi ve ziraat eğitimi verilen şubelerdeki çocuklara öğleye kadar teorik dersler verilmiş, öğleden sonra da atölyelerde uygulamaları öğretim yaptırılmıştır¹⁰⁷³.

Müessesedeki çocukların 12 yaşına erişene kadar ibtidai eğitime tabi tutulmaları, daha sonrasında ise çocukların istek ve eğilimleri doğrultusunda zirai veya sınai eğitim ve uygulamalarına dahil edilmeleri öngörülmüştür¹⁰⁷⁴. Darüleytamlardaki çocuklara ibtidai mektep müfredatı kapsamında eğitimler verildikten sonrasında onların darülmuaallimin ve darülmuaallimat mekteplerine gönderilmeleri de sıklıkla başvurulan bir yöntemdi. Bu vesile ile iyi bir terbiye ve eğitimden geçirilecek çocuklardan istek, eğilim ve yeterlilikleri olanlarının, hayatlarını birer öğretmen olarak sürdürebilmelerine aracılık edilmekteydi. Öte yandan dönem içerisinde Mekteb-i Sultani'lere gönderilmelerine de kimi zaman rastlanmakla birlikte bu uygulama çok istekle takip edilen bir uygulama olmamıştı. Bunun da gerekçeleri arasında darülmuaallimin ve darülmuaallimatlara gönderilen çocukların nispeten daha hızlı bir şekilde geçimlerini sağlayabilecek kaynağa ulaşmalarının mümkün olması, öte yandan sultani mekteplere gönderilmelerinin ise darüleytamlar için ilave bir maliyet olarak değerlendirilmesi gösterilmekteydi¹⁰⁷⁵.

Darüleytamlardaki çocukların, çeşitli sanatsal beceriler kazandırılmasına yönelik eğitimler sağlayan okullara da gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada 16 Teşrin-i Evvel 1337 (16 Ekim 1921) tarihli bir belgede, darüleytamdaki 8 erkek yetimin müzik eğitimi almak için Bahriye Musiki Mektebi'ne gönderilmesine kararı verildiği görülmektedir. Bu girişim çerçevesinde Bahriye Nezareti'nden bir heyet, Bebek Darüleytamı'na gelerek 13-15 yaşları arasındaki 8 çocuğun tespitine çalışmıştır¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁷³ MEM, 1334: s. 8.

¹⁰⁷⁴ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 393-394.

¹⁰⁷⁵ MEM, 1334: s. 20.

¹⁰⁷⁶ BOA.MF.EYT.19.305.

Darüleytamlar, her ne kadar ibtidaî (ilköğretim) mekteplerin eğitim programlarını kabul etmiş olsa da bu programın gerektirdiği, özellikle de yaş sınırı gibi, bazı şartlarda esnek davranmak durumunda kalmıştır. Buraya anne-baba veya yakın akraba gibi belirli bir himayeden ve destekten mahrum olan çocukların kabul diliyor olması, çocukların eğitim yaşları konusunda da bir standardın yakalanabilmesini güçleştirmekteydi. Kimi zaman ilköğretim yaşını çok fazla geçirmiş ancak okuma-yazma dahi öğrenememiş çocukların darüleytamlara kabul edildiği ve buralarda ibtidaî eğitime tabi tutuldukları görülmektedir. Yaşları birbirine yakın ve ibtidaî programdan yararlanma sınırları içerisinde olanlara, okullardaki normal öğrenim programları çerçevesinde eğitim verilmekteydi. Buna karşın yaşları bu programın gerektirdiği yaş sınırını aşmış çocuklar ise 2 dershaneden müteşekkil özel eğitim programlarına tabi tutulurdu. Ayrıca söz konusu çocuklar gündüz bu dersleri takip ederken akşam da ziraatle meşgul olarak veya başka işlerde çalışarak belirli mesleklere ilişkin tecrübeler edinmekteydi¹⁰⁷⁷.

Darüleytamların erkek şubelerindeki çocuklara marangozluk, terzilik, kunduracılık, ziraat vs. işler öğretilirken, darüleytam kız şubelerindeki kız çocuklarına ise biçki, dikiş, nakış, oya, örgü, dantel, beyaz işleri, hesap işleri, dokuma, çamaşır yıkama, ütü, kola, tabahat vs. işler öğretilmekteydi. Bununla birlikte bazı kız darüleytam şubelerinde 2-7 yaş arasındaki kız ve erkek çocuklara temel düzeyde eğitim sağlamak için ana sınıfları oluşturulmuştur¹⁰⁷⁸.

Darüleytamlar teşkilat nizamnamesinin¹⁰⁷⁹ dördüncü maddesinde darüleytamdaki çocuklara ziraat¹⁰⁸⁰ ve sanayi eğitiminin verileceği ve buna ilişkin uygulamaların yaptırılacağı düzenlenmiştir. Ancak bu müesseselerde bir yandan genel müfredata ilişkin dersler verilmekte iken bir yandan da yukarıdaki gibi bir

¹⁰⁷⁷ “Darüleytamlar”, **Muallim**, s. 586-587.

¹⁰⁷⁸ A.e., s. 585-586.

¹⁰⁷⁹ BOA.MF.MKT.1217.34.012.

¹⁰⁸⁰ Kanunun 4. maddesinin ilk halinde sadece “sanayi-i muhtelif” ibaresi bulunmakta iken kanunun kabulü sırasında gerçekleşen meclis görüşmelerinde “ziraat” kelimesinin de ilave edilmesi suretiyle metnin “zirat ve sanayi-i muhtelif” şeklinde tadil edilmesi uygun görülerek karara bağlanmıştır (MMZC, “Darüleytam Müdüriyyet-i Umumiyyesi Teşkili ile Bâzı Emlâk ve Arazinin Bu Müdüriyyet-i Umumiyyeye Terki Hakkında Kanun Lâyihası”, 51. İnikad, 8 Mart 1333 (1917): s. 99).

mesleki eğitimin ne gibi sınırları veya takip edilmesi icap eden uygulamalarının neler olduğu söz konusu nizamnamede belirtilmemiştir. Buna ilişkin düzenleme ise Maarif Nezareti tarafından yayınlanan tamimde (genelge) ele alınmıştır. Buna göre 7 yaşına kadar olan çocukların sadece kız şubeleri içerisinde teşkil edilmiş olan ana sınıflarında temel terbiye eğitimlerine tabi tutulacağı, 7-14 yaşlarındaki çocukların ise ibtidai okullar müfredatına uygun eğitim-öğretime tabi tutulacağı düzenlenmiştir. söz konusu tamimde 13 yaşına gelmiş olup da ibtidai mekteplere devam edememiş çocuklar için aynı anda hem sanat eğitimi almaları hem de günde 2 saat normal müfredata ilişkin dersler almalarını sağlayan bir istisna yapılmıştır. 14 yaşını dolduran çocuklar ise kabiliyet ve istekleri dikkate alınmak suretiyle sanayihanelere gönderilerek burada mesleki eğitime tabi tutulmaları öngörülmüştür¹⁰⁸¹.

Darüleytamlardaki çocuklara temel eğitimin yanı sıra mesleki eğitimin de verilmesi görevlerini icra etmekte olan muallim ve muallimeleri ile ustalarına bu çalışmaları sırasında yol göstermesi amacıyla bazı tamim ve tavsiyelerden bahsedilmektedir. Bu müesseselerdeki çocuklardan ibtidai eğitimlerini tamamladıktan sonra istek ve kabiliyetleri dikkate alınarak gönderildikleri sanayi mekteplerinin eğitim ve uygulama faaliyetlerinde daha iyi neticeler alınmasını sağlamak adına çeşitli tavsiyeler içeren tamimi ele alalım. Tamimde vurgu yapılan ilk husus, çocukların gönderilmesi muhtemel mesleklere ilişkin istek, kabiliyet ve uygunluklarının ele alındığı ve meslek yönlendirmesinde ne gibi şartların takip edileceğini düzenleyen bir çalışmanın olması gerektiğidir. Zira böyle bir çalışmanın olmadığı durumlarda talebenin işi öğrenememesi, öğrense bile sevememesi ve ayrıca meslekle uyumsuzluğu dolayısıyla o mesleği icra edememesi tehlikesi söz konusudur. Bunun önüne geçilebilmesinin yollarından birisi olarak, çocukların hem idari hem de eğitici kadrolarca gerek derslerde ve gerekse ders sonrası vakitlerinde gözetim altında tutulmaları gösterilmiştir. Bu yolla çocukların genel özellikleri (zeka, sabır, dikkat, hırs, muhakeme gücü, karar vericiliği) ile istek ve kabiliyetlerinin ne yönde olduğunun tespit edilmesinin mümkün olacağı düşünülmüştür¹⁰⁸².

¹⁰⁸¹ Hüseyin Ragıp, “Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II”, s. 344.

¹⁰⁸² “Darüleytamlar”, **Muallim**, s. 588.

Darüleytam Müdüriyeti'nin bünyesinde önemli bir vazife üstlenen eğitimcilerinin çalışmalarında daha şevkle hareket etmelerini sağlamak adına düzenlenen tamim de bu bağlamda kıymetli tavsiyeler içermektedir. Tamimde özetle darüleytamlardaki öğretmenlerin, buradaki çocukların anne, baba veya başka bir himayeden mahrum olmaları durumlarını göz önünde bulundurarak ona uygun hareket etmeleri tavsiyesinde bulunulmuştur. Diğer bir deyişle çocukların bu mahrumiyetlerini hissettirmemeye gayret göstermeleri gerektiği tavsiye edilmiştir. Buna uygun neticeler almanın ise öğretmen, memur ve müstahdemlerin çocuklara yakın ilgi, alaka göstermesi, özenli bir şekilde çalışmaları ve müessese bünyesinde çalışıp çocuklara hizmet etmeyi bir ibadet olarak görmeleri ile mümkün olacağı değerlendirilmiştir¹⁰⁸³.

Öte yandan Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin şubelerdeki memur, hizmetli ve öğretmenlerin görevlerini hakkıyla ifa etmeleri için genelge niteliğinde bir yazıyı gönderdiği de görülmektedir. Söz konusu yazıda¹⁰⁸⁴, şubelerdeki bazı memurların görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getirmedikleri, lakaytlık ve devamsızlık emareleri gösterdikleri yönünde duyumların taraflarına ulaştığı ifade edilmiştir. Bu sebeple de şube idarelerinin buna dikkat etmeleri ve ayrıca memur, öğretmen ve diğer çalışanların da sorumluluk bilinci ile hareket etmeleri, güzel ahlak ve terbiyeyi kati surette terk etmemeleri, görevlerini en güzel şekilde yerine getirmeye gayret etmeleri tavsiye edilmiştir. Aksi halin varlığı halinde ise bu fail veya müsebbiblerin memuriyetlerine derhal son verileceği de yazının sonuna eklenmiştir.

Darüleytam müessesesindeki mevcut yaşam şartları ve çocuklara yönelik eğitim, yetim çocuklar üzerinde tembellik doğurduğu, çocukların sorumluluk alma konusunda gelişmemesine yol açtığı yönünde eleştirilere konu olmuştur. Bu bağlamda çocukların girişimcilik yönlerinin güçlendirilmesi, özgüven ve tecrübe kazanmaları adına hem zihni hem de bedeni gelişmelerinin teminine yardımcı olacak çalışmalar yapılması tavsiyesinde bulunulmuştur. Çocukların jimnastik yapmaları, keşif/izcilik faaliyetlerine katılmaları, uzun gezilere çıkarılmaları, mektep

¹⁰⁸³ A.e., s. 589.

¹⁰⁸⁴ BOA.MF.EYT.3.059.

bahçelerinde ziraat ve bahçevanlık işleri ile uğraşmaları, çeşitli sanayi kollarını öğrenmeleri, mektebe ait işleri yapmak suretiyle sorumluluk ve pratik kazanmaları vs. bu tavsiyelerden birkaçıydı¹⁰⁸⁵.

Osmanlı basınının önemli bir süreli yayını olan İkdam Mecmuası'nda darüleytamlara ilişkin kaleme alınan bir yazıda darüleytam şubelerini dolaşan bir kişinin izlenimlerine yer verilmiştir. Ziyareti ile darüleytamlara ilişkin genel itibari ile olumlu izlenimler edinen yazarın üzerine dikkat çekmek istediği husus, tüm şubelerde temizliğe azami derece özen gösterilmesi olmuştur. Şubelerdeki bu durum ise çocukların sağlıklı bireyler olarak toplumsal hayata katılmasına aracılık edecek bedensel gelişimleri konusuna darüleytamların verdiği önemin bir neticesi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca zinde ve sağlıklı bir bedensel gelişime bir gerekçe olarak da çocuklara yönelik verilen eğitimlerin esas itibari ile fikri emekten ziyade bedeni emeğe dayalı meslek kazanmalarına yönelik olması gösterilmiştir. İzlenimlerden aktarıldığı üzere sadece bedeni gelişim değil fikri gelişime de önem verildiği ifade edilmiştir. Buna dayanak olarak gösterilen hususlar arasında ders programlarında diğer okul müfredatlarının aynısına yer verilmesi; eğitim kadrosunun hepsinin Darümuallimat mezunlarından oluşması; bazı öğretmenlerin sürekli bir şekilde darüleytamlarda bulunuyor olması ve ayrıca hem çocuklarla daha fazla vakit geçirme hem de maddi (ücret) anlamda diğer okul muallimlerine nazaran biraz daha iyi durumda olmaları gösterilmiştir¹⁰⁸⁶.

3.10.2.1. Almanya, Avusturya ve Macaristan'a Talebe Gönderilmesi

Muallim dergisinde 1916 yılında çıkan bir haber, Almanya İmparatoru'nun Türk talebelerinin ülkelerine gelerek eğitim almalarını destekleyeceğini, bu kapsamda senelik olarak 150.000 Mark'lık bir bütçe ayırdığını yazmaktadır. Gazetede ayrıca darüleytamlarda kalmakta olan toplamda 500 talebenin Maarif Nezareti kontenjanıyla Almanya'ya tahsil amacı ile gönderileceğine karar verildiği bilgisine de yer verilmiştir. Bu karar ile birlikte Almanya'ya gönderilecek sayının

¹⁰⁸⁵ Ahmed Cevdet, 1922: s. 1.

¹⁰⁸⁶ Yakup Kadri, "Darüleytamlarımız", s. 2.

toplamlarının 1500'ü geçtiği ifade edilmektedir¹⁰⁸⁷. Bu doğrultuda Meclis-i Ayan'ın 1918 yılındaki toplantı kayıtlarında 14 yaşını doldurmuş 473 darüleytam talebesinin Almanya'ya ve 69 talebenin de Avusturya ve Macaristan'a gönderildiği bilgisine yer verilmiştir¹⁰⁸⁸.

Almanya'ya yetim çocukların gönderilmesinde; darüleytamlarda 10.000'i aşkın yetim çocuğun yiyecek, giyim, yakacak, eğitim vs. ihtiyaçlarının karşılanması noktasında yaşanan güçlükler dolayısıyla bu yükün hafifletilmesi düşüncesi¹⁰⁸⁹, çocukların geleceklerini güvence altına alma gayreti, çocukların buradan alacakları eğitim sonrasında geri dönerek ülkenin kalkınmasına katkı sağlamaları gibi belli başlı gerekçeleri saymak mümkündür.

1333 (1917) yılı içerisinde Almanya'ya gönderilen darüleytam şubelerindeki 14 yaşını doldurmuş toplam 473 tane erkek yetimden bazıları, Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu alanlarda sanayi eğitimleri almak ve geliştirilmek için ustaların yanında çırak olarak çalışmak üzere gönderilmiş, bazıları da madenlerde istihdam edilmek üzere gönderilmiştir. 290 kişiden oluşan ilk katile 17 Nisan 1333 (17 Nisan 1917) tarihinde; 183 kişiden oluşan ikinci katile ise 2 Haziran 1333 (2 Haziran 1917) tarihinde gönderilmişti. Darüleytamdaki çocuklardan 69 tanesi de 1332 yılının Teşrin-i Sani ayında (Kasım 1916) Avusturya ve Macaristan'a çıraklık eğitimi aldırılmak üzerine gönderilmişti. Bunların dışında zirai eğitim almış olan toplamda 123 talebenin de Almanya'ya gönderilerek buralardaki çiftliklere yerleşmeleri ve çiftçiliğe ilişkin işler yapmaları kararı da verilmiştir. Çocukların, Almanya'daki çiftçi ailelerin himayesinde onların evlerine yerleşmeleri ve bir aile ferdi gibi çiftliklerinde çalışmaları suretiyle hem çiftçiliği uygulamalı olarak öğrenmeleri hem de yaşelerini temin etmeleri hedeflenmiştir¹⁰⁹⁰. Gönderilen çocukların öncelikle gönüllülüğü göz önünde bulundurulmuş olup, ilk katilede İstanbul'da bulunan darüleytam şubelerindeki çocuklara yer verilmiş, sonraki

¹⁰⁸⁷ “Almanya'ya Darüleytam Talebesi İzamı”, s. 381.

¹⁰⁸⁸ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 392.

¹⁰⁸⁹ Nazan Maksutyan, “Mavi Kep ve Pelerin: Cihan Harbi Yıllarında Almanya'da Osmanlı Yetimleri” **Toplumsal Tarih**, 2014: s. 23.

¹⁰⁹⁰ MEM, 1334: s. 9-10, 21.

kafilelerde ise Edirne, Maraş, Söğüt, Antep, Niğde, Bursa gibi taşra darüleytam şubelerindeki çocuklara yer verilmiştir¹⁰⁹¹.

Almanya'ya sanayi eğitimi için gönderilen çocukların, buralarda 3 senesi çıraklık ve 1 senesi de maaşlı kalfalık olmak üzere toplamda 4 sene sanayi eğitimine tabi olduktan sonra memlekete dönmeleri öngörülmüştü. Almanya'da bulunan bir müfettiş¹⁰⁹², çocuklarla ilgilenmek üzere görevlendirilmiş ve bu müfettişe oradaki Türk-Alman Dostluk Yurdu heyeti ile birlikte çocukların gittikleri yerlerdeki (çocukların gönderildikleri yerler: Berlin, Brumberg, Hannover, Frankfurt, Breslau, Augsburg, Oldenburg, Ulm, Schwein, Mannheim) sanayi odaları üyeleri de eşlik etmişti. Madenlerde çalışmak üzere o dönem Almanya İmparatorluğu'nun bir parçası olan Prusya'ya gönderilen çocuklar ise Prusya Ticaret Bakanlığı'nın idaresi altında olmuşlardı. Almanya'ya gönderilen yetimlerin iase, giyim vs. ihtiyaçları ile birlikte harçlıkları, yanına gittikleri usta tarafından veya çalıştıkları müessese tarafından temin edilmekteydi¹⁰⁹³.

Almanya'ya sanayi meslekleri öğrenme temel amacı ile çırak olarak gönderilen talebelerin bazıları, büyük sanayi fabrikalarında bazıları da görece küçük ölçekli üretim yapan zanaat erbabının yanında çalışmaya başlamıştır. Bu talebelerin bulundukları işyerlerindeki çalışmalarına ve diğer günlük yaşama ilişkin bazı kareleri toplam 36 fotoğraflık bir albüm¹⁰⁹⁴ içerisinde toplanmıştır. Almanya'ya toplamda 1500 civarında talebenin gönderilmiş olduğunu ifade etmiştik. Bu rakamın üçte biri darüleytamlardaki yetimlerden müteşekkildi. Bahsini ettiğimiz albümde yer alan talebelerin kaçının Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yetimlerinden olduğu bilgisi bulunmamakla birlikte bu fotoğraflarda yer alan talebelere bazılarının Darüleytam yetimleri olması büyük olasılıktır.

¹⁰⁹¹ Maksutyan, 2014: s. 23-24.

¹⁰⁹² Avrupa ülkelerine gönderilen darüleytam talebelerinin durumlarını teftiş ile görevlendirilen kişinin Nesim Avikdor Efendi olduğu anlaşılmaktadır (BOA.MF.MKT.1230.93) .

¹⁰⁹³ MEM, 1334: s. 9, 21.

¹⁰⁹⁴ Fotoğraf albümü için bkz. SALT, AFDIVHAL004000-AFDIVHAL004036.

Resim 3.1. Duisburg Şehrindeki Fabrikada Osmanlı Talebeleri İle Alman Ustaları

Kaynak: SALT, AFDIVHAL004005

Resim 3.2. Mannheim Şehrindeki Bir Fabrikada Fesleri ile Osmanlı Talebeleri, Alman Çıraklar ve Ustalar Birarada

Kaynak: SALT, AFDIVHAL004007

Resim 3.3. A.E.G. (Allgemeine Electricitäts Gesellschaft) İsimli Alman Elektrik Fabrikası Amelesi, Almanca Dersinde-Berlin

Kaynak: SALT, AFDIVHAL004035.

*Fotoğrafta görüldüğü üzere içlerinde askeri erkanın da olduğu Osmanlı'dan bir heyetin sınıfı ziyareti söz konusudur.

Darüleytam Müdüriyeti Umumiyesi, darüleytam şubelerinden Almanya'ya gönderilebilecek nitelikte olan çocukları müdüriyete bildirmeleri talebinde bulunmuştur. Bu talebe Büyükdere şubesinin verdiği cevap, bu uygulama bağlamında değerli bilgiler sunmaktadır. Şube yazdığı cevabına, şubedeki çocuklar arasında madencilik tahsili için Almanya'ya gönderilebilecek olanların¹⁰⁹⁵ isimlerini, numara, yaş ve hangi sınıfta olduklarını içeren bir cetvel eklemiştir¹⁰⁹⁶. Talebelerin yaşlarının 14'ten aşağı olmamasına dikkat edildiği anlaşılan cetvelde 12-13 yaşındaki bazı çocukların yanlarına yazılan notta çocukların “her ne kadar kaydî yaşları 12-13 olsa da gerçekte 14'ten fazla oldukları ve sanata da elverişli oldukları” yazılmıştır. Dolayısıyla buradan hareketle Almanya'ya tahsil için gönderilecek çocuklarda aranacak iki şartın olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar; yaşlarının 14 ve yukarı olması ve çocukların sanayi veya madencilik işlerini yapmaya elverişli olmaları şeklindedir. Cetvelden hareketle bu şubede tahsil için uygun şartları taşıyan talebe sayısının 12 olduğu ve bunlara yukarıdaki 3 talebe de eklenerek 15'e çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Yine şubede 14 yaşını tamamlamış 4 çocuk daha olduğu ancak onların da madencilik gibi biraz kuvvet gerektiren bir işi yapabilme noktasında istenilen şartları sağlayamadıkları ifade edilmiştir. Bu dört çocuktan üçü için “teşkilat-ı bedeniyeleti itibari ile sanata müsait değildir”, bir tanesi için de “ayağı sakat” notu düşülmüştür¹⁰⁹⁷.

Almanya'ya gönderilen çocukların her birine içinde kimlik bilgilerinin, kişisel özelliklerin yazıldığı birer cüzdan* tahsis edilmiştir. Cüzdan içinde çocuğun burada bulunduğu süre zarfındaki hal ve hareketlerinin ve gelişiminin ustası tarafından işleneceği bir kısım bulunmaktaydı. Cüzdanda bir de müfettiş denetimi sonrasında müfettişin çocuğa ilişkin görüşlerine yer verebileceği bir kısım da bulunmaktaydı¹⁰⁹⁸.

¹⁰⁹⁵ BOA.MF.EYT.7.87 (Bakınız: EK-9).

¹⁰⁹⁶ BOA.MF.EYT.7.87.

¹⁰⁹⁷ BOA.MF.EYT.7.89.

* Bkz.: EK-10.

¹⁰⁹⁸ BOA.MF.EYT.1.359; BOA.MF.EYT.1.360; BOA.MF.EYT.1.361; BOA.MF.EYT.1.362.

Bu şekilde çocukların takibinin yapılması da sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak çocukların takibi için alınan tedbirlerin gerektiği gibi yerine getirilemediği anlaşılmaktadır. Zira çocukların ne oradaki yaşantılarına ilişkin bilgilere sağlıklı bir şekilde yer verilebilmiş ne de çocukların gönderilme maksatları olan eğitim ve çalışma esaslarına riayet edilip edilmediğine ilişkin bilgilendirme ve takip iyi bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir. Sadece Augsburg sanayi odasının kendi girişimi ile yerleştirdiği 23 çocuğun durumuna ilişkin bir raporunun var olduğu bilgisi bulunmaktadır. Öte yandan Almanya'daki çocuklardan 120 tanesinin çeşitli sebeplerle kaçarak Dersaadet'e geri döndükleri görülmüştür¹⁰⁹⁹. Bununla birlikte çocukların %40'ı, sağlık sorunları, ülkesini özleme, genel uyumsuzluk, öğretilcek sanata ilişkin yetenek uyumsuzluğu vs. gerekçelerle geri gönderilmiştir. Böylece Almanya'da kalan darüleytam talebesinin toplam sayısı 1918 yılı sonu itibari ile madenlerde 140 ve diğer zanaatlarda ise 181 çırak olmak üzere 321 kişi kadardı¹¹⁰⁰.

Alman kaynakları çerçevesinde bu konuda bir eser kaleme almış olan Nazan Maksutyan, eserinde hem Almanya'daki çocukların hem de çırak olarak yanlarına gittikleri ustaların veya ailelerin şikayetlerine yer vermiştir. Çocukların şikayetleri arasında; oraya gitmelerinde etkili olan iyi bir maaş alma ve daha iyi standartlarda yaşama beklentisinin karşılanamaması, verilen etleri domuz eti olması endişesi ile yiyememeleri ve çoğu zaman tek öğün yiyebildikleri, kendi yetenek ve bilgilerine göre işlerde çalıştırılmamış olmaları, sağlık şartlarının iyi olmaması, tuvaletlerde taharet musluğunun olmaması gibi durumlar sıklıkla dile getirilmiştir. Öte yandan çocukları kabul eden birimler ile usta ve ailelerin şikayetleri arasında; çocukların seçiminde yetenek ve bilgiye çok önem verilmediği, çocukların görece ucuz bulunan domuz eti yerine o dönem için pahalı mallar olan pirinç, ekmek, şekeri çokça tüketmeleri gibi şikayetlere yer verilmiştir¹¹⁰¹.

Servet-i Fünun dergisinin 1915 yılındaki sayılarından birinde Almanya'nın Berlin şehrinde, hayatını kaybeden Osmanlı askerlerinin yetim ve dullarına yardım etmek amacı ile bir cemiyetin teşkil edildiğinden bahsedilmektedir. Doğrudan

¹⁰⁹⁹ MEM, 1334: s. 21.

¹¹⁰⁰ Maksutyan, 2014: s. 25.

¹¹⁰¹ A.e.

İmparatoriçe'nin himayesinde olduğu ifade edilen bu cemiyetin idare heyetinin, başta Almanya Prensesi olmak üzere Hariciye, Bahriye, Maliye nazırlarının eş veya kız kardeşlerinden oluşmak üzere kadın yoğunluklu bir yapı arzettiği anlaşılmaktadır. Cemiyetin hilal şeklinde imal edeceği mücevherlerin yanı sıra Osmanlı kadınlarının imal edeceği eşyaların Almanya'daki büyük ailelerin kadınlarınca tüm Almanya'da satılıp getirisinin bu amaç doğrultusunda kullanılacağı belirtilmiştir¹¹⁰².

3.10.3. Sağlık Hizmetlerine İlişkin Faaliyetleri

Darüleytam Nizamnamesi'nde her bir darüleytam şubesinde bir tabib ve eczacı bulundurulması gerektiği düzenlenmiştir. Ayrıca Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi, şubelere 1332 (1916) yılında gönderdiği 2099/334 numaralı emirnamesinde hiçbir şubenin tabipsiz olmaması gerektiğini iletmiştir¹¹⁰³. Talimatnamede işlenmiş olan ve emirnamede de yer verilen her bir şubeye merkezi idareden birer doktor tayin edilmesi hususunun gerekçeleri arasında darüleytamların yatılı bir müessese olması ve çoğu şubenin şehirden uzakta bulunması öne çıkmaktadır¹¹⁰⁴.

Darüleytam şubelerinde sağlık hizmetlerinin aksamaması adına müdür ile birlikte tabibin de sürekli olarak kurumda bulunması gerekli görülmekteydi. Bu hususa o derece önem verilmekteydi ki Darüleytam Müdüriyeti, tabibin darüleytama ait evlerden birinde kalması halinde kira bedelinin alınmaması gerektiği görüşünü Maarif'e bildirmiş ve Maarif Nezareti'nden bu yönde bir karar alınması için talepte bulunmuştu¹¹⁰⁵. Müdürlük, yine şubelere gönderdiği bir başka yazıda şube doktorlarının belirli gün ve gecelerde evlerine gitmeyerek şubede kalması gerektiğini de iletmiştir¹¹⁰⁶.

Darüleytam Müdüriyeti'nin, sağlık faaliyetleri arasında öne çıkan bir uygulama, çocukların sağlık durumlarının takibini sağlayacak birer "Muayene-i

¹¹⁰² "Kahramanlarımızın Eytam ve Eramili İçin", *Servet-i Fünun*, Cilt: 49, Sayı: 1255, 24 Haziran 1915: s. 109.

¹¹⁰³ BOA.MF.EYT.5.153.

¹¹⁰⁴ BOA.MF.EYT.18.696.

¹¹⁰⁵ BOA.MF.EYT.7.802.

¹¹⁰⁶ BOA.MF.EYT.18.696.

Tıbbiye Cüzdanı”nın tutulmasıdır¹¹⁰⁷. Cüzdanların muhafazası, takibi, değişikliklerin kaydedilmesi, hastahaneye sevk edilmesi uygun görülen çocuğun cüzdanına sevk gerekçesini yazmak vs. görevlerin birincil sorumlusu ise şubelerde bulunan tabiblerdi. Çocuğun başka bir şubeye nakli durumunda da çocukla birlikte gönderilmesi öngörülen cüzdanda, çocukların hangi şubeye kayıtlı olduğu, kişisel bilgileri, fiziki kayıtları, yapılmış olunan aşıları, geçirdiği hastalıkları, genel sağlık durumu gibi bilgilere ulaşılabilmekteydi. Bilgilerin işlenmesinde ve kayıtların tutulmasında takip edilecek usullere de yer verilen cüzdanlar, çocuklar açısından birer sağlık kimliği özelliği taşıırken diğer yandan darüleytamların bünyesinde barındırdığı çocukların sağlık ve gelişimleri ile de ne denli ilgilendiğinin önemli bir belgesi mahiyetindeydi.

Yine her bir çocuk için tutulan bir diğer kayıt da “Hüviyet-i Maneviye Cetveli”dir¹¹⁰⁸. Çocukların mevcut durumlarını ortaya koyan ve ayrıca yıllık gelişimlerinin de işlendiği çizelge, 4 başlık olarak düzenlenmişti. İlk başlık olan “zeka” başlığı altında çocukların hafıza, dil, düşünce, dikkat, anlayış/kavrama durumları değerlendirilmekteydi. İkinci başlık daha çok çocuğun sosyal, düşünsel, kişisel yapısını, yani fitri durumunu, karakterini ortaya koymaya çalışan “seciye” başlığıydı. Üçüncü başlık ise çocukların özel ilgi duyduğu ve eğilimi olduğu alanları ortaya koymaya çalışmaktaydı. “Ahlaki vasıflar” ile başlıklandırılan son kısımda ise çocuğun doğruluk, cesaret, cömertlik, vefakârlık açılarından durumu değerlendirilmekteydi.

Darüleytamda kalan çocuklar sağlık durumları açısından ele alındığında, buraya getirilen çocuklar çoğunlukla bünyesi zayıf, bakım ihtiyacı olan ve yetersiz beslenme sorunu yaşayan çocuklardan oluşmaktaydı. Öte yandan hem çocukların bu durumu hem de içinde bulunulan zor şartlar, müesseseyi sağlık hizmetlerini iyi bir şekilde sunmak noktasında zorlamaktaydı. 1333 (1917) yılı verilerine bakıldığında 32’si merkez şubelerinden ve 48’i de taşra şubelerinden olmak üzere toplam 80 çocuğun çeşitli sebeplerle yaşamını yitirdiği görülmektedir. Merkez şubelerindeki

¹¹⁰⁷ BOA.MF.EYT.16.745; BOA.MF.EYT.16.747; BOA.MF.EYT.16.748; BOA.MF.EYT.16.749; BOA.MF.EYT.16.750.

¹¹⁰⁸ BOA.MF.EYT.16.833; BOA.MF.EYT.16.834.

rakam içerisinde 12 tane çocuğun, 3-7 yaşındaki çocuklara yönelik tesis edilmiş olan Kadıköy Darüleytamı Ana Mektebi'nden olduğu bilgisi verilmiştir. Ölüm sebepleri açısından bakıldığında ise yaşı küçük olan çocuklar arasında en çok görülen dizanteri ve sindirim sistemi bozukluğu, büyük yaştaki çocuklarda en çok görülen sebep ise akciğer veremidir. Müessese bünyesindeki hastahanelerde tedavi edilemeyen veya verem olmuş çocuklar, çoğunlukla Darülaceze'ye gönderilmekle birlikte Hamidiye Etfal Hastahanesi'ne de gönderilmiştir¹¹⁰⁹. Darüleytamda tedavi edilemeyerek gönderilen çocukların yerine bir nevi takas-mübadele işlemi olarak Darülaceze'deki sağlam çocukların alındığı da görülmektedir. 2 Haziran 1333 (2 Haziran 1917) tarihli belge¹¹¹⁰ örneğinde 7 çocuğun mübadele edilmek sureti ile Darülaceze'den alındığı ve darüleytama kayıt işleminin yapıldığı görülmektedir. Yine bir başka kayıt¹¹¹¹ ele alındığında şubelerce Hamidiye Etfal Hastahanesi'ne gönderilmesi icap eden çocukların, zaman kaybı yaşamamları adına Müdüriyet-i Umumiye aracılığıyla gönderilmesi esasının esnetilmesi suretiyle mektep tabipleri tarafından doğrudan gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Burada Darülaceze'den farklı olarak, sağlıklarına kavuşmaları halinde, çocukların yine doğrudan bağlı oldukları şubeye geri gelmeleri söz konusuydu.

3.10.3.1.Darüleytam Haydarpaşa Hastahanesi

Özellikle Balkan Savaşı ve 1. Dünya Savaşı sonrasında gerek darüleytam şubelerinin ve gerekse buralara sığınan yetim veya bakıma muhtaç çocukların sayılarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Esasında darüleytamlara çocuk kabul ve kayıt işlemleri sırasında çocukların sağlıklı olmaları şartı aranmakta ve bu doğrultuda ilk kayıt sırasında çocuklar belirli bir sağlık kontrolünden geçirilmekteydi. Ancak, gerek her geçen gün yetim sayısının artıyor olması ve gerekse mevcut kuruluşların bu büyüklükteki bir kesime hizmet sunacak, fiziki kapasiteden ve ekonomik güçten mahrum olması ve ayrıca gereken sayıda uzmanın olmaması gibi sebeplerle doğrudan bu kesimlere yönelik sağlık hizmeti sunacak kurumlara ihtiyacı arttırmaktaydı.

¹¹⁰⁹ MEM, 1334: s. 11.

¹¹¹⁰ BOA.MF.EYT.9.260.

¹¹¹¹ BOA.MF.EYT.2.83.

Bu ihtiyaç üzerine Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nden tüm İstanbul şubelerine yazılan 31 Mart 1334 (31 Mart 1918) tarihli yazıda¹¹¹² bir hastahanenin kurulacağı ve bu hastahanenin kurulması ile gerekli diğer düzenlemelerin yapılması için Doktor Hasan Ferid Bey'in yetkilendirildiği bildirilmiştir. Ayrıca ismi zikredilen doktorun hastahanenin tesisi noktasında ihtiyaç duyulacak parasal yardım için şubelere geldiğinde kendisine gerekli yardımda bulunulması tavsiye edilmiştir. Haydarpaşa Darüleytam şubesi olarak faaliyet göstermekte olan müessesenin bundan sonra Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi olarak faaliyet sürdüreceği de 31 Mart 1334 (31 Mart 1918) tarihli diğer bir yazı¹¹¹³ aracılığıyla bahsi geçen şubeye iletilmiştir.

Bu noktada Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi idaresi altında olmak üzere resmi olarak 1919 yılında açılmıştır. Günümüzün Haydarpaşa Numune Hastahanesi arazisi üzerinde 1923 yılına kadar faaliyet yürüten bu hastahane, darüleytam bünyesindeki talebelerin hastalanmaları halinde tedavi edilmelerini amaçlamaktaydı. Doğrudan darüleytam şubelerindeki çocukların sağlık sorunları ile ilgili olan bu hastahanenin ayrıca bir diğer görevinin de şubelerin sağlık hizmetlerinin denetlenmesi olduğu anlaşılmaktadır¹¹¹⁴.

Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi çalışanlarının isimlerinin ve aldıkları maaşlarının işlendiği cetveldен¹¹¹⁵ hareketle hastahanedeki tıbbi kadronun; biri başhekim olmak üzere toplam 3 doktor, 2 eczacı, 1 karantina memuru, 2 hasta bakıcıdan müteşekkil olduğunu söyleyebilmekteyiz. Bunlarla birlikte belgede ayrıca katip, hesap memuru, hademe, çamaşırcı, terzi, aşçı gibi çalışanların isimlerine ve aldıkları maaşlara da yer verilmiştir.

¹¹¹² BOA.MF.EYT.10.804.

¹¹¹³ BOA.MF.EYT.10.806.

¹¹¹⁴ Mustafa Demir, Havanur Şahin, "Haydarpaşa Darüleytam Hastanesi:1919-1923 Dönemi", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl: 9, Sayı: XXV, Mart 2016, s. 507-524.

¹¹¹⁵ BOA.MF.EYT.17.380.

Encümen-i Tıbbiye, Haydarpaşa Darüleytam Hastahanesi'nin işleyişi ile ilgili olarak bir talimatname¹¹¹⁶ hazırlamıştır. Söz konusu talimatnamede hastahanenin işleyişi noktasında takip edilecek usul:

- Öncelikle ameliyat ihtiyacı olmayan çocukların şubelerinde tedavi edilmesi ve ameliyat edilmesi gerekenlerin ise hastahaneye gönderilmesi¹¹¹⁷,
 - Önemli derecedeki veya ameliyat edilmesi gereken göz hastalıkları olan çocukların hastahaneye gönderilebileceği,
 - Hastalığı ileri düzeyde olan ve tedavisi mümkün olmayan çocukların, malül kabul edilerek Darülaceze'ye gönderileceği,
 - Şubelerde meydana gelebilecek bulaşıcı hastalıkların hızlı bir şekilde hastahaneye bildirilmesi gerektiği
- şeklinde düzenlenmiştir.

Darüleytam Haydarpaşa Hastahanesi'nin gerekliliği noktasında dönem içerisinde bazı tartışmaların yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yapılan bir eleştirinin, hâlihazırda tüm darüleytam şubelerinde bir doktor, bir eczacı ve belirli sayıda hastabakıcı olduğu için merkezde darüleytama has bir hastahanenin kurulması yerine, mevcut hastahanelerde darüleytam talebelerine tahsis edilmiş bir koğuş veya birim kurulmasının daha kolay ve uygun olacağı yönündedir. Bu yaklaşımın temelinde darüleytamlara özel bir yapının tesis edilmesinin darüleytam müessesesine hem yapısal hem de maddi anlamda külfet getireceği düşüncesi bulunmaktaydı¹¹¹⁸.

¹¹¹⁶ BOA.MF.EYT.12.8.

¹¹¹⁷ Haydarpaşa Hastahanesi'nde 3 Teşrin-i Evvel 1337 (3 Ekim 1921) tarihinden itibaren başlanacak ameliyatlarda takip edilmesi gereken usuller 9 maddelik bir talimatname ile tespit edilmiştir. Buna göre pazartesi ve perşembe günleri ameliyat günü olarak belirlenmiş ve bir günde 10 kişinin ameliyat edileceği düzenlenmiştir. Dolayısıyla darüleytam şubelerinin bu günleri ve sayıyı dikkate alarak çocukları göndermesi ve şube tabiblerinin de onlara refakat etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Talimatnamenin son maddesinden anlaşıldığı üzere İstanbul'daki mevcut darüleytamların bir sıraya konularak bu sıraya göre şubelerdeki çocukların ameliyatlarının yapılması öngörülmüştür. Daha öncesinde Darülaceze'de ameliyatları yapılan Çağlayan, İmrahor, Balmumcu şubelerindeki çocuklar düzenlenen bu sıranın dışında tutulmuş olup, geri kalan şubelerin de sırasıyla Beykoz, Bebek, Ortaköy, Yedikule ve Validebağ şubeleri şeklinde olacağı düzenlenmiştir (BOA.MF.EYT.19.404).

¹¹¹⁸ H. Nedim, 1337: s. 90.

3.10.3.2. Dişçilik Mektebi

Darüleytamın sağlığa ilişkin önemli girişimlerinden birisi de Beyoğlu'nda tesis edilmiş olan Dişçilik mektebidir. Söz konusu mektepte hem çocuklara bu meslek öğretilmekte hem de çocukların diş hastalıkları tedavi edilmekteydi¹¹¹⁹.

3.10.3.3. Prevantoryum

1340 (1924) yılı içerisinde toplam 18 şubesi olan Darüleytam müessesesinin Bigados şubesi, devam ettirilememesi dolayısıyla kapatılıp buradaki çocukların İstanbul'a gönderilmeleri kararı alınmıştı. Bu gelişme ile gönderilen çocukların sağlık muayenelerinin yapılması için İstanbul içinde bir prevantoryumun¹¹²⁰ tesis edilmesi tavsiye edilmiştir¹¹²¹. Bunun üzerine 1927 yılı içerisinde söz konusu tavsiyenin dikkate alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Meclisin özel tahsisatı ile 1927 yılında daha önce Validebağ Darüleytamı olarak kullanılan bina, Maarif Vekâleti'ne bağlı bir prevantoryuma dönüştürülür. İstanbul'da kurulan bu prevantoryumda kuruluşunun ilk yılında toplam 194 yetimin verem hastalığından kurtarıldığı bilgisi bulunmaktadır¹¹²².

3.10.4. İstihdam ve Üretim Faaliyetleri

Darüleytamlardaki çocuklardan eğitim yaşlarında olanlar, şube müdürleri tarafından civardaki okullara öğrenci olarak, okul yaşını geçmiş olanlar ise şehirdeki mevcut sanat atölyelerine çırak olarak gönderilmekteydiler. Çocuklar, üç sene süre ile çırak olarak çalıştıkları atölyede meslek öğrenme fırsatı bulmaktaydı¹¹²³.

Darüleytamlardaki çocuklardan zeka ve kabiliyetleri uygun olanların darülmualimin ve darülmualimat mekteplerine gönderilmeleri ve buradan mezun olduktan sonra da darüleytam bünyesinde istihdam edilmelerine karar verilmiştir. Bu

¹¹¹⁹ “Darüleytamlara Dair”, s. 6.

¹¹²⁰ Prevantoryum (Verem Dispanseri): “*Vücutlarına verem mikrobu girmesine rağmen henüz hastalığa yakalanmamış zayıf kimselerin, vereme yakalanmasını önlemek amacıyla bakıldıkları sağlık kurumu*” (TDK).

¹¹²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, “Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 3.

¹¹²² TBMM Zabıt Ceridesi, “Maarif Vekâleti Bütçesi”, Cilt: 3, 64. İctima, 22.04.1928: s. 203.

¹¹²³ “Darüleytamlar”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, s. 33.

karar doğrultusunda darülmuallimata verilen 18 kız çocuğunun 13'ü 1333 (1917) yılında mezuniyet belgesi almış ve bunlardan da 8 tanesi darüleytamların ana sınıflarında öğretmen olarak görevlerine başlamış, atamalarını bekleyen 4'ü de Kadıköy ve Bebek şubelerinde fahri eğitmen olarak çalışmışlardır. Erkek çocuklardan darülmuallimin mektebine verilen toplam 46 çocuk arasında 5 tanesi buradan mezuniyetlerini müteakiben sultani mekteplerine gönderilmiştir¹¹²⁴.

Darüleytam teşkilatının ana nizamnamesinin 4. maddesinde müessesedeki çocukların ziraat ve sanayi eğitimi almalarının yanında bu alanlardaki üretim süreçlerinde yer almaları da öngörülmüştü¹¹²⁵. Bu bağlamda darüleytamlarda çocuklara üretim yaptırılarak hem onların psikolojik anlamda moralini yükseltmek hem de müesseseye maddi olarak katkı sağlamaları mümkün kılınmaktaydı. Çocukların öğrendikleri bu işlerle gerçekleştirdikleri üretimin kendilerine maddi getiri sağlaması da önemli bir dışsalıktı. Bu husus, ülkenin maarif sistemine ilişkin bir rapor hazırlamak üzere çalışmalar yapan Amerikalı teorisyen John Dewey tarafından da takdir görmüştür. Bunu da *“bir taraftan çocuklar, kıymetli bir şey vücuda getirmekten dolayı çok bahtiyarlık duyuyor, diğer taraftan darüleytamın masrafı, haddi asgarisine indirilmiş oluyor ve çocuklar ileride hayat işlerine yarıyacak şeyleri öğrenmiş oluyordu”* sözleri ile raporuna işlemiştir¹¹²⁶.

Darüleytamların ziraat ve sanayi eğitimi ve üretimi gibi konulara eğilmesi hususu, darüleytamların esbab-ı mucibesi ve Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Kanun Layihası'na ilişkin Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da yapılan çeşitli müzakerelerin¹¹²⁷ önemli bir gündem maddesi olmuştur. Müzakerelere konu olan madde, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilat Kanunu'nun darüleytamın gerektiğinde sanayi, ticaret ve ziraatle bizzat iştigal olabileceğini düzenleyen maddesidir.

Söz konusu madde, bazı vekillerce Darüleytam'ın kuruluş esaslarına aykırı olarak değerlendirilmiş ve bu amaç ve faaliyetlerin Darüleytam müessesesi

¹¹²⁴ MMEM, 1334: s. 9.

¹¹²⁵ BOA.MF.MKT.1217.34.012.

¹¹²⁶ John Dewey, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

¹¹²⁷ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 387-400.

tarafından takip edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu düşüncüyü paylaşan vekillere göre darüleytamların öncelikli amacının çocuklara güzel bir talim ve terbiye (eğitim-öğretim) temin etmek ve memlekete faydalı birer fert haline gelmelerine aracılık etmek olması gerektiğidir. Bunun dışındaki girişimlere zaman ve emek verilmesi, amacın dışına çıkmak ve müessesenin de etkin çalışmasının engellenmesi anlamı taşıyacağı da ifade edilmiştir. Ayrıca hâlihazırda bu amaç doğrultusunda kurulmuş olan sanayi ve ziraat mekteplerinin olması da bu eleştirinin gerekçeleri arasında zikredilmiştir. Söz konusu maddeye dayanarak darüleytamların ticarî ve sınaî işleri ile meşgul olması durumunun müesseseye uygun olmayacağı ileri sürülerek, bu maddenin metinden çıkarılması teklif edilmiştir. Ancak bu maddenin çıkarılması teklifi, özellikle kanunun ilgasına kadar gitmek anlamına geleceği gerekçesi ile kabul görmemiştir.

Buna karşılık bazı vekiller de bu müessesede yetim çocuklara sağlanacak güzel bir eğitim ve terbiyenin yanında onlara mesleki eğitimlerin verilmesi ve bu alanlara ilişkin uygulama yaptırılması gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşımın temelinde ise bu maddenin uygulanması suretiyle hem çocukların memleketin gelişimine katkı sağlayabilecekleri hem de hayatlarını kazanacak yetenekler elde ederek istihdam olanaklarına daha rahat erişmelerinin mümkün olacağı düşüncesi yatmaktadır. Öte yandan maddenin hem acil gelir sağlama gerekçesi ile eklendiği hem de buradan mezun olan çocukların özellikle yabancı sermayedarların ve onlara ait işyerlerinde istihdam edilmeleri durumundan kurtarılmasının da mümkün olacağı ileri sürülmüştür. Bu sebeplerle de çocukların memlekete hizmet edebilmelerinin sağlanması için darüleytamların hem üretim birimleri tesis ederek hem de bu üretim faaliyetlerinde bulunarak aktif rol alması gerektiği ifade edilmiştir.

Yine aynı toplantıda görüş bildiren bir vekil de Darüleytam talebelerine yönelik verilecek sınaî ve ziraî eğitimlerde coğrafi, kültürel vs. dışsal etkilerin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda Darüleytam'ın farklı şubelerinde yetim çocuklara farklı müfredatlar ve farklı yaklaşımlar sergilenebileceği ve hatta sergilenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu düşüncesini, sanayi üretiminin yoğun olduğu, ticaretin önemli bir merkezi olan İstanbul ile tarım ve hayvancılığın veya diğer bazı el becerilerine dayalı çalışmaların yoğun olduğu

Erzurum örneklerini göstererek desteklemeye çalışmıştır. Bu iki şehirdeki darüleytamların bu hususu göz önünde bulundurarak öğrencilerine sağlayacakları eğitimlerin, çocukların istihdam edilebilirliği ve okul sonrası hayatları üzerinde kolaylık sağlayacağını savunmuştur.

3.10.4.1.Sanayi İstihdamına Yönelik Faaliyetler

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin, sanayi ve zirai üretimler yapılması için gerekli arazinin temini ve fabrika veya üretim birimlerinin teşkil edilmesi üzerinde önemle durduğu anlaşılmaktadır. Bunu şubelere yazmış olduğu yazıdan da görmek mümkündür. Müdüriyet, şubelere *“Darüleytamlar şahsiyet-i hukukiyeye haiz bir müessese halinde tevhid edilmiş olmasına binaen Müdüriyet-i Umumiye, bir şahıs veya şirket gibi tasarruf ve teşebbüsatta bulunabileceği ve bu maksada binaen Meclis-i Milliye’ce 500.000 dönüm arazi ve 150.000 lira sermaye verilmesi tasvip edildiği”* ifadelerini içeren bir yazı¹¹²⁸ göndermiştir. Söz konusu yazıda darüleytamların bahsi edilen kanun düzenlemesine dayanarak bulunduğu şehir veya civarında temlik edebileceği (devralabileceği) veya istifade edebileceği devlet arazisi veya terk edilmiş arazi veya fabrika gibi emlak bulunduğu taktirde, kapsamlı bir araştırma yaptıktan sonra durumu müdüriyete bildirmeleri istenmiştir. Müdüriyet de daha sonrasında tarafına iletilen bildirimleri değerlendirmek suretiyle alımlar gerçekleştirmiştir.

Öte yandan darüleytamlardaki sanayi mekteplerinin eğitim programları, Osmanlı'nın ihtiyaçları göz önünde bulunularak Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan, İsviçre, Romanya ülkelerinin programlarından yararlanmak suretiyle hazırlanmıştır¹¹²⁹.

Darüleytamların 2 yıl gibi bir sürede toplamda 14 şubeye ulaştığı (3'ü merkez, 11'i de taşralarda olmak üzere) bilgisine yer verilen 1916 tarihli bir yazıda, şubeler arasında zirai üretime elverişli bir çevreye sahip olan İzmit bölgesindeki şubelerden “Armeşe Darüleytam” şubesinin, yaklaşık 300.000 dönüme sahip olduğu ifade edilmiştir. Burada 10.000 çocuğa ziraatçılık eğitimi verilebilecek ve zirai

¹¹²⁸ BOA.MF.EYT.6.783.

¹¹²⁹ “Darüleytam,” *İkdam*, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1.

üretime ilişkin tecrübe kazandırabilecek kapasitede bir şube kurulabilme olanağı olmasına rağmen, içinde bulunulan savaş hali dolayısıyla sadece 200 çocuğun kabul edilebildiğinden bahsedilmektedir¹¹³⁰.

Armeşe Darüleytamı, devletin refahı için önemli bir alan olarak görülen çiftçilik mesleğine ilişkin derslerin verileceği, ayrıca burada kurulması düşünülen 9 tane fabrikada da sanayi eğitimlerinin verileceği bir şube olarak tasarlanmıştı. Bu şubeye memleketin her tarafından 13 yaşından yukarı çocukların getirilerek burada hem bu eğitimi almaları hem de bu sektörlerle ilişkin tecrübe kazanmalarına aracılık etmek amaçlanmıştır. Daha sonraları çocukların kendi memleketlerine gönderilmeleri suretiyle ziraî ve sınaî çalışmaların ülkenin her yerine teşmili hedeflenmiştir¹¹³¹.

Darüleytam müesseselerinden, Osmanlı'nın iktisadi anlamda zayıf olduğu sanayi sektörünün ve dolayısıyla da iktisadi hayatın geliştirilmesini sağlamak hedefi doğrultusunda yararlanıldığı da görülmektedir. Darüleytam müesseselerinde kalan çocukların sanayi üretimine ve hayatına yönlendirilmeleri için Kadıköy Darüleytam şubesine bağlı olarak faaliyet sürdürmek üzere 4 usta ve 50 yetim talebe kapasiteli bir Kunduracı Mektebi tesis edilmiştir. Bu mektepte üretilen kunduralar ise ilk etapta sadece Kadıköy şubesindeki yetim çocuklara temin edilmekteydi. Yine aynı hedef doğrultusunda Haydarpaşa Darüleytam şubesine bağlı 100 yetim talebe kapasiteli bir Yapıcı Mektebi de tesis edilmiştir. Bu mektepte ise çocuklara, mühendisliğin çeşitli kısımlarında istihdam edilmelerini sağlayacak donanımlar kazandırılmaya çalışılmıştır¹¹³².

1331 yılında Teşrin-i Evvel ayında (Ekim 1915) Haydarpaşa Darüleytamı Yapıcı Mektebi, 2 katlı bir yapı olarak tesis edilmiştir. Yine 1331 yılının Kanun-i Sani ayında (Ocak 1916) tuğla ve kiremitçi yetiştirilmek üzere Büyükdere Darüleytam Şubesi tesis edilmiştir¹¹³³.

¹¹³⁰ “Darüleytamlara Dair”, s. 6.

¹¹³¹ A.e., s. 6-7.

¹¹³² A.e., s. 6.

¹¹³³ MEM, 1334: s. 3.

1331 (1915) yılında 12 yaşından büyük erkek çocuklarına yönelik olmak üzere Galata'da marangozluk, demircilik ve tornacılık eğitimi verecek bir Galata Sanayi Mektebi, Kadıköy'de bir Kunduracı Mektebi (mekteb daha sonra Galata'ya taşınmıştır. Yedikule'de Yedikule Darüleytamı sanat şubesi tesis edilmiştir. Galata Sanayi Mektebi'ndeki çocukların bir kısmının tersanede ve matbaa-i amirede çalışarak pratik kazandırılmasına da çalışıldığı görülmektedir. Aynı şekilde Yedikule Darüleytamı'ndaki çocukların da Doğu Demiryolları atölyeleri ile Yedikule civarındaki tabbahhanelere gönderildiği görülmektedir¹¹³⁴.

1916 yılı itibari ile darüleytam müessesesine ait toplam 6 sanayi şubesi (Kuledibi, Yedikule, Bank-ı Osmanî karşısı, Dişçi Mektebi, Büyükdere, Armaşa) açılmış ve bu sanayi şubeleri de Beyoğlu'nda açılan merkezin idaresine bağlanmıştır. Açılan dişçilik mektebi ile darüleytamdaki çocukların diş tedavileri, yine bu mektepte eğitim alan darüleytamdaki çocuklarca yapılması sağlanmıştır. Kuledibi sanayi şubesi içerisinde ayrıca birer tane demirci ve tenekeci imalathanesi kurulmuştur. Bu şubelerde yetiştirilen çocukların, telgrafhanelere, matbaa-i amireye, ekmek fırınına, tershaneye, tornahaneye, marangozhanelere vs. gönderilmeleri suretiyle pratik ve tecrübe kazanmaları sağlanmaktaydı¹¹³⁵.

Darüleytam talebelerinin önemli bir kısmı, müessese bünyesinde verilen sanayi eğitimleri sonrasında geniş bir istihdam alanına erişebilme imkanı bulabilmekteydi. Bunlar arasında darüleytamın kendi idaresindeki inşaat, ipek, iplik, deri vs. fabrikalarının yanı sıra marangozhane, terzihane vb. atölyeleri öncelikli gelmekteydi. Bunların yanında elektrik şirketinin fabrikalarında, telgraf idaresinin fabrikalarında, matbaa-i amirede, ekmek fabrikasında, demiryolları fabrikalarında istihdam imkanı bulabilmekteydiler. Bu bilgilerin elde edildiği makalede ayrıca darüleytamların talebelerinin ziraat işlerine, çiftçiliğe ve ticarete yönlendirilmesi gerektiği, dolayısıyla da müfredatının bu şekilde düzenlemesi gerektiği de aktarılmaktaydı. Makalenin devamında darüleytamların da önem verdiği noktanın ziraat sanayisi ve üretimi olduğu, bu doğrultuda da İzmit bölgesinde bu düşünceye hizmet edecek büyük arazilerin tahsis edildiği ve buna ilişkin eğitimler sunan bir

¹¹³⁴ A.e., s. 3, 6.

¹¹³⁵ “Darüleytamlara Dair”, s. 6.

Ziraat Sanayi biriminin olduğu belirtilmiştir. Yine Bahçecik şubesi uhdesinde kız çocuklarına yönelik olarak, ipekçilik, sütçülük, tavuk yetiştiriciliği, ağaç yetiştiriciliği, bahçevanlık vs. zirai mesleklerin eğitimini sunan bir Kız Ziraat Sanayi biriminin varlığından bahsedilmiştir. Büyükdere Darüleytamı'na bağlı olarak bir demir dökümhanesi, tuğla-kiremit fabrikası ve ayrıca Beyoğlu Darüleytamı'na bağlı olarak da bazı fabrikaların yapım aşamasında olduğu ilave edilmiştir¹¹³⁶.

Darüleytam Müdüriyeti'nin şirket ortağı olabileceğini düzenleyen kuruluş nizamnamesinin 4. maddesi hükmü çerçevesinde 1333 (1917) yılında Avusturyalı bir şirket ile sözleşme imzalanması gündemdeydi. 75.000.000 kuruş sermaye ile kurulması öngörülen bu ortaklık ile Osmanlı toprakları üzerinde fabrikalar ile sanayi ve zirai müesseselerinin kurularak işletilmesi, ayrıca ithalat ve ihracat faaliyetlerinde bulunulması öngörülmüştü. 99 yıl süre ile tesis edilecek bu anonim şirket ortaklığının kuruluş sermayesi için belirlenen miktarın yarısı, Avusturyalı şirket tarafından ve yarısı da Darüleytam Müdüriyeti tarafından temin edilecekti¹¹³⁷.

Söz konusu anlaşma çerçevesinde 12 tanesi İstanbul'da, 9 tanesi Armaşa'da ve 1 tanesi de Bahçecik'te olmak üzere 3 farklı yerde toplam 22 tane fabrikanın kurulmasına karar verildiği belirtilmektedir. Demirhane, dökümhane, tornacılık, ipekçilik, iplikçilik, marangozluk, tuğla-çimento, konserve, şeker vs. işlerine yönelik olarak tesis edilecek fabrikaların gelirlerinden %10'luk bir payın ve ayrıca üretimden elde edilecek kârın da yarısının (münasefeten) Avusturyalı şirkete verilmesi akdedilmişti. Böyle büyük bir payın şirkete veriliyor olması karşısında darüleytamlar arasında iki önemli getiri beklemekteydi. Bunlardan ilki ve en önemlisi darüleytamlardaki 16 yaşını dolduran çocukların bu fabrikalarda çırak olarak istihdam edilmeleri¹¹³⁸, ikincisi de sözleşme şartları arasında sayılan "Avusturya-Macaristan topraklarına her yıl için 150 talebinin gönderilmesi" beklentisiydi¹¹³⁹.

Ancak söz konusu girişim, Avusturyalı şirketin, darüleytamın sermaye katkısı olarak dahil edeceği ve Maliye Nezareti'nden alacağı 500.000 dönümlük

¹¹³⁶ "Darüleytam," **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1.

¹¹³⁷ MEM, 1334: s. 21-22.

¹¹³⁸ MAZC, Devre: 3, Cilt: 2, 50. İnikad, 27 Mart 1333 (1917): s. 398.

¹¹³⁹ "Darüleytamlara Dair", s. 6.

arazilerinin üzerinde (elden çıkarma hakkı da dahil olacak şekilde) serbest tasarruf edebilmeyi talep etmesi üzerine akim kalmıştır. Bu durumun aktarıldığı raporda ayrıca, bahsi geçen Avusturyalı şirketin kendi ülkesinde önemli fabrikaları olduğu için darüleytamları kuracağı ortaklıktan beklentisinin, Osmanlı toprakları üzerinde fabrikalar ile sınai ve zirai müesseseler kurmaktan ziyade, buradan hammadde alıp ülkesine götürmek ve oradan da mamül malı Osmanlı topraklarına sokarak satış yapmak olduğu şüphesine de yer verilmiştir¹¹⁴⁰.

Darüleytamların sınai üretime ilişkin faaliyetleri arasında sayabileceğimiz bir gelişme, 19 Temmuz 1335 (19 Temmuz 1919) tarihinde çıkarılan kararname¹¹⁴¹ üzerine daha önce ilga edilerek mal ve eşyaları ile hazineye devredilmiş olan Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'ne ait sepet fabrikasının Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'ne devredilmesidir. Söz konusu işlemin yapılmasına gerekçe olarak, hâlihazırda fabrikadan şehit çocukları ve yetimler istifa ettiğinden dolayı, bir hayır müessesesine devredilmesi halinde hem memleketin ihtiyaç duyduğu sanat üretiminin temin edilmesine katkı sağlanabileceği hem de üretimi arttırması dolayısıyla da yarar sağlayacağı düşüncesi gösterilmiştir. Ayrıca bu hayır müessesesinin de Darüleytam olması halinde memleketin en çok yardıma ihtiyacı olan kesimlerinden biri olan yetimlere katkı sağlanacağı düşünülmüştür¹¹⁴².

Darüleytamlarda sanayi, mesleki eğitimin içeriğinin henüz belirlenmemiş olduğu dönemlerde yönlendirici ve tavsiye verici mahiyette bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan birisi de, darüleytamda verilecek mesleki, sınai eğitimlerin içeriğinin, bireysel emeğe dayalı, kişisel kabiliyet edindirmeye yönelik eğitimden ziyade, döneme hakim olan değişimlerin de dikkate alınmak suretiyle daha çok fabrikaların öngördüğü kitlesel üretime uyumlu bir içeriğe sahip olması gerektiği yönündedir. Darüleytamlardaki bazı şubelerde yukarıdaki düşünce temelinde hareket edildiğine dair ciddi örneklerle rastlamaktayız. Bu bağlamda İzmit'te bulunan Bahçecik Darüleytamı'nda yaklaşık 200 talebeye ipekçilik dersleri, yine İzmit'teki Armeşe Darüleytamı'nda da 600 talebeye ziraat makinalarının kullanımına ilişkin

¹¹⁴⁰ MEM, 1334: s. 21-22.

¹¹⁴¹ BOA.MV.251.41-1; **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 319.

¹¹⁴² BOA.İ.DUİT.116.33.4-1.

eğitimler verilmiştir. Yedikule Darüleyam şubesinde ise 700 talebenin bir kısmı tabakhanede bir kısmı da şimendifer fabrikasında çalışmaktaydı. Yine Kadıköy şubesine bağlı kundura fabrikasında da 200 kadar talebe darüleytam şubelerinin ayakkabı ihtiyaçlarına yönelik üretim gerçekleştirmekteydi¹¹⁴³.

3.10.4.2.Ziraî İstihdama Yönelik Faaliyetler

Bazı çevreler o dönem için yoğun bir şekilde darüleytamların yapısı üzerinde yapılacak bir değişikliklerle zirai üretime katkı sağlayacak bir şekle büründürülmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur¹¹⁴⁴. Yapılacak böylesi bir değişim ile müessesenin tüketicilikten üreticiliğe dönüşmesinin sağlanacağı; bu yolla da içinde bulundukları zor durumdan kurtulmasına çözüm yolu bulunabileceği belirtilmiştir. Öte yandan yetim çocukların, özellikle de kız çocuklarının, da gerek kurumda bulundukları süre zarfındaki gerekse sonrasındaki hayatlarında mutlu ve müreffeh bir hayat sürdürebilmelerine yardımcı olacağı da ileri sürülmüştür¹¹⁴⁵. Bir başka ifade ile böyle bir dönüşümün hem darüleytamların yetimlere salt barınak sağlayan bir pansiyon görünümünden uzaklaşmalarına aracılık edeceği, hem de yetim çocukların tembellikten kurtulmalarına, bir meslek sahibi olmalarına ve ülke üretimine, hâsılasına birer aktör olarak katkı sağlamalarına aracılık edeceği öngörülmüştür. Bu noktada Validebağ Darüleytam şubesinin arazilerinin bu amaç doğrultusunda kullanıma elverişli olduğu belirtilmiştir¹¹⁴⁶. Bunun yanında darüleytam şubelerinin birinin tavukçuluk, birinin sütçülük, bir diğerrinin çiçekçilik vs. mesleklerinde eğitim veren ve üretimler gerçekleştiren yerler haline dönüştürülerek birer uygulama birimleri haline getirilmesi de yine tavsiyeler arasında zikredilmiştir¹¹⁴⁷.

Diğerr yandan Osmanlı son dönemi maarif hayatında gündemi meşgul eden meselelerden birisi de ibtidai mekteplerin müfredatına ziraat eğitiminin ilave

¹¹⁴³ Hüseyin Ragıp, “Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II”, s. 344.

¹¹⁴⁴ Ahmed Tevfik, “Darüleytamlar 2”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 20, 1 Kanun-u Evvel 1337: s. 121

¹¹⁴⁵ Hulki, 1338: s. 176.

¹¹⁴⁶ Ahmed Tevfik, “Darüleytamlarımız ve Ziraat”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, C: II, No: 17, 1 Eylül 1337: s. 73-74.

¹¹⁴⁷ Cevad Rüşdi, 1922: s. 3.

edilmesi idi. Darüleytamlar da esas itibari ile ibtidai mektep müfredatını kabul etmiş bir müessese olduğu için söz konusu düşüncenin darüleytamları da içerecek şekilde ele alınması gerektiği savunulmuştur¹¹⁴⁸. Kız ve erkek yetimlere zirai eğitim verilmesi ile çiftçi olma ihtimali olan insanların yetişmesi, yine bu iki kesimden yeni çiftçi ailelerin, çiftçi köylerin ortaya çıkabilmesinin mümkün olacağı ifade edilmiştir. Devletin, bu yeni ailelere hem parasal hem de zirai araç-gereç, hayvan destekleri sağlamak suretiyle yeni bir çiftçi neslinin oluşturulmasına çalışması tavsiye edilmektedir¹¹⁴⁹. Böylelikle bir tarım toplumu ve devleti olarak nitelendirilebilecek Osmanlı'nın yüzleşmek durumunda kaldığı zirai kayıpların telafisini sağlayacak bu alanda istihdam edilebilecek yeni bir insan gücünün ve ayrıca üretim artışının sağlanabileceği değerlendirilmektedir.

Validebağ Darüleytami'nda oluşturulmak istenen zirai üretim ve bahçevanlık işleri ile ilgili olarak Macaristan'da bu konularda tahsil görmüş Mehmet Hadi isimli bir gazeteci tarafından hazırlanarak Darüleytam Müdüriyeti Umumiyesi'ne sunulmuş olan bir rapor söz konusudur. Bu alanda dönemin önde gelen yayın organlarından biri olan Yeni Ziraat Gazetesi'nin yazar heyeti, raporu değerlendirmeye tabi tutmuş ve bazı noktalarda eksiklikler taşıdığı yönünde eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirilerden ilki, söz konusu çalışmanın bir rapor olmaktan ziyade bir proje niteliği taşıdığı yönündedir. İkinci eleştiri olarak söz konusu bölgenin bahçevanlık işlerine eğitim ve uygulama anlamında uygun olup olmadığının ayrı ayrı ele alınması gerektiği şeklindedir. Üçüncü bir eleştiri de raporda böyle bir işin temel araçları olan su ve gübre konularının yanı sıra tohum, kullanılacak araç-gereç ve işçiler vs. konularının da daha detaylı bir şekilde ele alınmış olması gerektiği üzerinedir. Rapor içinde zirai ürünlerin takibini sağlayacak bir ekim cetveline de yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Son bir eleştiri de rapordaki bilgilerin, kurulması planlanan müessese ile ilgili olmaktan ziyade genel bilgiler niteliğinde olduğu şeklindedir¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁸ A.e.

¹¹⁴⁹ Ahmed Tefik, "Darüleytamlar 2", s. 122.

¹¹⁵⁰ Hulki, 1338: s. 175.

Darüleytamlarda kız yetim çocuklarına yönelik sadece ev işlerine ilişkin eğitim verilmekle yetinilmeyip ayrıca teşkil edilecek kız sanayi mektepleri ile başka meslekler de edinmelerine aracılık edilmesi tavsiye edilmektedir. Bu tavsiyede bulunurken dile getirilen bir husus önemli bir meseleyi de sunmaktadır. Şöyle ki hizmetçilik işleri üzerine eğitim gören kız yetimlerin bu işler için evlere gönderilmeleri uygulamasının bazı zamanlarda kötüye kullanılmakta olduğu anlaşılmıştır. Kız çocuklarının böylesi bir endişe ile karşı karşıya kalmalarının önüne geçilebilmesi için onlara sanayi mektepleri aracılığıyla meslek edindirmeye yönelik eğitimler verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Böyle bir eğitim imkanı bulan kız çocuklarının, hem daha müreffeh bir gelecek olanağına kavuşabilecekleri, hem de elde ettikleri meslek ve vasıf aracılığıyla ülke gelişimine katkı sağlayan önemli birer insan gücü olabilecekleri ifade edilmektedir¹¹⁵¹.

Darüleytam şubelerinden Armeşe İttihat ve Terakki Darüleytamı, Ankara Darüleytamı, Kayseri Darüleytamı, Efkere Darüleytamı ve Alaçatı Darüleytamı'nda ziraî üretimler gerçekleştirilmekteydi. Bunlardan Armeşe Darüleytamı, ziraî üretimler anlamında diğerlerine nazaran bir adım daha önde yer almaktaydı. Bu şubede 1333 (1917) yılı için 30 ton buğday, 31 ton arpa, 10 ton yulaf üretimin yanında kilosu tespit edilmemiş mısır üretiminin yapıldığı not edilmiştir¹¹⁵².

3.10.5. Topluma Kazandırma ve Sosyal İçerme Faaliyetleri

Darüleytamların, çatısı altında topladığı çocukların, savaşlar dolayısıyla gündelik hayatın zorluklarından uzaklaşabilmelerini sağlamak ve kötü neticeler doğurması muhtemel çeşitli sorunlarla yüzleşmek durumunda kalmalarının önüne geçilebilmesi gibi temel amaçları olduğunu daha önce de belirtmiştik. Bunlarla birlikte onlara sağlanacak eğitim-öğretimin yanı sıra kazandırılacak mesleki beceri ile de bir yandan geleceklerinin teminat altına alınması bir yandan da dezavantajlı konumlarından uzaklaşmış birer fert olarak toplumsal hayatın içerisinde daha rahat bir şekilde yer alabilmelerinin sağlanması da hedeflenmekteydi. Bir başka deyişle burada bir araya getirilmiş, sokağa terk edilmek istenmeyen büyük sayılara ulaşan

¹¹⁵¹ Ahmed Tefik, "Darüleytamlar 2", s. 122.

¹¹⁵² MEM, 1334: s. 8.

çocuğun hem kendi iâşelerini temin edebilecek yeterliliğe kavu maları hem de topluma, devlete faydalı i ler icra etmeleri sa lanacaktı¹¹⁵³. Ayrıca çocukların heba olmalarını önleyerek sahip oldukları potansiyellerini ortaya çıkarmak ve bu vesile ile de memleketin kalkınmasına katkı sağlayacak bir yetkinliğe ulaşmalarına aracılık edebilmek de mümkün olacaktı¹¹⁵⁴.

Darüleytamların mevcut yapılarının, yetim çocukları tembelli e itti ini ve çocukların gelecekte toplum içerisinde sorunlarla kar ıla masının kaçınılmaz olacağını belirten bir makaleye de değinmekte yarar vardır. Makalede özetle birçok ihtiya ın doğrudan müessesese tarafından karşılanması, bu ihtiyaçların temininde çocukların dahilinin olmaması ve ayrıca çocukların dönemin ihtiyaçları çerçevesinde bir eğitime tabi tutulmamaları eleştirilmektedir. 6-7 yıl gibi uzun sürelerle kaldıkları müessesede belirli bir rahata ve endi eden uzak bir hayata alı mı  olan yetim çocukların buradan ayrıldıktan sonra i e endişesi taşıyan, belirli bir eğitim ve terbiye alamayan, mesleki bir yetkinliğe eri emeyen ve her şeyden öte belirli bir korumadan mahrum kalan yetimlerin, ciddi problemlerle kar ıla malarının, hayal kırıklığına u ramalarının kaçınılmaz olacağı  ne sürülmüştür. Makalenin nihayetinde önemli bir toplumsal olgu ve bir nesil meselesi olarak değerlendirdikleri yetim konusuna, daha hassasiyetle yaklaşılması gerektiği tavsiyesinde bulunulmu tur¹¹⁵⁵.

Darüleytamlardaki erkek çocuklar, temel eğitim ya ını, yani 13 ya ını doldurduktan sonra hayata atılma konusunda y nlendirilmekteydi. Bu sebeple verilen mesleki eğitimlerle çocuklara çeşitli meslekler edindirilmeye ve hayata daha rahat atılmalarına yardımcı olacak şekilde istihdam edilebilirliklerinin arttırılmaya  alı ıldı ı görülmektedir. Bunların  ocukların dezavantajlı konumlarının azaltılarak toplum içerisinde yer edinebilmelerindeki yeri oldukça  nemlidir¹¹⁵⁶. Bu temel nokta

¹¹⁵³ Hüseyin Ragıp, “Meclis-i Mebusanda  ehit Çocukları II”, s. 345.

¹¹⁵⁴ Mehmed Şükrü, “Darüleytamlar”, **Sebil ’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 21, Sayı: 540-541, İstanbul, 28 Haziran 1339 (1923): s. 160.

¹¹⁵⁵ H. Nedim, 1337: s. 90.

¹¹⁵⁶ Yetimleri nasıl yetiştirmek gerektiğine ilişkin kaleme alınan bir makalede köylülere sorumluluk yüklenmiş ve bu çocukların çeşitli meslekler edindirildikten sonra köylerde bu mesleklerini icraya imkan sağlamaları tavsiye edilmiştir (“Yetimlerimizi Nasıl Yeti tirmeliyiz?”, **Resimli Eytam Mecmuası**, No: 5-6, Eylül 1341: s. 1). Bu tavsiyenin temelinde gerek gönüllü aileler yanında gerekse darüleytamlarda belirli bir ya a kadar bir eğitim ve öğretimden geçen çocukların bu süreci

bağlamında ayrıca çocukların her birine banka hesapları açılıp darüleytamların icra ettiği satışlardan belirli miktarlarda payları bu hesaplara ilave etmek suretiyle bir miktar sermaye ile müesseseden ayrılması sağlanmaktaydı. Bu uygulama ise çocukların hayatlarını kurabilmeleri, yaşelerini temin edebilmeleri ve toplum içerisinde saygın bir yer edinebilmelerinin önemli bir aracı niteliğindeydi. Kız çocukları konusunda ise hâlihazırda yaşelerini temin edecek sosyo-ekonomik şartlar çok mevcut olmadığı için daha esnek davranılmaktaydı. Yani daha uzun süre ile müessesede tutulmaktaydılar. Bu süre zarfında ise kızların evlilik hayatına hazırlanmasına da çaba gösterilmekteydi. Bu yolla mutlu aile yuvaları kuracak iyi yetişmiş kızlar olmalarına yardımcı olunması düşünülmekteydi¹¹⁵⁷.

Başta kız çocukları olmak üzere darüleytamlardaki çocukların hayatları boyunca müessesede kalamaması, öte yandan sürekli bir sanayi üretiminde istihdam edilerek geçimlerini temin etme gibi bir kesinlik olmaması dolayısıyla onların, aile hayatına ve ev idaresine ilişkin eğitimlerinin de aksatılmaması gerektiği tavsiye edilmiştir. Bu anlamda kız ve erkek çocuklara ev idaresi, ev hizmetçiliği, garsonluk, gemi kamarotluğu, ütücülük vs. işlerine ilişkin eğitimlerin verilmesinin gerektiği ifade edilmiştir. Bu eğitimlerin verilmesi ile sağlanacak yararlar; iş ahlakına sahip, terbiyeli ve iş ehliyetine sahip çalışanlara olan ihtiyacın karşılanması; darüleytam işlerinin bu çocuklara gördürülmesi ile müessesenin masraflarının azaltabilmesi ve ayrıca çocukların kendi geçimlerini sağlayabilmelerine imkân tanınması şeklinde sıralanmıştır¹¹⁵⁸.

Darüleytam genel müdürlerinden Selahaddin Bey, darüleytamda kalarak belirli bir eğitim ve terbiyeye tabi tutulmuş yaşları diğerlerine nazaran daha büyük olan çocukların darüleytam mekteplerindeki bazı hizmetlere refakat etmeleri sağlanarak istihdam edildiklerini belirtmiştir. Bu uygulamanın esası, kız ve erkek mekteplerindeki her on çocuğa bir refakatçi olacak şekilde bir “*abla*” ve “*abi*” tayin edilmesine dayanmaktadır. Bu şekildeki uygulamanın önemli iki hedefi

tamamlamalarını takiben topluma karışarak uyum içerisinde yaşamlarına yardımcı olmak olduğunu söyleyebiliriz.

¹¹⁵⁷ Kazım Nâmî, “Yeni Darüleytamlar”, **Anadolu Terbiye Mecmuası**, Cilt: 2, Yıl: 1, Sayı: 9, 28 Şubat 1923: 67.

¹¹⁵⁸ MEM, 1334: s. 18.

bulunmaktaydı. Bir hedefi, 10'ar kişilik gruplar halindeki küçük çocukların temizlik vesair hizmetlerinin yerine getirilmesidir. Bir diğer hedefi de abi veya abla olarak tayin edilecek çocuklara hem sorumluluk bilinci aşılanmasına hem de müessese hizmetlerinin yerine getirilmesi noktasında katkı sağlamalarına aracılık edilmesidir¹¹⁵⁹.

3.10.6. Diğer Amaç ve Faaliyetleri

Bir gazete yazısında darüleytamların memleketin gelişimine katkı sağlaması için dönüştürülmesi en kolay müesseselerden birisi olduğu yönünde görüş bildirilmiştir. Bu düşüncayı temellendirdikleri gerekçelerden ilki, içinde bulunulan zor şartlara rağmen darüleytam bütçesinin ciddi bir büyüklüğe erişmiş olması şeklindedir. İkinci gerekçe de müessesedeki yetim çocukların aile ve mahalle etkilerinden uzak olmaları ve son olarak da çocukların onlara verilecek olan eğitime ve terbiyeye açık mahiyette oldukları şeklindedir¹¹⁶⁰.

Darüleytamların tesisinde amaçlardan birisi de babasını, annesini kaybetmiş, başka bir himaye altında olmayan kimsesiz çocukların buralarda aile ortamına yeniden kavuşmalarının temin edilmesi şeklinde özetlenebilir. Bunun için gereken şey ise, gerek idari kadroların ve gerekse eğitici kadroların bu çocuklara kendi çocuklarına davrandıkları gibi davranmaları suretiyle çocukların müesseseyi bir hane ve orada mukim olanları da bu hanenin birer üyesi olarak görmelerinin sağlanmasıdır¹¹⁶¹.

Dönemin şartları altında savaşlarda babalarını kaybeden ve çoğu zaman bu zorlu şartlarla tek başına mücadele etmek durumunda kalan annelerini de kaybeden çocukların¹¹⁶², dilenciliğe yönelmelerinin, sokaklarda kalmalarının, hayatlarının mahvolmasının önüne geçilmesi ve geleceklerini kurtarma düşüncesinin de darüleytamların kurulmasında etkili olduğu birçok kez dile getirilmiştir¹¹⁶³.

¹¹⁵⁹ MMZC, 21. İnikad, 10 Mart 1336 (1920): s. 401.

¹¹⁶⁰ H. Nedim, 1337: s. 89.

¹¹⁶¹ “Darüleytamlar”, **Muallim**, s. 589.

¹¹⁶² Bir anı için bakınız: Demir, “Diyarbakir Darüleytamı”, **Küçük Mecmua**, Yıl: 1, Sayı: 10, 15 Ocak 1922: s. 7-9.

¹¹⁶³ Gafur Nüzhet, “Eytamhaneyi Düşünelim”, **Küçük Mecmua**, Yıl: 1, Sayı: 24, 27 Kasım 1922: s. 9.

Darüleytam'ın bünyesinde barındırdığı çocukların kötü alışkanlıklar edinmesinin önüne geçme gayreti de diğer amaçları arasında zikredilmelidir. Zira böylesi bir müessesenin kurulmasındaki en temel gayenin güzel ahlaka sahip, dinine ve vatanına bağlı, devleti ve halkı için fedakârlıktan kaçınmayan bir çocuk haline getirilecek eğitim ve terbiyenin verilmesi olduğunu ifade etmiştik. Ancak ilerleyen süreçte bazı darüleytamların atalet hali ile yüzleşmesi, çocuklarla gerektiği şekilde ilgilenilememesi ve en nihayetinde çevresel faktörler neticesinde bazı çocukların kumar gibi bazı kötü alışkanlıklar edindikleri görülmüştür. Darüleytamlarda kalmakta olan bir çocuğun kumar oynamasının ise öncelikle kendisine olan saygısına zarar vermesi, aile şerefine uymayan bir harekette bulunması, gelecekteki refahını tehlikeye atması vs. sonuçları doğuracağı ifade edilmiştir. Böylesi vahim bir sorunun çözüme kavuşturulmasında ise en mühim adımın ise çocukların meşguliyetler elde etmelerine aracılık edilmesi olduğu ileri sürülmüştür. Bu sonucu doğuracak şeyin de çocuklara zirai ve sınai eğitimler verilmesi ile birlikte bu eğitimleri destekleyecek işler gördürülmesi olduğu savunulmuştur¹¹⁶⁴.

Darüleytamda barındırılarak yetiştirilecek yetim çocukların kamuya ait, devlete ait işlerde memur olarak istihdam edilmelerinin mümkün kılınması da yine darüleytamların amaçları arasında zikredilmektedir. Bir diğer deyişle bu müesseselerde eğitim-öğretime ve çeşitli mesleki eğitime tabi tutulan çocukların memuriyet noktasında diğer mektep mezunu çocuklara karşın öncelikli olarak tercih edilmesi savunulmaktadır. Bu düşüncenin temelinde ise kendilerini himaye eden, iâşelerini temine yardımcı olan bu müessese ile birlikte millete ve devlete ilişkin işlerde daha samimiyet, gayret ve fedakârlıkla hareket edecekleri beklentisi yatmaktadır¹¹⁶⁵.

Bu müesseselerde kalan buranın hizmetlerinden yaralanan ve yararlı bir insan haline getirilmeye çalışılan her bir çocuğa sorumluluklar verilmesi, onlara çeşitli yetiler kazandırılması ve ayrıca belli başlı işler yaptırılması suretiyle onların kendilerini devlete, millete birer yük olarak hissetmemelerinin önlenmesi de

¹¹⁶⁴ Ahmed Cevdet, 1922: s. 1.

¹¹⁶⁵ Hüseyin Ragıp, "Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları II", s. 345.

darüleytamların bir diğer amacı olarak zikredilebilir¹¹⁶⁶. Çocukların kendi kendilerini sevk ve idare edebilmelerini sağlamak amacının gerçekleşmesi noktasında ise kendilerine birer anne-baba olarak gördükleri öğretmenlerinin sorumluluğu oldukça büyüktü¹¹⁶⁷.

Darüleytamların önemli bir amaç ve hedefi de gelecek neslin kurtuluşuna ve yeni bir neslin inşasına hizmet etmektir. Bunun ise Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaklaşık 100.000 gibi sayılara ulaşan, ölüm, açlık, sefalet vs. sorunlarla yüzleşme ihtimali olan yetim çocukların elinden tutmakla olacağı öne sürülmüştür¹¹⁶⁸. Darüleytamların, yetim çocuklara sunacağı barınma, giyim-kuşam, çeşitli eğitim ve meslek kazandırma vs. hizmetleri ile anne babası devlet ve millet olan ve güzel bir kişiliğe ve ahlaka sahip yeni bir neslin inşasına aracılık edeceği ifade edilmiştir¹¹⁶⁹.

Netice itibari ile buralarda yetiştirilen çocuklardan kimisi köylerine, mahallelerine geri dönmek, kimisi ülkenin çeşitli yerlerine dağılarak fabrikalarda veya esnafların yanında çalışmak ve kimisi de ilmi çalışmalar yapmak yolunu tercih ederek toplum içerisinde yerlerini alacaklardır¹¹⁷⁰. Dolayısıyla bu çocukların iyi yetiştirilip kişisel gelişimlerine katkı sağlanması, bireysel anlamda çocuğa yarar sağlarken aynı zamanda içinde bulunduğu topluma katkı sağlamasının doğal bir sonucu olarak da toplu bir yarar da söz konusu olacaktır.

¹¹⁶⁶ M. Rauf İnan, 1948: s. 5.

¹¹⁶⁷ Kazım Nâmî, “Yeni Darüleytamlar”, s. 67.

¹¹⁶⁸ Yakup Kadri, “Darüleytam Sergisi”, **İkdam**, Sayı: 904, 19 Mayıs 1338, s. 2.

¹¹⁶⁹ MEM, 1334: s. 14.

¹¹⁷⁰ Bu müessesede kalan isimlerden birisi olan ve daha sonrasında edebiyata yönelerek şiir, roman, hikaye gibi farklı türlerde eserler kaleme alan Hasan İzzettin Dinamo'nun eserlerinde Darüleytam'a, bu müessesedeki izlenimlerine ve kendi yaşadıklarına yer verdiği görülmektedir. Bunlar arasında özellikle “Öksüz Musa” ve “Savaş ve Açlar” gibi çalışmalarında bu durum daha belirgin bir şekilde kendisini göstermektedir (Hasan İzzettin Dinamo, **Öksüz Musa**, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2005; Hasan İzzettin Dinamo, **Savaş ve Açlar**, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2005).

3.11. Darüleytamın Kapatılması

Vatan topraklarının savunulmasında hayatını kaybedenlerin geride bıraktığı çocuklarını çatısı altında bir araya getiren Darüleytam müesseselerinin gerekliliği, idari ve fonksiyonel yapısında değişiklik yapılması vs. konular, sıklıkla gündeme gelmekteydi. Mecliste gerçekleşen müzakerelerde bu çocuklara yönelik çalışmalarda şefkat ve merhametle hareket edilmesi görüşü, Darüleytam müessesesinin kapatılması yönünde görüş bildirenlere galip gelmiştir. Ancak bu yaklaşım daha fazla devam ettirilememiş ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında darüleytamların önce yapısal olarak değişimi daha sonrasında da tamamen kapatılması (lağvedilmesi- ilgası) gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunulan dönem itibari ile az miktardaki gelirleri, giderlerini karşılayabilecek düzeyden çok uzaktır. Dolayısıyla devletin masraflarını azaltma mecburiyeti hasıl olmuştur. Öte yandan ülkenin içinde bulunduğu bu zolu durumda dahi mali açıdan önemli destek sağlanan Darüleytam müessesesinin giderleri de her geçen gün artmaktadır. Ülkedeki savaş hali ile siyasi ve ekonomik kriz halinin devam etmesinin yanı sıra darüleytamlar bağlamında özellikle İtilaf devletlerinin İstanbul'daki şubeler başta olmak üzere darüleytamların kullanmakta oldukları daha önce yabancı devletlere veya şahıslara ait binaları geri almaları, müessese için yeni bina arayışı, kira giderleri, inşaat ve tadilat vs. ilave masraflar çıkarmıştı. Bu ilave masraflarla birlikte darüleytamların devlet bütçesinde işgal ettiği yer de büyümüşü. Bu temel gerekçeye dayanılarak 13 Eylül 1336 (13 Eylül 1920) tarihinde çıkarılan 67 numaralı meclis tezkiresi¹¹⁷¹ ile darüleytamların kapatılması gerektiği, belirtilmiştir. Tezkireye ayrıca, müessesenin kapanması sonrasında buradaki çocukların sefaletle sürüklenmelerinin önlenmesi adına müessesedeki kızların namuslu ailelere evlatlık olarak verilmesi ve erkeklerin de esnaf yanına çırak olarak verilmesi¹¹⁷² gerektiği de ilave edilmiştir.

¹¹⁷¹ BOA.MV.220.85.001.

¹¹⁷² Bunun üzerine tezkire öncelikle Sadrazam makamınca Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş (BOA.DH.İ.UM.EK.122.69-1), daha sonrasında da Dahiliye Nezareti de gerekli çalışmaların yapılması adına söz konusu yazıyı Maarif Nezareti ve Maliye Nezaret'ine iletmiştir (BOA.DH.İ.UM.EK.122.69-1). Dahiliye Nezareti'nin yine aynı yazı içeriğini şehremanetine de gönderdiği görülmektedir. Şehremanetine gönderilen yazıdan, çocukların evlatlık olarak

Mevzubahis meclis tezkiresinin Maarif Nezareti'ne gönderilmesi üzerine nezaret bir görüş yazısı¹¹⁷³ kaleme almıştır. Söz konusu yazıda, darüleytamların kuruluş sürecine kısaca değinildikten sonra içinde bulunulan mali darboğaz dolayısıyla ilk etapta bakım ve eğitim-öğretimlerini üstlendikleri yetim ve bakıma muhtaç çocukların sayılarında azaltmaya gidildiği belirtilmiştir. Bu sayının azaltılmasında takip edilen yöntemler ise öncelikle müesseseye yeni çocuk kaydının kabul edilmemesi, ikinci olarak eğer yakın veya uzak akrabaları varsa çocuğun bu akrabalarına verilmesi, son olarak da gönüllü olarak başvuran namuslu ve iyi ailelere çocukların evlatlık verilmesi şeklinde sıralanmıştır.

İçinde bulunulan tüm olumsuz şartlara rağmen darüleytamların, kapanması tarihine kadar 5'i İstanbul'da geri kalan 13'ü de diğer illerde olmak üzere toplam 18 şube ile yaklaşık 7.250 yetim çocuğa hizmet sunduğu görülmektedir¹¹⁷⁴. Ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarında önemli bir ihtiyaca cevap veren ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk birkaç yılı içerisinde de faaliyetlerini sürdüren darüleytamlar, 10 Temmuz 1926 tarih ve 931 numaralı "Öksüz Yurtları (Darüleytam) Teşkilatı Hakkındaki 02.04.1333 (02 Nisan 1917) Tarihli Kanunun İlgasına ve Öksüz Yurtları Hesabâtının Tasfiyesine Dair Kanun" ile birlikte kapatılmıştır. Kanun düzenlemesinden de anlaşılacağı üzere "darüleytam" ismi, "öksüz yurtları"¹¹⁷⁵ şeklinde değiştirilmiştir. Bu kanun ile kapatılan darüleytam müessesesinin alacak ve borçlarının idaresi de yine aynı kanun kapsamında Maliye Vekâleti'ne devredilmiş, bununla birlikte darüleytamlara hazine tarafından verilmiş olan sermaye ve

alınmasında veya esnaflara çırak olarak verilmesinde bu işe gönüllü olan kişilerin belediye yapacakları müracaatlarının dikkate alındığı anlaşılmaktadır (BOA.DH.İ.UM.EK.122.69-1).

¹¹⁷³ BOA.BEO.4653.348947-1.

¹¹⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, "Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 32.

¹¹⁷⁵ TBMM'nin tarihli oturumunda Sivas vekillerinden Rahmi Bey tarafından "Öksüz yurtları" tabirinin, çocuklara öksüzlüklerini hatırlattığı gerekçesi ile değiştirilmesi teklif edilmiştir. Bunun yerine "şefkat mektepleri, iş mektepleri veya şükran mektepleri" isimlerinden birinin kullanılması önerilmiş olsa da bu hususun daha önce meclis görüşmelerine konu olduğu ve "öksüz yurtları" ismi üzerinde karar kılındığı ve isim değişikliği konusunun Maarif Nezareti'ne bırakıldığı gerekçeleri ile söz konusu teklif müzakereye açılmamıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, "Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341: s. 448); (ve ayrıca bkz.: TBMM Zabıt Ceridesi, "Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçesi Hakkında Kanun Lâyihası Ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 8, 21. İctima, 25.03.1340).

gayrimenkul malların¹¹⁷⁶ hazineye iade edilmesi, mektep olarak kullanılan binaların maliyeye ve bulundukları mahalli idarelere devri düzenlenmiştir¹¹⁷⁷.

Öksüz Yurtları'nın 1341 (1925) yılı bütçesine ilave öngören 15 Mart 1926 tarih ve 783 numaralı kanun ile müessesenin muhasebe teşkilatı haricinde kalan diğer idari birimlerinin kapatılması düzenlenmiştir¹¹⁷⁸. Daha sonra çok kısa bir süre içerisinde Öksüz Yurtları'nın kapatılmasını düzenleyen kanun kabul edilmiştir. Bu kanunun kabulünü müteakiben bir ilga kanununun daha çıkarılması ihtiyacı söz konusudur. Bu da darüleytam bünyesinde faaliyet süren ve müessesenin muhasebesinin takibi için oluşturulan Muhasebe Teşkilatı'nın kapatılmasını düzenleyen kanundur. Öksüz Yurtları'nın kapatılması sonrası gerekli mali işlemlerin takibinin yapılabilmesi ve hazineye gerekli borç ve alacak aktarma işlerinin yürütülmesi gerekçeleri ile 31 Mayıs 1926 tarihine kadar bu birim faaliyette kalmıştır. Buna müteakiben 1 Haziran 1926 tarihinde çıkarılan kanun ile birlikte söz konusu birim de ilga edilmiştir¹¹⁷⁹.

Darüleytamların, ilk önce Öksüz Yurtları şekline dönüştürülmesi ve sonrasında da kapatılmasını takip eden süreçte müessesenin kullandığı binaları, 1927-1931 yılları arasında “Şehir Yatı Mektepleri” isimli özel bir idare altında varlığını sürdürmüştür. İlköğretim düzeyinde eğitim sunan bu mekteplerin masraflarının idaresi, darüleytamların kuruluşundan 1927 yılına kadar genel bütçeden temin edilmekteydi. Ancak şehir yatı mektepleri haline dönüştükten sonra 28 Mayıs 1927 tarihinde çıkarılan ve 31 Mayıs 1931 tarihine kadar geçerli olan 1074 sayılı kanun¹¹⁸⁰ bu gelir için mahalli idarelerin bütçelerinden temin edilecek %10'luk

¹¹⁷⁶ 2 Nisan 1333 tarihli Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Kanunun 2. maddesinde düzenlenen ve müessese hesabına Hazinece temin edilen kuruluş sermayesi ile gayrimenkul bina ve araziler kastedilmektedir.

¹¹⁷⁷ “Öksüz Yurtları Teşkilatı Hakkındaki 02.04.1333 (1917) Tarihli Kanunun İlga ve Mezkûr Yurtlar Hesabâtının Tasfiyesine Dair kanun”, Kanun No: 931, 10.07.1926.

¹¹⁷⁸ “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1341 Senesi Bütçe Kanununa Müzeyyel Kanun”, Kanun No: 783, 15.05.1926.

¹¹⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesi Muhasebe Teşkilatının Lağvı Hakkında (1/980) Numaralı Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 26, 118. İctima, 10.06.1341: s. 314.

¹¹⁸⁰ Resmi Ceride, “Şehir ve Köy Yatı Mekteplerinin Sureti İdaresi Hakkında Kanun”, **Resmi Ceride**, Sayı: 611, Kanun No: 1074, 28 Mayıs 1928

katkırı işaret etmektedir¹¹⁸¹. Söz konusu bu %10'luk katkıının dayanağı ise 819 sayılı kanun¹¹⁸² düzenlemesidir. Yukarıda zikredilen 1074 sayılı kanunun geçerlik süresinin bitimini takiben alınan görüşler¹¹⁸³ üzerine yeni bir kanun çıkarılmıştır. 22 Haziran 1931 tarihinde kabul edilen 1867 sayılı kanun¹¹⁸⁴ ile şehir yatı mekteplerinin idaresinin vilayetlere bırakılması düzenlenmiştir.

Darüleytam müesseselerinin aleyhine değeriendirilebilecek farklı görüşler olmakla birlikte öne çıkanlardan bazıları “bu müesseselerin kurulup idare edilmesinin bir devlet görevi olmadığı”, “bu müesseselere sadece şehit çocuklarının kabul edilmesi gerektiği”, “bütçeye büyük bir yük olduğu” şeklindeydi. Buradaki ilk çekinceye karşılık verilen cevap, “yetim çocuklar konusundaki faaliyetlerin devletin elinden değil de sadece yerel halka, belediyelere ve vilayetlere bırakılmasının böylesi bir meseleye üretilecek bir çözümün gecikmesine neden olacağı” şeklindeydi. Üçüncü çekinceye ise “şehit çocuklarının yanında kimsesizlik gibi büyük bir sorunla yüzleşmek zorunda olan vatan evlatlarının da bu müesseselerin faaliyetlerinden pay alabilmesinin değeri bir düşünce olduğu” şeklinde karşılık verilmekteydi. Bu cevabın dayanağı olarak da söz konusu çocukların vatanın birer evladı olması ve gelecekte faydalı birer fert olarak yetiştirilebilmesinin sağlanabilmesi gösterilmekteydi¹¹⁸⁵.

Darüleytam teşkilatı kanununa bir madde ilave edilmesi için gerçekleşen 14 Şubat 1334 (14 Şubat 1918) tarihli meclis oturumunda bahsi geçen ve Maliye Encümeni tarafından hazırlanan rapor, Ahmet Rıza Bey tarafından görüşmede mütalaaya açılmıştır¹¹⁸⁶. Ahmet Rıza Bey, söz konusu rapor metninde

¹¹⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, “Şehir ve Köy Yatı Mekteplerinin Masarifi Hakkında (1/136) Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, Cilt: 3, 67. İnikat, 26 Nisan 1928: s. 24-26

¹¹⁸² Resmi Ceride, “Muallim Mekteplerine Muavenet Hakkında Kanun”, **Resmi Ceride**, Sayı: 361, Kanun No: 819, 22 Nisan 1926

¹¹⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, “Sanat ve Yatı Mekteplerinin İdaresi Hakkında 1/87 Numaralı Kanun Lâyihası ve Dahiliye, Maarif ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, Cilt: 3, 34. İnikat, 22 Temmuz 1931

¹¹⁸⁴ Resmi Gazete, “Sanat ve Yatı Mekteplerinin İdaresi Hakkında Kanun”, **Resmi Gazete**, Sayı: 1861, Kanun No: 1867, 22 Temmuz 1931

¹¹⁸⁵ Necmeddin Sadık, “Yetimlerimiz”, **Yeni Mecmua**, Cilt: 2, Sayı: 31, 8 Şubat 1334: s. 81.

¹¹⁸⁶ MAZC, Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918): s. 391.

darüleytamlardaki çocukların %30'unun şehit çocuklarından, geri kalanının ise diğer yetimler ile mülteci, muhacir gibi kesimlerin çocuklarından müteşekkil olduğu ifadesinden hareketle darüleytamların teşkilat amaçlarına aykırı hareket ettiğini ileri sürmüştür. Ayrıca raporda yaşları 22'ye kadar olan, ibtidai tahsili yaşını geçmiş, yetim veya kimsesiz olmayan çocukların da müesseseye kabul edilmesinin, müessesenin çalışmasını güçleştirdiği ve dolayısıyla da başta Sivas olmak üzere bazı yerlerdeki darüleytamların kapanmasına yol açtığı ifade edilmiştir.

Tüm bu değerlendirmeler neticesinde geline nokta darüleytamların 1334 (1918) yılı bütçesi için ayrılan tahsisatın mevcut yetim çocukların idaresine dahi yetmeyeceği temel gerekçesi öne sürülerek darüleytamların taşra yapılanmalarının lağvedilmesi kararlaştırılmıştır. Lağvedilen bu şubelerdeki çocukların akibeti ile ilgili ise takip edilecek usul, öncelikle bakmaya gücü olan velileri varsa çocukların velilerine verilmesi, devletten başka bir hamisi olmayan çocukların İstanbul'a gönderilmesine karar verilmiştir. Öte yandan Samsun örneğinde olduğu gibi yerel idarelerce veya askeri birimlerce kurulan ve iâşeleri ordu aracılığıyla temin edilen bazı yerlerdeki darüleytamlar ile ilgili Maarif Nezareti'nin pek yapacağı bir şey olmadığı da yine aynı belgede dile getirilmiştir. Buradaki çocukların bakımı idareleri için yapılabilecek tek şeyin meclisten veya mahalli idareden alınacak kararlar doğrultusunda buradaki darüleytamlara para gönderilmesi olduğu, başka çare olmadığı ifade edilmiştir¹¹⁸⁷. Buradan da anlaşıldığı üzere Darüleytam Müdüriyeti'nin doğrudan idaresi altında olmayan darüleytamların görece daha kötü durumda olduğunu söylemek mümkündür.

Memleketteki tüm şubeleri ile birlikte toplamda yaklaşık 15.000-20.000 arasında bir yetimi barındırması ve ayrıca içinde bulunulan savaş hali dolayısıyla sayının daha da artmakta olması dolayısıyla darüleytamlar, hükümetçe devlet bütçesinin kaldıramayacağı bir yük olarak değerlendirilmiştir. Bu ise Darüleytam müessesesinin lağvedilmesi gerekçelerinin başında yer almıştır. Kapatılan darüleytamlardaki çocuklar ile ilgili bir hareket planının olmayışı ise durumu daha vahim bir hale sokmuştur. Sadece İstanbul'da yaklaşık 3.000 yetime hizmet

¹¹⁸⁷ BOA.MF.EYT.10.407.

edebilecek birimin teşkil edildiği ve geri kalan sayının ise kurumsal destekten yoksun bırakıldığı bir durum söz konusudur¹¹⁸⁸.

Darüleytam müessesesi bütçesine ilişkin değerlendirmelerde bulunan Maliye Nezareti Encümen Heyeti'nin, en nihayetinde darüleytamların ilgasından yana bir görüşe yakın olduğunu veya en azından hâlihazırdaki yapısında köklü değişiklikler yapılmasından yana olduğunu söylemek gerekir. Zira heyet, hazırlamış olduğu raporda darüleytamları gelir-gider dengesi bağlamında ele alarak zararda olan ve sürdürülebilirliği güç bir müessese olarak değerlendirmiş, ayrıca devlet bütçesinden sağlanacak katkılarla idaresinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir¹¹⁸⁹.

Maliye Encümeni tarafından bütçenin değerlendirilerek meclis görüşmeleri için bir rapor halinde hazırladığı metnin son kısmında darüleytam müessesesinin geleceğine dair yapılması gerekenler 3 madde halinde özetlenmiştir. Buna göre¹¹⁹⁰;

- Mevcuttaki darüleytamların sayılarının hızlı bir şekilde azaltılması, buralardaki çocukların da ebeveyni olanların ebeveynlerine teslimi sureti ile tedrici bir şekilde tasfiye edilmesi,
- Darüleytamlarda bir sınıfın tümüyle tamamlanmaması durumunda, onların yerine başka bir sınıfın açılmasının önlenmesi,
- Sanayi birimlerinin ortaya çıkardığı ürünlerinden elde edeceği gelirler ile ortak olunacak şirketin getirdiği kârlar, eğer darüleytamların devlet bütçesine bağlı olmaksızın kendi kendini idare etmelerine yetecek miktara ulaşmıyorsa, bu işlerin yaygınlaştırılmaması

şeklinde karar alınması tavsiyesinde bulunulmuştur. Bunlarla birlikte Darüleytam müessesesinin mahiyeti değiştirilerek bir hayır kurumu şekline dönüştürülmesi ve ayrıca idaresinin de yerel birimlerden biri olan belediyelere terk edilmesi tavsiye edilmiştir¹¹⁹¹. Yani burada istenen şey, darüleytamların ayrı bir

¹¹⁸⁸ H. Nedim, 1337: s. 89.

¹¹⁸⁹ MEM, 1334: s. 24.

¹¹⁹⁰ A.e.

¹¹⁹¹ Esasında bu düşüncenin temelinde daha önce Darüleytam, Hastahane, Darülaceze gibi müesseselerin tesis ve idaresinin Vilayetlere bırakılmasını düzenleyen kanunun olduğunu

kurum olarak değil de daha çok idari anlamda belediyeler bünyesinde yetim çocuklara hizmet sunan ve eğitim-öğretim faaliyetlerini maarif nezaretinin denetiminde sürdüren, devlet tarafından da ayrı ayrı maddi katkı sağlanan birer hayır birimi/kurumu şekline dönüştürülmesidir¹¹⁹².

Darüleytamların kapatılması gerekliliğini savunanların öne sürdüğü bir gerekçe de söz konusu müesseselerin kötü yönetiliyor olması şeklindeydi. Özellikle liyakat noktasında zaafların olduğu, ayrıca müessese çalışanlarının konumlarının gerektirdiği ehemmiyet ve istekle çalışmamaları gibi hususlar sıklıkla bu duruma destek olarak ileri sürülmekteydi. Belki bu noktada dönemin önemli kalemlerinden birisi olan ve çalışmamızda da özellikle darüleytamların zirai üretime yönlendirilmeleri minvalindeki görüşlerini içeren yazılarına yer verdiğimiz Ahmed Tevfik'in değerlendirmesi örnek olarak gösterilebilir. Ahmed Tevfik, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiye Müdürü Selahaddin Bey ile bir karşılaşmasında bu görüşlerini ve tavsiyelerini kendisine iletmiş olmasına rağmen onun eleştiriye açık olmayışından kaynaklı olarak bir adım atılmadığını belirtmektedir¹¹⁹³. Ancak yine dönemin önde gelen kalemlerinden birisi olan Yakup Kadri'nin Selahaddin Bey ile ilgili görüşleri ise başta belirtilen gerekçenin göreceliliğine delalet etmektedir. Yakup Kadri, darüleytamlar sergisi ziyaretindeki izlenimlerini kaleme aldığı yazısında Selahaddin Bey'in yetim konusundaki üstün ve fedakarane çalışmalarından bahsetmekteydi¹¹⁹⁴. Aslında o dönemde yazılmış olan bir belge¹¹⁹⁵ Selahaddin Bey'in bu yönünü destekler nitelikteydi. Zira söz konusu belgede, genel müdürlüğü sırasında

söylemek mümkündür. Zira 31 Mart 1329 (13 Nisan 1913) tarihli “İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu”nun (**Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 5, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 186-217) “Vilayata Ait Hidamat-ı Mahalliye” başlığını taşıyan 78. maddesinde, vilayetlerin görevleri arasında Eytamhane, Bimarhane, Hastahane, Darülaceze gibi hayır müesseselerinin tesis edilmesi ile bu müesseselerin ayrıca idare edilmesi sayılmıştır. Bu husus, özellikle darüleytamların kaynak sıkıntısı yaşadığı ve bütçe kanunlarında doğrudan özel ilaveler ile darüleytamlara para yardımının güç olduğu durumlarda gündeme gelmiştir. Bu kanuna dayanılarak, mevcutta olan veya yeni tesis edilecek her bir darüleytam için bütçe kanunlarına ilave miktarlar yazılmak yerine ihtiyacın olduğu yerdeki vilayetlerin bütçelerine genel bütçeden aktarım yapılması suretiyle sorunun çözülmesi tavsiye edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, “Muaveneti İçtimaiye Müdüriyeti Umumiyesi Bütçesi”, Cilt: 24, 126. İctima, 25.10.1338: s. 181).

¹¹⁹² MEM, 1334: s. 24.

¹¹⁹³ Ahmed Tevfik, “Yine Darüleytamlarımıza Dair”, s. 51.

¹¹⁹⁴ Yakup Kadri, “Darüleytam Sergisi”, s. 2.

¹¹⁹⁵ BOA.MF.MKT.1217.34.285.

İstanbul'daki 8 darüleytam şubesinin toplamı yaklaşık 4.000'e ulaşan talebenin sürekli teftişini temin için kendisine tahsis edilen sarfiyat bütçesinden harcama yapması dolayısıyla maaşına belirli bir miktar zam yapılarak ödüllendirilmesi gerektiği dile getirilmekteydi.

3 Teşrin-i Evvel 1336 (3 Ekim 1920) tarih ve 124 numaralı kararname ile darüleytamların Maarif Nezareti'ne olan bağlı yapılarının nihayete erdirilerek Dâhiliye Nezareti'ne bırakılması kararlaştırılmıştır¹¹⁹⁶. Ancak içinde bulunulan zor şartlar, bu durumun da devamlılığını engellemiş ve en nihai olarak darüleytamlar daha sonra 1 Teşrin-i Evvel 1338 (1 Ekim 1922) tarihinde Umur-u Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin idaresi altına alınmıştır¹¹⁹⁷. Daha sonrasında 1340 (1924) yılına gelindiğinde darüleytamların, "Öksüz Yurtları" şekline dönüştüğünü görmekteyiz.

Darüleytam müessesesi, tümüyle kapatıldığı yıl olan 1341 (1925) yılı itibari ile üç farklı biçimde idare edilmekteydi. İlk biçiminde; Çağlayan, Halıcıoğlu, Balmumcu, Tekfurdağı, Validebağ darüleytamlarından müteşekkil İstanbul merkezli şubeler, müstakil ve ayrıca mülhak bir bütçeye sahip Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından idare edilmekteydi. İkinci biçimde ise; Çatalca, Bigados, İzmir, Bursa, Trilye, Isparta, Adana, Elaziz, Amasya, Samsun ve Trabzon şubelerinin Muavenet-i İctimaiye Vekâleti bütçesinin darüleytamlara ilişkin kısmından elde edilecek tahsisat ile Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından idaresi söz konusudur. Üçüncü biçimde de Sivas, Konya, Diyarbakır, Erzurum, Bolu, Gaziantep ve Balıkesir darüleytamlarının bulundukları yerdeki yerel yönetimlerin idaresine bırakılması söz konusudur. Bunlardan başka Kayseri'deki Zencidere Türk Darüleytamı da Amerikalılar tarafından idare edilmekteydi¹¹⁹⁸.

Darüleytamların kapanmasına kadarki süreç çok kısa bir şekilde özetlemek gerekirse; ilk olarak resmen 1330 (1914) yılında kurulduktan sonra kısa bir süre içerisinde ülkenin farklı yerlerinde toplamda 80'i aşkın şube ile hızlı ve dağınık bir

¹¹⁹⁶ **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927: s. 284.

¹¹⁹⁷ Kazım Nâmi, "Yeni Darüleytamlar", s. 66.

¹¹⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, "Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçesi Hakkında Kanun Lâyihası ve Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatası", Cilt: 8, 21. İctima, 25.03.1340.

teşkilatlanma arzemiştir. Daha sonrasında idari ve mali anlamda sürdürülebilirlikleri noktasında karşılaşılan güçlük gerekçe gösterilerek ilk önce İstanbul merkezli bir idare çatısı altında toplanmışlardır. Bu süre zarfında taşralarda bulunan şubeler tedrici bir şekilde kapatılarak İstanbul'daki bu merkeze nakledilmişlerdi¹¹⁹⁹. Darüleytam, Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonrasında Türkçeleştirme girişimlerinin de önemli bir etkisi ile Öksüz Yurtları ismini almıştır. Öksüz Yurtları ilga edilmelerine çok yakın bir zamanda, 1926 yılı içerisinde, önce “Leyli İbtidai Mektepleri” (Şehir Yatı Mektepleri/Yatılı İlköğretim Okulları)¹²⁰⁰ haline dönüştürülmüştür. Bu okullardaki mevcut çocukların bazılarının ailelerine verilmesi bazılarının da sanayi ve ticaret birimlerinin yanı sıra esnaf yanına verilmesi suretiyle okul mevcudu azaltılmıştır¹²⁰¹. Ayrıca bu okullara yeni öğrenci kabul edilmemesi kararı doğrultusunda mevcut sayı daha da azalmış ve en nihayetinde de okullar kapatılmıştır¹²⁰².

¹¹⁹⁹ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi-5** Cilt, Eser Matbaası, İstanbul, 1977: s. 1551.

¹²⁰⁰ Maarif Vekâleti'nin 1928 yılı bütçesine ilişkin görüşmelerde söz alan Maarif Vekili de bu noktaya işaret etmiştir. Konuşmasında darüleytamların Cumhuriyet döneminde yeniden “şehir yatı mektebi” halinde düzenlediğini ifade etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, ‘Maarif Vekâleti Bütçesi’, Cilt: 3, 64. İctima, 22.04.1928: s. 203).

¹²⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, “Şehir ve Köy Yatı Mekteplerinin Masarifi Hakkında (1/136) Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, Cilt: 3, 67. İnikat, 26 Nisan 1928: s. 24-26

¹²⁰² M. Rauf İnan, “Sosyal Bahisler: Türkiye’de Sahipsiz Çocuklar Meselesi”, s. 4.

SONUÇ

Osmanlı adına son dönem olarak değerlendirilebileceğimiz süreç, savaşların yanı sıra ölüm ve göçler gibi ekonomik, sosyal ve demografik yapının üzerinde derin etkiler doğuran gelişmelerin yoğun yaşandığı bir süreç olmuştur. İçinde bulunulan bu durumda en fazla etkilenen kesimlerin başında ise şüphesiz çocuklar ve özellikle de savaşlar neticesinde yetim kalmış çocuklar gelmektedir. Devam eden savaşlarla artan ölümler ve kaybedilen topraklardan gelen yoğun göç dalgası, beraberinde her geçen gün sayıları artan bakıma muhtaç çocuk ve yetim çocuk sorununu doğurmuştur. 100.000'i aşan sayıdaki bu kesimin barınma, iye, eğitimi dönemin temel sorunu haline gelmiştir. Daha önceleri görece ekonomik ve sosyal anlamda müreffeh şartlar mevcut olduğu için bu konular üzerine eğilmek nispeten daha kolay iken, son dönem şartları çerçevesinde ise daha da güçleşmiştir.

Dönem içerisinde acizlerin korunması, dilencililiğin önlenmesi, korumadan mahrum olan çocukların ve özellikle de yetim çocukların barınma, yiyecek, giyim, ısınma, eğitim, istihdam vs. ihtiyaçlarına hizmet etmek adına birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Çalışmamızda da ele aldığımız bu girişimler, kimi zaman Darülhayr, Darülaceze örneklerinde olduğu gibi doğrudan devlet teşvik ve desteği ile meydana getirilmiş kimi zaman da Darüşşafaka, Islahhane, Hilal-i Ahmer örneklerinde olduğu gibi sivil halkın veya önemli devlet erkanının özel girişimleri ile meydana getirilmiştir. Yine kimisi doğrudan yetimlere yönelik müesseseler (Darüleytam, Darülhayr) olarak kurulup faaliyet sürerken kimisi de yaşlı, kadın, çocuk gibi dezavantajlı kesimleri birarada bulundurarak hizmet sunan müesseselerdir. Son olarak bazılarının da ilk etapta sivil bir girişim olarak faaliyetlere başlayıp varlıklarını sürdürmede yaşadıkları sorun üzerine devletin idaresi altına girmiş oldukları görülmektedir.

Bu girişimlerden birisi olan ve doğrudan yetimlere yönelik hizmetler sunan Darüleytam müessesesi de esas itibari ile uzun bir geçmişe sahiptir. Her ne kadar literatürde ve dönemin Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in ifadesi ile resmi olarak 1914 yılının başlarında, özellikle Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı'nın doğurduğu şartlar dolayısıyla kurulmuş olduğu ifade edilmiş olsa da darüleytamların

kurulması ve faaliyetlerde bulunmasını gerektirecek ortam bu tarihten önce de mevcuttu. Bu sorunla mücadele etmek adına tesis edilen müesseselerin söz konusu tarihten önce de farklı biçimlerde var olduğunu görmekteyiz. Kimi zaman bir yardım sandığı ile kimi zaman da vakıf, dernek, cemaat vs. oluşumlarla kimi zaman da doğrudan darüleytam ismi ile yetimlere yönelik hizmetler yerine getirmişlerdir. Dolayısıyla burada belirtilen 1914 yılının esasında devletin müdahili ile gerçekleşen teşkilatlanmayı işaret ettiğini söyleyebilmekteyiz.

Darüleytamlar, Osmanlı son dönemi sosyal yaşamının önemli bir unsuruydu. İlk etapta yerel idareler, askeri birimler ve çeşitli sivil toplum kuruluşları eliyle kurulmuş olan darüleytamlar, çocuklara ekonomik güçleri nispetinde hizmet sunmaya çalışmıştır. Ancak savaşların, ekonomik krizlerin, toplumsal çatışmaların birer neticesi olarak şartların ağırlaşması ile bu yükün altından kalkabilmeleri çok kolay olmamıştır. Bunun üzerine devletin de destekleyici bir aktör olarak kurum tarihine dahil olduğunu görmekteyiz. Her ne kadar Maarif Nezareti bütçesi içerisindeki pay ile darüleytamlar mali anlamda desteklenmiş olsa da ekonomik şartların ve savaşların devam ediyor olması, birçok darüleytamın kapatılmasını da engelleyememiştir.

Osmanlı toprakları üzerinde peşi sıra meydana gelen savaşlar, ekonomik ve sosyal hayatı büyük bir çıkmaza sürüklemiş ve ayrıca korunmaya, barınmaya muhtaç yetimlerin sayılarında da artışlar meydana getirmiştir. Öte yandan mevcut darüleytamların yetersizliği dolayısıyla Osmanlı topraklarının her köşesinde yeni darüleytamların kurulması gerekliliği hasıl olmuştur. Maarif Nezareti bünyesinde kurulan ve çocuklara temel eğitim ve öğretimin yanı sıra mesleki eğitimler de vermeye çalışan darüleytam şubelerinin sayıları her geçen gün daha da artmıştır.

Teşkilatlanma anlamında daha önce her vilayette birer darüleytam kurulmasını öngören emirname üzerine sayıları 80'i bulan darüleytamların varlığı söz konusudur. Bu dağılık ve ülkenin her yerine dağılmış teşkilatlanma biçimi, darüleytamların idaresini güçleştirmekteydi. Bunun üzerine darüleytamların hem devlet eliyle desteklenmesi hem de idareleri anlamında karşılaşılan güçlüğü aşılması adına tüm darüleytamların tek bir merkezden idaresi için 1333 (1917)

yılında İstanbul’da Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Bu müdüriyetin kurulması ile tüm taşra darüleytamlarındaki çocukların İstanbul’a nakli ve söz konusu darüleytamların da tedricen kapatılmaları öngörülmüştür. Ancak bu şubelerdeki mevcudun çok fazla olması, nakliye imkânlarının yetersizliği, devletin muhacirlerle de ilgilenmek durumunda olması vs. gerekçelerle istenilen dönüşüm tam olarak sağlanamamıştır. Bu müdüriyetin kurulmasını müteakiben yaklaşık 5.000 kadar çocuğun İstanbul’daki darüleytamlarda bir araya getirilmesi mümkün olurken bazı taşra darüleytamlarının da varlıklarını sürdürdükleri görülmüştür.

Darüleytamlar faaliyetleri anlamında detaylı bir şekilde ele alındığında ilk göze çarpan husus geniş kapsama alanına sahip bir müessese olmasıdır. Burada yetim çocukların sadece barınma ihtiyaçlarının değil onların gıda, giyecek, ısınma, eğitim görme, istihdam edilme vs. birçok ihtiyacının teminine de çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca sadece yetim çocukların değil, bazı örneklerden hareketle yoksul çocuklar ve dul kadınların da aynı çatı altında barındırıldığı görülmektedir.

Çocukların dezavantajlarının tümünün üzerine gidilerek onların faydalı, iyi eğitim almış ve topluma karışmaya hazır bir duruma getirilmeleri darüleytamların temel amaçları arasında yer almıştır. Darüleytamlarda yetimlere sunulan hizmetler açısından temelde ikili bir ayrımın olduğu ifade edilmektedir. Buna göre öncelikle çocukların temel eğitimlerini tamamlamaları üzerinde önemle durulmuş, ikincil olarak da çocukların geleceklerini teminat altına alabilmelerine yardımcı olacak mesleki bilgilerin ve yeteneklerin öğretilmesi üzerinde durulmuştur. Temel eğitim için ibtidai mekteplerin müfredatı çerçevesinde eğitimler sağlanmış, mesleki eğitim için de kimi zaman ayrı birim olarak kurulan sanayi kısımlarında kimi zaman da darüleytam binasında eğitimler sağlanmıştır. Bu özelliği dolayısıyla arşiv kaynakları başta olmak üzere birçok kaynaktan darüleytamlardaki çocukların “talebe”, “şakird” gibi kelimelerle de ifade edildiği görülmektedir.

Darüleytamlar, çocuklara sanayi ve zirai mesleklerinin yanı sıra ev yönetimine ilişkin belli başlı mesleklerde de eğitimler sağlayarak darüleytamlarda belli bir yaşa kadar kalmalarına müsaade edilen çocukların bundan sonraki hayatlarını idame edebilmelerine yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu hedef

doğrultusunda darüleytamların çeşitli üretim birimleri kurarak ekonomide doğrudan aktör olarak yer almaları dikkate değerdir. Yine aynı şekilde çocukların sosyal ve ekonomik hayatları üzerinde etki doğuracak faaliyetleri arasında aktif istihdam politikalarının birçoğuna yer verildiği de görülmektedir. Bunlar arasında çocukların üretim birimlerinde istihdam edilmeleri suretiyle onlara işbaşında öğrenme imkanı sağlanması uygulaması dikkat çekicidir.

Ayrıca yine bu amaca hizmet eden bir başka uygulamaya da değinmek icap eder. Darüleytamlarda kalmakta olan ve 14 yaşını doldurmuş 530 kadar çocuk sanayi ve madencilik eğitimi almak üzere 1. Dünya Savaşı'ndaki müttefik ülkeler olan Almanya, Avusturya ve Macaristan'a çırak olarak gönderilmiştir. Ayrıca iktisadi bir başka faaliyet olarak da Avusturyalı bir şirket ile gerçekleştirilen ve darüleytamların arazi ve mali kaynaklarından da yararlanmak üzere çeşitli fabrikalar kurulmasını öngören protokol zikredilebilir. Bu anlaşma gereği Armeşe başta olmak üzere fabrikalar ve atölyeler kurulacak ve üretim süreçlerinde yetimlerin istihdamı sağlanacaktı. Ancak şirketin daha fazla pay ve serbesti istemesi üzerine bu girişim akim kalmıştır.

Müessesedeki çocukların sağlık durumları da yine darüleytamların üzerinde önemle durduğu bir başka husustu. Bu açıdan bakıldığında Haydarpaşa Darüleytamı'na bağlı bir hastahanenin doğrudan darüleytamlardaki çocuklara sağlık hizmeti sunmak için tesis edildiği anlaşılmaktadır. İlk müdahale ve tedevainin yanı sıra cerrahi müdahale gereken çocukların ameliyatları da gerçekleştirilmektedir. Yine çocukların diş sağlıkları için ve ayrıca bu mesleğin öğretilmesi için dişçilik mektebinin de kurulduğu görülmektedir. Balkan savaşlarının neticesinde İstanbul'a doğru yaşanan göçlerle gelen muhacirlerin yerleştirildiği Bigados'taki darüleytamın kapatılması ile İstanbul'a gönderilmesi planlanan çocukların ilk muayenesinin yapılması ve sonrasında darüleyamlara dağıtılması için bir şubenin Cumhuriyet döneminde bir karşılama, provantoryum hastahanesine dönüştürüldüğü görülmektedir.

Devlet, yetim çocuklara hizmet anlamında sivil toplumun, yerel idarelerin, çeşitli cemaatlerin yetersiz olduğu bir noktada sorumluluk alarak kurmuş olduğu

Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi ile bu işin yürütülmesini doğrudan üzerine almıştır. Devletin daha önce de mali anlamda desteklediği bu müesseseyi doğrudan Maarif Nezareti bünyesinde değerlendirerek bir bakıma devletin bir girişimi haline dönüştürmüş olması, ciddi eleştirilerle de karşılaşmıştır. Bu eleştirilerin başında darüleytamların, ekonomik anlamda zaten çok güç durumda olan devletin yükünü arttırdığı; yetimlere hizmet için mevcutta İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti gibi başka idarelerin olduğu şeklinde eleştiriler gelmekteydi. Bu eleştirilerin yoğunlaşması ile birlikte darüleytamlar, ilk etapta Maarif Nezareti'nden Sıhhiye Vekâleti'ne bağlı bir birim haline dönüştürülmüş, daha sonrasında yapısal değişime gidilerek Öksüz Yurtları ismi altında kısa bir süre daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. Son olarak 10 Haziran 1926 yılında çıkarılan bir kanunla müessesenin kapatılmasına karar verilmiştir.

Bu müesseselerin o dönem için yerine getirmiş olduğu faaliyetleri de günümüz uygulamalarına önemli örnekler teşkil edeceği kanaatindeyiz. Bu bağlamda darüleytamlarda yetimlere eğitim-öğretim hizmeti sunulması, onların çırak olarak veya üretim birimlerinde çalıştırılarak istihdam edilmeleri ve üretim süreçlerine dahil edilmeleri ve Almanya'ya sanayi ve madencilik öğrenimi için gönderilmeleri gibi faaliyetleri, dönemimiz politiakaları açısından da dikkate değer uygulamalarıdır.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Belgeleri

1. Osmanlı Arşivleri

Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO): 28/2039-1; 4246/318376-1; 4246/318376-4; 4246/318376-3; 4246/318376-2; 4658/349344-1; 4653/348947-1

Bab-1 Asaflı Divan-ıHümayun Sicilleri Mukavelename Defterleri (A.DVN.MKL): 58/31-1; 33/17-1

Cevdet, İktisat (C.İKTS): 37/1803

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD): 166/8-1; 166/8-23; 166/8-27; 166/8-29; 166/8-40; 166/8-50; 166/8-54; 166/8-71; 166/8-75; 166/8-103; 166/8-105;

Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS): 38/03

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İ.UM): 122/69; 16/4

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM): 132/17; 151/10

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe (DH.EUM.MH): 77/58

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT): 2657/45

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH.SAİDd): 179/433

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR): 478/89; 86/154

Hariciye Nezareti Matbuat (HR.MA): 1116/32

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT): 116/33-4-1; 8/103; 9/17; 99/18-1; 116/7-1; 116/12-1

İrade Harbiye (İ.HB): 4376/328131; 174/9-1

İrade Maarif (İ.MF): 6; 8

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 32/1330

Maarif Nezareti Darü'l-Eytam (MF.EYT): 1/359; 1/360; 1/361; 1/362; 1/474; 1/475; 2/083; 2/423; 2/424; 2/425; 2/426; 2/705; 2/706; 2/755; 3/15; 3/17; 3/51; 3/59; 3/71; 3/108; 3/110; 3/112; 3/114; 3/343; 3/392; 3/452; 3/453; 3/468; 3/470; 3/472; 3/474; 3/476; 3/493; 3/495; 3/73; 4/10; 4/12; 4/25; 4/27; 4/29; 4/126; 4/128; 4/172; 4/174; 4/175; 4/186; 4/407; 5/141; 5/142; 5/148; 5/153; 6/159; 5/609; 5/619; 5/621; 6/35; 6/49; 6/53; 6/517; 6/521; 6/783; 6/785; 6/786; 7/87; 7/89; 7/186; 7/188; 7/190; 7/608; 7/674; 7/680; 7/802; 7/89; 7/945; 7/947; 8/173; 8/195; 8/566 8/660; 9/23; 9/260; 9/310; 10/46; 10/75; 10/77; 10/79; 10/117; 10/119; 10/121; 10/407; 10/804; 12/8; 12/169; 12/171; 13/276; 13/591; 16/745; 16/747; 16/748; 16/749; 16/750; 16/833; 16/834; 17/258; 17/380; 17/444; 18/696; 18/696; 19/18; 19/20; 19/24; 19/305; 19/404; 2/614; 2/616; 2/618; 2/619

Maarif Nezareti Darü'l-Hayr (MF.HYR): 1/029; 7/027; 10/37; 10/103; 18/109; 22/93

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT): 1203/30-1; 1203/30-14; 1203/30-16; 1203/30-40; 1205/14; 1216/14; 1230/93; 1234/107-14; 1234/107-52; 1217/34-8; 1217/34-12; 1217/34-14; 1217/34-67; 1217/34-78; 1217/34-115; 1217/34-125; 1217/34-169; 1217/34-200; 1217/34-248; 1217/34-261; 1217/34-262; 1217/34-285; 1221/81-19; 1221/81-23; 1221/81-27; 1221/81-31; 1221/81-33; 1221/81-35; 1186/40-9; 1186/40-11; 1194/23; 1203/30; 1207/70; 1226/104; 1234/107-47; 1240/103

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye Dairesi (MF.ALY): 45/60

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 185/31; 234/47; 220/160; 212/55; 251/41; 220/85; 199/101

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD): 63/91

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 46/63

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES): 75/22-2; 104/34-3; 104/34-4;

104/34-5; 104/34-6

2. SALT Arşivleri:

ACIEVO00660; ACIEVO00408; ACNEVO00098; ACCEVO00629;
ACCEVO00633; ACLEVP00330; ACREVP00304; AFDIVHAL004005;
AFDIVHAL004007; AFDIVHAL004035

- : “Darülaceze Memurin-i İdare ve Sıhhiyesinin Vezaifine Mübeyyin Talimatname”
- : “Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Kanun Sureti”, BOA.MF.EYT.6.785; BOA.MF.EYT.6.786
- : “Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Kanun Sureti”, BOA.MF.MKT.1217.34-12
- : “Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumisi’nin Nizamname-i Esasisi”, İstanbul, 1333 (1917)
- : “Memalik-i Mahsure-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir”, BOA.İ.MMS.32.1330.
- : “Meriyyeti Ahkâmına Bil-istizan İrade-i Seniyye-i Hazreti Padişahı Şerefsüdur Buyurulmuş olan Darülaceze Nizamname-i Dahilisi Suretidir”, 16 Kanun-i sani 1311 (28 Ocak 1896)
- : **Anneler ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfal**, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1927
- : **Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi**, Matbaa-i

İslamiye, Dersaadet, 1332 (1916)

: **Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilafetpenahi'den Darülaceze**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1324

: **Millî Nevsal**, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1341 (1925).

: **Mufasssal Osmanlı Tarihi, Resimli-Haritalı**, Cilt 6, Güven Basımevi, İstanbul, 1972

: **Osmanlı Hilal-i Ahmer Salnamesi (1329-1331)**, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, t.y

: **Salname-i Devlet-i Osmaniyye**, 1293/1876

: **Salname-i Devlet-i Osmaniyye**, 1303/1887

: **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Asır Matbaası, 1321/1902)

: **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1316/1898

: **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1317/1899

: **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1318/1900

: **Salname-i Maarif Nezareti Umumiyesi**, Matbaa-i Amire, 1319/1901

: **Türkiye Cumhuriyeti Salnamesi (1925-1926)**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926

Abdurrahman : **Tarih-i Devlet-i Osmanîye**, Cilt-I, İstanbul, 1315

Şeref

- Ahmed Cevdet : “Darüleytamlar”, **İkdam**, Sayı: 8924, 18 Kanun-i Sani 1922
- Ahmed Tevfik : “Darüleytamlar 2”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 20, 1 Kanun-u Evvel 1337 (1 Aralık 1921): s. 121
- : “Darüleytamlarımız ve Ziraat”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, C: II, No: 17, 1 Eylül 1337 (1 Eylül 1921): s. 73-74).
- : “Yine Darüleytamlarımıza Dair”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 28, 1 Ağustos 1338 (1 Ağustos 1922): s. 52.
- Aile ve Sosyal : **Sultan II. Abdülhamid Han’ın Yaptırdığı Hayır Politikalar Kurumlarından Darülaceze**, Ed. Nevzat Özkaya, Aktif Bakanlığı Matbaa, Ankara, 2014 (ASPB)
- Aksan, Virginia : “Savaş ve Barış”, **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, Cilt: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011: s. 109-152.
- Akyıldız, Ali : “Meclis-i Vukela”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 28, 2003: s. 251-253.
- Albayrak, Hasan : “Himaye-i Etfal Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum**, 52, Nisan 1988
- Ali Rıza : “Ayntab’da İntibahı İslam ve Darüleytam”, **Hikmet**, Numara: 64, 23 Haziran 1327, s. 4-5
- Ali Suad : “Darülaceze ve Dilenciler Hakkında,” **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı 71-72, 1930
- : “İkaz: İki Zayıfın Hakkı Size Haramdır: Yetim Ve Kadın”,

İslam Dünyası, Yıl: 1, Sayı: 14, 2 Eylül 1329, s. 211.

- Ali Ulvi : “Yurtlarda İdari Tecdid”, **Öksüz Yurtları Mecmuası**, No:10, 30 Teşrin-i Sani 1333 (30 Kasım 1917): s. 73-74.
- Anar, Turgay : Mekandan Taşan Edebiyat, Fikriyat, çevrimiçi: <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/08/14/zeynep-hanim-konagindan-edebiyat-fakultesine>
- Arı, Abdüsselam : “Yetim (اليَتِيم)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 43, 2013: s. 501
- Atıl, Esin : “Osmanlı Sanatı ve Mimarisi”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-2, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 447-477
- Aydın, Mehmet Akif : “Mahkeme”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 27. Cilt, 2003: s. 341-344
- : “Osmanlı’da Hukuk”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 375-438
- Ayvazoğlu, Beşir : **Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihani: Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015
- Barkan, Ömer Lütfi : Türkiye’de Toprak Meselesi-Toplu Eserler, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü : **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları**, Cilt: 1-2, Başbakanlık Basımevi, Yayın No: 112-113, Ankara, 2010

- : **Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları**, Cilt: II, Yayın Numarası: 128, İstanbul, 2013
- : **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, Cilt: 1, Yayın Numarası: 130, İstanbul, 2013
- Bayram, Sadi : “Sultan Reşad Devrinde Evkaf Bankası Kurulma Çalışmaları”, **Vakıf Haftası Kitabı**, Sayı: 5, Ankara, 1987
- Bayur, Yusuf : **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III (1914-1918 Genel Savaş), Hikmet Kısım: IV (Savaşın Sonu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983
- Beşer, Faruk : **İslam’da Sosyal Güvenlik**, Seha Neşriyat, İstanbul 1988
- Beydilli, Kemal : “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 65-135
- Braudel, Fernand : **Civilization and Capitalism, 15th-18th Century**, Volume-II: The Wheels of Commerce, Translated by Sian Reynolds, Book Club Associates, London, 1983.
- Cavid Bey : **Meşrutiyet Ruznamesi**, III. Cilt, Haz.: Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015
- Cemal, Behçet : **Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa: Hatıralar**, Selek Yayınları, 1959 (haz.)
- Çağ, Galip : “Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışında Batılı Bir El: Fransa”, **Yeni Türkiye**, sayı: 60, 2014, s.
- Cumhuriyet Gazetesi : 14 Temmuz 1926: s.1 ve 15 Temmuz 1926: s. 1-3

- Çağrııcı, Mustafa : “İsâr”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 22, 2000: s. 490-491
- Çanlı, Mehmet : “Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, **Türkler**, Ed.: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C: 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 57-73.
- Çapa, Mesut : **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Rıhtım Ajans Yayınevi, Ankara 2010
- Çatalbaş, Resul : “Young Men’s Christian Association’ın Türkiye’deki Faaliyetleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 55-1, 2014: s. 101-122
- Çelik, Recep (ed.) : **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Cemiyet Kanun ve Nizamnameleri**, İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı Yayın No: 744, Ankara, 2013
- Çelik, Recep : “Savaş, Göç ve Sürgünün Mağdurları Yetim Çocuklar: Sivas Darüleytamı / Yetimhanesi”, **Kırım Göç ve Sürgün**, Ed. Ahmet Koçak, Hamza Ateş, Akılfikir Yayınları, İstanbul, 2019: s. 213-223.
- Çeçen, Anıl : **Türkiye’de Sendikacılık**, Ankara, Özgür İnsan Yayınları, 1973
- Darüşşafaka Dergisi : **Darüşşafaka Dergisi**, Yıl:1, No:1, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1325
- Demir : “Diyarbakir Darüleytamı”, **Küçük Mecmua**, Yıl: 1, Sayı: 10, 15 Ocak 1922: s. 7-9
- Demir, Mustafa, Havanur Şahin : “Haydarpaşa Darüleytam Hastanesi:1919-1923 Dönemi”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl: 9, Sayı: XXV, Mart 2016, s.

507-524.

Demirel, Kenan : Emlak ve Eytam Bankası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2014

Dewey, John : **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939

Dinamo, Hasan : **Öksüz Musa**, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2005
İzzettin

----- : **Savaş ve Açlar**, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2005

Doğan, Mehmet : “Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından
Sait Bir Yaklaşım”, **Sosyoloji Konferansları**, 2011: s. 9-27

Dunant, Henri J. : **Bir Solferino Hatırası**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 1964

Düstur : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289

----- : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 3, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1296

----- : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 4, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299

----- : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937

----- : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939

----- : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 7, Devlet Matbaası, Ankara, 1941

----- : **Düstur**, 1. Tertib, Cilt: 8, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1943

----- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329

- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 4, Dersaadet Matbaası, 1331
- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 5, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927
- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1334
- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336
- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928
- : **Düstur**, 2. Tertib, 9. Cilt, Evkaf Matbaası, 1928
- : **Düstur**, 2. Tertib, 10. Cilt, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928
- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 11, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928
- : **Düstur**, 2. Tertib, Cilt: 12, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927
- : “Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı ve Müteferriatı Hakkında Kanun”, **Düstur**, 2. Tertib, 9. Cilt, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928: s. 575-576
- : “Darüleytamlar Talimatnamesi”, **Düstur**, 3. Tertib, Cilt: 3, Talimatname Numarası: 2042, 5 Kanun-u Evvel 1338 (5 Aralık 1922): s. 170-171
- Ebu Abdullah : **İbni Battuta Seyahatnamesi**, Cilt-1, Çev. A. Sait Aykut, Yapı
Muhammed İbn Kredi Yayınları, İstanbul, 2000
Battuta Tancî
- Eken, Galip : “Erzincan Darüleytamına Dair Bazı Bilgiler”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14-1, Haziran 2013: s. 123-133
- Eldem, Edhem : “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, Cilt: 3, Ed. Suraiya

Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011: s. 341-396

Emecen, Feridun vd. : "Kuruluştan Küçük Kaynarcaya", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 5-64

Engin, Vahdettin : **Hesaplaşma, Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikastı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011

Erdinç, Erol Şadi : **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları; Birinci Dünya Savaşından İttihad ve Terakki Hükümetlerinin Sorumluluğuna Dair Meclis-i Mebusan Soruşturması**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Erdoğan, Ayşenur : **Osmanlı Devleti'nin ilk Ticaret Mektebinden Marmara Üniversitesine: Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018

Eroğlu, Nazmi : **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008

Ergin, Osman Nuri : **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977

----- : **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977

----- : **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977

- Eryüksel, Ahmet : “Osmanlı Devleti’nde Dul ve Yetimler”, **Şarkiyat Mecmuası**, Sayı: 8, 1998: s. 334, 338
- Faroqi, Suraiya : “Guildsmen and Handicraft Producers”, **History of Turkey: Late Ottoman Empire (1603-1839)**, Vol.: 3, Ed. Suraiya Faroqi, Cambridge University Press, UK, 2006: s. 338-344
- : “Krizler ve Değişim: 1590-1699”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, Cilt-2, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004: s. 543-757
- : **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, Çev.: Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010
- : **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev.: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014
- Gafur Nüzhet : “Eytamhaneyi Düşünelim”, **Küçük Mecmua**, Yıl: 1, Sayı: 24, 27 Kasım 1922: s. 9
- Gencer, Ali İhsan : “Berlin Anlaşması” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, 1992: s. 516
- Genç, Mehmet : “Esham/أسهام”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 11. Cilt, 1995
- : **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 11. Bs., Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014
- Genç, Mehmet, Erol Özvar : **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler-2**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006
- Genelkurmay Başkanlığı : **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt I (1914-1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005

- : **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VII (1914-1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007
- : **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VIII (1914-1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008
- : **Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922**, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009
- Gönüllü, Ali : “1. Dünya Savaşı Sonundan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kadar Rıza Harp Kazançları Vergisi (1919-1925)”, **SUTAD**, Sayı: 42, 2017: s. 451-485
- Gövsä, İbrahim : **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yenigün Neşriyat, İstanbul, Alaettin 1945.
- Gülsoy, Ufuk : “İslahat Fermanı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 19, 1999: s. 185-190
- Gürel, Zeki : **İbrahim Alaettin Gövsä**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995
- H. Nedim : “Darüleytamlarımız”, **Yeni Ziraat Gazetesi**, No: 18, 1 Teşrin-i Evvel 1337 (1 Ekim 1921)
- Halaçoğlu, Yusuf : **XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 7. Bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014
- : “İttihat Ve Terakkî Cemiyeti”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 23, 2001: s. 476-484
- Hasan Basri : **Müslümanlıkta Himaye-i Etfal**, Yenigün Matbaası. Ankara, (Çantay) 1341 (1925)
- Hulki : “Darüleytamlara Dair: Validebağı ve Bağçevanlık”, **Yeni**

Ziraat Gazetesi, No: 22, 1 Şubat 1338 (1 Şubat 1922): s. 175

- Hüseyin Ragıp : “Harbin Yetimleri-Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları”, **Muallim**, Cilt: 1, Yıl: 2, Sayı: 9, 28 Temmuz 1916: s. 283-284
- : “Meclis-i Mebusanda Şehit Çocukları-II”, **Muallim**, Cilt: 1, Yıl: 2, Sayı: 11, 1 Haziran 1333 (1 Haziran 1917)
- İkdam : “Darüleytam Şubâtı”, **İkdam**, Sayı: 7200, 12 Şubat 1332 (25 Şubat 1916): s. 1
- : “Darüleytam,” **İkdam**, Sayı: 6846, 5 Mart 1916: s. 1
- İktisadiyat : “Darüleytamlara Dair”, **İktisadiyat Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 29, 4 Ekim 1916, s. 6.
- ILO, : **Child Labour A Textbook for University Students**, 2004.
- İbrahim Fazıl, : “Bankacılığımızda Tekamül ve Emlak ve Eytam Bankası”, **Hayat Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2 Aralık 1926: s. 7-13
- İleri, Ülkü : **Türkiye’de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri**, Ankara, TUIİS Yayınları, 2009
- İnalcık, Halil : “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **Ankara Üniversitesi, SBFD**, Cilt: 13, Sayı: 2, 1958
- : “Ottoman Methods of Conquest”, **Studia Islamica**, No: 2, 1954
- : **Devlet-i ‘Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009

- : **Devlet-i ‘Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II: Tagayyür ve Fesad (1603-1606): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014
- : **The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy**, Variorum Reprints, London, 1978
- İnalcık, Halil, : **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600**, Cilt-1, Çev.: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000
- Donald Quataert,
- İnan, M. Rauf : “Sosyal Bahisler: Türkiye’de Sahipsiz Çocuklar Meselesi”, **Ulus Gazetesi**, 13.09.1948, s. 4
- İpşirli, Mehmet : “Avarız Vakfı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 4, 1991
- : “Bab-ı Âli”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 4, 1991: s. 379
- : “Bilad-ı Selase”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 6. Cilt, 1992: s. 151-152
- : “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 139-280
- Kafadar, Cemal : “Gâza”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996
- Kallek, Cengiz : “Süftece / السـفـتـجـة”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 38, İstanbul, 2010

- Kanunlar Dergisi : “Amasya’daki Şefkati İslâmiye Yurdu İçin Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Bütçesine Beş Bin Lira Tahsisat Kabulüne Dair Kanun”, **Kanunlar Dergisi**, Cilt: 1, Kanun No: 15, 15 Teşrin-i Evvel 1337 (15 Ekim 1921)
- Kanunlar Dergisi : “Konya Darüleytamı İçin 1337 Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Bütçesine Zamaim İcrasına Dair Kanun”, **Kanunlar Dergisi**, Cilt: 1, Kanun No: 187, 28 Kaun-i Sani 1338 (28 Ocak 1922)
- Kapıcı, Hikmet Zeki : “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Âli”, Erciyes Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2012.
- Karal Aygün, Seçil, Murat Uluğtekin : **Hilal-i Ahmer’den Kızılay’a**, TDV Yay. Mat. Tic. İşl., Ankara, 2002
- Karal, Enver Ziya : **Büyük Osmanlı Tarihi**, 8. Cilt (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri: 1876-1907), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yayın No: 16, Ankara, 2007: s. 126-145
- Karpat, Kemal H. : **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003
- : **Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, The University Of Wisconsin Press, 1985
- Kazım Karabekir : **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960
- Kazım Nâmi : “Yeni Darüleytamlar”, **Anadolu Terbiye Mecmuası**, Cilt: 2, Yıl: 1, Sayı: 9, 28 Şubat 1923: 67

- Kesgin, Safiye : “Osmanlı’nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması-Kastamonu Örneği”, **Dini Araştırmalar**, Temmuz-Aralık 2016, Cilt: 19, Sayı: 50, s. 135-158
- Kıranlar, Safiye : **Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013
- Kocahanoğlu, Osman Selim : **Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi; Tehcir Yargılamaları (1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007
- : **İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919): Beşinci Şube Tahkikatı, Teskilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehciri, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı**, Temel Yayınları, İstanbul, 1998
- Koçak, Cemil : “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi: Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, 1. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009: s. 72-82
- Koçu, Reşat : “Darü’l-Hayr-i Âli”, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:8, İstanbul, Ekrem s. 4247
- : **Darülaceze 1895-1974**, İnkılap ve Aka Basım Evi, İstanbul, 1974
- Kodaman, Bayram : **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991
- Koltuk, M. : **Milli Mücadeleden Cumhuriyete Belgelerle Silivri: Bir şehir Monografisi-3**, Mercek Yayınları, İstanbul, 2013
- Taner, S. Atilla

Sağlamçubukcu,

Koray, Meryem : **Sosyal Politika**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2012

Köksal, M. : **İslâm Tarihi, Peygamberler Peygamberi Hazreti Muhammed (Aleyhisselâm) ve İslâmiyet: Medine Devri**, Cilt: 3-4, İzmir, 2011

Kütükoğlu, : “Osmanlı İktisadî Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 513-650

M. Bahaeddin, : **Yeni Türkçe Lügat**, 2. Baskı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, t.y.,

Mahmud Cevad : **Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı**, ibn’üş Şeyh Matbaa-i Amire, 1338 (1922)
Nafi,

Maarif Vekâleti, : **Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Mecmuası**, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1341 (1925)

Maarif Vekaleti : “Darüleytamlar”, **Maarif Vekaleti Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 5, Mecmuası 1 Eylül 1925: s. 33

Maksutyan, : “Mavi Kep ve Pelerin: Cihan Harbi Yıllarında Almanya’da Nazan Osmanlı Yetimleri”, **Toplumsal Tarih**, 2014: s. 25

Mardin, Şerif : **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008

MAZC : Devre:3, Cilt:1, 30. İnıkad, 27 Şubat 1334 (1918)

----- : 18. İnıkad, 11 Mart 1336 (1920)

- : Devre: 3, Cilt: 2, 50. İnikad, 27 Mart 1333 (1917)
- : Devre: 3, Cilt: 1, 26. İnikad, 14 Şubat 1334 (1918)
- : Devre: 3, Cilt: 1, 6. İnikad, 21 Mayıs 1330 (1914)
- : 25. İctima, 8 Temmuz 1330 (1914)
- : Devre: 3, Cilt: 2, 51. İnikad, 28 Mart 1333 (1917)
- Mehmed İzzet : “Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye”, **Darüşşafaka Dergisi**, Yıl:1, No:1, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1325, s. 24
- Mehmed İzzet, : **Darüşşafaka: Türkiye’de İlk Halk Mektebi: Darüşşafaka**
Mehmed Esad, **Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti, Nasıl Yaşıyor, Cemiyet-i**
Osman Nuri, **Tedrisiye-yi İslamiye**, Evkaf-ı İslamiye Matbaası,
Ali Kami İstanbul,1927
- Mehmed Şükrü : “Darüleytamlar”, **Sebilü’r-Reşad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 21, Sayı: 540-541, İstanbul, 28 Haziran 1339 (1923): s. 160
- Mehmet Mesih : “Darüleytamlar Sergisi Ankara Hatıraları”, **Milli Mecmua**, Yıl: 2, Sayı: 34, 1 Nisan 1925: s. 562.
- MMEM : Meclis-i Mebusan, Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası (MMEM), “1333 Senesi Darüleytam Müdiriyet-i Umumiyyesi Bütçesi”, Numara: 266, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1333 (1917)
- : Meclis-i Mebusan, Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası (MMEM), “1334 Senesi Darüleytam Müdiriyet-i Umumiyyesi Bütçesi”, Devre: 3, İcma: 4, Numara: 409, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1334 (1918).
- MMZC : 11. İnikad, 29 Kânunuevvel 1330/1914

- : 15. İnikad, 8 Kânunuevvel 1332 (1916): s.196
- : 14. İnikad, 6 Kânunuevvel 1333 (1917)
- : 30. İnikad (İçtima-ı Fevkalâde), 28 Haziran 1330 (1914))
- : 53. İnikad, 11 Mart 1333 (1917)
- : 16. İnikad, 10 Kanun-u Evvel 1333 (1917)
- : 12. İnikad, 17 Kânunuevvel 1333 (1917)
- : Devre-i İntihabiye: 3, Numara: 521, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1334 (1918)
- : 21. İnikad, 10 Mart 1336 (1920)
- : 51. İnikad, 8 Mart 1333 (1917)
- : 137. İnikad, Cilt: 6, 5 Ağustos 1325 (1909): s. 517-523
- : 25. İnikad, 25 Mart 1334 (1918)
- : “Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey’in, Devairin Tahsisat-ı Munzammaları ile Darüleytamın Tahsisatı Hakkındaki Kanun Lâyihasının Ruznameye İthaline Dair Teklifi”, 17 Kânunuevvel 1333 (1917)
- : 6. İnikad, 24 Teşrin-i Evvel 1334 (1918): s. 52.
- : 8. İnikad, 30 Teşrin-i Sani 1331 (1915).
- : 47. İnikad, 20 Temmuz 1330 (1914): s. 662); 30. İnikad, 20 Temmuz 1330 (1914)
- Muallim : “Almanya’ya Darüleytam Talebesi İzamı”, **Muallim**, Cilt: 1,
Mecmuası Sayı: 12, 28 Temmuz 1916, s. 381

- : “Darüleytamlar”, **Muallim**, Cilt: 2, Sayı: 17, 28 Temmuz 1916: s. 586-587
- : “Darüleytamların İstanbul’a Nakli”, **Muallim**, Cilt: 2, Sayı: 24, 15 Ağustos 1334 (15 Ağustos 1918): s. 842
- : “Meclis-i Mebusan ve Maarif: Maarif Nazırının Beyanâtı”, **Muallim**, Cilt: 1, Sayı: 9, 1 Nisan 1333 (1 Nisan 1917): s. 257-263
- Mutçalı, Serdar : **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995
- Müezzinoğlu, Ersin : “Bir İttihatçı Eğitimci Ahmed Şükrü Bey”, Erciyes Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2012
- Necmeddin Sadık : “Yetimlerimiz”, **Yeni Mecmua**, Cilt: 2, Sayı: 31, 8 Şubat 1334 (8 Şubat 1918): s. 81
- Neumann, Christoph K. : “Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler”, **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, Cilt: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011
- Ocak, Ahmet Yaşar : “Din ve Düşünce”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Cilt-2, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 159-194.
- Okay, Orhan : “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-2, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998: s. 195-220.
- Okur, Yasemin : “Darüleytamlar”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996

- Ortaylı, İlber : “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 283-334
- : **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014
- Özbek, Nadir : “II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-i Âli”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:182, Şubat 1999
- : **Cumhuriyet Türkiye’sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, Tarih Vakfı, İstanbul 2006
- : **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Özcan, Azmi : “Hilafet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C:17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997
- Özcan, Tahsin : “Muhallefat (مخالفات)”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 30, 2005: s. 406-407
- Özdemir, Savaş : “II. Abdulhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis, 2015
- Özdemir, Süleyman : **Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti**, 2. Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2007-57, İstanbul, 2007
- Özel, Ahmet : “İslam’da ve Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, 2003: s. 105-122

- Öztürk, Cemil : “Osmanlı’da Bir Meslekî Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Dârülhayr-ı Âlî (1903-1909)”, **Millî Eğitim**, Sayı: 143, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999
- : “Türkiye’de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu-I: Islahhâneler”, **Hakkı Dursun Armağanı**, İstanbul, 1995
- Öztürk, Kâzım, : **Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem (1927-1931)**, Cilt: 3, Fahri Çoker, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No:10, Ankara, İhsan Güneş 1995
- Pamuk, Şevket : “Osmanlı İmparatorluğunda Para: 1326-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, Cilt-2, Ed. Halil İncelik, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004
- : **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013
- : **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, 3. Bs. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014
- Quataert, : “19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahat Devri: 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, Cilt-2, Ed. Halil İncelik, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, 2004 İstanbul, 2004.
- : **Osmanlı İmparatorluğu**, 1700-1922, Çev.: Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları. İstanbul, 2002
- Rağib el- : Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü), 3. Baskı, Çev. İsfahani Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012

- Resimli Eytam : “Yetimlerimizi Nasıl Yetiştirmeliyiz?”, **Resimli Eytam**
Mecmuası **Mecmuası**, No: 5-6, Eylül 1341 (1925): s. 1
- Resmî Ceride : “Emlâk ve Eytam Bankası Kanunu”, **Resmi Ceride**, Sayı: 389,
Kanun No: 844, 1926
- : “Emlak ve Eytam Bankası Türk Anonim Şirketi Kanunu ve
Nizamname-i Esasisi”, **Resmi Ceride**, Sayı: 487, 1926: s.
2057-2060
- “Kırkkilise” İsminin “Kırklareli”ne Tahvili Hakkında Kanun,
Resmi Ceride, Kanun No: 537, 20 Kânun-i Evvel 1340 (1924)
- : “Muallim Mekteplerine Muavenet Hakkında Kanun”, **Resmi**
Ceride, Sayı: 361, Kanun No: 819, 22 Nisan 1926
- : “Muhasebe-i Umumiye Kanunu”, **Resmi Ceride**, Sayı: 607,
Kanun No: 1050, 26.05.1927: s. 2607-2622
- : “Öksüz Yurtları Müdüriyet-i Umumiyesinin 1341 Senesi
Bütçe Kanunu”, **Resmi Ceride**, Sayı: 99, Kanun No: 653,
Kanun Tarihi: 22.04.1341 (1925): s. 31-45
- : “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçe
Kanunu”, **Resmi Ceride**, Kanun No: 454, 26 Mart 1340 (1924)
- : “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1341 Senesi Bütçe
Kanununa Müzeyyel Kanun”, **Resmi Ceride**, Sayı: 336,
Kanun No: 783, 15.05.1926: s. 498-499
- : “Öksüz Yurtları Teşkilatı Hakkındaki 02.04.1333 (1917)
Tarihli Kanunun İlga ve Mezkûr Yurtlar Hesabâtının
Tasfiyesine Dair kanun”, **Resmi Ceride**, Sayı: 410, Kanun No:
931, 10.07.1926

- : “Şehir ve Köy Yatı Mekteblerinin Sureti İdaresi Hakkında Kanun”, **Resmi Ceride**, Sayı: 611, Kanun No: 1074, 28 Mayıs 1928
- Resmi Gazete : “Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, Kanun No: 4684, **Resmi Gazete**, Sayı: 24451, 03.07.2001
- : “Sanat ve Yatı Mekteplerinin İdaresi Hakkında Kanun”, **Resmi Gazete**, Sayı: 1861, Kanun No: 1867, 22 Temmuz 1931
- : “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu”, **Resmi Gazete**, Sayı: 18059, Kanun No: 2828, 24.5.1983
- : “Türkiye Emlak Kredi Bankası Kanunu”, Kanun No: 4947, **Resmi Gazete**, Sayı: 6340, 22 Haziran 1946
- Rogan, Eugene : Aşiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907), **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 28, No: 1, February 1996: s. 83-107
- Rousseau, Jean : **Toplum Sözleşmesi**, 9. Bs., Çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012
- Cevad Rüşdi : “Ziraat Tedrisatı-Darüleytamlarımız”, **İkdam**, Sayı: 8924, 30 Kanun-i Sani 1922: s. 3
- Sahillioğlu, Halil : “Avârız (العوارض)”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 4, 1991: s.108-109
- Said Paşa : **Said Paşa’nın Hatıratı**, Cilt-1, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328
- Salih, Cengizhan : “Sosyal Politika Kurumu Olarak Karz-ı Hasen: Sosyal Bankacılık Modeli Önerisi”, İÜ, SBE, Yayınlanmamış YL

Tezi, İstanbul, 2014

- Sandoz, Yves : “The International Committee of The Red Cross as Guardian of International Humanitarian Law” 31-12-1998, <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/about-the-icrc-311298.htm> Çevrimiçi 01.05.2019)
- Sarıkaya, Makbule : “Türkiye Himaye-i Eftal Cemiyeti 1921-1935”, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2005
- Sarıyıldız, Gülден : “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 37, 2009: s. 134
- Satı : “Tuba Ağacı Nazariyyesi, Tarihin Şهادeti”, **Muallim**, Cilt: 1, Sayı: 12, 28 Temmuz 1916: s. 360
- Saydur, Mehmet : **Köy Enstitülerinin Düşün Babası İsmail Mahir Efendi**, Kaynak Yayınları, 2018
- Saygılı, Sefa : **Türk Kızılayı’nın Kurucusu: Dr. Abdullah Bey**, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2010
- Servet-i Fünun : “Kahramanlarımızın Eytam ve Eramili İçin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: 49, Sayı: 1255, 24 Haziran 1915: s. 109
- Sezer, Cemal : “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri”, **History Studies**, Volume: 4 Issue: 4, 2012
- Sezer, Cemal, Ömer Metin, : “Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih araştırmaları Dergisi**, 32, 54, 2013, s. 167-182.

- Şehbal : “Edirne’nin Yaraları Nasıl İltiyam Bulacak?”, **Şehbal Mecmuası**, Sayı: 94, 1 Nisan 1329: s. 428
- Şenocak, Hasan : “Korunmaya Muhtaç Çocuklar: İstanbul Yetiştirme Yurtları Üzerine Bir Alan Araştırması”, İstanbul Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005
- Şemseddin Sami : **Kamus-i Türkî**, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317
- Şentürk, M. Hüdaî : “Darülmaarif”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1993: s. 548
- Şişman, Adnan : **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri: (1839-1876)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2004
- Tabakoğlu, Ahmet : **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016
- : **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014
- Tedrisat Mecmuası : “Şuunu Maarif; Şükrü Bey Efendi”, **Tedrisat Mecmuası**, Cilt: 9, Sayı: 43, s. 1
- Tercüman-ı Hakikat : “Maarif Nazırı Muhteremi ile Mülakat: Şükrü Bey Efendinin Beyanat-ı Mühimmesi, İbtida-i, Tali ve Âli Tahsil İçin Neler Yapıldı, Darüleytamlar Teşkilatı”, **Tercüman-ı Hakikat**, No: 12426, 13 Kanun-i Evvel 1331 (26 Aralık 1915)
- TBMM : “Ahmed Şükrü Bey Tercüme-i Hal Varakası”, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZB/ATALAR/TBMM/d02/HT_571_1_2.pdf

----- “Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) Tercüme-i Hal Varakası”,
https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZB/ATALAR/TBMM/d04/HT_690_1_4.pdf

----- : “Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) Tercüme-i Hal Varakası”,
https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZB/ATALAR/TBMM/d03/HT_690_1_3.pdf

----- : “Türkiye Kredi Fonsiye Bankası kurulması hakkında kanun tasarısı ve Maliye, Adalet ve Bütçe Komisyonları Raporları”,
Tutanak Dergisi, Dönem:7 Cilt: 24, Toplantı: 3, 1946.

----- : **TBMM Albümü (1920-2010)**, 1. Cilt (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010

----- : **TBMM Albümü (1920-2010)**, 2. Cilt (1950-1980), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010

TBMM Zabıt : Cilt: 1, 8. İctima, 08.09.1339 (1923)
Ceridesi

----- : “Darüleytamlar Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Mart Ayına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu”, Cilt: 7, 8. İctima, 10.03.1340 (1924)

----- : “Maarif Vekâleti Bütçesi”, Cilt: 3, 64. İctima, 22.04.1928

----- : “Muaveneti İctimaiye Müdüriyeti Umumiyesi Bütçesi”, Cilt: 24, 126. İctima, 25.10.1338 (1922)

----- : “Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 18, 109. İctima, 22.04.1341 (1925)

- : “Sanat ve Yatı Mekteplerinin İdaresi Hakkında 1/87 Numaralı Kanun Lâyihası ve Dahiliye, Maarif ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, Cilt: 3, 34. İnkat, 22 Temmuz 1931
- : “Şehir ve Köy Yatı Mekteplerinin Masarifi Hakkında (1/136) Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, Cilt: 3, 67. İnkat, 26 Nisan 1928
- : “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesi Muhasebe Teşkilatının Lağvı Hakkında (1/980) Numaralı Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 26, 118. İctima, 10.06.1341 (1925)
- : “Öksüz Yurtları Müdüriyeti Umumiyesinin 1340 Senesi Bütçesi Hakkında Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”, Cilt: 8, 21. İctima, 25.03.1340 (1924)
- Taşcı, Faruk : **Sosyal Politika Ahlakı**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2017
- Toker, Hülya : **Mütareke Döneminde İstanbul Rumları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006
- Tokol, Aysen : **Sosyal Politika**, 2. Baskı, Vipaş Yayınları, Bursa, 2000
- Toprak, Zafer : “Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi-II**, İstanbul, 1994, s. 240-241
- : “Almanya’ya İlk İşçi ve Öğrenci Göçü 1916-1918”, **Bilim ve Sanat**, Sayı 3, Mart 1981: s. 26-27
- Tuna, Orhan, : **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999
- Nevzat Yalçıntaş
- Türk Hukuk : **Türk Hukuk Lügati**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991

Kurumu

Türkiye Hilal-i : “Adana Darüleytamına Muavenet”, **Türkiye Hilal-i Ahmer**
Ahmer **Mecmuası**, Yıl: 5, Sayı: 49, 15 Eylül 1925: s. 173.
Mecmuası

Uludağ, : “Futuvvet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 13, 1996:
Süleyman s. 261

Unat, F. R. : **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**,
MEB, Ankara, 1964

UNICEF : **Çocuk Refahı Belgesi**, 2013: s. 78.

United Nations : **Convention on the Rights of the Child-UNCRC**

Ünal, Vehbi : “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç
Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kurumları”, **CÜ Sosyal**
Bilimler Dergisi, Cilt: 36, Sayı: 2, Aralık 2012: s. 2-27

Welles Brown, : “Orphanages in Constantinople”, **Constantinople To-Day Or**
Anna **The Pathfinder Survey Of Constantinople**, The Macmillan
Company, New York, 1922: s. 227-257

Yakup Kadri, : “Darüleytamlarımız”, **İkdam**, Sayı: 7612, 3 Mart 1337 (3
Mart 1921): s. 2

Yaman, Ahmet : “Zımmî”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, 44. Cilt, 2013:
s. 434-438

Yazıcı, Nesimi : “Takvim-i Vekayi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 39. Cilt,
2010: s. 490-492

----- : “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına
Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamaları”, **Vakıf**

Haftası Kitabı, Sayı:12, 1995: s. 45-53

Yediyıldız, Bahaeddin : “Osmanlı Toplumu”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 441-511

Yıldırım, Nuran : **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi**, Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul, 2010

----- : **İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi**, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul, 1997

Zaim, Sabahattin : “Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri”, **Vakıf Haftası Kitabı**, Sayı: 5, Ankara, 1987: s. 209-213

Zastrow, Charles : **Introduction to Social Work and Social Welfare, Empowering People**, 12th. Ed. Cengage Learning, USA, 2017

Ziya Gökalp : “İctimaiyat: Türkçülük ve Türkiyecilik”, **Yeni Mecmua**, Cilt: 2, Sayı: 51, 4 Temmuz 1918: s. 482

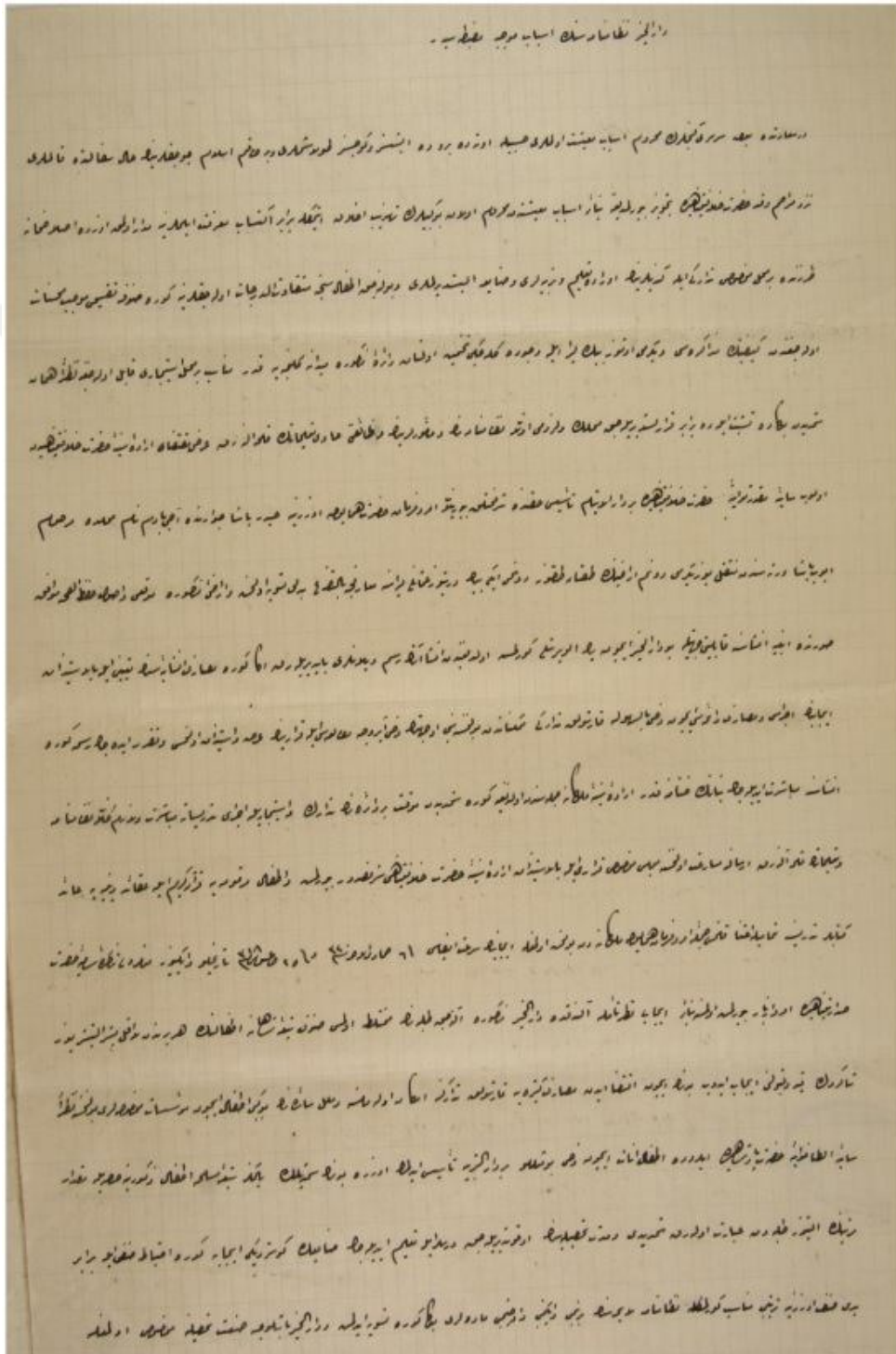
----- : “Terakki Eserleri: Darüleytam”, **Küçük Mecmua**, Yıl: 1, Sayı: 13, 28 Ağustos 1922: s. 15-16

Ziyad Ebüzziya : “Ahmed Rızâ (1858-1930); Jön Türk Hareketi Liderlerinden ve Türk Siyaset Adamı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 2, 1989

Zürcher, Erik Jan : **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, Çev.: Ergün Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005

EKLER

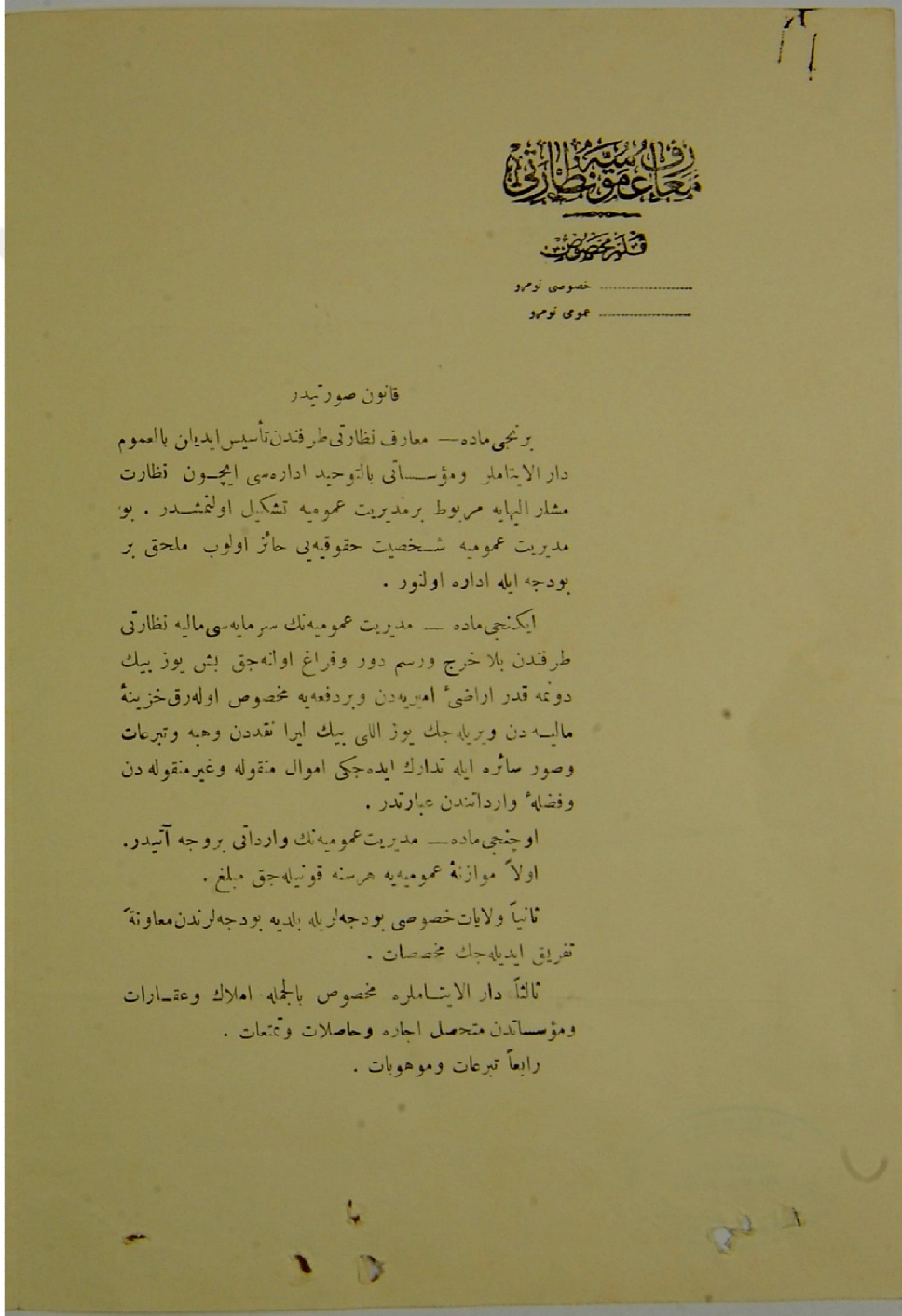
EK-1: Darülhayr-ı Âli'nin kuruluş amacını işleyen “Esbab-ı Mucibe Mazbatası”
(belgenin ilk sayfasıdır)

Kaynak: BOA.MF.HYR.10.37

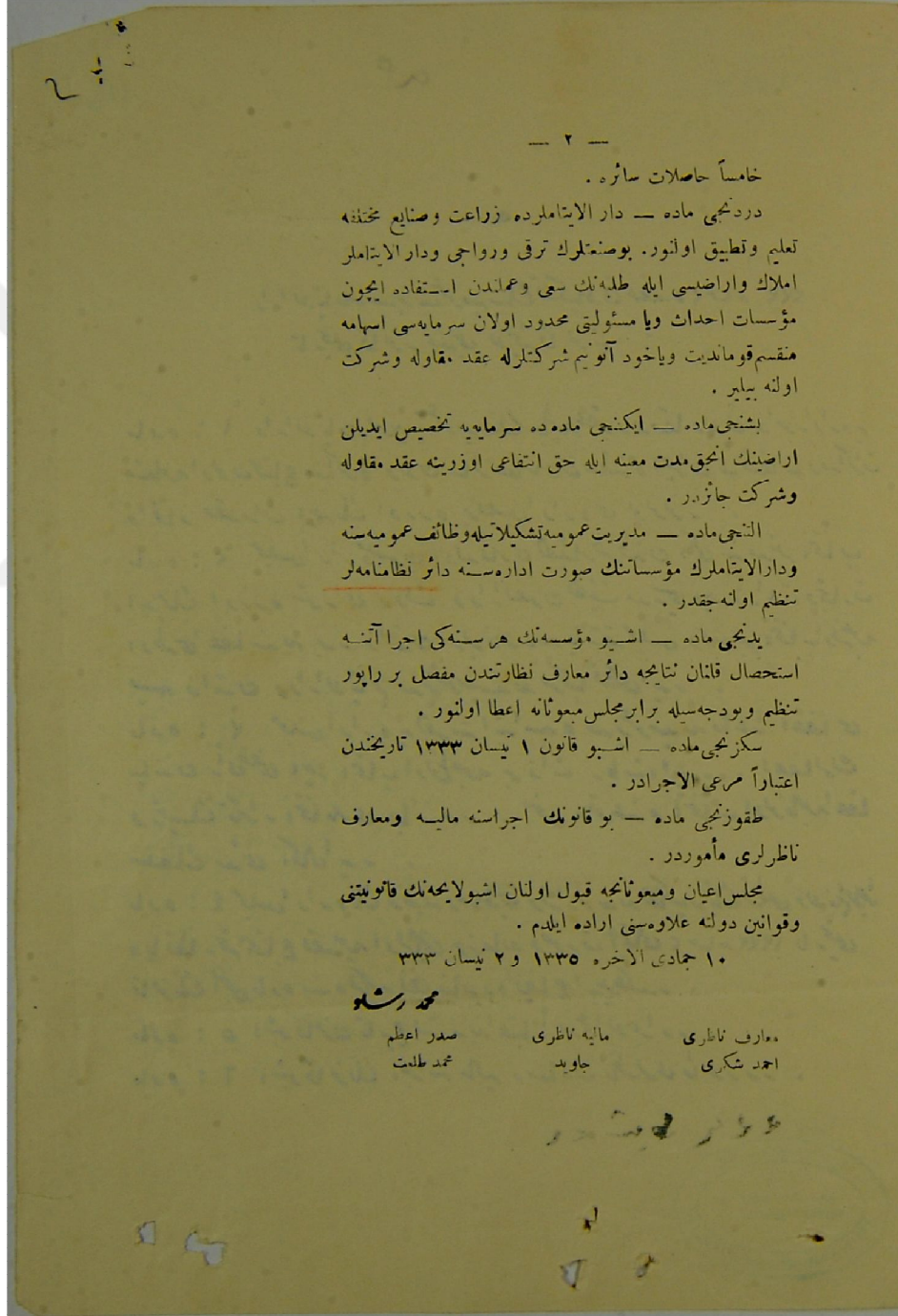
EK-3a: Maarif Nezaretince Tesis Edilen Darüleytmaların Bit-tevhid İdaresi İçin Müdüriyet Teşkili Kanunu (Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Kanun Sureti)

Sayfa -1

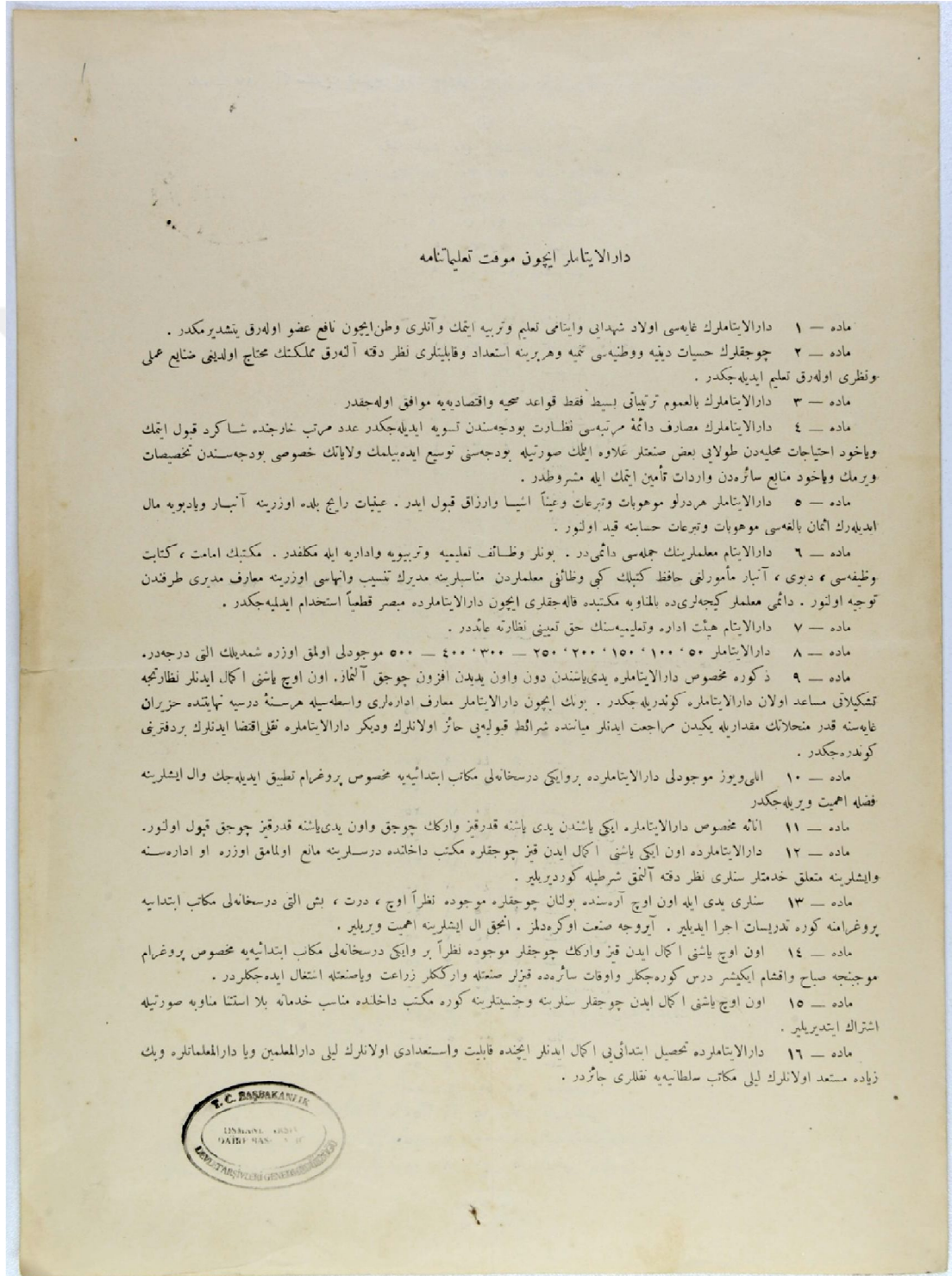
EK-3b: Maarif Nezaretince Tesis Edilen Darüleytmaların Bit-tevhid İdaresi İçin Müdüriyet Teşkili Kanunu (Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Kanun Sureti)

Sayfa -2

Kaynak: BOA.MF.MKT.1217.34-260; BOA.MF.EYT.6.785

Sayfa-1

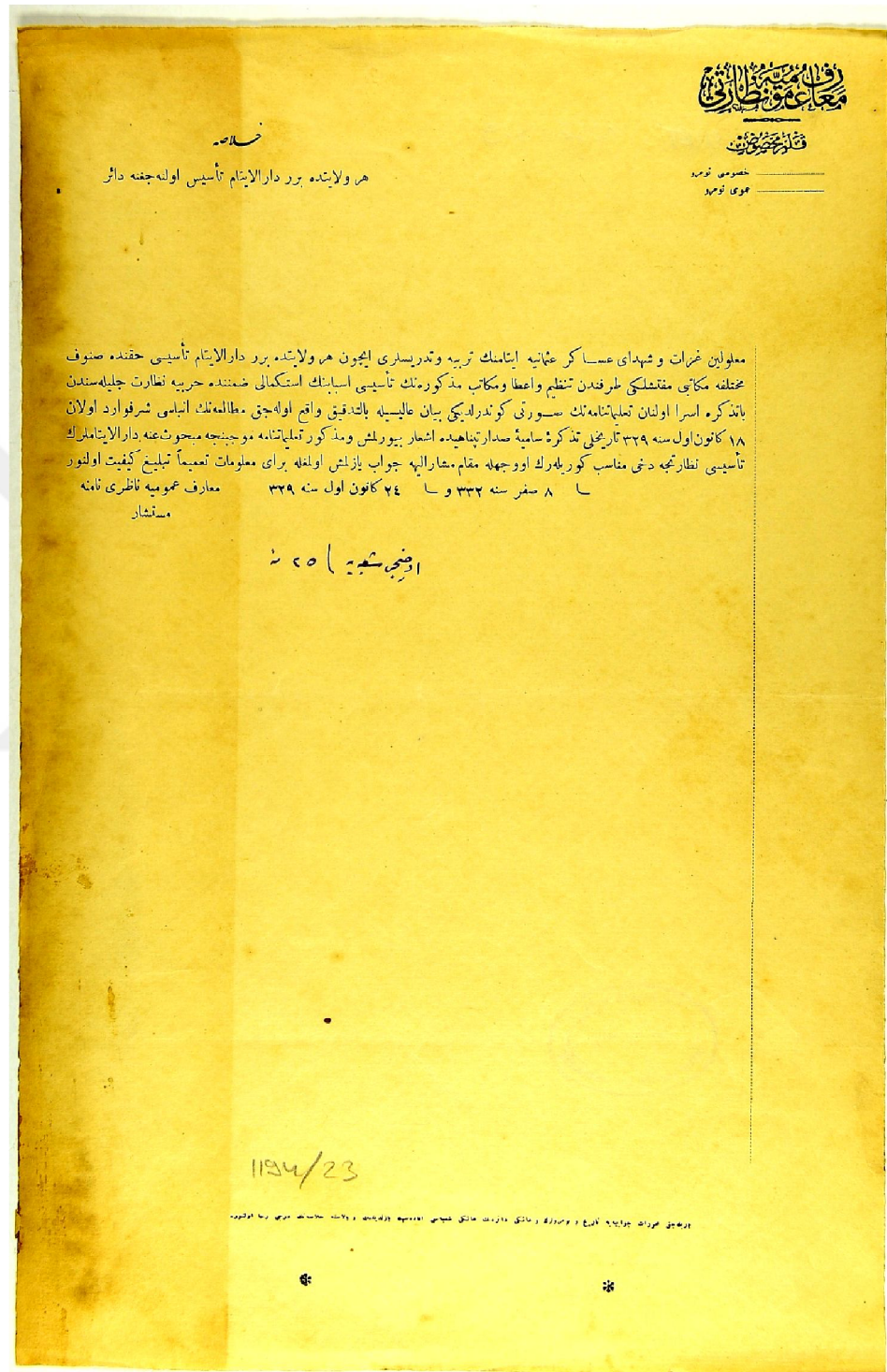
Sayfa-2

ماده — ۱۷ آفا منقرینه مخصوص اوقات جدولی :			
عن	الى	دقیقه	ساعت
۳۰	۶	۳۰	۷
۳۰	۷	۳۰	۸
۳۰	۸	۰۰	۹
۰۰	۹	۳۰	۹
۳۰	۹	۰۰	۱۰
۰۰	۱۰	۳۰	۱۰
۳۰	۱۰	۰۰	۱۱
۰۰	۱۱	۳۰	۱۱
۳۰	۱۱	۰۰	۱۲
۰۰	۱۲	۳۰	۱۲
۳۰	۱۲	۰۰	۱۳
۰۰	۱۳	۳۰	۱۳
۳۰	۱۳	۰۰	۱۴
۰۰	۱۴	۳۰	۱۴
۳۰	۱۴	۰۰	۱۵
۰۰	۱۵	۳۰	۱۵
۳۰	۱۵	۰۰	۱۶
۰۰	۱۶	۳۰	۱۶
۳۰	۱۶	۰۰	۱۷
۰۰	۱۷	۳۰	۱۷
ماده — ۱۸ سنلری یدی ایله اون اوج آرمسند اولان چوققلره مخصوص اوقات جدولی :			
عن	الى	دقیقه	ساعت
۳۰	۵	۰۰	۷
۰۰	۷	۲۵	۸
۲۵	۸	۲۰	۸
۴۰	۸	۳۰	۹
۳۰	۹	۲۵	۹
۴۵	۹	۲۵	۱۰
۲۵	۱۰	۴۰	۱۰
۴۰	۱۰	۳۰	۱۱
۳۰	۱۱	۰۰	۱۱
۰۰	۱۱	۴۰	۱۱
۴۰	۱۱	۰۵	۱۲
۰۵	۱۲	۴۵	۱۲
۲۵	۱۲	۰۰	۱۳
۲۵	۱۳	۰۰	۱۳
۴۰	۱۳	۴۰	۱۳
۰۰	۱۳	۰۰	۱۴
۰۰	۱۴	۰۰	۱۴
۰۰	۱۴	۰۰	۱۵
۵۰	۱۵	۰۰	۱۵
۱۵	۱۵	۰۰	۱۶
۰۰	۱۶	۳۰	۱۶
۰۰	۱۶	۰۰	۱۷

Sayfa-3

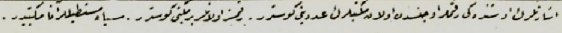
[illegible]

EK-5: Her Vilayette Birer Darüleytam Kurulacağına Dair Maarif Nezareti Tamimi

Kaynak: BEO.4246.318376-2

Gösterir Haritadır. (Darüleytamlar, haritada kırmızı hilal ile gösterilmiştir)

 $\xi, \dots$

آء جدولى

نوع واردات	نوع	۱۳۳۳ سنهسى		۱۳۳۲ سنهسى	
		حکومتیه	انجمنیه	وارداتی	غروش
۱	مؤسسات حاصلاتی	۴ ۰۰۰ ۰۰۰	۴ ۰۰۰ ۰۰۰		
۲	تبرعات	۲۰۰ ۰۰۰	۲۰۰ ۰۰۰		
۳	ولایات وبلدیهدن معاونت	۸۰۰ ۰۰۰	۸۰۰ ۰۰۰		
۴	موازنه عمومیهدن شخص اولان	۳۲ ۰۰۰ ۰۰۰	۳۲ ۰۰۰ ۰۰۰		
	يكون عمومى	۳۷ ۰۰۰ ۰۰۰	۳۷ ۰۰۰ ۰۰۰		

بء جدولى

نوع مخصصات	نوع	۱۳۳۳ سنهسى		۱۳۳۲ سنهسى	
		حکومتیه	انجمنیه	مخصصاتی	غروش
۱	درسعادت دارالایتامى وایز میت شعباتی معاشاتی	۲ ۸۳۲ ۰۰۰	۲ ۵۸۶ ۱۰۰		
۲	درسعادت دارالایتامى وایز میت شعباتی مصرفی	۲۵ ۷۰۰ ۰۰۰	۲۲ ۴۶۰ ۰۰۰	۱۶ ۱۳۲ ۰۰۰	
۳	دارالایتام مأمورلری خرجراهی	۲۰۰ ۰۰۰	۱۸۴ ۰۰۰		
۴	ولایات دارالایتاملری مخصصاتی	۱۰ ۶۰۰ ۰۰۰	۹ ۷۱۶ ۷۰۰	۸ ۰۰۰ ۰۰۰	
	برنجی فصلک يکونى	۳۹ ۳۳۲ ۰۰۰	۳۴ ۹۴۶ ۸۰۰	۲۵ ۵۳۰ ۶۰۰	
	مأمورین ومعلمین ومستخدمینک تخصیصات فوق العاده شهریهسى	۳۱۱ ۰۰۰	۳۱۱ ۰۰۰		
	ایکجنجی فصلک يکونى	۳۱۱ ۰۰۰	۳۱۱ ۰۰۰		
	يكون عمومى	۳۹ ۶۴۳ ۰۰۰	۳۵ ۲۵۷ ۸۰۰	۲۵ ۵۳۰ ۶۰۰	

DUIT 115/76

EK-8a: Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi 1334 (1918) Yılı Bütçe Cetveli

1. Sayfa (-A- Cetveli)

DUİT. 1336. C. 19 [آ] جدولی

نوع واردات	سنة ۱۳۳۳	سنة ۱۳۳۴		سنة ۱۳۳۳	نوع واردات
		الحكومة	الاجنبية		
		تكاليف اولئان	تكاليف اولئان	وارداتی	
		لیرا	لیرا	لیرا	
۱	مؤسسات حاصلاتی	۴۲۰۰۰	۴۲۰۰۰	۴۰۰۰۰	
۲	تبرعات	۲۵۰۰۰	۲۵۰۰۰	۲۰۰۰۰	
۳	ولایات وبلدیہلردن معاونت	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۸۰۰۰۰	
۴	واردات متنوعه	۵۰۰۰۰	۵۰۰۰۰	۰	
۵	موازنة عمومیه دن مخصص مبالغ	۴۴۵۰۰۰	۴۴۵۰۰۰	۳۲۰۰۰۰	
	يكون عمومي	۵۲۷۰۰۰	۵۲۷۰۰۰	۳۷۰۰۰۰	

62/2-10

Kaynak: BOA.İ.DUİT.115.81-1/2

2. Sayfa (-B- Cetveli)

[ب] جدولی					
۱۳۳۴ سنہ سی تخصیصاتی		۱۳۳۳ سنہ سی تخصیصاتی		نوع تخصیصات	رقم
انجمنہ تکلیف اولیاد غروش لیرا	حکومتیہ تکلیف اولیاد غروش لیرا	غروش لیرا	غروش لیرا		
۱۲۰۰				مرکز مأمورین و مستخدمین معاش واجوراتی	۱
۶۴۳۲				مدیر عمومی و معاونی	۱
۱۵۳۰				مأمورین	۲
۹۱۶۲				اجرتی مستخدمین	۳
۲۵۰				برنجی فصلک یکونی	۲
۳۲۵۰				مرکز مصارف	۱
۱۰۰				محروقات و تنویرات	۲
۱۰۰				قرطاسیہ ، متفرقہ ، مصارف طبیمیہ	۳
۳۰۰۰				مرمت	۴
۸۵۰۰				مفروشات	۵
۱۵۲۰۰				معلمین و مأمورین یومیہ و خرجی	۶
۵۲۷۸۸	۵۱۵۳۱۶	۲۰	۳۴۹۴۶۸	نقل نقود	۳
۳۵۱۷۷				ایکنجی فصلک یکونی	۱
۸۷۹۶۵				دارالایتاملر معاشاتی	۲
۲۶۷۲۲۸				مأمورین و معلمین و معاملات معاشاتی	۳
۷۶۳۴۰				مستخدمین اجوراتی	۴
۱۰۸۵۵				اوجنجی فصلک یکونی	۱
۲۴۶۹	۲۰			دارالایتاملر مصارفی	۲
۱۳۴۹۷				مأکولات	۳
۱۵۸۰۰				ملبوسات	۴
۴۸۰۰				محروقات ، تنویرات ، تطهیرات	۵
۱۲۰۰۰				معاملہ	۶
۲۵۲۵۱۹	۲۰			متفرقہ	۷
۱۱۳۶۴	۳۰			انشاءات و تعمیرات ، تأسیسات و بدل ایجار	۸
۵۲۶۶۸۰	۵۰	۵۲۶۶۸۰	۵۰	لوازم تدریسیہ	۹
				زراعت و صنایعخانہلر مصارفی	۱۰
				دردنجی فصلک یکونی	۱۱
				مأمورین و معلمین تخصیصات فوق المادہ شہریہ سی	۱۲
				یکون عمومی	۱۳

۵۲۶۶۸۰

۵۲۶۶۸۰

۱۱۳۶۴

۳۰

۳۴۹۴۶۸

۲۰

۳۱۱۰

۳۰

۳۵۲۵۷۸

۵۰

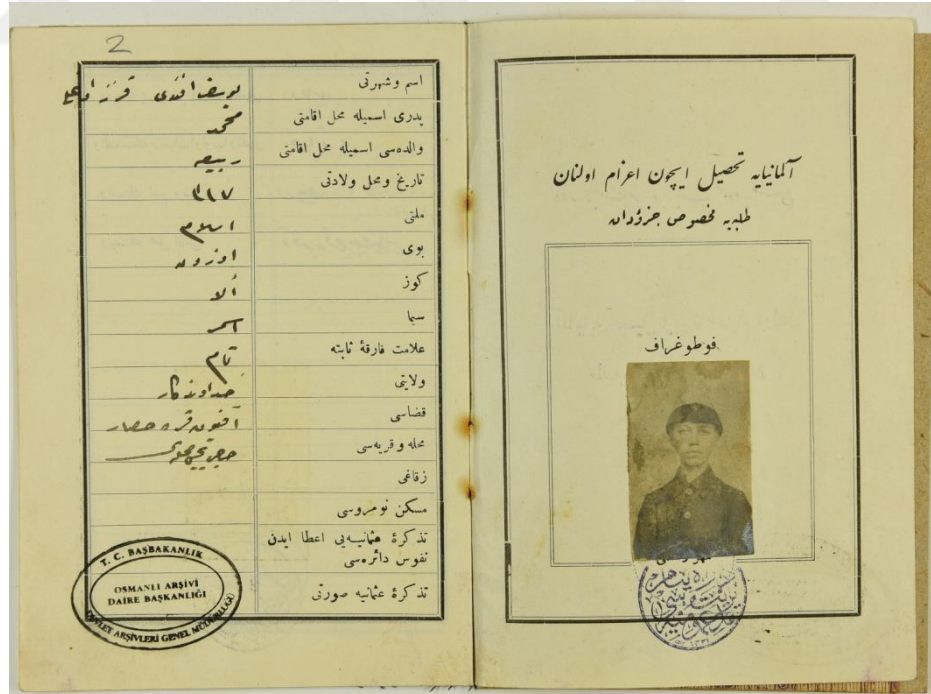
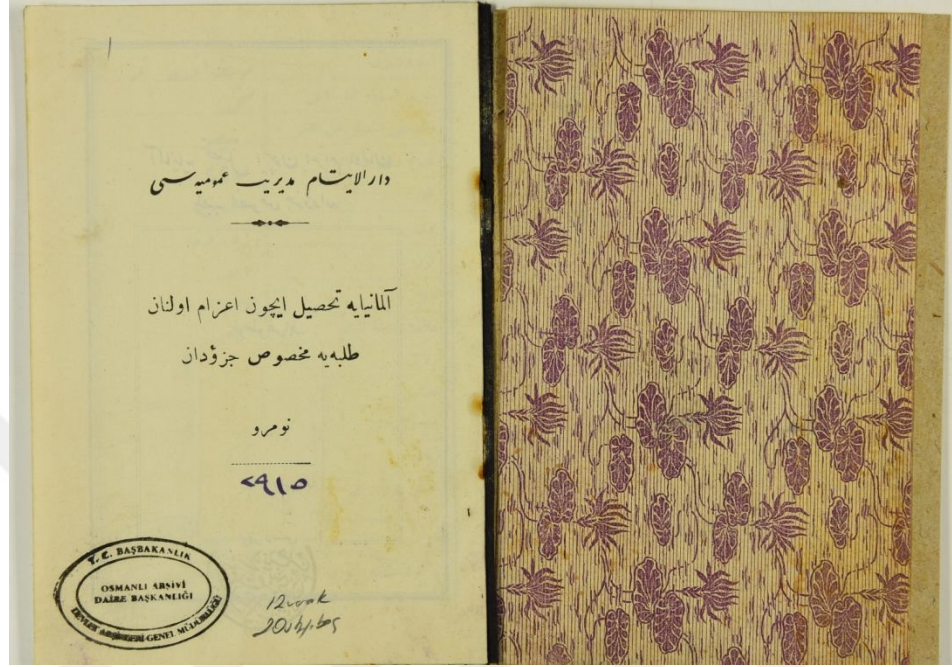
DUIT 115/81

4

ردیف	تاریخ	موضوع	محل	مبلغ	توضیحات
۱	۱۳۰۸	حسن آقچه	دوره اولی ریختن	۱۷۴	
۲	۱۳۰۸	غایه	"	۱۶۴	
۳	۱۳۰۸	محمد یاری	"	۱۶۴	
۴	۱۳۰۸	زهده	"	۱۵۴	
۵	۱۳۰۷	محمد جبارید	"	۱۵۴	
۶	۱۳۰۶	عارف	"	۱۶۴	
۷	۱۳۰۶	نوری	دوره اولی ریختن	۱۵۴	
۸	۱۳۰۵	عارف	"	۱۵۴	
۹	۱۳۰۵	عبد الرحمن	"	۱۵۴	
۱۰	۱۳۰۵	اسماعیل	"	۱۶۴	
۱۱	۱۳۰۵	احسان علی	"	۱۶	
۱۲	۱۳۰۵	احمد	دوره سطر ریختن	۱۶۴	
۱۳	۱۳۰۵	سعید	اولی الی ریختن	۱۶	
۱۴	۱۳۰۵	نورالدین	اولی ریختن	۱۶	
۱۵	۱۳۰۵	عثمان نوری	"	۱۶	
۱۶	۱۳۰۵	جمال	دوره اولی ریختن	۱۶۴	
۱۷	۱۳۰۵	علی	"	۱۶۴	
۱۸	۱۳۰۵	علی	"	۱۶۴	
۱۹	۱۳۰۵	محمد عثمان	"	۱۶۴	
۲۰	۱۳۰۵	بدین	"	۱۶۴	
۲۱	۱۳۰۵	قصد برآمد	"	۱۶۴	

379

EK-10: Almanya'ya Madencilik Tahsili İçin Gönderilecek Yusuf İsimli Yetime Ait
Cüzdan (ilk 2 sayfası)

Kaynak: BOA.MF.EYT.2.705; BOA.MF.EYT.2.706

داغداغخانیهی	خواجه	آخاندین اول سوك دامورین	طیروز و ابیسی
اسی	محمد شیری	مأوردكسه آخاندین اول سوك و متین	
یدرینك اسی	محمد	مضطه آخابیه تاریخ	۱۰ شوز ۸۲۹
تاریخ تولدی	۱۲۹۱	فاج رأی ایلیمووت آخاب اولدی	۹۹۷
عل تولدی	فخرموف	مضطه سوك مجلس میت سومو سنج تاریخ تصدیق (*)	۲۵/۱۲/۱۲ ۵/۱
مسلك	نامورسته	جمله تاریخ التحاق	۱۲ ابریل ۲۹

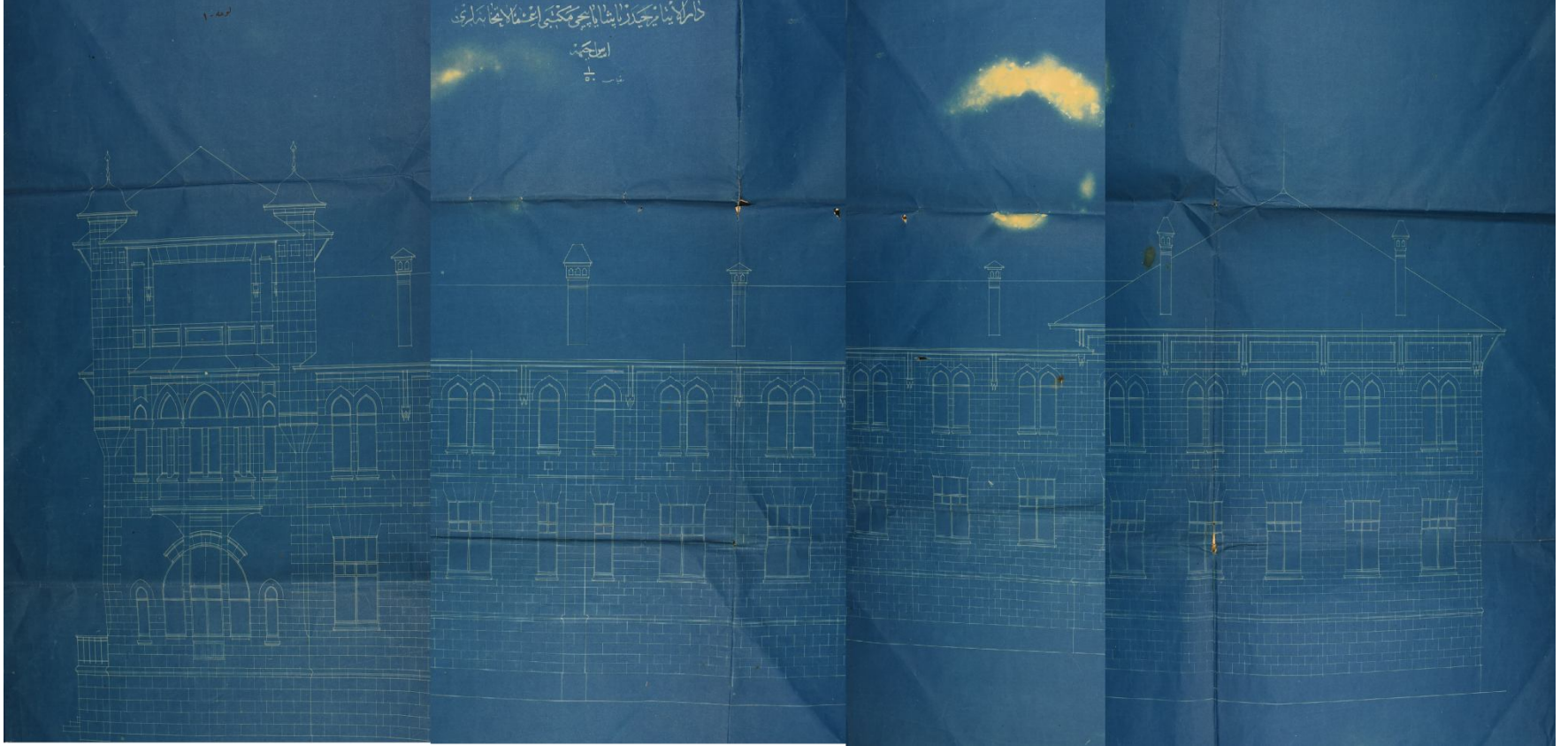
فَتَضَعُ نَزْعُهَا (٢٤)

[illegible][illegible]

ضمانه
۴۴/۱۱/۱۱

EK-13 Haydarpaşa Darüleytamı Yapıcı Mektebi Binası

Kaynak: Bu resim, BOA.MF.EYT: 2.423; 2.424; 2.425; 2.426 belgelerinin biraraya getirilmesi ile oluşturulmuştur.

ÖZGEÇMİŞ

İzzettin AS

28.11.1983 Muş

Email: izzettin_as@hotmail.com

Adres: Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi, 2010

Lisans: Kocaeli Üniversitesi, 2005

YABANCI DİL

İngilizce